

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

પં. શિવલાલ નેમચંદ શાહ

કોકાનો પાડો, પાટણ (ઉ. ગુ.)

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

હાથીખાના રતનપોળ, અમદાવાદ

શ્રી નગીનભાઈ જૈન પૌષ્ઠશાળા

પંચાસરા પાસે, પાટણ (ઉ. ગુ.)

શ્રી સોમચંદ ડી. શાહ

જીવન નિવાસ સામે, પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રીમદ્દશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા

સ્ટેશન રોડ, મહેસાણા (ઉ. ગુ.)

શ્રી વર્ધમાન ભક્તિ જૈન આરાધના ભુવન

શાન્તિલાલ મોદી રોડ નં. ૨, ધરિની વાડી,

કાંદીવલી (વેસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭

કિંમત પઠન-પાઠન

આ પુસ્તકના પુનઃ પ્રકાશનાદિ સર્વ હક્ક તેના કર્તાએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મુદ્રક : જયંતિલાલ મણિલાલ શાહ

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ધીર્કાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.

પ.પૂ. આચાર્ય દેવજીયુગલ સહિત સૂરીશ્વરજી મ.સા.

જન્મ સમી. આસો સુદ ૮

કિંચિત્ વક્તાવ્ય

શ્રી હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકાઓના ત્રણે ભાગના સમગ્ર નિયમોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં એક સામટો કરવામાં આવેલો છે અને નિયમોની સાથે સાથે સિદ્ધ હૈમના સૂત્રો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

આ ત્રણે ભાગોના નિયમો તે તે પ્રક્રિયાના અનુક્રમે છે અને નિયમો સૂત્રોના અનુવાદરૂપે છે વળી સાથે સૂત્રો પણ છે અને તે સિદ્ધિહૈમનો સારાંશ છે એટલે આ પુસ્તકનું નામ 'સિદ્ધ હૈમ સારાંશ-સંસ્કૃત-વ્યાકરણ અનુવાદપ્રક્રિયા' અથવા સૂત્રસહિત, નિયમાવલિ રાખ્યું છે.

ત્રણે ભાગને લાલેલા કે બીજા કોઈ પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ આ પુસ્તકના અભ્યાસથી સંસ્કૃતભાષાનો સારો યોધ અને સિદ્ધ હૈમનો સારાંશ મેળવી શકશે-વળી સૂત્રો સાથે સિદ્ધ હૈમના સૂત્રાંક ટાંકેલા છે તે ઉપરથી સિદ્ધિહૈમનું, પણ અવલોકન કરી શકશે અને વ્યાકરણ વિષયક તથા ભાષાવિષયક વિશાલ સુબોધ પ્રાપ્ત કરી શકશે એ હેતુથી આ પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકની સંકલનાની ધારણા ક્યાં પછી પુસ્તક છપાવવા વિષેની વાત મેં વર્તમાનમાં પ્રખર જ્યોતિર્વિદ્ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયલક્ષ્મિ સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને કરી હતી અને તેઓશ્રીએ આ પુસ્તક છપાવવા વિષેની સઘળી જવાબદારી સહર્ષ સ્વીકારી મને પ્રેરણા આપી હતી અને ત્યાર પછી સમગ્ર આ અપૂર્વ પુસ્તક તૈયાર થયું છે જે પાઠકોના કર કમલમાં સપ્રેમ મૂકવામાં આવે છે.

પરમ પૂજ્ય ભક્તિસુરિ મં. સાહેબને સિદ્ધિહૈમના અભ્યાસ વિષે અનહદ પ્રેમ હતો. તે પ્રેમના પ્રતિકરૂપે તેઓશ્રીનો ફાટો આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યો છે. સિદ્ધિહૈમના અભ્યાસ વિષેનો તેઓશ્રીનો પ્રેમ તેઓશ્રીના સમુદાયમાં આ રીતે સહજ ઉતરી આવ્યો છે, તે આનંદનો વિષય છે અને એટલે જ આ પુસ્તકના પ્રેરક પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયલક્ષ્મિસુરિ મહારાજ છે.

શિવલાલ નેમચંદ શાહ-૨૦૪૦- શ્રાવણ શુકલ પંચમી

દ્રવ્ય સહાયક મહાશયોની શુભનામાવલિ

૧૧૧૧૧ શ્રી શ્વે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ

ઘાટકોપર

૫૧૧૧ શ્રી વર્ધમાનભક્તિ શ્વે. મૂ. પૂ. જૈનસંઘ ઈરાની વાડી

કાંદીવલી

૫૦૦૧ ચંદનખેન પુનમચંદ શાહ સાઉથ ઇન્ડિયા ફ્લોરમીલ મદ્રાસ

પ્રાસ્તાવિક

પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલ પ્રતિબોધક સાકાત્રણ ક્રોડ શ્લોકના. કર્તા કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ સાહેબે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના અપૂર્વ કોટીની કરીને જૈન શાસન ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. અભ્યાસીઓને આ વ્યાકરણ આશીર્વાદરૂપ છે.

ખાળજીવે માટે સુગમતા રહે તે દષ્ટિએ પંડિતવચ્ચ શ્રી શિવલાલભાઈએ હેમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા ભાગ-૧, ૨, ૩, અતિ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યા છે, તે વર્તમાનમાં અભ્યાસીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી નિવડયા છે.

સં. ૨૦૩૯ ના ઘાટકોપર ચાનુર્માસ દરમ્યાન પડિત શ્રી શિવલાલભાઈ મુખર્ષ વંદનાથે આવ્યા ત્યારે ત્રણે છોકરા સૂત્રોત્ત ભાષાન્તર પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી વર્ગને ઘણીજ અનુકૂળતા રહે તો આપશ્રી આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપો.

તેઓશ્રીની આ વાત સાંભળીને મને પણ થયું કે જ્ઞાનપિ-પાસુઓ માટે આવા સુંદર વ્યાકરણનો અનુવાદ દિવા-દાંડીરૂપ બનશે. જેથી આ વાતને લક્ષ્યમાં લઈને સંપૂર્ણ જવાબદારી મેં લીધી.

આ વ્યાકરણના (ભાષાન્તરના) પ્રકાશનની વાત શ્રી ઘાટકોપર તપગચ્છ જૈન સંઘના ટ્રસ્ટીઓને જણાવી અને ટ્રસ્ટી વર્ગે પણ આ વાત સહર્ષ સ્વીકારી સુંદર સહકાર આપ્યો.

સંસ્કૃત ભાષાનો જિજ્ઞાસુવર્ગ “સિદ્ધહેમ સારાંશ ગુજરાતી અનુવાદના” અધ્યયન કરવા દ્વારા સુસંસ્કારિત બોધ પામી સંસ્કૃતના મહાન ગ્રંથોત્ત પઠનપાઠન કરીને સ્વર પર કલ્યાણ સાધે એવી હાર્દિક અપેક્ષા.

વિજય લખિંધ સૂરિ

‘અનુ’ હાઈ

૧. ‘વિષયાનુક્રમ’ આપવામાં આવેલો છે, એટલે કયો વિષય ક્યાં છે એ શોધી કાઢવું સહેલું થશે.

૨. ‘શુદ્ધિપત્રક’ આપેલું છે, તે આધારે અશુદ્ધને શુદ્ધ કરાશે.

૩. નિયમ પરિશિષ્ટ (રહી ગયેલ નિયમો) અને સૂત્ર પરિશિષ્ટ (રહી ગયેલ સૂત્રો) આપ્યા છે. તે પ્રમાણે સુધારી પૂર્તિ કરી શકાશે.

૪. ‘ત્રણે ભાગની નિયમાવલિ સૂત્રસહિત’ આપેલી છે એટલે નિયમને સૂત્રદ્વારા ટૂંકમાં યાદ રાખી શકાશે.

૫. ‘પરિશિષ્ટ’ માં મધ્યમા અને ઉત્તમાની માર્ગદર્શિકામાં આપેલા ‘પરિશિષ્ટ નિયમો’ સૂત્ર સહિત આપ્યા છે જેથી વિશેષ જ્ઞાન થશે.

૬. ‘ષત્ત્વ પરિશિષ્ટ’ વધારાનું મૂકવામાં આવેલું છે તેથી ષત્ત્વનું જ્ઞાન વિશેષ થશે.

૭. ‘સિદ્ધહેમ સારાંશ સૂત્રાણિ’ આ વિભાગમાં નિયમો સાથે મૂકેલાં સૂત્રોને એકી સાથે આપ્યાં છે અને તે સૂત્રો ક્યા ભાગના ક્યા પાઠના ક્યા નિયમનું છે, તે જાણવા, તે ભાગ તે પાઠ અને તે નિયમનો નંબર અનુક્રમે સૂત્ર સાથે જોડવામાં આવેલો છે, આ રીતના અનુબંધથી તે સૂત્રનો અર્થ જોવામાં અનુકૂળતા રહેશે.

અધ્યાય પાઠ અને સૂત્રના ક્રમે, એટલે કે અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમે સૂત્રો આપેલાં હોવાથી તે અધ્યાયમાં તે પાઠમાં કયો વિષય છે, તે જાણી શકાશે અને એ ક્રમે સૂત્રો કંઠસ્થ કરવાથી તે તે વિષયનું જ્ઞાન એકી સાથે કરી શકાશે, તેમજ પૂર્વના સૂત્રમાંથી આવતી ‘અનુવૃત્તિ’ના આધારે સૂત્રનો અર્થ કરવો સરળ પડશે અને સિદ્ધહેમનો સારાંશ આવી જશે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ સિદ્ધહેમ અઢાર હજારી પહેલેથી વાંચવા શરૂ કરશે અને અનુક્રમે પૂરી વાંચશે એટલે સંપૂર્ણ વ્યાકરણ થઈ જશે.

શિવલાલ નેમચંદ શાહ

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમા

પ્રવેશ ૧ લો પ્રથમા વર્ણુ વિચાર	પૃષ્ઠ ૩થી૮
પ્રવેશ ૨ જો શબ્દ વિચાર	૯
પાઠ ૧ પહેલો ગણ. પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો, ધાતુઓ	૯
૨ „ એક વચન	„
૩ „ દ્વિ વચન	„
૪ „ બહુ વચન	૧૧
૬ કેટલાંક સર્વનામ પદો. સંધિ	„
૭ પહેલો ગણ ઉપાન્ત્ય ગુણુ	„
૮ „ અન્ત્યગુણુ સંધિ	„
૯ ચોથો ગણુ	૧૨
૧૦ છટ્ટો ગણુ	„
૧૧ દશમો ગણુ	„
૧૨ „ ઉપાન્ત્ય ગુણુ	„
૧૩ „ વૃદ્ધિ	૧૩
૧૪ ધાતુઓના આદેશો	„
૧૫ આત્મનેપદ પ્રત્યયો, ધાતુઓ, સંધિ	૧૪
૧૬ વિભક્તિના પ્રત્યયો અને અવ્યયો	૧૫
૧૭ અકારાન્ત પુંલિંગ પ્રથમા વિભક્તિ	૧૬
૧૮-૧૯ સંધિ	૧૭-૧૮
૨૦ અકારાન્ત પુંલિંગ દ્વિતીયા, કર્મ અને કર્તા, સંધિ	૧૮
૨૧ અકારાન્ત નપુંસક-પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ	૧૯
૨૩ તૃતીયા વિભક્તિ	૨૦
૨૪ ચતુર્થી વિભક્તિ	૨૧
૨૫ પંચમી વિભક્તિ, સંધિ	૨૨
૨૬ પદ્મી અને સપ્તમી વિભક્તિ, સંધિ, સર્વનામ	૨૩

૨૭ સંયોધન, ચ અને વા તથા ત્રણ પુરુષોની સમજ,	૨૬
૨૮ આકારાન્ત [આપ્ પ્રત્યયાન્ત] સ્ત્રીલિંગ રૂપો	૨૭
૨૯ ઉપસર્ગ, વિભક્તિના નિયમો	૨૮
૩૦ કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગ	૩૦
૩૧ હસ્તન ભૂતકાળ પરસ્મૈપદ, સંધિ	૩૧
૩૨ હસ્તન ભૂતકાળ આત્મનેપદ, સંધિ	૩૨
૩૩ હેતુર્થ, સંબંધક ભૂત, કર્મણિ ભાવે કર્તારિ ભૂત કૃદન્ત	૩૪
૩૪ વ્યંજનાંત નામોનાં રૂપો, વિભક્તિના નિયમો	૩૫
૩૫ સર્વનામ-પુંલિંગ નપુંસક લિંગનાં રૂપો	૩૬
૩૬ સર્વનામનાં સ્ત્રીલિંગ રૂપો. વિભક્તિના નિયમો	૩૬
૩૭ ઇ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત પુલિંગ રૂપો સંધિ	૪૦
૩૮ ઇ કારાન્ત ઉ કારાન્તનાં નપુંસક રૂપો, વિભક્તિના નિયમો.	૪૨
૩૯ ઇ કારાન્ત ઉ કારાન્ત દીર્ઘ ઈ કારાન્ત ઋ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગ	૪૩
૪૦ વર્તમાન કૃદન્તો, સતિ સપ્તમી અને ષષ્ઠી	૪૪
૪૧ વિધ્યર્થ, સંધિ	૪૬
૪૨ આદ્યર્થ, વિભક્તિનો નિયમ	૪૮
૪૩ દન્દ અને તત્પુરૂષ સમાસ	૪૯
૪૪ બહુત્રીહિ અને અવ્યયીભાવ સમાસ	૫૧
૪૫ અત્ અંતવાળાં નામોનાં રૂપો, કર્તારિભૂત કૃદન્ત નિર્ધારણુ ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ	૫૨
૪૬ તદ્વિત—પ્રત્યયો ઈયસ્ પ્રત્યયાંત અને મહત્ત્નાં રૂપો, સંધિ	૫૪
૪૭ અન્ અને ઇન્ અંતવાળાં નામોનાં રૂપો	૫૭
૪૮ અસ્ સ્ જ્ અને ષ્ અંતવાળાં નામો સંધિ	૫૯
૪૯ ઋ કારાન્ત નામોનાં રૂપો	૬૦
૫૦ સંખ્યાવાચક નામો તથા તેનાં રૂપો	૬૧
૫૧ વાક્ય, સર્વનામોનાં વિશેષ રૂપો	૬૨

મધ્યમા

પાઠ ૧ ગણ ૧ લો મ્વાદિ વર્તમાના વિગેરે ૪ વિભક્તિ	૬૪
૨ „ —ચાલુ	૬૮
૩ „ ૪ થો દિવાદિ	૭૦
૪ „ ૬ ડો તુદાદિ	૭૩
૫ „ ૧૦ મો ચુરાદિ	૭૪
૬ કર્માણિ અને ભાવે પ્રયોગ	૭૬
૭ ગણ ૫ મો સ્વાદિ	૭૮
૮ „ ૮ મો તનાદિ	૭૯
૯ „ ૯ મો ક્રયાદિ	૮૦
૧૦ „ ૭ મો રુદાદિ	૮૨
૧૧-૧૨-૧૩ „ ૨ બો અદાદિ	૮૪-૮૭-૮૯
૧૪-૧૫ „ ૩ બો હાદિ	૯૩-૯૫
૧૬ અનિયમિત સ્વરાન્ત નામોનાં રૂપો	૯૭
૧૭ „ વ્યંજનાંત „ „	૧૦૦
૧૮ શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી, ક્રિયાતિપત્તિ, સેદ્ અનિદ્ વેદ્	૧૦૩
૧૯ શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી અને ક્રિયાતિપત્તિ:—ચાલુ	૧૦૮
૨૦ ધાતુરૂપ શબ્દો (સ્વરાન્ત)	૧૧૩
૨૧ „ „ (વ્યંજનાંત)	૧૧૫
૨૨ તદ્ધિત „	૧૧૮
૨૩ સંખ્યાવાચક „	૧૨૫
૨૪, ૨૫, ૨૬, પરીક્ષા	૧૨૮-૧૩૧-૧૩૫
૨૭, ૨૮, ૨૯ અદ્યતની	૧૪૧-૧૪૫-૧૫૦
૩૦ આશી:	૧૫૪
૩૧ બહુવ્રીહિ સમાસ	૧૫૬
૩૨ અવ્યયીભાવ સમાસ	૧૬૪
૩૩ તત્પુરુષ સમાસ	૧૬૯
૩૪ ક્-ક સમાસ	૧૭૯

૩૫ ઈચ્છાદર્શક (સન્નન્ત-પ્રક્રિયા) ૧૮૨

૩૬ પ્રેરક ભેદ (ગિગન્ત-પ્રક્રિયા) ૧૮૭

ઉત્તમા

આઠ ૧ ધાતુ પાઠમાં અપઠિત (લૌકિક વગેરે) ધાતુઓ ૧૯૬

૨ સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત (ગોપાય વિગેરે) ધાતુઓ ”

૩ કણ્ઠવાદિ ધાતુઓ ૧૯૮

૪ યજન્ત ધાતુઓ ”

૫ યજ્લુમન્ત ધાતુઓ ૨૦૩

૬ નામધાતુ ૨૦૪

૭ કૃત્ય કૃદન્તો, કર્તૃસૂચક કૃદન્તો, ઉપપદસમાસ કૃદન્તો,
ક્ત-ક્તવત્ પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તો ૨૧૨

૮ વય આદર્થક કર્તૃસૂચક કૃદન્તો અને શીલાદર્થક
કર્તૃસૂચક કૃદન્તો ૨૩૧

૯ હેત્વર્થક કૃદન્ત, ભાવ અને કર્તા સિવાય-કારક સૂચક
કૃદન્તો અને જલ્થર્થ કૃદન્તો ૨૩૭

૧૦ સંબંધક ભૂતકૃદન્તો અને કર્મસૂચક તુમ્ કૃદન્ત ૨૪૭

૧૧ તદ્વિત ભૂમિકા અને અપત્ય અર્થમાં તદ્વિત ૨૫૭

૧૨ રક્ત વિગેરે અર્થોમાં તદ્વિત ૨૬૧

૧૩ કૃત-લખ્ધ વિગેરે (શેષ) અર્થોમાં તદ્વિત ૨૬૬

૧૪ જિત વિગેરે અર્થોમાં તદ્વિત ૨૭૩

૧૫ વહતિ વિગેરે અર્થોમાં તદ્વિત ૨૮૬

૧૬ મત્તુ અર્થવાળા તદ્વિત ૨૯૭

૧૭ પ્રકૃત વિગેરે અર્થોમાં તદ્વિત ૩૧૫

૧૮ તદ્વિત વિધિ, દ્વિરુક્તિ અને યત્તુ તદ્વિત,
તદ્વિત પરિશિષ્ટ ૩૩૬

પરિશિષ્ટ (પરિશિષ્ટ નિયમો)

સિદ્ધહેમ-સારાંશ-સૂત્રાણિ

૩૫૩

૩૬૨

શુદ્ધિ પત્રક અ

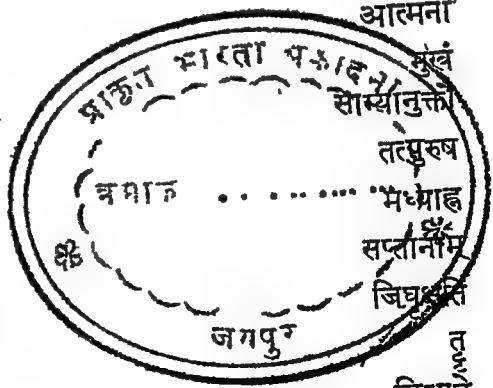
પ્રથમા

પાઠ	નિયમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૧	નામિનો ગુણોઽવિદિત	લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ૪।૩।૪
૧૬	૧	સ્વાત્યાદિ	સ્ત્યાદિ
૧૮	૨	एदोतोः	एदोतः
૨૦	૧	शश्च	सश्च
૨૯	૨(ફ)	પ્રવેશ તે કરે છે.	તે પ્રવેશ કરે છે.
૪૨	૩	ताडतङ्	तातङ्
૪૩	૬	नअत्	नअत्
૪૨	૨	૫।૪।૩	૫।૪।૩૮
૪૪	૫	व्यूद्धियथा	व्यूद्धयर्था
૪૫	૪	૩।૨।૩૧	૩।૩।૨૧
૪૬	૩	चैत्रामैत्रः	चैत्रान्मैत्रः
૪૭	૯	૨।૨।૪	૨।૨।૧૪
૪૮	૫	ष् थाय	ष् न थाय
૪૯	૧	पुदंशो	पुरुदंशो
૪૯	૩	घुद्	घुन्
૫૧	૨	युग	युग्
૫૧	૫	सज्जनः	सज्जनः

મધ્યમા

૪	૭	७ थी अनुस्वार विंशति પ્ર. પ્રા. ૪૬ નિ.	विंशति प्र. पा. ४६: નિ. ૭ થી અનુસ્વાર
૨	V।	V।	V
૩	V।	V।	।V
૩	૫	टीव्यति	टीव्यति
૪	૩	ऋ नो	ऋ नो

			-तन्या-
४	४	-तना	कित् डित् प्रत्यय
५	३ (१)	कित् प्रत्यय	कित् डित् प्रत्यय
	३ (२)	कित् प्रत्यय	४
७	८	८	संतक्षति ७ थाय
७	७	संतक्षणेति न थाय	IV
१३	VI	VI	डित्
१५	३	त्ति	उपानद्भ्याम्
२१	III	उपानद्भ्याम्	-तयोयाल्प
२२	५	-तयायल्प	रुध् विगेरे
२६	६(६)	रुध् विगेरे धातुभ्यो। (तेभञ्चि) ऋ धत् वाणा ऋदित्	(ऋ धत् वाणा ऋदित् धातुभ्यो तेभञ्चि
३२	७	वर्तमान नाम	वर्तमान अनु नाम
३३	२	काष्णं	कोष्णम्
	३	निन्दतः	निन्दितः
	७	वयात	वयति
	१४(३)	आत्माना	आत्मना
	२२	मुख साभ्यानुक्तौ	मुखं साभ्यानुक्तौ
	२८	तत्प्रुरुष मध्याह्न	तत्प्रुरुष मध्याह्न
	३०	सप्तना	सप्तना
३५	४	जघृक्षति	जघृक्षति
	११	त	त
	१६	लिप्सते	लिप्सते
३६	११(४)	द	द

ઉત્તમા

૨	૪	પળયાચકાર	પળયાચકાર
	૭	‘નિશાન’ એ અર્થમાં દાન	‘નિશાન’ એ
૪	૧૧	વિકલ્પે થાય છે	અર્થમાં શાન
૬	૬	કર્તુઃ	થાય છે.
૭	૧૭	—મૃજિ	કર્તુઃ
	૨૧	[ગિન્]	—મૃજિ
	૨૨	વિલ્લિલ:	[ગિન્]
		નિાગલ:	વિલ્લિલ:
	૨૫	ગાપતિ	નિગિલ:
	૨૬	દાદતિ	ગાયતિ
	૩૬	સંખ્યા કરોતિ	દદાતિ
	૪૬	શુનધય:	સંખ્યા કરોતિ
	૬૩	ભ્રણહા	શુનિધય:
	૭૬	પિપાતષતિ	ભ્રૂણહા
૮	૨૩(૨)	કટપ્ર-પરિવાદ્	પિપતિષતિ
૯	૨૯	ક્રત્	કટપ્ર-પરિવાદ્
	૩૧	અર્જીવગિ:	ક્રત્
	૪૨	શ્વેત્રો	અર્જીવગિ:
૧૦	૮	વ્રજાત	શ્વેત્રો
	૧૪	મોજેયતિ	વ્રજતિ
		અતિર્થિ	મોજયતિ
	૨૦	પિનિષ્ઠ	અતિર્થિ
	૨૯	પાશ્વોપવીહં	પિનિષ્ઠિ
	૩૨	ગેહં ગેહમનુપ્રશ્યા	પાશ્વોપવીહં
			ગેહમનુપ્રવિશ્યા

	V	प्राचीता	प्राचीता
	त. भू. ३	अदसायम्	अदसीयम्
	४	वृद्धिर्यस्य	वृद्धिर्यस्य
	८ (१)	-पत्युत्तर	-पत्युत्तर
	३५	क्षैरेया	क्षैरेयी
१३	२६	-लोकात्तर	-लोकोत्तर
	६	वेश्यः	वेश्यः
१४	२५	औपानहिकौ	औपानहिकौ
	८	ओजस् अने अमभस्	ओजस् सहस् अने अम्भस्
	२६	आह्ला	आह्ला
	३१	दीर्घ	दीर्घः
	३७	दशदू	दशदू
१५	११	जः	ज्यः
	१६	रजत्वम्	राजत्वम्
	२२	सर्वशराववीणः	सर्वशरावीणः
	२४	अल-पर्याप्तम्	अलम्-पर्याप्तम्
	२६	ग्वलङ्कमा	ग्वलङ्कर्मा
	२७	अञ्च	अञ्च्
	३४	पारमाण	परिमाण
	३७	एकविंशतितमः	एकविंशतितमः
१६	१	गामान्	गोमान्
	१४	रुग्	रुग्
	१७	स्यास्त	स्यास्ति

उत्तमा

२	४	पण्याचकार	पण्याचकार
	७	'निशान' अे अर्थभां दान्	'नशान' अे
४	॥॥	विडेपे थाय छे	अर्थभां शान्
६	६	कर्तुः	थाय छे.
७	१७	-भृजि	कर्तुः
	२१	[गणन्]	-मृजि
	२२	चिल्लवः	[णिन्]
		निगलः	चिल्लिखः
	२५	गापति	निगिलः
	२६	दादति	गायति
	३६	सख्या करोति	ददाति
	४६	शानधयः	संख्या करोति
	६३	भ्रणहा	शुनिधयः
	७६	पिपातषति	भ्रूणहा
८	२३(२)	कटप्-परिवाद्	पिपतिषति
९	२६	क्रत्	कटप्-परिवाद्
	३१	अजीवगिः	क्रुत्
	४२	श्वेत्रो	अजीवनिः
१०	८	व्रजात	श्वेत्रो
	१४	भोजेयति	व्रजति
		अतिथि	भोजयति
	२०	पिनिष्ट	अतिथि
	२६	पाश्वोपपीडं	पिनिष्ट
	३२	गेहं गेहमनुप्रश्या	पाश्वोपपीडं
			गेहमनुप्रविश्या

સિદ્ધહેમસારાંશ-સંસ્કૃતવ્યાકરણ

અથવા

હૈમ-સંસ્કૃત-પ્રવેશિકા

પ્રથમા મધ્યમા અને ઉત્તમા ની

નિયમાવલિ સૂત્ર સહિત

કર્તા

અધ્યાપક શિવલાલ નેમચન્દ્ર શાહ

सूत्र-परिशिष्ट (रही गयेलां सूत्रा)
अथभा

पाठ १३ नि. भां,
स्वरस्य परे प्राग्-विधौ ७।४।११०

पाठ १६ नि. ३ भां,
तदन्तम् पदम् १।१।२०

पाठ ३३ नि. ६ भां,
क्त-क्तवत् ५।१।१६४

पाठ ३८ नि. २ भां,
वारि—

अनतो लुप् १।४।५९

स्थानीवावर्णविधौ ७।४।१०९

लुप्ययवृल्-लेनत् ७।४।११२

पाठ ४० नि. १ भां,

नवाद्यानि शतृ-क्वस् च परस्मैपदम् ३।३।१९

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ३।३।२०

पाठ ४८ नि. २ भां,

च-जः क-गम् २।१।८६

पाठ २ नि. V भां, मध्यभा

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

पाठ ३६ नि. २ (३) भां,

अमोऽकम्यमिचमः ४।२।२६

पाठ ३६ नि. (४) भां,

अर्ति-री-वली-ह्री-क्नूयि-क्षमायातां पु. ४।२।२१

पाठ १३ नि. ३३ भां, उत्तभा

कालात् तन-तर-तम-काले ३।२।२।२४

प्रवेश १ दो. वलु विचार

स्वरो १४.

अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ए ए,

ओ औ

औदन्ताः स्वराः १।१।४

[अ] अनुस्वार [अ] : विसर्ग

अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १।१।९

व्यञ्जनो ३३

क्	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	
श	ष	स	ह	

कादि व्यञ्जनम् १।१।१०

પ્રથમા

અર્હમ્ ૧૧૧૧

મંગલને માટે 'પરમેશ્વરનું' ધ્યાન કરવું.

સિદ્ધિઃ સ્યાદ્-વાદાત્ ૧૧૧૨

એક જ પદાર્થમાં, જુદા જુદા અપેક્ષાએ જુદા જુદા અનેક ધર્મોનો સ્વીકાર, તે સ્યાદ્વાદ. સ્યાદ્વાદથી શબ્દોની સિદ્ધિ-ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે.

અથવા—

શુદ્ધ શબ્દના વાદથી-પ્રયોગથી સિદ્ધિ-સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને સમ્યગ્ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

લોકાત્ ૧૧૧૩

અંહી જે ન કહેવામાં આવ્યું હોય, તે લોકથી-તેના જ્ઞાતા પાસેથી જાણવું.

प्रवेश १ दो. वार्त्तु विचार

स्वरो १४.

अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ए ॡ,
ए ऐ, ओ औ

औदन्ताः स्वराः १११४

२ [अ] अनुस्वार [अ] : विसर्ग

अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १११९

व्यञ्जनो ३३

क्	ख	ग	घ	ङ
च्	छ	ज	झ	ञ
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्व	ध्व	न
प्	फ्	ब्व	भ्व	म
य्	र	ल्	व्व	
श्	ष्व	स्	ह्व	

कादि व्यञ्जनम् ११११०

૪

હ્રસ્વ ૫

દીર્ઘ ૯

અ-વર્ણ-

અ

આ

ઇ-વર્ણ-

ઇ

ઈ

ઉ-વર્ણ-

ઉ

ઊ

ઋ-વર્ણ-

ઋ

ૠ

ૠ-વર્ણ-

ૠ

ૡ

૫

સન્ધ્યક્ષર ૪

{

ઽ

઼

ઽ

ઽ

ઽ

અક-દ્વિ-ત્રિ-માત્રા-હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતાઃ ૧૧૧૫

અ-એ ઓ-ઔ સન્ધ્યક્ષરમ્ ૧૧૧૮

૬ નામી-અ વર્ણ સિવાય હ્રસ્વ ૬ થી ઔ સુધીના સ્વરો નામદિ
કહેવાય છે. ઇ ઈ, ઉ ઊ, ઋ ઋ, ૠ ૠ, ઽ ઽ, ઽ ઽ,
ઓ ઔ. ૧૨.

અનવર્ણા નામી ૧૧૧૬

૭ સમાન-અ થી લઈને દીર્ઘ ૯ સુધીના સ્વરો સમાન
કહેવાય છે.

અ આ, ઇ ઈ, ઉ ઊ, ઋ ઋ, ૠ ૠ, ઽ ઽ, ૧૦

લૂટન્તાઃ સમાનાઃ ૧૧૧૭

સ્પર્શ વ્યંજન ૨૫

ક-વર્ગ-	ક, ઋ, ૠ, ઘ, ઙ
ચ-વર્ગ-	ચ, છ, જ, ઝ, ઞ
ટ-વર્ગ-	ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ
ત-વર્ગ-	ત, થ, દ, ધ, ન
પ-વર્ગ-	પ, ફ, બ, મ, મ્

પञ્ચમો વર્ગ: ૧૧૧૧૨

અંતસ્થા-૪ ય, ર, લ, વ

ય-ર-લ-વા અન્તસ્થા: ૧૧૧૧૫

૧૦ ધુદ્-વર્ગોના પ્રાંચમો અક્ષર અને અન્તસ્થા સિવાયનાં વ્યંજનો ધુદ્ કહેવાય છે. ક્ ઋ ગ્ ઘ્, ચ્ છ્ જ્, ટ્ ઠ્ ડ્ ઢ્, ત્ થ્ દ્ ધ્, પ્ ફ્ બ્ મ્, શ્ ષ્ સ્ હ્ ૨૪

અ-પञ્ચમાન્તસ્થો ધુદ્ ૧૧૧૧૧

૧૧ અઘોષ-દરેક વર્ગોના પહેલો તથા બીજો અક્ષર અને અ-પ્ અઘોષ કહેવાય છે. ક્ ઋ, ચ્ છ, ટ્ ઠ, ત્ થ, પ્ ફ, શ્ ષ સ્. ૧૩

આઘ-દ્વિતીય-શ્વસા અઘોષા: ૧૧૧૧૩

૧૨ ઘોષવાન્-અઘોષ સિવાયના બાકીના વ્યંજનો ઘોષવાન્ કહેવાય છે. ગ્ ઘ્ ઙ્, જ્ ઝ્ ઞ્, ડ્ ઢ્, ત્ થ્ ન્, વ્ મ્ મ્, ય્ ર્ લ્ વ્, હ્. ૨૦

અન્યો ઘોષવાન્ ૧૧૧૧૪

૧૩ શિદ્-અનુસ્વાર : વિસર્ગ < નિહવામૂલીય > ઉપ-જ્ઞાનીય અને શ્ ષ્ સ્ શિદ્ કહેવાય છે.

અં-અ: < ક- > પ-શ્વસા: શિદ્ ૧૧૧૧૬

૧૪-જિહ્વામૂલીય ક કે ય ની પહેલાં જ અને ઉપધ્માની
પ કે ફ ની પહેલાં જ : વિસર્ગને બદલે વિકલ્પ
સ્વચિત્ લખાય છે.

દુઃસ્વસ્, દુઃસ્વસ્ । અન્તઃ પાતઃ, અન્તઃપાતઃ

રઃ કસ્વ-પ્ફયોઃ ઃ ક-ઃ પૌ ૧।૩।૫

ઉચ્ચારોમાં...વિશેષતાઓ

હ્રસ્વ-જે સ્વર હંકા બોલાય છે, તે હ્રસ્વ કહેવાય છે.

અ ઇ વિગેરે.

દીર્ઘ-જે સ્વરને બોલતાં લંબાવવા પડે છે, તે દીર્ઘ કહેવાય છે.

આ ઈ વિગેરે.

પ્લુત-સ્વર જ્યારે દીર્ઘ કરતાં પણ વધારે લંબાવીને બોલાય
છે, ત્યારે તે પ્લુત કહેવાય છે અને સ્વરની આગળ
ત્રણ માત્રા સૂચક ૩ (ત્રણનો આંક) મૂકીને તે લખવાની
રીત છે. જેમકે-અ૩, આ૩, વિગેરે.

માત્રા-આંખ મીંચતાં કે ઉઘાડતાં જે સમય થાય, તેને માત્રા
કહેવાય છે. હ્રસ્વની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા,
પ્લુતની ૩ માત્રા.

અનુનાસિક-[૧] સ્વર જ્યારે નાસિકાની મદદથી બોલાય છે,
ત્યારે તે અનુનાસિક કહેવાય છે અને સ્વર
ઉપર 'અર્ધ ચંદ્રાકાર અને બિંદુ મૂકી તે
લખવાની રીત છે. જેમકે-અં, આં, અં૩
આં૩. વિગેરે.

[૨] વ્યંજનોમાં પણ ય્ લ્ વ્ નાસિકાની મદદથી
બોલાય છે ત્યારે અનુનાસિક કહેવાય છે
અને તે આ રીતે લખાય છે-યં, લં, વં. —

૧૫ સ્વ—જે વર્ણોના માંહોમાંહે—એક ખીજની સાથે, સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન સરખા છે, તેઓ પરસ્પર સ્વ કહેવાય છે.

જેમકે—અ વર્ણના અ, આ, અરૂ, આરૂ, ઐ, ઐઃ, ઐઃ, ઐઃ, એ સર્વે ભેદો પરસ્પર સ્વ છે.

અ-વર્ણ—પરસ્પર સ્વ

ઇ-વર્ણ—પરસ્પર સ્વ

ઉ-વર્ણ—પરસ્પર સ્વ

ઋ-વર્ણ—પરસ્પર સ્વ

ૠ-વર્ણ—પરસ્પર સ્વ

ए-કાર—પરસ્પર સ્વ

ऐ-કાર—પરસ્પર સ્વ

ओ-કાર—પરસ્પર સ્વ

औ-કાર—પરસ્પર સ્વ

क-वर्ण—પરસ્પર સ્વ

ख-वर्ण—પરસ્પર સ્વ

ग-वर्ण—પરસ્પર સ્વ

घ-वर्ण—પરસ્પર સ્વ

च-वर्ण—પરસ્પર સ્વ

ज, झ—પરસ્પર સ્વ

ल, लँ—પરસ્પર સ્વ

व, वँ—પરસ્પર સ્વ

र, श, ष, स અને ह નો કોઇ સ્વ નથી

तुल्य—स्थानास्यप्रयत्नः स्वः १।१।१७

વર્ણોનાં.....ઉચ્ચાર સ્થાન.

વર્ણોના ઉચ્ચાર સ્થાન આઠ છે-ઉર (છાતી), કંઠ, શિર, જિહ્વામૂલ, દાંત, નાસિકા, ઓઠ અને તાલુ.

અ-વર્ણ, હ્ર, વિસર્ગ ;, ક્ વર્ગ.....	કંઠ્ય.
ઇ-વર્ણ, ચ-વર્ગ, ય શ્.....	તાલવ્ય.
ઉ-વર્ણ, પ-વર્ગ,)(ઉપધ્માનીય... ઓઠ્ય.	
ઋ-વર્ણ, ટ-વર્ગ, રૂ ષ્.....	મૂર્ધન્ય.
ૠ-વર્ણ, ત-વર્ગ, લૂ સ્.....	દંત્ય.
ઘ, પે...તાલવ્ય.
ઑ ઔઓઠ્ય
ઞદંત્યોઠ્ય
ઞ જિહ્વામૂલીયજિહ્વ્ય
ઞ અનુસ્વારનાસિક્ય
ઙ, ઞ, ણ ન, મૂ,પોતપોતાના વર્ગનું સ્થાન.

ઉપરાંત નાસિકાસ્થાન-અનુનાસિક

વર્ણોના આસ્ય પ્રયત્ન

આસ્ય એટલે મુખ, મુખમાં થતો પ્રયત્ન તે આસ્ય પ્રયત્ન.

આસ્ય પ્રયત્ન ચાર છે—

સ્પૃષ્ટતા ધ્વજસ્પૃષ્ટતા વિવૃતતા ધ્વજવિવૃતતા
આંત્ર વર્ગના પચીસ વ્યંજનોનું કરણ સ્પૃષ્ટ છે.

અંતસ્થા ય ર લ વ નું ,, ધ્વજસ્પૃષ્ટ છે.
ઉભાક્ષર શ ષ સ હ નું ,, ધ્વજવિવૃત છે.
સ્વરેઃ અ વિગેરેનું ,, વિવૃત છે.

સ્પૃષ્ટતા ને સ્પૃષ્ટ કરણ પણ કહેવાય.

પ્રયત્નને કરણ પણ કહેવાય.

પ્રવેશ ૨ જો. શબ્દ વિચાર

- ૧ ક્રિયાવાચક શબ્દને ધાતુ કહેવાય છે.
પ્રત્યેક પ્રાણિનો, ખાવું, પીવું, જવું, ચાલવું, હોવું
વિગેરે વ્યવહાર-આપાર, એને ક્રિયા કહેવાય છે.

ક્રિયાર્થો ધાતુઃ ૩।૩।૩

- ૨ ધાતુ સિવાયના બાકીના શબ્દોને નામ કહેવાય છે,
અ-ધાતુ-વિમક્તિ-વાક્યમર્થવન્નાય ૧।૧।૨૭

પાઠ ૧ જો. પહેલો ગણ કર્તારિ-પ્રયોગ

- ૧ વર્તમાના વિભક્તિના પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો

પુરુષ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ જો	મિ	વસ્	મસ્
૨ જો	સિ	યસ્	થ
૩ જો	તિ	તસ્	અન્તિ

વર્તમાના તિવ્ તસ્ અન્તિ સિવ્ થસ્ થ સિવ્ વસ્ મસ્
૩।૩।૬

સ્ત્યાદિ, વિમક્તિઃ ૧।૧।૧૯

પાઠ ૨ જો. પહેલો ગણ

- ૧ પરસ્મૈપદી ધાતુઓને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે.

નમ્ + તિ—

શેષાત્ પરસ્મૈ ૩।૩।૧૦૦

- ૨ તિ વિગેરે પ્રત્યયો લાગતાં, ધાતુને અ વિકરણ પ્રત્યય
લાગે છે. નમ્ + અ + તિ = નમતિ ।

કર્તૃયનદ્વયઃ શવ્ ૩।૪।૭૧

૩ મ્ અને વ્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલાં અ હોય તો એ અ નો આ થાય છે.

નમ્ + અ + મિ—નમ્ + આ + મિ = નમામિ ।

મવ્યસ્યા: ૪।૨।૧૧૩

૪ તિ વિગેરે વિલક્ષિતા પ્રત્યયો જોને લાગેલા હોય છે, તે પદ કહેવાય છે. નમતિ પદ છે.

તદન્તં પદમ્ ૧।૧।૨૦

૫ વર્તમાનકાળને જણાવવા ધાતુને વર્તમાના વિલક્ષિતા પ્રત્યયો લગાડાય છે. નમતિ તે નમસ્કાર કરે છે.

સતિ ૫।૨।૧૯

પાઠ ૩ જો. પહેલો ગણ

૧ પદને અંતે સ્ હોય તો એનો રૂ થાય છે.

નમતસ્—નમતરૂ—

સો રૂ: ૨।૧।૭૨

૨ પદને અંતે રહેલા રૂ નો, જો એની પછી વિરામ (એટલે કશુંએ ન) આવે અથવા અધોષ વ્યંજન આવે તો : વિસર્ગ થાય છે. નમતઃ । નમતઃ પઠતઃ ।

રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ ૧।૩।૫૩

પાઠ ૪ થો. પહેલો ગણ

૧ અ ની પછી અ કે ઇ આવે તો પહેલાંનો અ લોપાય છે, પણ જો પદની શરૂઆતમાં રહેલો અ કે ઇ આવે તો પહેલાંનો અ લોપાતો નથી.

નમ્ + અ + અન્તિ—નમ્ + અન્તિ = નમન્તિ ।

દળ્ડ + અગ્રમ્ = દળ્ડાગ્રમ્ । અગ્રમ્ પદ છે.

લુગસ્યાદેત્યપદે ૨।૧।૧૧૩

પાઠ ૬ દ્વિતી. સંધિ

- ૧ સ્વરો કે વ્યંજનો પાસે આવે તો સંધિ થાય છે. પદાન્ત મ્ પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે, તો ઐ મ્ ને બદલે પૂર્વના અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર થાય છે, અથવા મ્ ને દેકાણે પછીના વ્યંજનનો સ્વ અનુનાસિક થાય છે. ત્વં રક્ષસિ । ત્વં ચરસિ, ત્વચ્ચરસિ । અહં વદામિ, અહવૈ વદામિ ।

તૌ મુમો વ્યક્તને સ્વૌ ૧।૩।૧૪

પાઠ ૭ મો. પહેલો ગણ. ઉપાન્ત્ય ગુણ

- ૧ વિકરણ પ્રત્યય અ પૂર્વે ધાતુના ઉપાન્ત્ય (એટલે છેલ્લો વ્યંજનની પૂર્વેના) હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ૪।૩।૪

- ૨ ઋ વર્ણનો ગુણ ઋ, ઇ વર્ણનો ગુણ ઈ, અને ઊ વર્ણનો ગુણ ઓ થાય છે.

વૃષ + અ + તિ—વ્ + અર્ + ષ્ + તિ = વર્ષતિ ।

જિમ્ + અ + તિ = જૈમતિ । શુચ્ + અ + તિ = શોચતિ ।

ગુણોડરેદોત્ ૩।૩।૨

પાઠ ૮ મો. પહેલો ગણ. અન્ત્ય ગુણ.

- ૧ વિકરણ પ્રત્યય અ પૂર્વે ધાતુના અન્ત્ય (એટલે છેલ્લા) હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. વૃ-તરતિ ।

જિ + અ + તિ—

ભૂ + અ + તિ—

જ્ + ઈ + અ + તિ—

ભ્ + ઓ + અ + તિ—

નામિનો ગુણોડકિલ્લતિ ૪।૩।૧

૨. ય યે ઓ ઓ પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો તેઓને ઠેકાણે અતુકમે અય્ આય્ અવ્ અને આવ્ થાય છે.

જ્+અય્+અ+તિ=જયતિ । મ્+અવ્+અ+તિ=મવતિ

एदैतोऽयाय् १।२।२३

ओदौतोऽवाव् १।२।२४

પાઠ ૯ મો. ચોથો ગણ

૧ ચોથા ગણના ધાતુઓને ય વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને ગુણ થતો નથી. નૃત્યતિ ।

दिवादेः इयः ३।४।७२

પાઠ ૧૦ મો. છટ્ઠો ગણ

૧ છટ્ઠા ગણના ધાતુઓને અ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે પણ ગુણ થતો નથી. સ્ફુરતિ ।

तुदादेः शः ३।४।८१

પાઠ ૧૧ મો. દશમો ગણ

૧ દશમા ગણના ધાતુઓને પોતાનો હ્ પ્રત્યય લગાડવો પડે છે.

चिन्त् + ह = चिन्ति - चिन्ति + ति-

દશમા ગણના ધાતુઓને હ્ પ્રત્યય લાગ્યા બાદ, પહેલા ગણની જેમ પા. ૨. નિ. ૨ થી અ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને ગુણ થાય છે. ચિન્તિ + અ + તિ-

चिन्ते + अ + ति—चिन्तय् + अ + ति = चिन्तयति ।

चुरादिभ्यो णिच् ३।४।१७

પાઠ ૧૨ મો. દશમો ગણ. ઉપાન્ત્ય ગુણ.

૧ દશમા ગણનો હ્ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. ચુર + હ્ = ચોરિ-ચોરયતિ ।

नामिनो गुणोऽक्लिङति ४।३।१

પાઠ ૧૩ મો. દશમો ગણ. વૃદ્ધિ.

- ૧ દશમા ગણનો ૬ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય અની અને અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઙિણિતિ ૪૧૩૫૦

નામિનોઽકલિ-હલેઃ ૪૧૩૫૧

- ૨ અની વૃદ્ધિ આ, ઋ વર્ણની વૃદ્ધિ આઠ, ઇ વર્ણની વૃદ્ધિ ઘે અને, ઉ વર્ણની વૃદ્ધિ ઔ થાય છે.

તઙ્ + ઇ = તાઙિ + અ + તિ = તાઙયતિ ।

પૃ + ઇ = પારિ + અ + તિ = પારયતિ ।

વૃદ્ધિરારૈદૌત્ ૩૧૩૧

- ૩ કથ્ ગણ રચ સ્પૃહ્ અને મૃગ્ વિગેરે કેટલીક ધાતુઓમાં ૬ પ્રત્યય લાગતાં, ગુણુ તેમજ વૃદ્ધિ થતી નથી. કથયતિ ।

અતઃ ૪૧૩૮૨

પાઠ ૧૪ મો. ધાતુઓના આદેશ

- ૧ વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં, કેટલાક ધાતુઓના આદેશ થાય છે, તે, તે ધાતુની સામે આવા ['] કૌંસમાં મૂકેલા છે.

ગમ્-ગच्छति । પા-પિવति । શમ્-શाम्यति ।

ગમિષદ્યમશ્છઃ ૪૧૨૧૦૬

શ્રૌતિ-કૃવુ-ધિવુ-પા-ગ્રા-ધ્મા-સ્થા-મ્ના-દામ્-

દૃશ્યતિ-શદ-સદઃ શૃ-કૃ-ધિ-પિવ-જિઘ્ર-ધમ-તિષ્ઠ-

મન-યચ્છ-પશ્યચ્છ-શીય-સીદમ્ ૪૧૨૧૦૮

શમ-સપ્તકસ્ય શ્યે ૪૧૨૧૧૧

પાઠ ૧૫ મો. આત્મનેપદ

વર્તમાના વિલક્ષિતા આત્મનેપદ પ્રત્યયો

પુરુષ	ઓ. વ.	દ્વિ. વ.	પ્. વ.
૧	ए	वहे	महे
૨	से	इये	ध्वे
૩	ते	इते	अन्ते

वर्तमाना तिव् तस् अन्ति, सिव् थस् थ, मिव् वस् मस्
ए वहे महे, से आये ध्वे, ते आते अन्ते ३।३।६

- ૧ આત્મનેપદી ધાતુઓને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે.
વન્દ્+અ+પ—પા, ૪. નિ. ૧ થી અ નો લોપ. વન્દે ।

इङितः कर्तरि ३।३।२२

- ૨ અ વર્ણનો, તેની પછી આવેલા ૩ વર્ણ, ૩ વર્ણ, ઋ વર્ણ અને
લૃ વર્ણ સાથે મળીને અનુક્રમે ए ओ अ અને अल् થાય છે.
વન્દ્ + અ + હતે = વન્દેતે ।

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् १।२।६

- ૩ ઉભયપદી ધાતુઓને ખન્ને ય ખન્ના પ્રત્યયો લાગે છે.
हन्ते । हरति ।

ईमितः ३।३।९५

પાઠ ૧૬. મો. વિભક્તિના પ્રત્યયો અને અવ્યયો.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.	વિભક્તિ
સ્	ઔ	અસ્	પ્રથમા
અમ્	”	”	દ્વિતીયા
આ	ભ્યામ્	ભિસ્	તૃતીયા
ઘ	”	ભ્યસ્	ચતુર્થી
અસ્	”	”	પચ્ચમી
”	ઓસ્	આમ્	પઠ્ઠી
ઇ	”	સુ	સપ્તમી

સ્યૌજસમૌ શસ્-ટા ભ્યામ્ ભિસ્-ઢે ભ્યામ્ ભ્યસ્-હસિ
ભ્યામ્ ભ્યસ્-હસોસામ્-હયોસ્સુપાં ત્રયી ત્રયી
ગ્રંથસાદિઃ ૧૧૧૧૮

સ્યાત્યાદિ વિભક્તિઃ ૧૧૧૧૯

૧ સ્ વિગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો નેને લાગેલા હોય છે, તે પદ કહેવાય છે. વાલ + સ્ = વાલઃ પદ છે.

તદન્તં પદમ્ ૧૧૧૨૦

૨ અવ્યય નામોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયો લોપાઇ જાય છે. જેના રૂપમાં વ્યય (એટલે ફેરફાર) થતો નથી. તે અવ્યય કહેવાય છે. बहुशस् + स् - बहुशस्—

स्वरादयोऽव्ययम् ૧૧૧૩૦

चादयोऽसत्वे ૧૧૧૩૧

अव्ययस्य ૩૨૧૭

૩ વિભક્તિના પ્રત્યયો લોપાયા પછી પણ તે પદ કહેવાય છે. बहुशस्—बहुशस्—बहुशः ।

स्थानीवावर्णविधौ ૭૪૧૦૯

પાઠ ૧૭ મો. અકારાન્ત પુલિંગ નામ. પ્રથમા વિભક્તિ

૧ અ વર્ણનો, તેની પછી આવેલા ણ કે ષે તથા ઓ કે ઔ સાથે મળીને અનુક્રમે ષે તથા ઔ થાય છે. વાલ + ઔ = વાલૌ ।

એદૌત્ સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૧૧૨૧૨

૨ પ્રથમા વિભક્તિનો અસ્ પ્રત્યય પર (પછી) છતાં, પૂર્વના અ નો આ થાય છે. વાલ + અસ્ — વાલા + અસ્ — (હવે અહીં પા. ૪. નિ. ૧. નહીં લાગે.)

અત આઃ સ્યાદૌ જસ્-મ્યામ્-યે ૧૧૪૧૧

૩ સમાન સ્વરનો, તેની પછી આવેલા સ્વ સમાન સ્વર સાથે મળીને સ્વ દીર્ઘ સ્વર થાય છે. વાલાઃ ।

સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ૧૧૨૧૧

૪ વાક્યમાંનું જે નામ ક્રિયાપદની સાથે ખાસ સીધો (સમાન) સંબંધ રાખતું હોય, તે નામ મુખ્ય કહેવાય છે અને બાકીનાં ગૌણ કહેવાય છે.

મુખ્ય નામને નામાર્થે (નામના પોતાના અર્થમાં) પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.

વાલઃ પઠતિ । વાલૌ પઠતઃ । વાલાઃ પઠન્તિ ।

નામ્નઃ પ્રથમૈક-દ્વિ-ત્રિ-૨૧૨૧૩૧

અનન્તઃ પશ્ચમ્યાઃ પ્રત્યયઃ ૧૧૧૩૮

પાઠ ૧૮ મો. સંધિ.

૧ સ્ ના રૂ પૂર્વે અ હોય અને પછી અ આવે તો રૂ નો ડ થાય છે. વાલસ્ — વાલરૂ + અટતિ — વાલડ + અટતિ — પા. ૧૫. નિ. ૨ થી વાલો અટતિ—

અતોડતિ રોરુઃ ૧૧૩૧૨૦

- ૨ પદાન્તે રહેલા ષ કે ઓ પછી અ આવે તો અ લોપાય છે અને - અ નો લોપ થયો છે તેમ સમજવા તે સ્થાને આણું ડ અવગ્રહ ચિહ્ન મૂકાય છે. બાલોડટિ ।

एदोतोः पदान्ते ऽस्य लुक् १।२।२७

- ૩ સૂ ના રૂ પૂર્વે અ હોય અને પછી ઘોષવાનું વ્યંજન આવે, તો પણુ રૂ નો હ થાય છે. બાલહ + જયતિ - બાલો જયતિ । ધર્મો રક્ષતિ ।

घोषवति १।३।२१

- ૪ પદાન્ત રૂ પછી શ્ પ્ કે સ્ આવે તો રૂ ને ઠેકાણે અનુક્રમે શ્ પ્ કે સ્ વિદ્યપે થાય છે-થાય કે ન થાય. બાલદશામ્યતિ । બાલસ્સરતિ । પ્રાતસ્સરતિ । ન થાય ત્યારે પા. ૩. નિ ૨ થી વિસર્ગ થાય. બાલઃ શામ્યતિ । બાલઃ સરતિ । પ્રાતઃ સ્મરતિ ।

श-ष-से श-ष-सं वा १।३।६

- ૫ પદાન્ત રૂ પછી ચ્ છ્, દ્ ટ્ કે ત્ થૂ આવે તો રૂ ને ઠેકાણે અનુક્રમે શ્ ષ્ અને સ્ નિત્ય થાય છે. બાલશ્ચરતિ । બાલસ્તિષ્ઠતિ । પ્રાતશ્ચલતિ ।

च-ट-ते सद्वितीये १।३।७

- ૬ વાક્ય બોલતાં, વક્તા જ્યાં વિરામ લે છે-થોભે છે, ત્યાં સંધિ થતી નથી અને જ્યાં વિરામ લેતો નથી ત્યાં સંધિ થાય છે. બાલઃ, અટતિ । બાલોડટતિ । બલઃ, જયતિ । બાલોજયતિ ।

न सन्धिः १।३।५२

પાઠ ૧૯ મો. સંધિ ચાલુ

- ૧ સ્ ના ઇ પૂર્વે આ હોય અને પછી ઘોષવાનું વ્યંજન આવે તો ઇ લોપાય છે. વાલા ગच्छन्ति ।

अवर्ण-भो-भगोऽघोर्लुगसन्धिः १।३।२२

- ૨ સ્ ના ઇ પૂર્વે અ વર્ણ હોય અને પછી સ્વર આવે તો ઇ લોપાય છે. (ઇ નો ય્ થઈ નિ. ૩ થી ય્ લોપાય છે.) અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી. (અહીં પા. ૧૮ નિ. ૧ યાદ કરવો.)

बाल इच्छति । वाला इच्छन्ति । वाला अटन्ति ।

रो र्यः १।३।२६

- ૩ પદાન્ત વ્ અને ય્ પૂર્વે અ વર્ણ હોય અને પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો વ્ અને ય્ વિકલ્પે લોપાય છે અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

वालौ इच्छतः—पा. ८. नि. २ थी वालाव् इच्छतः—

वाला इच्छतः । लोप न थाय त्पारे, वालाविच्छतः ।

वालौ अटतः—वाला अटतः वालावटतः ।

ते इच्छन्ति—त इच्छन्ति तयिच्छन्ति ।

स्वरे वा १।३।२४

પાઠ ૨૦ મો. દ્વિતીયા વિભક્તિં

- ૧ સમાન સ્વર પછી અમ્ નો મ્ થાય છે. વાલમ્ । મુનિમ્ ।

समानादमोऽतः १।४।४६

- ૨ દ્વિતીયા વિભક્તિનાં અસ્ પ્રત્યયના અ સહિત પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને તે વખતે પુલિંગ નામોમાં અસ્ પ્રત્યયના સ્ નો ન્ થાય છે.

बाल + अस् — बालास् — बालान् । मुनीन् ।

शसोऽता शश्च नः पुंसि १।४।४९

૨ દ્વિતીયા વિલક્ષિત કર્મને થાય છે. નમામિ વીરમ્ ।

કર્મણિ ૨૧૨૧૪૦

૩ (અ) કર્તા ક્રિયા વડે જેને ખાસ પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે, તે કર્મ. ગ્રામં ગચ્છતિ । જવાની ક્રિયા વડે શું પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે? ગામ, માટે ગામ એ કર્મ છે.

(આ) જે કરાય તે કર્મ. હારં રચયતિ । શું રચાય છે? (શું કરાય છે?) હાર, માટે હાર એ કર્મ છે.

કર્તુ વ્યર્થાપ્યં કર્મ ૨૧૨૧૩

૪ જે, ક્રિયાને કરે તે કર્તા. આચાર્યો ધર્મ કથયતિ । કહેવાની ક્રિયા કોણ કરે છે? આચાર્ય, માટે આચાર્ય, એ કર્તા છે.

સ્વતંત્રઃ કર્તા ૨૧૨૧૨

૫ પદાન્ત ન પછી ચ્ છ્, ટ્ ઢ્ કે ત્ થ્, હોય અને તેની પછી પણ અધુદ્ (ધુદ્ સિવાયનો) વર્ણ હોય, તો એ ન્ ને ઠેકાણે અનુક્રમે ણ્ ણ્ સ્ થાય છે અને પૂર્વના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર મૂકાય છે અથવા પૂર્વના સ્વર અનુનાસિક થાય છે. વિડાલાન્ + તાડયતિ—

વિડાલાંસ્તાડયતિ । વિડાલાંસ્તાડયતિ ।

નોઽપ્રશાનોઽનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાધુદ્પરે

૧૧૩૮

પાઠ ૨૧ મો. અકારાન્ત નપુંસકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા

૧ અકારાન્ત નપુંસક લિંગના સ્ અને અમ્ નો અમ્ થાય છે. કમલમ્ ૨ । પા. ૨૦ નિ. ।

અતઃસ્યમોઽમ્ ૧૧૪૧૫૭

૧૧ નપુંસકનો ઔ, ઈ થાય છે. કમલે ।

ઔરીઃ ૧૧૪૧૫૬

III નપુંસકના પ્ર. દ્વિ. ના અસ્ નો હ થાય છે. કમલાનિ ।
નપુંસકસ્ય શિઃ ૧૪૧૫૬

૧ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનો હ પ્રત્યય લાગતાં સ્વરાન્ત નપુંસક નામોની પછી ન્ ડિમેરવામાં આવે છે. કમલ ન્ + હ—પા. ૪૭ નિ. ૧ થી ન્ ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. કમલાનિ । પા. ૪૦ નિ. ૪ જુઓ. સ્વરાચ્છૌ ૧૪૧૬૫

૨ (ક) એકજ પદમાં રૂ ષ્ કે ક્ર વર્ણથી પર રહેલા ન્ નો ણ્ થાય છે. પૂર્ણઃ ।

(આ) તેમજ—રૂ ષ્ કે ક્ર વર્ણ અને ન્ ની વચ્ચે લ્, વ વર્ગ, ટ વર્ગ, ત વર્ગ, ઞ અને સ્ સિવાય કોઈ પણ વર્ણ હોય, તો પણ ન્ નો ણ્ થાય છે. મિત્રાણિ । પુષ્પાણિ । પણ, કાષ્ઠાનિ અહીં ન્ નો ણ્ નહીં થાય.

(હ) તેમજ—પદને છેડે ન્ હોય, તો તે ન્ નો ણ્ થતો નથી. નરાન્ ।

રપૃવર્ણાન્નો ણ એકપદેઽનન્ત્યસ્યાલ-ચટતવર્ગ-શ-સાન્તરે

૨૧૩૬૩

૩ દ્વિવચનને છેડે રહેલા રૂ, ઝ અને ષ ની પછી સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી. ફલે દચ્છતિ । ફલે અત્ર । પચેત્તે અન્નમ્ ।

રૂદૃદૈદ્ દ્વિવચનમ્ ૧૨૧૩૪

પાઠ ૨૩ મે. તૃતીયા વિભક્તિ

I અકાર પછી આ નો ફન થાય છે. બાલેન ।

ટા-હસોરિન-સ્યૌ ૧૪૧૬

II અકાર પછી મિસ્ નો એસ્ થાય છે. વાલૈઃ । પા. ૧૭ નિ ૧ મિસ એસ્ ૧૪૧૨

૧ મ્યામ્ પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના અ નો આ થાય છે.

વાલ + મ્યામ્ = વાલામ્યામ્ ।

અત આઃ સ્યાદૌ જસ્-મ્યામ્-યે ૧૧૪૧

૨ તૃતીયા વિભક્તિ કરણને થાય છે. દ્વણ્ડેન ચલતિ ।

हेतु-कर्तृ-करणेत्थंभूतलक्षणे ૨૧૨૪૪

૩ જેના વડે ક્રિયા કરાય તે કરણ, એટલે કે ક્રિયા કરવામાં બહુ જ ઉપયોગી સાધન. પાદાભ્યાં ગચ્છતિ ।

साधकतमं करणम् ૨૧૨૨૪

૪ 'સાથે' એવો અર્થ જણાતો હોય ત્યારે તેના સંબંધ-વાળા નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

सह [अव्यय] साथे, पुत्रो जनकेन सह गच्छति ।

પુત્રો જનકેન ગચ્છતિ । સહ વિના પણ તૃતીયા થાય છે.

सहार्थे ૨૧૨૪૫

પાઠ ૨૪ મા. ચતુર્થી વિભક્તિ

૧ અકાર પછી ષ નો ચ થાય છે. દેવાય ।

डे-इस्यो र्यातौ ૧૧૪૧૬

૨ ય પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના અ નો આ થાય છે વાલાય ।

અત આઃ સ્યાદૌ જસ્-મ્યામ્-યે ૧૧૪૧૧

૨ મ્ થી શરૂ થતા બહુવચનના પ્રત્યયો લાગતાં પૂર્વના અ નો ષ થાય છે. વાલેભ્યઃ ।

एद् बहु-स्-म्-ओसि ૧૧૪૧૪

૩ ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને થાય છે. શિષ્યાય જ્ઞાનં ચચ્છતિ ।

चतुर्थी ૨૧૨૫૩

૪ (અ) જેને આપવામાં આવે, તે સંપ્રદાન. યાચકેન્નૌ ઘર્મં યચ્છતિ ।

(આ) કર્મ અથવા ક્રિયાવડે કરીને જેની સાથે શ્રદ્ધા, ઉપકાર, કીર્તિ, દુઃખનાશ વિગેરેની ધૃષ્ટાંતી ખાસ વિશિષ્ટ સંબંધ કરવામાં આવે, તે સંપ્રદાન. શિષ્યાય ઘર્મં કથયતિ ॥ દેવેભ્યો નમતિ ।

કર્માભિપ્રેયઃ સમ્પ્રદાનમ્ ૨૧૨૨૬

૫ માટે, વાસ્તે, સારુ, કાળે, અર્થે એવા અર્થમાં ચતુર્થી વિલક્ષિત થાય છે. કુણ્ડલાય દ્વિરણ્યમ્ ।

તાદર્થ્યે ૨૧૨૫૪

૬ નમસ્ કે સ્વસ્તિ અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને ચતુર્થી વિલક્ષિત થાય છે.

નમસ્ નમસ્કાર. સ્વસ્તિ કથ્યાણુ

નમો દેવેભ્યઃ । સ્વસ્તિ સુહૃવાય ।

શક્તાર્થ-વષટ્-નમઃ-સ્વસ્તિ-સ્વાહા-સ્વધામિઃ

૨૧૨૬૮

પાઠ ૨૫ મો. પંચમી વિલક્ષિત

૧ અકાર પછી અસ્ ૫. એકવચનનો આત્ થાય છે. વાલાત્ ।

હે-હૃદયો યાતૌ ૧૧૪૧૬

૨ પદને અંતે રહેલા ધ્રુવ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના સ્થાનના વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે. વાલાત્-વાલાદ્ ।

ધ્રુવસ્તૃતીયઃ ૨૧૧૭૬

૨ અઘોષ વ્યંજન પર આવતાં, શિટ્ સિવાયના ધ્રુવ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન થાય છે. રથાદ્ + પતતિ-રથાત્પતતિ ।

અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ૧૧૩૫૦

૩ વિરામ પર આવતાં, શિટ્ સિવાયના ધુટ્ વ્યંજનને ઠેકાણે, તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન ત્રિકલ્પે થાય છે. પતતિ રથાત્ ।
પતતિ રથાદ્ ।

વિરામે વા ૧૧૩૧૫૧

૪ વર્ગનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં, પદાન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનને ઠેકાણે, તેના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન ત્રિકલ્પે થાય છે.

ચૌરો ગ્રામાન્નશ્યતિ । ચૌરો ગ્રામાદ્ નશ્યતિ ।

તૃતીયસ્ય પશ્ચમે ૧૧૩૧૧

૫ પંચમી વિભક્તિ અપદાનને થાય છે. પ્રાસાદાન્પતતિ ।

પશ્ચમ્યપાદાને ૨૧૨૧૬૯

૬ જોનાથી છૂટું પડ્યાનું હોય, તે અપાદાન.

વૃક્ષાત્પર્ણં પતતિ ।

અપાયેઽવધિરપાદાનમ્ ૨૧૨૧૨૯

૭ વિના અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા, તૃતીયા કે પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ધર્મ વિના, ધર્મેણ વિના, ધર્માદ્વિના, સુખં ન ભવતિ ।

વિના તે તૃતીયા ચ ૨૧૨૧૧૧૫

પાઠ ૨૬ માં ૫૭ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ

૧ ૫૭ઠી એ વ. અસ્ નો સ્ય થાય છે. બાલસ્ય ।

ટા-હસોરિન-સ્યૌ ૧૧૪૧૫

૧૧ હસેવ સ્વરાન્ત, આકારોન્ત [આપ્ પ્રત્યયાન્ત], તેમજ સ્ત્રીલિંગે જ હોય એવા ફે કારાન્ત ક્રકારાન્ત નામથી અમ્ નો નામ્ થાય છે. બાલાનામ્ । મુનીનામ્ ।

હ્રસ્વાપશ્ચ ૧૧૪૧૩૨

૧ નામ્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
વાલ+નામ્=વાલાનામ્ । મુનીનામ્ ।

દીર્ઘો નામ્યતિસ્ર-ચતસ્ર-૪: ૧।૪।૪૭

૨ ઓસ્ પ્રત્યય તેમજ સ્ થી શરુ થતા બહુવચનના પ્રત્યય પર છતાં, પૂર્વના અ નો ષ થાય છે.

વાલ + ઓસ્-વાલે + ઓસ્=વાલયો: ૨ ।

વાલ + સુ —વાલે + સુ —

૬દ્ બહુ-સ્-મ્-ઓસિ ૧।૪।૪

૩ નામી, અન્તસ્થા કે ક વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજનની પર રહેલા સ્ નો ષ થાય છે, પરંતુ—

એ સ્ પદની અંદર (આદિમાં કે અંતમાં નહી) હોવા નેઈએ અને કોઈ પણ નિયમથી કરાયેલો—આવેલો હોવા નેઈએ. વાલેષુ ।

નામ્યન્તસ્થા-કવર્ગાન્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ

શિઙ્-નાન્તરેડપિ ૨।૩।૧૫

૪ નામનો ખીન્ન નામની સાથે સંબંધ હોય સાથે, ગૌણ નામને પછી વિભક્તિ થાય છે વૃક્ષસ્ય પર્ણન ।

શેષે ૨।૨।૮૧

૫ સપ્તમી વિભક્તિ આધિકરણ ને થાય છે. સ્વર્ગે દેવાઃ ।

સપ્તમ્યધિકરણે ૨।૨।૯૫

૬ વસ્તુનો આધાર—વસ્તુને રહેવાનું સ્થાન, તે અધિકરણ ઘટે જલમ્ । ગૃહે તિષ્ઠંતિ । તિલેષુ તૈલમ્ ।

ક્રિયાશ્રયસ્યાધારોડધિકરણમ્ ૨।૨।૩૦

૭ અસ્ત્ય (સ્ત્વ સિવાયનો) સ્વર પર છતાં, પૂર્વના ૬ વર્ણ
 ૭ વર્ણ ને ૬ વર્ણ અને ૬ વર્ણનો અનુક્રમે ય્ વ્ ઙ
 અને ૬ થાય છે. અસ્તિ + અન્ન = અસ્ત્યન્ન । ગ્રામેષુ
 ± અટન્તિ = ગ્રામેષ્વટન્તિ ।

ઇવર્ણાદેસ્સ્વે સ્વરે યવરલમ્ ૧૧૨૧૨૧

યુસ્મદ્ અસ્મદ્ સર્વનામ

- ૧ દ્વિવચનમાં યુવદ્ અને આવદ્ થાય છે. યુવામ્ । આવામ્ ।
 મન્તસ્ય યુવાવૌ દ્વયોઃ ૨૧૧૧૦
 ૨ એકવચનમાં ત્વદ્ અને મદ્ થાય છે. ત્વામ્ । મામ્ ।
 ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ ૨૧૧૧૧

૧ અમ્ અને ઔ નો મ્ થાય છે. ત્વામ્ । મામ્ ।
 યુવામ્ । આવામ્
 અમૌ મઃ ૨૧૧૧૬

૨ અસ્ દ્વિ. બ. વ. નો ન્ થાય છે. યુષ્માન્ । અસ્માન્ ।
 શસો નઃ ૨૧૧૧૭

૩ ચતુર્થી ભ્યસ્ નો અભ્યમ્ થાય છે. યુષ્મભ્યમ્ । અસ્મ્યભ્યમ્ ।
 અભ્યમ્ ભ્યસઃ ૨૧૧૧૮

૪ પંચમી અસ્ અને ભ્યસ્ નો અદ્ થાય છે. ત્વદ્ । મદ્ ।
 યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ।
 હસેશ્વાદ્ ૨૧૧૧૯

૫ આમ્ નો આકમ્ થાય છે. યુષ્માકમ્ । અસ્માકમ્ ।
 આમ આકમ્ ૨૧૧૨૦

- ૧ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં અંતનો આ થાય છે. ત્વામ્ । મામ્ । યુવાભ્યામ્ । આવાભ્યામ્ । યુષ્માસુ । અસ્માસુ । યુષ્મદસ્મદોઃ ૨।૧।૬
- ૨ આ હ અને ઔસ્ પર છતાં અંતનો ય્ થાય છે. ત્વયા । મયા । ત્વયિ । મયિ । યુવયોઃ ૨ । આવયોઃ ૨ । ટા-હ્યોસિ યઃ ૨।૧।૭
- ૩ બાકીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં અંતનો લોપ થાય છે. યુષ્મભ્યમ્ । અર્સ્મભ્યમ્ । શેષે લુક્ ૨।૧।૮

- ૧ પ્રથમા એકવચન ત્વમ્ અને અહમ્ થાય છે. ત્વમહં સિના પ્રાક્ ચાકઃ ૨।૧।૧૨
- ૨ પ્રથમા બહુવચન યૂયમ્ અને વચમ્ થાય છે. યૂયં વયં જસા ૨।૧।૧૩
- ૩ ચતુર્થી એકવચન તુમ્હ્યમ્ અને મહ્યમ્ થાય છે. તુમ્હ્યં મહ્યમ્ હયા ૨।૧।૧૪
- ૪ પાંડી એકવચન તવ અને મમ થાય છે. તવ । મમ । તવ મમ હસા ૨।૧।૧૫

પાઠ ૨૭ મો. સંબોધનાર્થ પ્રથમા.

- ૧ સંબોધનાર્થ સ્ અને અમ્ નો ૦ લોપ થાય છે. અદેતઃ સ્યમો લુક્ ૧।૪।૪૪
- ૧ સંબોધનના અર્થમાં નામને પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. કાંઈ પણ કહેવા માટે કોઈને બોલાવવો, સન્મુખ કરવો, તે સંબોધન. હે વાલ ! ત્વં ક્વ ગच्छसि ? । હે कमल ! कथं न स्फुटसि ? ।
आमन्त्र्ये ૨।૨।૩૨

૨ અસ્મદ્-તું, એ પહેલો પુરુષ છે. યુષ્મદ્-તું, એ બીજો પુરુષ છે, અને આ બે શબ્દો સિવાય અન્ય-ત્રીજો કોઈ પણ શબ્દ તે ત્રીજો પુરુષ છે.

(જ) વાક્યમાં ત્રણે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય તો પહેલા પુરુષની મુખ્યતા રહે છે, એટલે ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષમાં મૂકાય છે.

સ ચ ત્વં चाहं च पचामः ।

(આ) બે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય અને બે તેનાં પહેલો પુરુષ હોય તો પહેલાની મુખ્યતા રહે છે અને પહેલો પુરુષ ન હોય તો બીજાની મુખ્યતા રહે છે.

त्वं चाहं च पचावः । स चाहं च पचावः ।

स च त्वं च पचथः ।

ત્રીણિ ત્રીણ્યન્ય-યુષ્મદ્સ્મદિ ૩।૩।૧૭

। જન્ [જા] જન્મવું, ઉત્પન્ન થવું, જન્મ થવો. જાયતે ।

जा ज्ञा-जनो ऽत्यादौ ४।२।१०४

પાઠ ૨૮ મો આકારાન્ત [આપ્ પ્રત્યયાન્ત] સ્ત્રીલિંગ નામ

। दीर्घ ईकारान्त [ङीप्रत्ययान्त] आकारान्त [आप् प्रत्ययान्त] અને व्यञ्जनान्त નામથી સૂનો લોપ ૦ થાય છે. માલા । નદી । મરુત્ ।

दीर्घ-ङ्याङ्-व्यञ्जनात् से: १।४।४५

॥ यतुर्थी पंचमी षष्ठी અને સપ્તમી એક વચન ૫ અસ્ અસ્ અને ૬ નો અતુક્રમે ચૈ યાસ્ યાસ્ અને યામ્ થાય છે.

मालायै । मालायाः २ । मालायाम् ।

आपो जित्तां चै यास् यास् याम् १।४।१७

૬ અમુક વસ્તુ લઈને તેને બદલે ખીજી વસ્તુ આપવાની હોય, તે
જે વસ્તુ લેવાની હોય તેને પ્રતિ અવ્યયના યોગમાં મંયમી
વિભક્તિ થાય છે. પ્રતિ-બદલે. તિલેભ્યઃ પ્રતિ માપાન્પ્ર-
યચ્છતિ । તલને (લઈને) બદલે અડદ આપે છે.

યતઃ પ્રતિનિધિ-પ્રતિદાને પ્રતિના ૨।૨।૭૨

પાઠ ૩૦ મો. કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગ

૧ જે ધાતુને કર્મ ન હોય, તે ધાતુ અકર્મક કહેવાય અને
જે ધાતુને કર્મ હોય, તે ધાતુ સકર્મક કહેવાય છે.

ચૈત્રસ્તિષ્ઠતિ । દેવદત્તસ્તણ્ડલાન્પચતિ ।

જે ધાતુને એ કર્મ હોય છે, તે ધાતુ દ્વિકર્મક કહેવાય છે.
જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયાકરવામાં આવે, તે મુખ્ય કર્મ અને મુખ્ય
કર્મની ખાતર જે ખીજા ઉપર પણ ક્રિયાની અસર પહોંચે, તે
ગૌણકર્મ. યાચકા નૃપં ધનં યાચન્તે યાચકો રાજા પાસે
ધન માગે છે. ગોપોડ્ઝાં ગ્રામે નયતિ ગોવાળ બકરીને ગામ
તરફ લઈ જાય છે. ધન અને અજ્ઞા મુખ્ય કર્મ છે, નૃપ
અને ગ્રામ ગૌણકર્મ છે.

અર્થ બદલાય છે ત્યારે કોઈ વખત સકર્મક ધાતુ અકર્મક
થાય છે અને અકર્મક ધાતુ સકર્મક થાય છે.

કર્મ મૂકવામાં ન આવ્યું હોય ત્યારે સકર્મક ધાતુ અકર્મક
થાય છે.

કિંકરો મારં વહતિ । નોકર ભાર વહન કરે છે.

નદી વહતિ । નદી વહે છે.

દેવદત્તસ્ય સુખં ભવતિ । દેવદત્તઃ સુખમનુભવતિ ।

ચૈત્રોડન્નં પચતિ । ચૈત્રઃપચતિ ।

કર્તુ વ્યર્ણ્યં કર્મ ૨।૨।૩

૨ ધાતુ સકર્મક હોય તો કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે અને અકર્મક હોય તો ભાવે પ્રયોગ થાય છે.

કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે. **આદ્+તે—શુભ્+તે—**

તત્ સાપ્થાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે ૩૩૨૧

૩ કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગતાં ચ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.

આદ્+ચ+તે=આચતે । શુભ્+ચ+તે=શુભ્યતે ।

વ્યઃ શિતિ ૩૪૭૦

૪ કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ચ પ્રત્યય લાગતાં દશમા ગણનો પોતાનો જ પ્રત્યય લોપાય છે પરંતુ ધાતુમાં થયેલ ગુણ કે વૃદ્ધિ કાયમ રહે છે. **ચોર્યતે । તાડ્યતે ।**

ળેરનિટિ ૪૩૮૩

૫ કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

વાલેન મોદકઃ આચતે । સમુદ્રેણ શુભ્યતે ।

हेतु-कर्तृ-करणेत्यंभूतलक्षणे ૨૨૪૪

પાઠ ૩૧ મો. હસ્તન ભૂતકાળ.

૧ **હસ્તની વિભક્તિ પરસ્મૈપદ**

પુરુષ	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ હો	અમ્	વ	મ
૨ બો	સ્	તમ્	ત
૩ બો	ત્	તામ્	અન્

જિ+ત્—પા. ૨. નિ. ૨ થી જિ+અ+ત્—પા. ૮. નિ. ૧

તથા પા. ૭. નિ. ૨ થી જે+અ+ત્—પા. ૮ નિ. ૨ થી

જય્+અ+ત્—

હસ્તની, દિવ્ તામ્ અન્. સિવ્ તમ્ ત. અમ્ વ મ ૩૩૧

- ૧ હસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુની પૂર્વે અ મૂકવામાં આવે છે. અ+જય+અ+ત્=અજયત્ ।

અડ્ ધાતોરાદિ હ્યસ્તન્યાં ચામાઙા ૪।૪।૨૯

- ૨ ઉપસર્ગ સહિત ધાતુ હોય, તો ઉપસર્ગની પછી અને ધાતુની પૂર્વે અ મૂકાય છે.

પ્ર+વિશ્+અ+ત્—પ્ર+અ+વિશ્+અ+ત્=પ્રાવિશત્ ।

ન પ્રાદિરપ્રત્યયઃ ૩।૩।૪

- ૩ જો ધાતુની શરૂઆતમાં સ્વર હોય તો ધાતુની પૂર્વે અ ન મૂકતાં, ધાતુના આદિ (શરૂઆતના) સ્વરની વૃદ્ધિ કરવી.

હ્ર+અ+ત્ પા. ૧૪ નિ. ૧ થી હ્રચ્+અ+ત્—

પા. ૧૩ નિ ૨ થી પેચ્+અ+=પેચ્છત્ ।

સ્વરાદેસ્તાસુ ૪।૪।૩૧

- ૪ આજના સિવાયના ભૂતકાળને જણાવવા ધાતુને હસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે. અજયન્ ।

અનઘતને હ્યસ્તની ૫।૨।૭

- ૫ હ્રસ્વ સ્વર પછી પદને અંતે રહેલા ડ્, ણ્ અને ન્, સ્વર પર છતાં યેવડાય છે.

તસ્મિન્+ઉઘાને=તસ્મિન્નુઘાને વાલાઃ ક્રીડન્તિ ।

હ્રસ્વાદ્ ડ-ણ-નો દ્વે ૧।૩।૨૭

પાઠ ૩૨ મો.

- ૧ હસ્તની વિભક્તિ આત્મનેપદ

હ

વહિ

મહિ

થાસ્

ઇથામ્

ધ્વમ્

ત

ઇતામ્

અન્ત

હ્યસ્તની દિવ્ તામ્ અન્ સિવ્ તમ્ ત અમ્વ વ મ

ત આતામ્ અન્ત. થાસ્ આથામ્ ધ્વમ્. હ વહિ મહિઃ ૩।૩।૨૯

- ૧ (અ) ત વર્ગ ન્યારે ચ્ કે જ્ વર્ગ સાથે જોડાય છે ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો જ્ વર્ગ મૂકાય છે, એટલે ત્, થ્, દ્, ઘ્ અને ન્ ને ઠેકાણે અનુક્રમે ચ્, જ્, જ્, જ્ અને જ્ મૂકાય છે.

અરક્ષત્+શીલમ્=અરક્ષચ્શીલમ્ ।

નૃપાન્+જયતિ=નૃપાજયતિ ।

આગચ્છદ્+જનઃ=આગચ્છદ્જનઃ ।

- (અ) ત વર્ગ ન્યારે ષ્ કે ટ વર્ગ સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો ટ વર્ગ મૂકાય છે.

ઉદ્+ડયતે=ઉદ્ડયતે ।

અપદ્યન્+ડિમ્ભમ્=અપદ્યન્ડિમ્ભમ્ ।

ત-વર્ગસ્ય શ્ર-વર્ગ-ષ્ટ-વર્ગાભ્યાં યોગે ચ-ટ-વર્ગો

૧૧૩૬૦

- ૨ લ્ પર છતાં પદને અંતે રહેલા ત વર્ગને ઠેકાણે લ્ થાય છે. પણ ન્ ને ઠેકાણે અનુનાસિક લ્ થાય છે.

વૃક્ષાદ્+લતા પતતિ=વૃક્ષાલ્લતા પતતિ ।

વૃક્ષાન્+લતા આરોહન્તિ=વૃક્ષાલ્લતા આરોહન્તિ ।

લિ લૌ ૧૧૩૬૫

- ૩ પદને અંતે રહેલા પ્રથમ અક્ષરની પછી શ્ આવે અને શ્ ની પછી ધ્રુ સિવાયનો વર્ણ હોય તો શ્ નો વિકલ્પે હ્ થાય છે. અરક્ષચ્છીલમ્ । અરક્ષચ્શીલમ્ ।

પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ ૧૧૩૪

- ૪ માન આપવાને યોગ્ય નામ અહુવચનમાં પણ વપરાય છે.

આચાર્યાઃ કથયન્તિ । આચાર્યઃ કથયતિ ।

ગુરાવેકશ્ચ ૨૧૨૧૨૪

પાઠ ૩૩ મો. કૃદન્ત.

- ૧ ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગીને ધાતુ પરથી શબ્દો બને છે, તે પ્રત્યયો કૃત્ કહેવાય છે, જે શબ્દોને અંતે કૃત્ પ્રત્યય હોય છે, તે શબ્દો કૃદન્ત કહેવાય છે.

આતુમોઽત્યાદિઃ કૃત્ ૫૧૧૧

- ૨ ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય લાગીને હિત્વર્થ કૃદન્ત બને છે.
પા+તુમ્=પાતુમ્ ।
જલં પાતું ગચ્છતિ પાણી પીવાને. (પીવા માટે) ગત્ય છે.
ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થાયાં તુમ્ ણકચ્
ભવિષ્યન્તી ૫૧૩૧૩

- ૩ (આ) ધાતુને ત્વા [પ્ત્વા] પ્રત્યય લાગીને સંખંધકભૂત કૃદન્ત બને છે. હ+ત્વા=હૃત્વા । રાવણઃ સીતાં હૃત્વા લક્ષ્માં ગચ્છતિ । રાવણ સીતાને લઈને લંકામાં ગયો છે.
પ્રાક્કાલે ૫૧૪૪૭

(અ) જે ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ વિગેરે કોઈ અવ્યય બોલાયેલો હોય તો ત્વા ને ઠેકાણે ચ આવે છે. જા+ની+ચ=જાનીચ ।

અનજઃ ક્ત્વો યપ્ ૩૨૧૧૫૪

(ઇ) જે ધાતુને અંતે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો ચ ની પૂર્વે ત્ આવે છે. વિ+જિ+ત્+ચ=વિજિત્ય ।

દ્રુસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ ૪૧૪૧૧૪

- ૪ ત્વા અને તુમ્ પ્રત્યયવાળા કૃદન્તો અવ્યય છે.
ક્ત્વાતુમમ્ ૧૧૧૩૫

૫ સકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં ત [ક્ત] પ્રત્યય લાગીને કર્મણિભૂત કૃદન્ત-થાય છે અને તે કર્મણિ વિશેષણ બને છે. જિ+ત=જિત । રામેણ રાવણો જિતઃ ।
રામ વડે રાવણ જીતાયો. રામે રાવણ જીત્યો.

ક્ત-ક્તવત્ ૫૧૧૧૭૪

તત્ સાપ્થાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-ખલર્થાશ્ચ

૩૧૩૨૧

૬ અકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં ભાવે પ્રયોગમાં ત [ક્ત] પ્રત્યય લાગીને ભાવેભૂત કૃદન્ત થાય છે અને તે નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. મૂ+ત=મૂત । દિવસેન મૂતમ્ દિવસ વડે થવાયુ. [દિવસ થયો.] રામેણ જિતમ્ ।

તત્ સાપ્થાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-ખલર્થાશ્ચ

૩૧૩૨૧

૭ “જવું” (ગતિ) અર્થવાળા ધાતુઓને અને અકર્મક ધાતુઓને ભૂતકાળમાં કર્તારિ પ્રયોગમાં ત [ક્ત] પ્રત્યય લાગીને કર્તારિભૂત કૃદન્ત પણ થાય છે, અને તે કર્તારિ વિશેષણ બને છે. સ્ત+ત=સ્ત । કૂર્મઃ સમુદ્ર સ્તઃ કાચ્યો સમુદ્ર તરફ ગયો. દિવસો મૂતઃ દિવસ થયો.

રામો જિતઃ । રાવણઃ પરાજિતઃ ।

ક્ત-ક્તવત્ ૫૧૧૧૭૪

ગત્યર્થાકર્મક-પિબ-મુજેઃ । ૫૧૧૧૧૧

પાઠ ૩૪ મો. વ્યંજનાન્ત નામ

૮ અકારાન્ત સિવાયના નપુંસક નામથી સ્ત અને અમ્ નો લોપ ૦ થાય છે. જગત્ । ધારિ । મધુ ।
અનતો હ્રુ ૧૪૫૫૯

- ૧ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં પૂર્વતું નામ પદ થાય છે. પણ ય થી શરુ થતો પ્રત્યય પર છતાં પદ થતું નથી.

મરુત્+મ્યામ્— પા. ૨૫. નિ. ૧ થી મરુદ્મ્યામ્ । એવી રીતે યુધ્+મ્યામ્=યુદ્મ્યામ્ । મરુત્+સુ—મરુદ્+સુ—પા. ૨૫ નિ. ૨ થી મરુત્સુ । યુધ્+સુ—યુદ્+સુ=યુત્સુ ।

નામ સિદ્ધ્ય-વ્યજ્જને ૧૧૧૨૧

- ૨ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો ઇ પ્રત્યય પર છતાં નપુંસક નામના છેલ્લા સ્વરની પછી રહેલા ધ્રુવ વ્યંજનની પૂર્વે ન ઉમેરાય છે. જગત્+ઇ—જગન્ત્+ઇ=જગન્તિ । ધ્રુવો પ્રાક્ ૧૧૪૬૬

- ૩ સ્પૃહ્ ધાતુનું કર્મ વિકલ્પે સંપ્રદાન થાય છે. પુષ્પેભ્યઃ સ્પૃહ્યતિ । પુષ્પાણિ સ્પૃહ્યતિ । સ્પૃહે વ્યર્ણ્યં વા ૨૧૨૨૬

- ૪ ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા અને અમૂયા અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં જેના પ્રત્યે ક્રોધ થાય, તે નામ સંપ્રદાન થાય છે. મૈત્રાય ક્રુધ્યતિ । મૈત્રાય કુપ્યતિ । મૈત્રાય દ્રુહ્યતિ । ક્રુદ્-દ્રુહેર્ણ્યાસૂચ્યાર્થે યં પ્રતિ કોષઃ ૨૧૨૨૭

- ૫ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રુધ્ અને દ્રુહ્ ધાતુ હોય, તો જેના પ્રત્યે ક્રોધ હોય, તે નામ સંપ્રદાન ન થાય પણ કર્મ થાય છે. મૈત્રમભિક્રુધ્યતિ ।

નોપસર્ગાત્ક્રુદ્-દ્રુહા ૨૧૨૨૮

- ૬ “ગમતું” [રચિ] અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં જેને ગમતું હોય, તેને ચતુર્થા વિભક્તિ થાય છે.

જિનદત્તાય રોચ્ચતે ધર્મઃ ।

રુચિ-કુપ્યર્થ-ધારિભિઃપ્રેય-વિકારોત્તમર્ગેષુ ૨૧૨૫૫.

પાઠ ૩૫ એ. સર્વનામ.

૧. અથમા બહુવચન અસ્ નો ઇ થાય છે. સર્વે ।

જસ ઇ: ૧૧૪૧૯

૧૧. ય. એ. ણ અતે પં. એ. અસ્ નો સ્મૈ અને સ્માત્ થાય છે.
સર્વેસ્મૈ । સર્વસ્માત્ ।

સર્વાદે: સ્મૈ-સ્માતૌ ૧૧૪૧૭

૧૧૧. ઇ નો સ્મિન્ થાય છે. સર્વેસ્મિન્ ।

હે: સ્મિન્ ૧૧૪૧૮

૧૧૪. આમ્ નો સામ્ થાય છે. સર્વ+આમ્-
સર્વે + સામ્—પા. ૨૬. નિ. ૨ થી સર્વે + સામ્—પા. ૨૬.
નિ. ૩ થી સર્વેષામ્ ।

અવર્ણસ્યામ: સામ્ ૧૧૪૧૫

૧૨. ત્રિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં કિમ્ નો ક, તદ્ નો ત,
યદ્ નો ય, અદસૂ નો અદ, હદમ્ નો હદ, પતદ્ નો પત
અને દ્વિ નો દ્વ થાય છે. ક: । ય: । દ્વૌ

કિમ: કસ્તસાદૌ ચ ૨૧૧૪૦

આ-દ્વેર: ૨૧૧૪૧

૨. સ્ પ્રત્યય પર છતાં તદ્ અને પતદ્ ના ત્ નો સ્ થાય
છે. સ: । ષ્ઃ પા. ૨૬. નિ. ૩ બુઓ.

ત: સૌ સ: ૨૧૧૪૨

૩. પતદ્ અને તદ્ થી પર આવેલ સ્ પ્રત્યયનો વ્યંજન પર
છતાં લોપ થાય છે. ષ્ઃ ગચ્છતિ । સ પઠતિ ।

પતદશ્ચ વ્યજ્જનેઽનગ્-નઙ્સમાસે ૧૧૩૧૪૬

અદસ્ અને હદમ્ સર્વનામ

- I અદ નો અમ કરવો અને તેનાં સર્વ પ્રમાણે રૂપો કરવાં, ત્યાર બાદ મ્ પછીના હ્રસ્વ સ્વરનો હ્રસ્વ ડ અને દીર્ઘ સ્વર નો દીર્ઘ ડ કરવો અમુમ્ । અમૂન । પણ બહુવચનમાં મ્ પછી જ્યાં ષ હોય ત્યાં દીર્ઘ ઈ કરવો. અમી । અમીષુ । પ્રથમા અને તૃતીયા એક વચન અતુક્રમે અસૌ અને અમુના થાય છે.

મોઽવર્ણસ્ય ૨।૧।૪૬

માદુવર્ણોઽનુ ૨।૧।૪૭

વહુજ્વેરીઃ ૨।૧।૪૯

અદસો દઃ સેસ્તુ ડૌ ૨।૧।૪૩

પ્રાગિનાત્ ૩।૧।૪૮

- II હદમ્ અને અદસ્ ના તૃતીયા બહુ વચનમાં મિસ્ નો મેસ્ આદેશ થતો નથી પા. ૨૪ નિ. ૨ થી ષ કરી પછી ઈ કરવો. અમીમિઃ ।

હદમદસોઽક્યેવ ૧।૪।૩

- III હદ નો હમ કરવો. હમૌ । તૃતીયા વિલક્ષિતથી માંડીને અ કરવો, આખ્યામ્ । ણમિઃ । તૃતીયા એક વચન અને પાંડી સપ્તમી દ્વિવચનમાં અન કરવો અને તેનાં સર્વ પ્રમાણે રૂપો કરવાં અનેન । અનયોઃ । પ્રથમા એક વચન અયમ્ થાય છે.

દો મઃ સ્યાદૌ ૨।૧।૩૯

અનક્ ૨।૧।૩૬

ટૌસ્યનઃ ૨।૧।૩૭

અયમિયં પું-સ્ત્રિયોઃ સૌ ૨।૧।૩૮

પાઠ ૩૬ મો. સર્વનામ સ્ત્રીલિંગ

સર્વ+પા. ૨૮. નિ. ૪ થી આ=સર્વા

૧. યૈ યાસ્ યાસ્ અને યામ્ ની પૂર્વે અસ્ [હસ્] થાય છે. સર્વસ્યૈ । સર્વસ્યાઃ ૨ । સર્વસ્યામ્ ।

સર્વાદે હસ્-પૂર્વાઃ ૧।૪।૧૮

૧. પ્રયોજન (કાર્ય-ક્રમ) ને માટે પ્રત્યયો વિગેરેને નીશાની તરીકે લગાડાતા જે વર્ણ કે વર્ણો પ્રયોગમાં રખાતા નથી, પણ જાય છે માટે તે ઈત્ કહેવાય છે. કૌંસમાં, પ્રત્યયો વિગેરે, ઈત્ વર્ણ સહિત આપેલા છે. જેમકે અસ્યૈ [હસ્યૈ] આમાં હ્ વર્ણ ઈત્ છે.

અ-પ્રયોગીત્ ૧।૧।૩૭

૨. હ્ ઈત્ વાળો પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વર અને તેની પછીના વ્યંજનો લોપાય છે.

સર્વા + અસ્યૈ [હસ્યૈ] સર્વસ્યૈ । અહીં અન્ત્ય સ્વર આ નો લોપ થયો છે, અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ કરવો એજ હ્ ઈત્નું પ્રયોજન (ક્રમ) છે, ઈત્ વર્ણ પ્રયોગમાં રખાતો નથી. સર્વસ્યૈ આ પ્રયોગમાં હ્ રહ્યો નથી.

હિત્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૨।૧।૧૧૪

૧. કિમ્ તદ્ યદ્ અદસ્ इदम् एतद् દ્વિ નાં સ્ત્રીલિંગ રૂપો અનુક્રમે કા તા યા અદા इदा एता અને દ્વા શબ્દો બનાવીને સર્વા પ્રમાણે કરવાં, પ્રથમા એકવચનમાં તદ્ અને एतद् ના ત્ નો સ્ કરવો. સા । एषा ।

અદા નો અમા કરવો અને તેનાં સર્વા પ્રમાણે રૂપો કરવાં, ત્યાર બાદ મ્ પછીના હસ્વ સ્વરનો હસ્વ હ અને દીર્ઘ સ્વરનો દીર્ઘ ળ કરવો. પ્રથમા એક વચનમાં અસૌ પુલિંગ જેવું રૂપ થાય છે.

इदा नो इमा, तृतीया विलङ्कितथी भांडीने आ, પણ તૃતીયા એકવચન અને ષષ્ઠી સપ્તમી દ્વિવચનમાં અના કરવો અને સર્વા પ્રમાણે રૂપો કરવાં, પ્રથમા એકવચન इयम् થાય છે.
આત્ ૨।૪।૧૮

૩ ક્રિયાનાં વિશેષણો નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. અને તેને દ્વિતીયા વિલકિત થાય છે.

भृशं प्रयतते બહુ પ્રયત્ન કરે છે.

क्रिया-विशेषणात् २।२।४१

૪ ધિક્, અન્તરેણ વિગેરે અવ્યયની સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા થાય છે. ધિન્ જાલમ્ લુચ્યાને ધિક્કાર થાયો. આન્તરેણ ધર્મ સુખં ન ભવતિ ધર્મ વિના સુખ થતું નથી. ગૌણાત્ સમયા-નિકષા-હા-ધિગન્તરાન્તરેણાતિ-

येन-तेनै द्वितीया २।२।३३

પાઠ ૩૭ મો.

इकारान्त અને उकारान्त पुंलिंग नामो.

૧ આ નો ના થાય છે. મુનિના । માનુના ।

टः पुंसि ना १।४।२४

૧૧ इ नो औ [डौ] થાય છે.

मुनौ । भानौ । પા. ૩૬. નિ. ૨

डि डौः १।४।२५

૧૨ इकारान्त અને उकारान्त नामोना અન્ત્ય इ અને उ નો પ્રથમા દ્વિતીયાના ઔ પ્રત્યય સહિત, દીર્ઘ ई અને ऊ થાય છે. મુનિ + ઔ = મુની । માનૂ ।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् १।४।२१

૨ પ્રથમાનો અસ્ પ્રત્યય પર છતાં ઙ્ઙકારાન્ત અને ઙ્ઙકારાન્ત નામોના અન્ત્ય ઙ્ઙ અને ઙ્ઙનો અનુક્રમે ઘ અને ઙ્ઙ થાય છે.
મુનિ+અસ્—મુને + અસ્=મુનયઃ । માનવઃ ।

જસ્યેદોત્ ૧૧૪૧૨૨

૩ ચતુર્થીનો ઘ અને પંચમી ષષ્ઠીનો અસ્ પ્રત્યય પર છતાં ઙ્ઙકારાન્ત અને ઙ્ઙકારાન્ત નામોના અન્ત્ય ઙ્ઙ અને ઙ્ઙ નો અનુક્રમે ઘ અને ઙ્ઙ થાય છે.

મુનિ + ઘ—મુને+ઘ=મુનયે । માનવે ।

મુનિ + અસ્—મુને + અસ્—

માનુ + અસ્—માનો + અસ્—

હિત્યદિતિ ૧૧૪૧૨૩

૪ ઘ અને ઙ્ઙ પછી પંચમી ષષ્ઠીના અસ્ નો ઙ્ઙ થાય છે.
મુને+ઙ્ઙ=મુનેઃ ૨ । માનોઃ ૨ ।

દોદ્ધ્યાં હસિ-હસો રઃ ૧૧૪૧૩૬

૫ સંયોધનમાં હ્રસ્વ સ્વરાન્ત નામોના અન્ત્ય સ્વરનો સ્ પ્રત્યય સહિત ગુણ થાય છે. હે મુને ! । હે માનો ! ।

હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ ૧૧૪૧૪૧

૬ ષષ્ઠી બહુવચનમાં ત્રિ નો ત્રય થાય છે. ત્રયાણામ્ ।

ત્રસ્ત્રયઃ ૧૧૪૧૩૪

૭ ઙ્ઙ પછી ઙ્ઙ આવે તો પૂર્વનો ઙ્ઙ લોપાય છે અને તેની પૂર્વે રહેલા અ, ઙ્ઙ અને ઙ્ઙ દીર્ઘ થાય છે. પુનઙ્ઙ+રિપુઃ= પુના રિપુઃ । ઙ્ઙદુઙ્ઙ+રાજતે=ઙ્ઙદુ રાજતે ।

રો રે હ્રસ્વ દીર્ઘશ્ચાદિદુતઃ ૧૧૩૧૪૧

પાઠ ૩૮ મો.

इकारान्त अन्ये उकारान्त नपुंसक नामो.

- ૧ નામ્યન્ત નપુંસક નામોને સ્વરાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે ન્ ઉમે-
સ્વામાં આવે છે, પણ આમ્ પ્રત્યયનો નામ્ આદેશ થાય છે.
વારિ + ई - वारि + न् ई = वारिणी । वारीणि ।
મધુની । મધૂનિ । પાઠ ૪૦ નિ ૪ અને પા. ૪૭
નિ. ૧ જુઓ.

अनाम् स्वरे नोऽन्तः । १।४।६४

- ૨ સંબોધન એક વચનમાં નામ્યન્ત નપુંસક નામોના અંત્ય
સ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે. પા. ૩૭ નિ. ૫ જુઓ.
પક્ષે પા. ૩૪ નિ. ।

वारे ! वारि ! मघो ! मधु ! ।

नामिनो लुग् वा । १।४।६१

- ૩ અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેનાં વિશેષણો, અંગ કે સ્વભાવ
વિગેરે જેના હોય, તેની પ્રસિદ્ધિ માટે વપરાતાં હોય, તો તે
અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેને તૃતીયા વિકલ્પિત થાય છે.

देवदत्तस्य पादः खञ्जः—देवदत्तः पादेन खञ्जः ।

नृपतेः स्वभाव उदारः—नृपतिः स्वभावेनोदारः ।

यद्धेदैस्तद्वदाख्या । २।२।४६

- ૪ તુલ્ય અર્થવાળા નામ સાથે જોડાયેલા નામને તૃતીયા કે
પૃઠ્ઠી વિકલ્પિત થાય છે.

अयं नृपो दाने कर्णेन तुल्यः । कर्णस्य तुल्यः ।

अयं नृपो दाने कर्णेन समः । कर्णस्य समः ।

तुल्यार्थैस्तृतीया-पठ्यौ । २।२।११६

પાઠ ૩૯ માં

હ્રસ્વ ઇ કારાન્ત અને ઊ કારાન્ત તથા દીર્ઘ
ઈકારાન્ત (ઙીપ્રત્યાન્ત) અને ઊકારાન્ત.

સ્ત્રીલિંગ નામે

- ૧ હ્રસ્વથી વિકલ્પે અને દીર્ઘથી નિત્ય, ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચન ણ અસ્ અસ્ અને ઇ નો અનુક્રમે
એ આસ્ આસ્ અને આમ્ થાય છે.

મત્યૈ, મતયે । મત્યાઃ ૨, મતેઃ ૨ । મત્યામ્, મતૌ ।
ધેન્વૈ, ધેનવે । ધેન્વાઃ ૨, ધેનોઃ ૨ । ધેન્વામ્, ધેનો ।
નદૈ । નદ્યાઃ ૨ । નદ્યામ્ । વધ્વૈ । વધ્વાઃ ૨ । વધ્વામ્ ।
સ્ત્રિયા જિતાં વા દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્ ૧૧૪૧૨૮

સ્ત્રીદૂતઃ ૧૧૪૧૨૯

- ૨ સંબોધનમાં દીર્ઘ ઈકારાન્ત અને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ
નામેનો અન્ય સ્વર સ્ પ્રત્યય સહિત હ્રસ્વ થાય છે.
નદી + સ્=હે નદિ । વધૂ + સ્=હે વધુ ।

નિત્યદિદ્-દ્વિસ્ત્રામ્વાર્થસ્ય હ્રસ્વઃ । ૧૧૪૧૪૩

- ૨ સ્વર પછી તરત જ ઊકારાન્ત વર્ણ આવેલો હોય, એવા
[સ્વર સિવાયના] ઊકારાન્ત ગુણવાચક વિશેષણોને સ્ત્રી-
લિંગમાં ઈ [ઙી] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. સાધ્વી,
સાધુઃ ચન્દના । વહ્ની, વહુઃ મૃદ્ । પાણ્ડુઃ भूमिः ।
અહીં ઈ નહિ થાય, વચ્ચે ણ છે.

સ્વરાદુતો ગુણાદ્વરોઃ । ૧૨૧૪૧૬૬

પાઠ ૪૦ મે વર્તમાનકૃદન્ત

- ૧ વર્તમાનકાળમાં પરસ્મૈપદી ધાતુને અત્ [શત્] અને આત્મને —પદી ધાતુને આન [આનશ્] પ્રત્યય લાગીને વર્તમાન કૃદન્ત બને છે.

કર્તારિ વર્તમાન કૃદન્ત

ગમ્ + અત્ —

પા. ૨. નિ ૨ થી અ વિકરણ, ગમ્ + અ + અત્—

પા ૧૪ નિ. ૧ થી ગચ્છ + અ + અત્—

પા. ૪. નિ. ૧ ગચ્છત્ । નૃત્યત્ । વિશત્ । ચોરયત્
શત્રાનશાવેષ્યતિ તુ સ-સ્યૌ ૫।૨।૨૦

- ૨ આન પ્રત્યયની પૂર્વે અ હોય તો તે અ ની પછી મ્ ઉમેરાય છે.
ઈશ્ + અ + આન—

ઈશ્માણઃ । વૃત્—વર્તમાનઃ । અનુરુદ્ધ્યમાનઃ ।

ગમ્યમાનઃ કર્મણિ વ કૃ. । પ્રકાશ્યમાનમ્ ભાવે વ. કૃ. ।

અતો મ આને ૪।૪।૧૧૫

- ૩ પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં વિભક્તિના પહેલા પાંચ પ્રત્યયો
ધુટ્ કહેવાય છે.

પું—સ્ત્રિયોઃ સ્યમૌજસ્ ૧।૧।૨૯

- ૪ નપુંસક લિંગમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનો । ૬
પ્રત્યય ધુટ્ કહેવાય છે.

શિ ઘૃદ્ ૧।૧।૨૮

- ૫ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, ક્ર અને ડ ઇત્યાદિ નામોના
છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વે ન્ ઉમેરાય છે. ગચ્છત્ + ૦
(પ્ર. એ. વ.)—ગચ્છન્ત્—

ઋદુદિતઃ ૧।૪।૭૦

૬ પદને અન્તે વ્યંજનનો સંયોગ હોય તો સંયોગના અન્ત્યઃ વ્યંજનનો લોપ થાય છે. ગચ્છન્ ।

પદસ્ય ૨૧૧૮૯

૭ ક્ર અને હ ઈત્વાળા નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય લાગે છે. ગચ્છત્ + ઈ—

અધાતૂદ્દિતઃ ૨૧૪૧૨

૮ સ્ત્રીલિંગનો ઈ પ્રત્યય તેમજ નપુંસક દ્વિવચનનો ઈ પ્રત્યય પર છતાં—

(અ) અ અને ય વિકરણ પછી રહેલા અત્ પ્રત્યયનો અન્ત્ થાય છે. ગચ્છન્તી । ચોરયન્તી । નૃત્યન્તી ।

શ્ય-શ્વઃ ૨૧૧૧૧૬

(આ) છટ્ટા ગણના અ વિકરણ પછી રહેલા અત્ પ્રત્યયનો વિકલ્પે અન્ત્ થાય છે. વિશન્તી । વિશતી ।

અવર્ણાદશનોઽન્તો વાતુરીહયોઃ ૨૧૧૧૧૫

૯ જેની ક્રિયા, અન્યની ક્રિયાને ઓળખાવતી હોય—જણાવતી હોય, તે નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે, આ વિભક્તિને સતી સપ્તમી કહે છે. વર્ષતિ મેઘે ચૌરા આગતાઃ । મેઘ વરસતે છતે, ચોરો આવ્યા હતા.

ચઙ્ઙાવો ભાવ-લક્ષણમ્ ૨૧૨૧૦૬

૧૦ સતી સપ્તમી વિભક્તિ થવાને પ્રસંગે જે વાક્યમાં અનાદર જણાતો હોય, તો પછી વિભક્તિ પણ થાય છે. નન્દાઃ પર્યાયમૂતાઃ પશવ इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ।- રાક્ષસ નામના મંત્રીના દેખતાં છતાં (મંત્રિને ગણુકાર્યા વિના), અનુક્રમે થયેલા નંદોને પશુઓની માફક રેંસી નંખાયા.

ષ્ટી વાઙ્નાદરે ૨૧૨૧૦૮

પાઠ ૪૧ મો. વિધ્યર્થ. સપ્તમી વિભક્તિ

પરસ્મૈપદ

૧	इयम्	इव	इम
૨	इस्	इतम्	इत
૩	इत्	इताम्	इयुस्

आत्मनेपद

૧	ईय	ईवहि	ईमहि
૨	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩	ईत्	ईयाताम्	ईरन्

સપ્તમી યાત્ યાતામ્ યુસ્, યાસ્ યાતમ્ યાત, યામ્ યાવ
યામ, ઈત ઈયાતામ્ ઈરન્, ઈથાસ્ ઈયાથામ્ ઈધ્વમ્, ઈય
ઈવહિ ઈમહિ ૩।૩।૭

यः सप्तम्याः ४।२।१२२

याम्युसोरियमियुसौ ४।२।१२३

-૧ વિધિ-અર્થ [વિધ્યર્થ] તેમજ બીજા કેટલાક અર્થો
જણાવવા ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે.
વિધિ-ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરવી, ક્રિયા કરવા કહેવું,

ઉપદેશ આપવો, તે. જના ધર્મમાચરેયુઃ ।

માણસોએ ધર્મ કરવો જોઈએ. માણસો ધર્મ કરે.

-સંપ્રશ્ન-નિર્ણય કરવા માટે પ્રશ્ન કરવો, વિચાર કરવો, તે.

किं भो व्याकरणं शिक्षेयौत सिद्धान्तम् ।

અરે! શું હું વ્યાકરણ લાણુ ? કે સિદ્ધાન્ત લાણુ ?

-પ્રાર્થન-પ્રાર્થના કરવી, ઇચ્છા બતાવવી, આશા બતાવવી, તે.

गुरो! व्याकरणं पठेयम् । हे गुरुभ्य, हुं व्याकरण लणुं.

-વિધિ-નિમન્ત્રણામન્ત્રણાધીષ્ટ-સંપ્રશ્ન-પ્રાર્થને ૫।૪।૨૮

૨ એક વાક્ય હેતુ-કારણ બતાવતું હોય અને બીજું વાક્ય કાર્ય-ક્રણ બતાવતું હોય, ત્યારે લવિષ્ય કાળમા ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો વિકસ્યે લાગે છે.

यदि धर्ममाचरेस्तर्हि स्वर्गं गच्छे: ।

જો તું ધર્મ કરે તો સ્વર્ગમાં જાય.

[જો તું ધર્મ કરીશ તો સ્વર્ગે જઈશ.]

वत्स्यति हेतु-फले ५।४।२५

૩ શક્તિને વિષે સંભાવના કરવી-સંભવ બતાવવો હોય, ત્યારે ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે.

अपि लालचन्द्रो व्याकरणं पठेत् ।

લાલચન્દ્ર વ્યાકરણ ભણે પણ.

अपि समुद्रं बाहुभ्यां तरेत् ।

કદાચ તે સમુદ્રને હાથ વડે તરે.

संभावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ ५।४।२२

૪ પદાન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજન પછી હૂ આવે તો હૂ ને ઠેકાણે, હૂ ની પૂર્વના વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય છે. ઉદ્ + હરતિ = ઉદ્ધરતિ ।

ततो हश्चतुर्थः १।३।३

૧ મોસ્ અવ્યયના સૂનો રૂપા ૩. નિ ૧ થી થશે, ઘોષવાન વ્યંજન તેમજ સ્વર પર છતાં તે રૂનો લોપ થાય છે.

भो भो भव्याः ।। भो ईश्वरः ।।

अवर्णभो-भगो-ऽघोर्लुगसन्धिः १।३।२२

સ્વરે વા ૧।૩।૨૪

પાઠ ૪૧ મો. વિધ્યર્થ. સપ્તમી વિલક્ષિત

પરસ્મૈપદ

૧	इयम्	इव	इम
૨	इस्	इतम्	इत
૩	इत्	इताम्	इयुस्

आत्मनेपद

૧	ईय	ईवहि	ईमहि
૨	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩	ईत	ईयाताम्	ईरन्

સપ્તમી યાત્ યાતામ્ યુસ્, યાસ્ યાતમ્ યાત, યામ્ યાવ
યામ, ઈત ઈયાતામ્ ઈરન્, ઈથાસ્ ઈયાથામ્ ઈધ્વમ્, ઈય
ઈવહિ ઈમહિ ૩।૩।૭

યઃ સપ્તમ્યાઃ ૪।૨।૧૨૨

યામ્યુસોરિયમિયુસૌ ૪।૨।૧૨૩

-૧ વિધિ-અર્થ [વિધ્યર્થ] તેમજ બીજા કેટલાક અર્થો
જણાવવા ધાતુને સપ્તમી વિલક્ષિતના પ્રત્યયો લગાડાય છે.

વિધિ-ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરવી, ક્રિયા કરવા કહેવું,

ઉપદેશ આપવો, તે. જના ધર્મમાચરેયુઃ ।

માણસોએ ધર્મ કરવો જોઈએ. માણસો ધર્મ કરે.

-સંપ્રશ્ન-નિર્ણય કરવા માટે પ્રશ્ન કરવો, વિચાર કરવો, તે.

કિં મો વ્યાકરણં શિક્ષેયોત સિદ્ધાન્તમ્ ।

અરે! શું હું વ્યાકરણ લાલુ ? કે સિદ્ધાન્ત લાલુ ?

પ્રાર્થન-પ્રાર્થના કરવી, ઇચ્છા બતાવવી, આશા બતાવવી, તે.

ગુરો! વ્યાકરણ પઠેયમ્ । હે ગુરુજી, હું વ્યાકરણ લાલું.

-વિધિ-નિમન્ત્રણામન્ત્રણાધીષ્ટ-સંપ્રશ્ન-પ્રાર્થને ૫।૪।૨૮

૩ આશીર્વાદ અર્થમાં તુ અને હિ ર. પુ. એ. વ. નો વિકલ્પે
તાત્ આદેશ થાય છે.

જીવ, જીવતાત્ । જીવતુ, જીવતાત્ । અસ્તુ, સ્તાત્ ।

આશિષિ તુહચોસ્તાડતઙ્ ૪૧૨।૧૧૯

૪ વિધિ, સંપ્રશ્ન અને પ્રાર્થન આ અર્થોમાં પંચમી વિભક્તિના
પણુ પ્રત્યયો લાગે છે. પાઠ ૪૧. નિ. ૧.

વિધિ—દેવદત્તો ગ્રામં ગચ્છતુ । દેવદત્ત ગામ જાય.

સંપ્રશ્ન—કિં મો વ્યાકરણં શિક્ષૈ ઉત સિદ્ધાન્તમ્ ।

અરે ! શું, હું વ્યાકરણુ શીખું કે સિદ્ધાન્ત ?

પ્રાર્થન—વ્યાકરણં પઠાનિ । હું વ્યાકરણુ ભણું.

વિધિ—નિમન્ત્રણાડમન્ત્રણાડધીષ્ટ-સંપ્રશ્ન-પ્રાર્થને

૫૪૧૨૮

૫ કૃતમ્, ભવતુ, અલમ્, કિમ્, એવા નિષેધાર્થક અવ્યયો
જે નામ સાથે જોડાયેલા હોય, તે નામને તૃતીયા વિભક્તિ
થાય છે. કૃતં તેન તેના વડે સર્યુ'.

કૃતાઘૈઃ ૨।૨।૪૭

૧ જે સ્વરવાળા માતા અર્થવાળા આ [આપ્] પ્રત્યયાન્ત
નામનો અન્ત્ય સ્વર સંજોધનમાં સ્ પ્રત્યય સહિત હ્રસ્વ
થાય છે. હૈ અમ્બ !

નિત્યદિદ્-દ્વિસ્વરામ્બાર્થસ્ય હ્રસ્વઃ ૧।૪।૪૩

પાઠ ૪૩ મો. સમાસ. દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ

૧ નામ (પદ) પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા નામ (પદ) સાથે
જોડાઈને સંક્ષેપ માટે એકપદ બને છે, તે સમાસ કહેવાય છે.

નામ નામ્નૈકાર્થ્યે સમાસો बहुलम् ૩।૧।૧૮

પાઠ ૪૨ મો. આજ્ઞાર્થ-પંચમી વિભક્તિ

પરસ્મૈપદ

આનિ	આવ	આમ
૦	તમ્	ત
તુ	તામ્	અન્તુ

આત્મનેપદ

પે	આવહૈ	આમહૈ
સ્વ	ઇથામ્	ધ્વમ્
તામ્	ઇતામ્	અન્તામ્

પञ्चमी तुव् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिव् आवव् आमव्
ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐव् आवहैव्
आमहैव् ३।३।८

અતઃ પ્રત્યયાલ્ લુક્ ૪।૨।૮૫

આતામાતે આથામાથે આદિઃ ૪।૨।૧૨૧

- ૧ આજ્ઞા અર્થ (આજ્ઞાર્થ)-આજ્ઞા કરવી હોય ત્યારે, અનુજ્ઞા-અનુમતિ, સંમતિ અથવા રજા આપવી હોય ત્યારે તથા અવસરનો ખ્યાલ આપવો હોય ત્યારે, ધાતુને પંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે,

ગ્રામં ગચ્છ ગામ જા. (આજ્ઞા કે રજા)

અથ નગરં પ્રવિશ હવે તુ નગરમાં પ્રવેશ કર (અવસર)

પ્રૈષાડનુજ્ઞાવસરે કૃત્ય-પञ्चम्यौ ૫।૪।૨૯

- ૨ આશીર્વાદ આપવો હોય ત્યારે ધાતુને આશીઃ વિભક્તિના અને પંચમી વિભક્તિના પણ પ્રત્યયો લાગે છે.

ચિરં જીવ તું ધણુ જીવ. ચિરં જીવતુ તે ધણુ જીવો.

આશિષ્યશીઃ-પञ्चम्यौ ૫।૪।૩

૭ સ્વરાદિ ઉત્તર પદ પર છતાં, ન [નજ્] નો અન્ થાય છે.
 ન અર્થઃ અનર્થઃ અનર્થ, દુઃખ

અન્ સ્વરે ૩।૨।૧૨૯

૮ એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલું વિશેષણ નામ, પોતાના વિશેષ્ય નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે કર્મધારય તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

શ્વેતશ્વાસૌ પટશ્ચ શ્વેતપટઃ સફેદ કપડું
 વિશેષણં વિશેષ્યેणैकार्थं કર્મધારયશ્ચ ૩।૧।૯૬

પાઠ ૪૪ મો. બહુગ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ

૯ એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલ નામ, ખીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે અને જે અન્ય પદનું વિશેષણ બને છે, તે બહુગ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે. બહુગ્રીહિ સમાસના વિગ્રહમાં અન્ય પદ યત્ સર્વનામને, તે તે અર્થમાં દ્વિતીયાથી માંડીને દરેક વિભક્તિઓ લાગે છે.

શ્વેતમ્ અમ્બરં यस્ય સ શ્વેતામ્બરો મુનિઃ ।
 ધોળું કપડું છે જેનું તે શ્વેતાંબર મુનિ.

શ્વેતમ્ અમ્બરં યેષાં તે શ્વેતામ્બરા મુનયઃ ।
 ધોળા કપડાવાળા મુનિઓ.

લમ્બૌ કર્ણૌ यस્ય સ લમ્બકર્ણૌ રાસભઃ ।

બહુજ્ઞાનં યસ્યાઃ સા બહુજ્ઞાના ચન્દના ।

एकार्थं चानेकं च ૩।૧।૨૨

૧૨ નજ્ બહુગ્રીહિ—

ન વિદ્યન્તે ચૌરાઃ યસ્મિન્ સ અચૌરો ગ્રામઃ

નથી ચોરો જેમાં તે, ચોર વિનાનું ગામ.

નાસ્તિ અન્તઃ યસ્ય તદ્ અનન્તં જ્ઞાનમ્ ।

- ૨ એકી સાથે બોલતી વખતે, અને (ચ) અવ્યયથી જોડાએલા નામો સમાસ પામે છે, તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

વિગ્રહ

સમાસ

રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ

રામલક્ષ્મણૌ ।

રામ અને લક્ષ્મણ

રામલક્ષ્મણ

ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩।૧।૧૭

- ૧ અનેક પદોનું જ્યારે એક પદ અને છે, ત્યારે તે દરેક પદોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે જેમકે—

રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ—રામલક્ષ્મણ + ઔ = રામલક્ષ્મણૌ ।

એકાચર્યે ૩।૨।૮

- ૩ બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ સમાસથી લિન્ન-જુદા પ્રકારનો તત્પુરુષ સમાસ હોય છે. તત્પુરુષ સમાસ અનેક પ્રકારનો છે—

ગતિકવન્યસ્તત્પુરુષઃ ૩।૧।૪૨

- ૪ ધણાખરા ષષ્ઠ્યન્ત નામ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

ગङ્ગાયાઃ જલમ્

ગંગાજલમ્ ।

ગંગાનું પાણી.

ગંગાજળ.

ષષ્ઠ્યયત્નાચ્છેષે ૩।૧।૭૬

- ૫ ન [નજ્] અવ્યય, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે નજ્ તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

નજ્ ૩।૧।૫૧

- ૬ ન [નજ્] નો .વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં અ થાય છે.

પૂર્વપદ

ઉત્તરપદ

ન

ધર્મઃ

અધર્મઃ

પાપ

નઅત્ ૩।૨।૧૨૫

૨ નામને અંતે રહેલા અત્ [અતુ] નો અ સ્વર પુ'લિંગ પ્રથમા એક વચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંજોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી. નીતવત્ + ૦ (પ્ર. એ. વ.)— નીતવાત્ + ૦—પા. ૪૦ નિ. ૫ થી નીતવાન્ત્—પા. ૪૦ નિ. ૬ થી નીતવાન્ । એ પ્રમાણે ભવત્ તું ભવાન્ ।

ત્રીલિંગ નીતવતી તથા ભવતી પા. ૪૦ નિ. ૭ થી ર્ઈ પ્રત્યય. બાલા વાપ્યા જલં ઘટેન ગૃહં નીતવત્યઃ ।

અભ્વાદેરત્વસઃ સૌ ૧૧૪૧૯૦

૩ તવ્ય અનીય અને ચ આ પ્રત્યયો કૃત્ય કહેવાય છે.

તે કૃત્યાઃ ૫૧૧૪૭

૪ સકર્મક ધાતુને કર્મણિ પ્રયોગમાં અને અકર્મક ધાતુને લાવે પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યયો લાગીને કૃત્ય (વિધ્યર્થ) કૃદન્ત બને છે. કથ્યતે इति કથનીયઃ કથનીયા કથનીયમ્ કહેવાય, તે. સ્થીયતે (સ્થા. લાવે પ્ર૦) इति સ્થાતવ્યમ્ રહેલું, તે. તત્ સાપ્યાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-

સ્વલર્થાશ્ચ ૩૨૧૩૧

૫ કર્તા ક્રિયા કરવાને શક્તિશાળી હોય અથવા યોગ્ય હોય, ત્યારે ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો અને વિધ્યર્થ-સંપત્તિની વિભક્તિના પણ પ્રત્યયો લાગે છે.

ત્વયાડ્યં મારો વહનીયઃ ।

તારા વડે આ ભાર ઉપાડી શકાય તેમ છે.

ત્વમમું મારં વહેથાઃ । તું આ ભાર વહન કર.

ત્વયા વ્યાકરણં પઠનીયમ્

તારા વડે વ્યાકરણુ લાલુવા યોગ્ય છે.

ત્વં વ્યાકરણં પઠેઃ તું વ્યાકરણુ લાલુ.

શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ ૫૧૪૧૩૫

૬ આરા, અતુરા અને અવસર, આ અર્થોમાં ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો પણ લાગે છે. પા. ૪૨. નિ. ૧.

ત્વયાऽત્ર સ્થાત્તવ્યમ્ તારે અહીં રહેવું.

ત્વયાऽતો ગન્તવ્યમ્ તારે અહીંથી જવું.

અથ ત્વયોદ્યાને ગન્તવ્યમ્ હવે તારા વડે ઉદ્યાનમાં જવાય.

પ્રૈષાઽનુજ્ઞાઽવસરે કૃત્ય-પશ્ચમ્યો પાઠા૨૯

૭ સમુદાયમાંથી એકને તદ્દન બુદ્ધિ પાડ્યા વિના (વિભાગ કર્યા વિના) જાતિ ગુણ વિગેરેની મુખ્યતાએ બુદ્ધિથી બુદ્ધિ કયું (નિર્ધારિયું) હોય ત્યારે પંચમીને બદલે પાઠી કે સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે. આ વિભક્તિને નિર્ધારણ પાઠી કે નિર્ધારણ સપ્તમી કહેવાય છે.

ક્ષત્રિયો નરાણાં નરેષુ વા શૂરઃ ક્ષત્રિય માણસોમાં શરવીર છે. અહીં ક્ષત્રિય અને નર તદ્દન બુદ્ધિ પડતા નથી. કેમકે ક્ષત્રિય એ નર છે.

ચૈત્રાન્મૈત્રઃ પટ્ટઃ આવા ઉદાહરણોમાં અપાદાન પંચમી થાય, અહીં ચૈત્ર અને મૈત્ર તદ્દન બુદ્ધિ પડે છે. કેમકે મૈત્ર એ ચેત્ર નથી.

સપ્તમી ચાઽવિભાગે નિર્ધારણે ૨૨।૧૦૯

પાઠ ૪૬ મો. તદ્ધિત. ईयस् અને मत् અંતવાળાં નામો.

૧ સમાસ કરતાં વધારે સંક્ષેપ કરવા માટે નામને બુદ્ધિ બુદ્ધિ અર્થોમાં છાન્ વિગેરે જે પ્રત્યયો લાગે છે, તે તદ્ધિત પ્રત્યયો કહેવાય છે.

जनानां समूहः, जनता માણસોનો સમૂહ. ता [तल्] प्र.

तद्धितोऽणादिः ६।१।१

૨ “પ્રકૃષ્ટ” (ખૂબ, અતિશય) એવા અર્થમાં નામથી તમ [તમપ્] પ્રત્યય થાય છે.

સર્વે-इमे शुक्लाः, अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः, शुक्लतमः ।
સર્વે આ-ધોળા છે, આ એઓમાં ખૂબ ધોળા છે-શુક્લતમઃ ।
શુક્લતમઃ-ખૂબ ધોળા, અતિશય ધોળા.

પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭૩૧૫

૩ “એમાં પ્રકૃષ્ટ” એવા અર્થમાં તથા “વિલગ્ન્ય (વિભાગ કરવા લાયક પ્રકૃષ્ટ)” એવા અર્થમાં નામથી તર [તરપ્] પ્રત્યય થાય છે.

द्वाविमौ पट्ट, अयमनयोः प्रकृष्टः पट्टः, पट्टतरः ।

આ બે હોંશિયાર છે, આ, આ બેમાં વધારે હોંશિયાર છે,
પટ્ટતરઃ-વધારે હોંશિયાર, અધિક હોંશિયાર.

चैत्रामैत्रः पट्टतरः (“વિલગ્ન્ય પ્રકૃષ્ટ” અર્થ)

ચૈત્રથી મૈત્ર વધારે હોંશિયાર છે.

ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियाः शूरतराः ।

द्वयो विभज्ये च तरप् ७३१६

૪ ગુણવાચક શબ્દ દ્રવ્યનું વિશેષણ થાય, ત્યારે તે શબ્દથી તમ અને તર ના અર્થમાં અનુક્રમે ઇષ્ટ અને ઈયસ્ [ઈયસુ] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

पट्ट+इष्ट=पटिष्टः-ખૂબ હોંશિયાર.

पट्ट+ईयस्=पटीयस्-વધારે હોંશિયાર. દ્વિ. પા. ૨૨ નિ. ૧૬

गुणाङ्गाद् वेष्टेयस् ७३१९

૫ ઇષ્ટ અને ઈયસ્ પ્રત્યયો પર છતાં પ્રશસ્ય નો અ આદેશ થાય છે. શ્રેષ્ઠઃ । શ્રેયસ્

प्रशस्यस्य श्रः ७४३४

૬ ન્સ્ અંતવાળાં નામેા તેમજ મહત્ [મહત્ વિશેષણ] નો સ્વર ધ્રુવ પ્રત્યય પર છતાં સં. એ વ. સિવાય દીર્ઘ થાય છે, પટીયસ્+૦ (પ્ર. એ. વ.)—

પા. ૪૦ નિ. ૫ થી સ્ ની પૂર્વે ન ઉમેરાય છે.

પટીયન્સ+૦-પટીયાન્સ-

પા. ૪૦ નિ. ૬ થી પટીયાન્. એ પ્રમાણે મહત્ નું મહાન્.

ન્સ-મહતોઃ ૧૧૪૮૬

૭ પદને અંતે હોય નહિ, એવા મ્ અને ન્ નો શિડ્ વ્યંજન અને હ્ પર છતાં ૦ અનુસ્વાર થાય છે. પટીયાંસૌ

શિડ્-હેઽનુસ્વારઃ ૧૧૩૪૦

૮ “તે એને છે” અથવા “તે એમાં છે” એવા અર્થમાં પ્રથમાંત નામને મત્ [મતુ] પ્રત્યય લાગે છે.

ધેનવઃ સન્તિ અસ્ય ધેનુમત્ ।

ગાયો છે એને (જેને) તે ધેનુમત્-ગાયોવાળો.

તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્નિતિ મતુઃ ૭૧૨૧

૯ નામમાં ઉપાન્ત્ય કે અન્ત્ય મ્ કે અ વર્ણ હોય અથવા અંતે પાંચમા સિવાયનો વર્ગનો કોઈ વ્યંજન હોય, તો મત્ ના મ્ નો વ્ થાય છે વૃક્ષાઃ સન્તિ અસ્મિન્ વૃક્ષવત્ । વૃક્ષો છે એમાં (જેમાં) તે, વૃક્ષવત્-વૃક્ષવાળો.

માવર્ણાન્તોપાન્તાપશ્ચમવર્ગાન્ સતોર્મો વઃ ૨૧૧૯૪

૧૦ “એની જેમ” ક્રિયા કરવાના અર્થમાં, કોઈ પણ વિભક્તિ અંતે હોય એવા નામને વત્ પ્રત્યય લાગે છે.

ક્ષત્રિયાઃ ઇવ ક્ષત્રિયવત્ । દેવમિવ દેવવત્ ।

સ્યાદેરિવે ૭૧૧૬૨

- ૧૧ વત્ પ્રત્યય જેને લાગેલો હોય, તે નામો અવ્યય છે.
 ક્ષત્રિયવદ્ બ્રાહ્મણા યુધ્યન્તે । ક્ષત્રિયની જેમ બ્રાહ્મણો લડે છે.
 દેવવત્ પશ્યન્તિ મુનિન્મ દેવની જેમ મુનિને જુએ છે.

વત્તસ્યામ્ ૧૧૧૩૪

- ૧૨ “લાવ-પણ્” અર્થમાં નામને ત્વ અને તા[તલ્] પ્રત્યય લાગે છે. ત્વ નપુંસક છે અને તા [તલ્] સ્ત્રીલિંગ છે.
 દેવસ્ય ભાવઃ દેવત્વમ્ દેવપણ્. શુક્લતા ધોળાપણ્.
 માવે ત્વ-તલ્ ૭૧૧૫૫

પાઠ ૪૭ મો. અન્ અને ઇન્ અંતવાળાં નામો

- ૧ ધ્રુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, ન્ ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધન એકવચનમાં દીર્ઘ થતો નથી. રાજાન્—
 નિ દીર્ઘઃ ૧૧૪૮૫

- ૨ પદને અંતે રહેલા નામના ન્ નો લોપ થાય છે. રાજા ।
 રાજઃ પુરુષઃ રાજપુરુષઃ । રાજન્ + મ્યમ્ = રાજમ્યામ્ ।
 નામ્નો નોડનહઃ ૨૧૧૯૧

- ૩ સ્વરાદિ અધ્રુટ્ (ધ્રુટ્ સિવાયના) પ્રત્યયો પર છતાં, અન્ ના અ નો લોપ થાય છે. રાજન્ + અસ્—રાજન્ + અસ્—પા. ૩૨ નિ. ૧ થી રાજ્—જ્ + અસ્=રાજઃ
 અનોડસ્ય ૨૧૧૧૦૮

- ૪ ન૦ પ્ર. દ્વિ. દ્વિવચનનો ઈ પ્રત્યય અને સપ્તમીનો હ પ્રત્યય પર છતાં, અન્ ના અ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
 ન૦ દામન્+ઈ=દામ્ની, દામની । (પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ.)
 દામન્+ઈ=દામ્નિ, દામનિ । (સ. એ. વ.)
 રાક્ષિ, રાજનિ ।

ઈ-હૈ વા ૨૧૧૧૦૯

૫ સંબોધનમાં નામના ન્ નો લોપ થતો નથી. હે રાજન્ !
નામન્ત્યે ૨૧૧૯૨

૬ નપુંસકમાં સંબોધનમાં ન્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
હે દામ, દામન્ !

ક્લીબે વા ૨૧૧૯૩

૭ અન્ અંતવાળાં નામોના અન્ ની પહેલાં વ્ કે મ્ અંત-
વાળો સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો અન્ ના અ નો લોપ
થતો નથી. (નિ. ૩.)

આત્મન્ + અસ્ = આત્મનઃ । કર્મન્ + ઈ = કર્મણી ।

પરંતુ મૂર્ધન્ + અસ્ = મૂર્ધનઃ

સ. એ. વ. મૂર્ધનિ, મૂર્ધનિ । અહીં લોપ થશે.

ન વમન્તસંયોગાત્ ૨૧૧૧૧૧

૮ ઇન્ અંતવાળાં નામોનો ન્ ની પહેલાંનો સ્વર, નપુંસક
પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો ઇ પ્રત્યય અને પુલિંગમાં પ્ર.
એ. વ. નો પ્રત્યય પર છતાં જ દીર્ઘ થાય છે.

ભાવીનિ । શશી ।

ઇન્-હન્-પૂષાર્યમ્ણઃ શિષ્યોઃ ૧૪૮૭

૯ ન્કારાન્ત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય લાગે છે,
પણ મન્ અંતવાળા નામને ઈ [હી] પ્રત્યય લાગતો નથી.
માયિન્ + ઈ = માયિની । સીમન્ ।

સ્ત્રિયાં નૃતોઽસ્વસ્રાદે હીઃ ૨૪૧૧

મતઃ ૨૪૧૪

૧૦ ઈ [હી] લાગતાં અન્ નો અ લોપાય છે. રાજન્ + ઈ—
રાજ્ - ન્ = ઈ—રાજ્ - ઝ્ + ઈ = રાજ્ઙી ।

અનોઽસ્ય ૨૧૧૧૦૮

પાઠ ૪૮ મો. વ્યંજનાંત નામો.

૧ શબ્દને અંતે રહેલા અસ્ નો અ સ્વર, પુલિંગ અને સ્ત્રી-લિંગના પ્રથમા એક વચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી. ચન્દ્રમાઃ પ્ર. એ. વ. ૧ અપ્સરાઃ ।

મૂ વિગેરે (દશગણના) ધાતુ ઉપરથી બનેલા શબ્દના અસ્ નો અ દીર્ઘ થતો નથી. વિણ્ડગ્રસ્ પ્ર. એ. વ. વિણ્ડગ્રઃ ।

અભ્વાદેરત્વસઃ સૌ ૧૧૪૧૦

૨ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે, ચ્ અને જ્ નો અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થાય છે. મુક્તઃ । ત્યક્તઃ ।

વાચ્+સુ-પા. ૩૪ નિ. ૧ થી વાચ્ પદ બનશે, નિ. ૨ થી ક્ વાક્+સુ-પા. ૨૬ નિ. ૩ થી પ્, વાક્+પુ=વાશ્વ ।

૩ નામી, અન્તસ્થા કે ક વર્ગની પછી રં ા સ્ ની વચ્ચે શિટ્ વ્યંજન કે ન્ નું અંતર હોય તો પણ સ્ નો પ્ થાય છે. આયુસ્+હ (પ્ર. દ્વિ. બ. વ.)—પા. ૩૪. નિ. ૨ થી ન્ ઉમેરાય, આયુન્સ+હ—આયુન્ષ્ + હ=આયૂંષિ ।

આયુસ્+સુ—આયુર્+સુ—આયુઃ+સુ=આયુઃષુ ।

નામ્યન્તસ્થા-કવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ

શિટ્-નાન્તરેડપિ ૨૧૩૧૫

૪ સ્ નો, ણ્ કેઞ્ વર્ગના યોગમાં ણ્ અને પ્ કે ટ વર્ગના યોગમાં પ્ થાય, આયુસ્+સુ—આયુર્+સુ—પા. ૧૮. નિ. ૪ થી આયુસ્+સુ—નિ. ૩ થી આયુસ્ + પુ—આયુષ્ણુ । નિ. ૪ સસ્ય શર્ષૌ ૧૧૩૧૬૧

૫ પદાન્ત ટ વર્ગ પછી રહેલા ત વર્ગ અને સ્ નો ટ વર્ગ અને પ્ થાય નહિ. પા. ૨૫. નિ. ૧. ૨ થી દ્વિટ્સુ મા પ્ થાય. પદાન્તાદ ટવર્ગાદનામ્-નગરી-નવતેઃ ૧૧૩૧૬૩

૫ સંબોધનમાં નામના ન્ નો લોપ થતો નથી. હે રાજન્ !
નામન્ચ્યે ૨૧૧૧૨

૬ નપુંસકમાં સંબોધનમાં ન્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
હે દામ, દામન્ !

ક્લીબે વા ૨૧૧૧૩

૭ અન્ અંતવાળાં નામોના અન્ ની પહેલાં વ્ કે મ્ અંત-
વાળો સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો અન્ ના અ નો લોપ
થતો નથી. (નિ. ૩.)

આત્મન્ + અસ્ = આત્મનઃ । કર્મન્ + ઈ = કર્મણી ।

પરંતુ મૂર્ધન્ + અસ્ = મૂર્ધનઃ

સ. એ. વ. મૂર્ધનિ, મૂર્ધનિ । અહીં લોપ થશે.

ન વમન્તસંયોગાત્ ૨૧૧૧૧૧

૮ ઇન્ અંતવાળાં નામોનો ન્ ની પહેલાંનો સ્વર, નપુંસક
પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો ઇ પ્રત્યય અને પુલિંગમાં પ્ર.
એ. વ. નો પ્રત્યય પર છતાં જ દીર્ઘ થાય છે.

ભાવીનિ । શશી ।

ઇન્-હન્-પૂષાર્યમ્ણઃ શિસ્યોઃ ૧૧૪૧૮૭

૯ ન્કારાન્ત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય લાગે છે,
પણ મન્ અંતવાળા નામને ઈ [હી] પ્રત્યય લાગતો નથી.
માયિન્ + ઈ = માયિની । સીમન્ ।

સ્ત્રિયાં નૃતોઽસ્વસ્રાદે હીઃ ૨૧૪૧૧

મતઃ ૨૧૨૧૪

૧૦ ઈ [હી] લાગતાં અન્ નો અ લોપાય છે. રાજન્ + ઈ—
રાજ્-ન્ = ઈ—રાજ્-ઙ્ + ઈ = રાજ્ઙી ।

અનોઽસ્ય ૨૧૧૧૦૮

પાઠ ૪૮ મો. વ્યંજનાંત નામો.

પદને અંતે રહેલા અસ્ નો અ સ્વર, પુલિંગ અને સ્ત્રી-
સંગના પ્રથમા એક વચનમાં દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધનમાં
દીર્ઘ થતો નથી. ચન્દ્રમાઃ પ્ર. એ. વ. ૧ અપ્સરાઃ ।
પૂ વિગેરે (દશગણુના) ધાતુ ઉપરથી બનેલા શબ્દના અસ્ નો
દીર્ઘ થતો નથી. પિણ્ડગ્રસ્ પ્ર. એ. વ. પિણ્ડગ્રઃ ।

અભ્વાદેરત્વસઃ સૌ ૧૪૧૯૦

ધ્રુવ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે, ચ્ અને
જ્ નો અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થાય છે. મુક્તઃ । ત્યક્તઃ ।
વાચ્+સુ-પા. ૩૪ નિ. ૧ થી વાચ્ પદ બનશે, નિ. ૨ થી ક્
વાક્+સુ-પા. ૨૬ નિ. ૩ થી પ્, વાક્+પુ=વાક્ષુ ।
નામી, અન્તસ્થા કે ક વર્ગની પછી રંગ સ્ ની વચ્ચે
શિઙ્ વ્યંજન કે ન્ તું અંતર હોય તો પણ સ્ નો પ્
થાય છે. આયુસ્+૩ (પ્ર. દ્વિ. બ. વ.)—પા. ૩૪. નિ. ૨ થી
ન્ ઉમેરાય, આયુન્સ+૩—આયુન્પ+૩=આયૂંપિ ।
આયુસ્+સુ—આયુર+સુ—આયુઃ+સુ=આયુઃષુ ।

નામ્યન્તસ્થા-કવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ

શિઙ્-નાન્તરેડપિ ૨૧૩૧૫

સ્ નો, ચ્ કે જ્ વર્ગના યોગમાં ચ્ અને પ્ કે ટ વર્ગના
યોગમાં પ્ થાય, આયુસ્+સુ—આયુર+સુ—પા. ૧૮. નિ. ૪
થી આયુસ્+સુ—નિ. ૩ થી આયુસ્+પુ—આયુષ્ષુ । નિ. ૪

સસ્ય શર્ષૌ ૧૧૩૧૬૧

પદાન્ત ટ વર્ગ પછી રહેલા ત વર્ગ અને સ્ નો ટ વર્ગ
અને પ્ થાય નહિ. પા. ૨૫. નિ. ૧. ૨ થી દ્વિઙ્સુ મા પ્ થાય.
પદાન્તાદ ટવર્ગાદનામ્-નગરી-નવતેઃ ૧૧૩૧૬૩

પાઠ ૪૯ મો. કઠારાન્ત નામો.

૧ પ્ર. ઓ. વ. મ્ પ્રત્યયનો આ [હા] થાય છે. કર્તા ।

ઋદુશનસ્પુદંશોઽનેહસથ્ સે હીઃ ૧૪૧૮૪

૥ પં. ૫. ઓ. વ. અસ્ નો [હ્ર] થાય છે. પિતુઃ ૨ ।

ઋતો હ્ર ૧૪૧૩૭

૨ ધ્રુદ પ્રત્યયો અને સપ્તમી એક વચનનો દ્વ પ્રત્યય પર છતાં ક્ર નો અહ્ થાય છે. પિતરૌ । પિતરઃ । પિતરમ્ । પિતરિ ।

અર્ ઙી ચ ૧૪૧૩૯

પિતૃ+અમ્ (દિ. બ. વ.)...પા. ૨૦. નિ. ૧ થી પિતૃન્ ।

પિતૃ + સ્ (સં. ઓ. વ.)—પા. ૩૭. નિ. ૫ પિતૃ—પિતઃ ।

૩ નામ્ પ્રત્યય પર છતાં નૃ શબ્દનો ક્ર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. નૃણામ્, નૃણામ્ ।

જુર્ વી ૧૪૧૪૮

૩ ત્ [ત્ત્વ ઢે ત્ત્વ] કૃત પ્રત્યાયાન્ત નામો તથા સ્વસ્ત્ર નપ્ત નેષ્ટ ત્વષ્ટ ક્ષત્ત્ હોત્ પોત્ પ્રશાસ્ત્ આ નામોના ક્ર નો ધ્રુદ પ્રત્યય પર છતાં આહ્ થાય છે. કર્તારૌ ।

ત્-સ્વમ્-નપ્ત-નેષ્ટ-ત્વષ્ટ-ક્ષત્ત્-હોત્-પોત્-પ્રશાસ્ત્

બુદ્ધચાર્ ૧૪૧૩૮

૪ ક્ર ધારાન્ત વિશેષણ નામોને સ્ત્રી-લિંગમાં ફે [હી] પ્રત્યય લાગે છે. કર્ત્રી ।

સ્ત્રિયાં નૃતોઽસ્વસ્રાદે ઙીઃ ૨૪૧૧

પાઠ ૫૦ મો. સંખ્યાવાચક નામો.

૧ રકારાન્ત પકારાન્ત અને નકારાન્ત સંખ્યાવાચિ નામના આમ્ નો નામ્ થાય છે. ચતુર્ણામ્ । પચ્છાનામ્ ।

સંખ્યાનાં ણામ્ ૧૪૧૩૩

૧ સ્ત્રીલિંગમાં ત્રિ અને ચતુર નો તિસ્ર અને ચતસ્ર આદેશ થાય છે.

ત્રિ-ચતુરસ્તિસ્ર-ચતસ્ર સ્યાદૌ ૨૧૧૧

૨ ઘુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં ચતુર ના ઉ નો વા થાય છે. ચત્વારઃ ।
પુ. પ્ર. બ. । ચત્વારિ । ન. પ્ર. દ્વિ. બ. ।

વાઃ શેષે ૧૧૪૮૨

૩ શબ્દને છેડે મૂળથી રૂ હોય તો તેનો સુ પ્રત્યય પર છતાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. ચતુર્ષુ । પા. ૨૬. નિ. ૩

અરોઃ સુપિ રઃ ૧૧૩૫૭

૪ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં તિસ્ર અને ચતસ્ર નાં ક્ર નો રૂ થાય છે. તિસ્રઃ । ચતસ્રઃ । પ્ર. દ્વિ. બ વ

ઋતો રઃ સ્વરેડનિ ૨૧૧૨

૫ નામ્ પ્રત્યય પર છતાં, તિસ્ર, ચતસ્ર, ષ્કારાન્ત અને રૂકારાન્તના સમાન સ્વરનો દીર્ઘ થતો નથી, પરંતુ નૂકારાન્તના સમાન સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. તિસ્રણામ્ । ચતસ્રણામ્ । ષણ્ણામ્ । ચતુર્ણામ્ । પંચાનામ્ । પંચન+નામ્=પંચાનામ્ । અહીં પા. ૪૭ નિ. ૨ થી નૂ નો લોપ થાય છે.

દીર્ઘો નામ્યતિસ્ર-ચતસ્ર-ષ્ઃ ૧૧૪૪૭

૬ ષ્કારાન્ત અને નૂકારાન્ત નામોના પ્રથમા દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લોપાય છે. ષટ્ ૨ । અષ્ટ ૨ । પા. ૪૭ નિ. ૨

હતિ-ળ્ણઃ સંખ્યાયા લુપ્ ૧૧૪૫૪

૭ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં અષ્ટનૂને બદલે વિકલ્પે અષ્ટા થાય છે.

વાષ્ટનઃ આઃ સ્યાદૌ ૧૧૪૫૨

૮ અષ્ટા થયા પછી પ્રથમા દ્વિતીયાનો પ્રત્યય ઔ છે. અષ્ટૌ ૨ ।

અષ્ટ ઔર્જસ-શસોઃ ૧૧૪૫૩

૯ પદાન્તઃ ટ વર્ગ પઙ્ગી આવેલા નામ્ નગરી અને નવતિ ના નૂ નો ણ થાય છે. ષ્ઙ+નામ્—પા. ૨૫. નિ. ૧ થી ષ્ઙ+નામ્—ષ્ઙ+ણામ્—

પદાન્તાટ ટવર્ગાદનામ્-નગરી-નવતેઃ ૧૧૩૧૬૩

૧૦ પ્રત્યયનો પાંચમો અક્ષર પર છતાં ત્રીજા અક્ષરને ઠેકાણે નિત્ય પાંચમો અક્ષર થાય છે. ષણ્ણામ્ ।

પ્રત્યયે ચ ૧૧૩૧૨

પાઠ ૫૧. મો. વાક્ય

૧ ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષતા બતાવનાર (વિશેષણ) પદો સહિત જે ક્રિયાપદ, તે વાક્ય કહેવાય છે.

ધર્મો યુસ્માન્રક્ષતુ ।

કોઈ વખત કર્તા વિગેરે પદો આલુ વાત ઉપરથી સમજી જવાય છે, તેથી એકલું ક્રિયા પદ પણ વાક્ય બને છે. વિબ । કોઈ વખત ક્રિયાપદ આલુ અર્થ ઉપરથી સમજી જવાય છે. તેથી સાક્ષાત્ ક્રિયાપદ વિના એકલા વિશેષણ પદો પણ વાક્ય બને છે. શીલં મમ સ્વમ્ ।

સ-વિશેષણમાખ્યાતં વાક્યમ્ ૧૧૩૧૨૬

૨ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ સર્વનામના દ્વિતીયા ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિલક્ષિતના—

બહુવચનમાં અનુક્રમે વસ્ અને નસ્

દ્વિવચનમાં અનુક્રમે વામ્ અને નૌ

એકવચનમાં અનુક્રમે તે અને મે

દ્વિતીયાના એક વચનમાં અનુક્રમે ત્વા અને મા આદેશ થાય છે.

આ આદેશો—રૂપો એક વાક્યની અંદર પદની પછી વિકલ્પે વપરાય છે, જેમકે—ઘર્મો વો રક્ષતુ, ઘર્મો યુષ્માન્રક્ષતુ ।

શલં મે સ્વમ્, શીલં મમ સ્વમ્ ।

ઘર્મો મા રક્ષતુ, ઘર્મો માં રક્ષતુ ।

પદાદ્ યુગ-વિભક્ત્યૈકવાક્યે વસ્નસૌ વહુત્વે ૨।૧।૨૧

દ્વિત્વે વામ્ નૌ ૨।૧।૨૨

હેહસા તે મે ૨।૧।૨૩

અમા ત્વા મા ૨।૧।૨૪

- ૩ કાઈના સંબંધમાં કાઈ કહીને ફરીથી તેના જ સંબંધમાં બીજું કહેવું, તે અન્યાદેશ કહેવાય છે. અન્યાદેશ હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલી રીતે વસ્ નસ્ વિગેરે નિત્ય થાય છે.

યુવાં શીલવન્તૌ, તદ્ વાં ગુરવો માનયન્તિ ।

નિત્યમન્યાદેશે ૨।૧।૩૧

- ૪ અન્યાદેશ હોય ત્યારે દ્વિતીયા વિલક્ષિતના પ્રત્યયો તૃતીયા એક વચનનો પ્રત્યય અને ઓસ્ પ્રત્યય પરછતાં, પત્તદ્ અને હદમ્ નો પત્તદ્ આદેશ થાય છે. દ્વિ. પુ. પત્તમ્, પત્તૌ, પત્તાન્ ।

સ્ત્રી પત્તામ્, પત્તે, પત્તાઃ । ન. પત્તદ્, પત્તે, પત્તાનિ ।

તૃ. એ. વ. પુ. ન. પત્તેન । સ્ત્રી. પત્તયા ।

પ. સ. દ્વિ.—વ. પુ. ન. સ્ત્રી. પત્તયોઃ ।

સુશીલૌ પતૌ તદેતૌ ગુરવો માનયન્તિ ।

ત્યદામેનદેતદો દ્વિતીયા—ટૌસ્યવૃત્ત્યન્તે ૨।૧।૩૩

હદમઃ ૨।૧।૩૪

- ૫ એકપદમાં ધાતુ અને ઉપસર્ગમાં તથા સમાસમાં વિરામ નથી, માટે સંધિ કરવીજ જોઈએ. નયતિ । અપેક્ષતે । સજ્જનઃ ।
ન સન્ધિઃ ૧।૩।૫૨

પ્રથમા સમાપ્તા

मध्यमा

पाठ १ लो, गणु १लो भ्वादि

। वर्तमाना—

प्रत्यये

परस्मैपद

आत्मनेपद

अ. व	द्वि. व.	तृ. व.	अ. व.	द्वि. व.	तृ. व.
मि [मिक्]	वस्	मस्	ए	वहे	महे
सि [सिक्]	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
ति [तिक्]	तस्	अन्ति	ते	आते	अन्ते

वर्तमाना—तिक् तस् अन्ति सिक् थस् थ मिक् वस् मस्
ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे ३।३।६

त्रीणि त्रीण्यन्य-युष्मदस्मदि ३।३।१७

एक-द्वि-बहुषु ३।३।१८

नवाद्यानि शतृक्वसु च परस्मैपदम् ३।३।१९

पराणि कानानशौ-चात्मनेपदम् ३।३।२०

॥ ह्यस्तनी—

अम् [अम्क्]	व .	म	इ	वहि	महि
स् [सिक्]	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
द् [दिक्]	ताम्	अन्	त	आताम्	अन्त

ह्यस्तनी—दिक् ताम् अन् सिक् तम् त अम्क् वं म
त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ३।३।९

III सप्तमी (विध्यर्थ) —

याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
यास्	यातम्	यात	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
यात्	याताम्	युस्	ईत	ईयाताम्	ईरन्

સપ્તમી-યાત્ યાતામ્ યુસ્ય્ યાસ્ય્ યાતમ્ યાત

યામ્ યાવ્ યામ, ઈત્ ઈયાતામ્ ઈરન્

ઈયાસ્ય્ ઈયાથામ્ ઈધ્વમ્ ઈચ્છ્ ઈવહિ ઈમહિ ૩૧૩૭

IV પંચમી (આદ્યથ) —

આનિ આવ આમ પે આવહૈ આમહૈ
[આનિવ્] [આવવ્] [આમવ્] [પેવ્] [આવહૈવ્] [આમહૈવ્]

હિ તમ્ ત સ્વ આથામ્ ધ્વમ્
તુ [તુવ્] તામ્ અન્તુ તામ્ આતામ્ અન્તામ્

પંચમી-તુવ્ તામ્ અન્તુ હિ તમ્ ત આનિવ્ આવવ્ આમવ્

તામ્ આતામ્ અન્તામ્ સ્વ આથામ્ ધ્વમ્

એવ્ આવહૈવ્ આમહૈવ્ ૩૧૩૮

૧ વર્તમાના, હસ્તની, સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો શિત્ જાણવા.

હતાઃ શિતઃ ૩૧૩૧૦

૨ કર્તરિપ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ખીજા અને ત્રીજા ગણુ સિવાયના ધાતુઓને અ [શવ્] વિકરણુ પ્રત્યય લાગે છે.

નમ્ + અ + તિ = નમતિ । નમ્ + અ + અત્ [શત્] = નમત્

૫. કૃ. પ્ર. પા. ૪, નિ. ૧ । વન્દ્ + અ + તે = વન્દતે । વન્દ્ +

અ + મ્ + આન [આનશ્] = વન્દમાનઃ ૫. કૃ.

કર્તર્યનદ્ભ્યઃ શવ્ ૩૧૪૭૧

૩ અ થી પર રહેલા આતામ્ આતે અને આથામ્ આથે ના આ નો હ થાય છે. વન્દ્ + અ + આતે — વન્દ્ + અ + હતે = વન્દતે । વન્દેથે । વન્દેતામ્ । વન્દેથામ્ । અવન્દેતામ્ । અવન્દેથામ્ ।

આતામાતે આથામાથે આદિઃ ૪૧૨૧૨૧

૪ અ થી પર રહેલા સપ્તમી (વિધ્યર્થ)ના પ્રત્યયોના યા નો હ થાય છે અને યામ્ નો ઇયમ્ અને યુસ્ નો ઇયુસ્ થાય છે. નમ્ + અ + યાત્—નમ્ + અ + ઇત્ = નમેત્ । નમેયમ્ । નમેયુઃ ।
યઃ સપ્તમ્યાઃ ૪।૨।૧૨૨

યામ્યુસોરિયમિયુસૌ ૪।૨।૧૨૩

૫ અ (પ્રત્યય) થી પર રહેલા દ્વિ નો લોપ થાય છે.
નમ્ + અ + દ્વિ—નમ્ + અ = નમ ।

અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્ ૪।૨।૮૫

૬ વિત્ સિવાયના શિત્ પ્રત્યયો ડિત્ જેવા જાણવા.

શિદવિત્ ૪।૩।૨૦

૭ કિત્ અને ડિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં—ધાતુના,
(૧) અન્ત્ય ડસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરનો અને—
(૨) ઉપાન્ત્ય ડસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે.
ની + અ [શ્વ] + તિ—ને + અ + તિ = નયતિ । નયતે ।
સૂ + અ + તિ = સરતિ । વુઘ્ + અ + તિ = બોધતિ ।
વોધતે । અ [શ્વ] વિત્ શિત્ હોવાથી ડિત્ નથી. અને
ની + તુમ્ = નેતુમ્ । ની + તવ્ય = નેતવ્ય । આ પ્રત્યયો પણ
કિત્ કે ડિત્ નથી, માટે ગુણ થયો છે, પરંતુ—
ની + ત્વા [ક્ત્વા] = નીત્વા । ની + ત [ક્ત] = નીતઃ ।
નીતવાન્ । આ પ્રત્યયો કિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી,
એવી રીતે ડિત્ પ્રત્યયોમાં પણ આગળ ગુણ થશે નહિં.

નામિનો ગુણોઽક્રિહતિ ૪।૩।૧

લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ૪।૩।૪

૮ ક્રમણિ તથા ભાવે પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ધાતુને
ય [કય] પ્રત્યય લાગે છે. નીયતે । મૂયતે । નીયમાનઃ ।
મૂયમાનમ્ । ય પ્રત્યય ક્રિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી.

કયઃ શિતિ ૩।૪।૭૦

૯ પરા અને વિ પછી જિ આત્મનેપદી છે. પરાજયતે ।

પરા—વે જેઃ ૩।૩।૨૮

૧૦ સમ્ વિ પ્ર અને અવ પછી સ્થા આત્મનેપદી છે. પ્રતિષ્ઠતે ।

સંવિપ્રાવાત્ ૩।૩।૬૩

૧૧ વિ આ અને પરિ પછી રમ્ પરસ્મૈપદી છે. વિરમતિ ।

વ્યાંઙ્પરે રમઃ ૩।૩।૧૦૫

૧૨ અય્ ધાતુ પર છતાં ઉપસર્ગના રૂ નો લ્ થાય છે.

પરા + અયતે = પલાયતે ।

ઉપસર્ગસ્યાયૌ ૨।૩।૧૦૦

૧૩ ધાતુને ત [ક્ત] તથા અન [અનટ્] પ્રત્યય લાગીને ભાવ-
વાચક નપુંસક નામ બને છે. ગમ્ + અન = ગમનમ્ । પતનમ્ ।

હ-હરણમ્ । નૃત્+ત=નૃત્તમ્, મયૂરસ્ય નૃત્તમ્ મોરનો નાચ.

ક્લીબે ક્તઃ ૫।૩।૧૨૩

અનટ્ ૫।૩।૧૨૪

૧૪ ધાતુને અન્તે રહેલા સન્ધ્યક્ષરનો આ થાય છે. જૈ + અન =
ત્રાણમ્ । ત્રાતુમ્ । ધ્યૈ—ધ્યાત્વા । ધ્યાનમ્ । ધ્યાયતે ક્. ।

આત્ સન્ધ્યક્ષરસ્ય ૪।૨।૧

૧૫ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય સન્ધ્યક્ષરનો આ થતો
નથી. જૈ+અ [શ્વ] તે=ત્રાયતે । ધ્યૈ—ધ્યાયતિ ।

ન શિતિ ૪।૨।૨

VI સમ્ + ગચ્છ્ જ્યારે અકર્મક હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે.
સજ્જચ્છતે ।

સમો ગમૃચ્છિ-પ્રચ્છિ-શ્રુ-વિત્સ્વરત્યર્તિ-દશઃ ૩।૩।૮૪

પાઠ ૨ જે ગણ ૧ લો આલુ

૧ ગુપ્ રક્ષણ કરવું, ધૂપ્, વિચ્છ ગ. ૬. પળ્ અને પન્ ધાતુ-
ઓને પોતાનો આય પ્રત્યય લાગે છે. ગુપ્ + આય + અ.
[શવ્] + તિ—પ્ર. પાઠ ૪. નિ. ૧. ગોપાયતિ । ધૂપાયતિ ।
પળ્ અને પન્ ધાતુ આય પ્રત્યય લાગ્યા પછી પરસ્મૈપદી છે.
પળાયતિ । પનાયતિ । ક્વચિત્ પળાયતે । પનાયતે ।
ક્વચિત્-વ્યાપાર અર્થમાં પળતે ।

ગુપૌ-ધૂપ-વિચ્છિ-પણિ-પનેરાયઃ ૩।૪।૧

૨ ગુહ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થયે, જે તેના પછી સ્વરાદિ
પ્રત્યય હોય, તો ઊ થાય છે. ગુહ્ + અ + તિ—ગોહ્ + અ +
તિ—ગૂહ્ + અ + તિ = ગૂહતિ ।

ગોહઃ સ્વરે ૪।૨।૪૨

૩ કૃપ્ ધાતુના ક નો લ્ અને રૂ નો લ્ થાય છે. કૃપ્ + ય
+ તે = કલ્પ્યતે ક. । કૃપ્ + અ + તે—કર્પ્ + અ + તે—કલ્પ્ +
અ + તે = કલ્પતે ।

ઋ-લૃલં કૃપોઽકૃપીટાદિપુ ૨।૩।૯૯

૪ શદ્ [શીય્] ધાતુ, શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદી
થાય છે. શીયતે ।

શદેઃ શિતિ ૩।૩।૪૧

૫ ક્રમ્ ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય, તો આત્મનેપદી પણ
થાય છે. ક્રમતે ।

ક્રમોઽનુપસર્ગાત્ ૩।૩।૪૭

૬ 'પ્રસરવું' 'હિસાહ કરવો' 'વધવું' એવા અર્થોમાં ક્રમ્ આત્મનેપદી થાય છે. શાસ્ત્રેઽસ્ય ક્રમતે બુદ્ધિઃ ।

વૃત્તિ-સર્ગ-તાયને ૩૧૩૪૮

૭ 'આરંભ કરવો.' એવા અર્થોમાં પ્ર અને હપ પૂર્વક ક્રમ્ આત્મનેપદી થાય છે. પ્રક્રમતે, હપક્રમતે રન્તુમ્ ।

પ્રોષાદારસ્મે ૩૧૩૫૧

૮ 'સૂર્ય ચન્દ્ર વિગેરેનું' હિગવું' એવા અર્થોમાં આ પૂર્વક ક્રમ્ આત્મનેપદી થાય છે. આક્રમતે સૂર્યઃ ।

આહો જ્યોતિરુદ્ગમે ૩૧૩૫૨

૯ વિકરણ લાગતાં ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય છે. ક્રામતિ । ક્રમતે ।

ક્રમો દીર્ઘઃ પરસ્મૈ ૪૧૨૧૦૯

૧૦ વિકરણ લાગતાં છિવ્, કલમ્ ગ ૪. અને આ + ચમ્ દીર્ઘ થાય છે. છીવતિ । કલામ્યતિ । આચામતિ ।

છીવ્-કલમ્ચાચમઃ ૪૧૨૧૧૦

૧૧ સ્વર પછી છ્ એવડાય છે. તરુ + છાયા = તરુછાયા । અહીં પ્ર. પાઠ ૨૫ નિ. ૨ થી પહેલા છ્ નો ચ્ થયો.

સ્વરેભ્યઃ ૧૩૩૩૦

૧ મા અ અને આ હિપસર્ગ સિવાય દીર્ઘ સ્વર પછી છ્ વિકલ્પે એવડાય છે. કન્યાચ્છત્રમ્ । કન્યાછત્રમ્ ।

અનાહ્-માહો દીર્ઘાદ્ વા છઃ ૧૩૩૨૮

૧૨ વર્ગનો ત્રીજો કે ચોથો વ્યંજન પર છતાં, પૂર્વના છુટ્ વ્યંજનને બદલે તેને મળતો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે. સસ્જ્ પ્ર. પા. ૪૮ નિ. ૪ થી સસ્જ્-આ નિયમથી સસ્જ્ + અ + તિ = સસજ્જતિ ।

તૃતીયસ્તૃતીય-ચતુર્થે ૧૩૩૪૯

II અ [શ્ચ] લાગતાં દંશ્ તથા સઙ્જ અને રઙ્જ ના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. દશતિ । સજતિ । રજતિ ।

દંશ-સઙ્જઃ શ્ચિ ૪૧૨।૪૯

અકટ્-ધિનોશ્ચ રઙ્જેઃ ૪૧૨।૫૦

III આ ઉપસર્ગ પછી ચમ્ અને હન્ ધાતુ આત્મનેપદી છે. આયચ્છતે । આહતે ।

આહો યમ-હનઃ સ્વેડ્જે ચ ૩।૩।૮૬

VI અ [શ્ચ] લાગતાં કેટલાક ધાતુઓના આદેશો થાય છે.

શ્રૌતિ-કૃત્-ધિ-પા-ગ્રા-ધ્મા-સ્થા-મ્ના-દામ્-દશ્યર્તિ-શદ-
સદઃ શૃ-કૃ-ધિ-પિવ-જિઘ્ર-ધમ-તિષ્ઠ-મન-યચ્છ-પશ્ય-ચ્છ-
શીય-સીદમ્ ૪૧૨।૧૦૮

ગમિષદ્યમઃ છઃ ૪૧૨।૧૦૬

V કૃપ્ ધાતુના યોગમાં મૂળ વસ્તુના વિકારને ચતુર્થી^૧ થાય છે. તૃણમપિ ધેનૂનાં દુગ્ધાય કલ્પતે ।

VI પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં અને કોઈવાર સપ્તમી કે તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં નામને તસ્ પ્રત્યય લાગી ને અવ્યય બને છે. ગન્ધ + તસ્ = ગન્ધતઃ ગંધથી, ગંધ વડે.

આદ્યાદિભ્યઃ ૭।૨।૮૪

અધળ્-તસ્વાદ્યાશસઃ ૧।૧।૩૨

પાઠ ૩ બે, ગણ ૪ થી દિવાદિ

૧ કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ચોથા ગણના ધાતુઓને ચ [ચ] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. ચ્ય પ્રત્યય અપિત્ શિત્ છે માટે ડિત્ જેવો છે. પાઠ ૧. નિ. ૬. તેથી ગુણ થાય નહિ. પાઠ ૧. નિ. ૭ કુપ્યતિ । કુપ્યત્ વ. ૬. દિવાદેઃ ચ્યઃ ૩।૪।૭૨

૨ ધાતુના ઓ નો ય [ઇય] પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. સો+ય +તિ = સ્યતિ । દો-ચતિ । શો-ઇયતિ । છો-છયતિ ।

ઓતઃ ઇયે ૪૧૨।૧૦૩

૩ શમ્ દમ તમ્ શ્રમ્ ભ્રમ્ ક્ષમ્ અને મદ્ આ સાત ધાતુઓ નો સ્વર ય [ઇય] પર છતાં દીર્ઘ થાય છે શામ્યતિ । આમ્યતિ । વિ.

શમસપ્તકસ્ય ઇયે ૪૧૨।૧૧૧

૪ આસ્ ગ. ૧. ભ્રાસ્ ગ. ૧. ભ્રમ્ ગ. ૧. ક્રમ્ ગ. ૧. કલમ્ ગ. ૪. વ્રસ્ ગ. ૪. જુટ્ ગ. ૬. લપ્ ગ. ૧. યસ્ ગ. ૪. અને સમ્ + યસ્ આ ધાતુઓને વિકલ્પે ય [ઇય] વિકરણ લાગે છે. આસ્યતે, આસતે । અમ્યતિ, અમતિ । ક્રામ્યતિ, ક્રામતિ । કલામ્યતિ, કલામતિ । જુટ્યતિ, જુટતિ । વિગેરે.

આસ-ભ્રાસ-ભ્રમ-ક્રમ-કલમ-વ્રસિ-જુટિ-

લઘિ-યસિ-સંયસે વાં ૩।૪।૭૩

૫ મૂ વિગેરે દરેક ગણના ધાતુઓના રૂ અને લ્ પછી વ્યંજન આવે તો રૂ અને લ્ ની પૂર્વનો નાભિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દિવ્ + ય + તિ = દીવ્યતિ । સિવ્ - સીવ્યતિ । છિવ્ - છીવ્યતિ ।

ભવાદેર્નામિનો દીર્ઘો ર્વો વ્યંજને ૨।૧।૬૨

૬ દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુઓના ઋ નો કિત કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઇરૂ થાય છે. જૃ + ય + તિ = જીર્યતિ નિયમ પ થી દીર્ઘ. જૃ-જીર્યતે ક. । તૃ-તીર્યતે ક. ।

ઋતાં ક્રિડતીર્ ૪।૪।૧૧૬

- ૭ કિત્ ઉત્ પ્રત્યય પર છતાં જ્યા ગ. ૯ અને વ્યઘ્ના સ્વરસહિત અન્તસ્થા (ચ) નો ફ થાય છે, વિધ્યતિ । વિધ્યતે ક. ।
જ્યા - જિનાતિ ।

જ્યા-વ્યધઃ ક્ષિણતિ ૪૧૧૮૧

- ૮ વ્યંજનાંત ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો કે ન્ ને ઠેકાણે થતાં અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વ્યંજનનો કિત્ ઉત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે, પરંતુ ઠેકાકે [ઉદિત્] ધાતુઓને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

અંશ્+ય [શ્વ]+તિ=અશ્વયતિ । કર્મણિ-અંશ્+ય [શ્વ]+તે = અશ્વયતે । જંશ્-જશ્વતે । જંશ્+ત [ક્ત]=જશ્તઃ । પ્રશ-

સ્તઃ । સજ્-સજ્યતે । સક્તઃ । આસક્તઃ । પરંતુ—

આજંશ્, કમ્, કમ્, કાઙ્શ્, જ્ઞમ્, જ્ઞમ્, ચિન્ત્, જુસ્મ્, તન્દ્, નિન્દ્, સજ્, લજ્, લમ્, લિઙ્, વન્દ્, વાઙ્, શઙ્, સ્પન્દ્, હિન્, ઇત્યાદિ ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થતો નથી. આશંસ્યતે । વન્ચતે । વિગેરે.

નો વ્યજ્ઞાનવાનુદિતઃ ૪૧૨૪૫

ઉદિતઃ સ્વરાન્નોન્તઃ ૪૧૪૧૯

- ૯ એવા ગણના ઠેકાકે ((સૂ દ્, ધી ધી મી રી લી ડી વી એ નય) ધાતુઓથી બૃતકૃદંતના ત અને તવન્ પ્રત્યયના ન નો ન થાય છે. દૂનઃ । દૂનવાન્ । દીનઃ । દીનવાન્ ।

સૂચન્યાદ્યોદિતઃ ૪૧૨૪૦

- ૧૦ ર અને દ્ અન્તવાળા ધાતુઓથી ત અને તવત્ ના ત નો ન થાય છે અને ને વખતે ધાતુના અન્ત્ય દ્ નો પાતુ ન્ થાય છે. પૂર્-ત=પૂર્ણઃ । પૂર્ણવાન્ । ઉન્+પદ્-ઉત્પન્નઃ । ઉત્પન્નવાન્ ।
રદાદમૂર્ચ્છમદઃ ક્તયોર્દસ્ય ચ ૪૧૨૬૦

પાઠ ૪ થો. ગણુ ૬ ટ્ઠો તુદાદિ

૧ કર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ૬ ટ્ઠો ગણુના ધાતુઓને
અ[શ] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. તુદ્+અ[શ] + તિ=તુદતિ ।
તુદતે । તુદત્, તુદમાનઃ વ. ૬. ।

તુદાદેઃ શઃ ૩।૪।૮૧

૨ ધાતુના ૬ વર્ણ અને ૩ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય
પર છતાં અનુક્રમે હ્ય અને હ્ થાય છે. રિ+અ+તિ=
રિયતિ । ધૂ+અ+તિ=ધુવતિ ।

ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુક્ સ્વરે પ્રત્યયે ૨।૧।૫૦

૩ અ [શ] અને ય [કય] પર છતાં, ક્રકારાન્ત ધાતુના ઋ નો
રિ થાય છે. સ્ત+અ+તે=સ્તિ+અ+તે=નિ. ૨. સ્તિયતે । પૃ-
મિયતે । ઈર્મણિ-સ્ત+ય+તે=સ્તિયતે । હ-હિયતે ।

રિઃ શ-કયાશીર્થે ૪।૩।૧૧૦

૪ સ્ત ધાતુ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદી છે. સ્તિયતે ।
સ્તિયતેરઘતન્નાશિષિ ચ ૩।૩।૪૨

૫ ગ્રહ ગ. ૯. વ્રશ્ચ અસ્જ અને પ્રચ્છ ના સ્વર સહિત અન્તસ્થા
[ર] નો કિત્ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ક્ર થાય છે. વૃશ્ચતિ ।
શૃજ્જતિ । પૃચ્છતિ । ગૃહ્ણતિ । ઈર્મણિ—વૃશ્ચયતે ।
શૃજ્જ્યતે । પૃચ્છ્યતે । ગૃહ્ણતે ।

ગ્રહ-વ્રશ્ચ-અસ્જ-પ્રચ્છઃ ૪।૧।૮૪

૬ મુચાદિ (મુચ્ સિચ્ વિદ્ લુપ્ લિપ્ કૃત્ ચિદ્ અને
પિશ્) ધાતુઓને અ [શ] વિકરણ પગ્ગતાં સ્વરની પછી ન્
ઉમેરાય છે. ચિન્દતિ વિગેરે.

મુચાદિ-ટ્ફ-ટ્ફ-ગુફ-શુભોષઃ શે ૪।૪।૯૯

- ૭ પદને અન્તે હોય નહિ, એવા મ્ અને ન્ નો વર્ગીય ધ્રુવ વ્યંજન પર છતાં, પર વ્યંજનના વર્ગનો અન્ત્ય અક્ષરજ થાય છે. મુજ્જતિ । લુમ્પતિ । વિગેરે. ૭ થી અનુસ્તાર. વિંશતિ પ્ર. પા. ૪૬ નિ.

મ્નાં ધ્રુવર્ગેઽન્ત્યોઽપદાન્તે ૧।૩।૩૯

પા. ૩ નિ. ૮ સ્વજ્ઞ+અ [શ]+તે=સ્વજતે । ૬. સ્વજ્યતે ।

પા. ૨ નિ. ૧૨ મસ્જ્-મજ્જતિ । એવં મૃજ્જતિ । લજ્જતે ।

પા. ૩ નિ. ૬ કૃ+અ [શ]+તિ=કિરતિ ।

। આ + પ્રચ્છ આ. ૨૯ લેવી. આપૃચ્છતે ગુરુન્ ।

લુ-પ્રચ્છઃ ૩।૩।૬૪

॥ નિ + વિજ્ આ. પ્રવેશ કરવો. નિવિશતે ।

નિ-વિશઃ ૩।૩।૨૪

પાઠ ૫ મો. ગણ ૧૦ મો ચુરાદિ.

- ૧ દશમા ગણના ધાતુઓને, પોતાનો હ [ણિચ્] પ્રત્યય લાગે છે. ચુર+હ [ણિચ્]—પા. ૧. નિ. ૭. ચોરિ । ચોરિ+અ [શ્ચૂ]+તિ—પા. ૧. નિ. ૨ અને ૭. ચોરયતિ । વ. ૬. ચોરયત્ ।

ચુરાદિભ્યો ણિચ્ ૩।૪।૧૭

- ૨ અિત કે ણિત પ્રત્યયો પરછતાં (૧) ઉપાન્ત્ય અ ની અને (૨) અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. તહ્+હ [ણિચ્]=તાહિ-તાહયતિ । પૃ+હ=પારિ । પારિ+અ+તિ=પારયતિ ।

ઞિણતિ ૪।૩।૫૦

નામિનોઽકલિ-હલેઃ ૪।૩।૫૧

૩ ઇ (ણિ) પરછતાં ધૂ અને પ્રી ધાતુમાં ન્ ઉમેરાય છે.
ધૂનયતિ । પ્રીણયતિ ।

ધૂગ્રીગોર્નઃ । ૪।૧૨૨।૧૮

૪ કૃત્ ધાતુનો કીર્ત્ આદેશ થાય છે. કીર્તયતિ ।

કૃતઃ કીર્ત્તિઃ ૪।૪।૧૨૨

૫ દશમા ગણના યુજ્ વિગેરે (યુજાદિ) ધાતુઓને ઇ [ણિચ્] વિકલ્પે લાગે છે. યુજ્+ઇ=યોજિ-યોજયતિ, યોજતિ । સહ્-સાહયતિ, સહતિ ।

યુજાદે નૈવા ૩।૪।૧૮

૬ કમ્ ગ. ૧. આ. અભિલાષા કરવી, આ ધાતુને પોતાનો ઇ- [ણિઙ્] પ્રત્યય લાગે છે. કમ્+ઇ [ણિઙ્] = કામિ ।
કામિ+અ+તે=કામયતે ।

કમે ણિઙ્ ૩।૪।૨

૭ ધાતુ સ્થિત ક્રિયાનો કરનાર, એવા અર્થમાં ધાતુને અક [ણક] અને ત્ [ત્ત્] તથા અ [અચ્] પ્રત્યય લાગીને વિશેષણ નામો બને છે. પચતિ इति (પચ્+અક=) પાચકઃ નિ. ૨ થી વૃદ્ધિ પચ્ + ત્ = પક્તા । હરતિ (પાપાનિ) इति- (હ + અ =) હરઃ ।

ણકત્ત્વૌ ૫।૧।૪૮

અચ્ ૬।૧।૪૯

૧ પાચક તું સ્ત્રીલિંગ પાચિકા થાય છે.

અસ્યાયત્-તત્-ક્ષિપકાદીનામ્ ૨।૪।૧૧૧

૮ ધાતુથી અ [ઘઙ્ઞ કે અલ્] પ્રત્યય લાગીને પુલિંગ નામો અને છે. પઠ્+અ [ઘઙ્ઞ]=પાઠઃ । મૂ+અ=માવઃ । નિ. ૨ થી વૃદ્ધિ, કેમકે પ્રત્યય જિત્ છે. મદ્+અ [અલ્]=મદઃ । ની+અ=નયઃ । જિ-જયઃ ।

માવાકર્ત્રોઃ ૫૧૩૧૧૮

યુવર્ણ-વૃ-દ-વશ-રણ-ગમ્-ઋદ્-ગ્રહઃ ૫૧૩૧૨૮

વ્યધ જપ-મદ્-ભ્યઃ ૫૧૩૧૪૭

પાઠ ૬ ૬ઠો કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ.

૧ ય [ક્ય] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુઓનો અન્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જિ+ય [ક્ય] + તે = જીયતે । વ. કૃ. જીયમાન । ,

દીર્ઘશ્ચિવ-યદ્-યક્-ક્યેષુ ચ ૪૧૩૧૧૦૮

૨ ગા પા પીવું. સ્થા સ્તા દા (દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ પા. ૧૫ નિ. ૪) મા દ્વા તળવું, આ ધાતુઓના અન્ય સ્વર આ નો વ્યંજનાદિ કિત્ ડિત્ પ્રત્યય પરછતાં ઈ થાય છે, પણ ત્વા નો ય થાય ત્યારે ઈ થતો નથી.

પા. ૧ નિ ૧૪ થી ગૈ નો ગા, સો નો સ્તા.

ગીયતે । પીયતે । ગીતઃ । ગીતવાન્ । ગીત્વા । પીતઃ ।

પીતવાન્ । પીત્ત્વ । પ્રગાય, અહિં ત્વા નો ય થયો છે, માટે ઈ થયો નથી.

ગા-પા-સ્થા-સા-દા-મા-હાકઃ ૪૧૩૧૧૬

૩ (૧) સ્વન્ સન્ અને જન્ ધાતુના ન્ નો, ધ્રુવ્ વ્યંજનાદિ કિત્ પ્રત્યય પરછતાં આ થાય છે અને (૨) ચ કિત્ પરછતાં વિદ્યપ્તે આ થાય છે. સ્વાતઃ । સાતઃ । જાતઃ । સ્વાયતે સ્વન્યતે । સાયતે સન્યતે । જાયતે જન્યતે ।

આઃ સ્વનિ-સનિ-જનઃ ૪૧૨૧૬૦

ચે નવા ૪૧૨૧૬૨

૪ ધાતુના અન્ત્ય ક્ર ની પહેલાં સંયોગ હોય, એવા ધાતુના ક્ર નો તેમજ ક્ર ધાતુના ક્ર નો ય [કય] પરછતાં ગુણ થાય છે. સ્મૃ-સ્મર્યતે । ક્ર-ચર્યતે ।

કય-ચક્-આશીર્યે ૪।૩।૧૦

૫ કિત્ પ્રત્યય પરછતાં, પહેલા ગણનાં યજાદિ (યજ્, વ્યે, વે, હ્વે, વપ્ વહ્, શ્વિ, વદ્, વસ્) તથા વચ્ (ગ. ૨.) આ ધાતુઓના સ્વર સહિત અન્તસ્થાનો, ઇ, ઊ અને ક્ર (ચ્યુત) થાય છે. એટલે કે-
ય નો ઇ, વ નો ઊ અને ર નો ક્ર થાય છે.

યજ્-ઇજ્યતે । વપ્-ઉવ્યતે । વહ્-ઉહ્યતે । વદ્-ઉદ્યતે ।
વસ્-ઉવ્યતે । વચ્-ઉચ્યતે । વ્યે-વીયતે । વે-ઊયતે ।
હ્વે-હ્વયતે । શ્વિ-શૂયતે । નિ. ૧ થી દીર્ઘ થયેલ છે.
ર નો ક્ર પા. ૪ નિ. ૫.

યજાદિ-વચ્ઃ કિતિ ૪।૧।૭૯

૬ વે ધાતુ સિવાય અન્ત્ય ચ્યુત (ઇ ઊ ક્ર) દીર્ઘ થાય છે. હ્વે-હ્વતઃ । હ્વતવાન્ । હ્વત્વા । વ્યે-વીતઃ । વીતવાન્ । વીત્વા । પશુ, વે-ઉતઃ । ઉતવાન્ । ઉત્વા । વેપ્-ઉત્તઃ । ઉત્તવાન્ । ઉત્ત્વા ।

દીર્ઘમવોઽન્ત્યમ્ ૪।૩।૧૦૩

૭ ધાતુને તિ [ક્તિ] પ્રત્યય લાગીને સ્ત્રીલિંગ નામ બને છે. ગૈ-ગીતિઃ । મુચ્-મુક્તિઃ । વચ્-ઉક્તિઃ । પ્રી-પ્રીતિઃ । સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫।૩।૯૧

૮ ટુહ્ મિશ્ઠ્ રુઘ્ પ્રચ્છ્ ચિ બ્રૂ શાસ્ યાચ્ જિ દણ્ઢ્ મથ્ વિગેરે ધાતુઓ તેમજ ની હ્ કૃષ્ અને વહ્ આ ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે.

કર્મણિ પ્રયોગમાં ટુહાદિ ધાતુઓના ગૌણ કર્મને અને ન્યાદિ ધાતુઓના મુખ્યકર્મને પ્રથમા થાય છે. એટલે જે કર્મ સાથે કર્તાનો પ્રથમ સંબંધ થાય છે, તે કર્મને પ્રથમા થાય છે. યાચકા નૃપં ધનં યાચન્તે । યાચ્યતે નૃપો ધનં યાચકૈઃ । કિઙ્કરા મારં ગ્રામં વહન્તિ । ઉહ્યતે મારો ગ્રામં કિઙ્કરૈઃ । કર્તુ વ્યાપ્યં કર્મ ૨।૧।૩

પાઠ ૭ મો. ગણ ૫ મો. સ્વાદિ

૧ કર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, પાંચમા ગણના ધાતુઓને નુ [શ્ચુ] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. ચિ+નુ [શ્ચુ]+તિ—સ્વાદેઃ શ્ચુઃ ૩।૪।૭૫

૨ નુ [શ્ચુ] પ્રત્યયના સ્વરનો ઊત્તર સિવાયના પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થાય છે. ચિનોતિ । ચિનૈ । પણ, ચિનુતઃ અહીં ગુણ થાય નહિ. કેમકે તસ્ પ્રત્યય ઊત્તર છે. જુઓ પા. ૧ નિ. ૬. વ. ૩. ચિ+નુ+અત્ [શત્] ચિન્વત્ । ચિન્વાનઃ ।
ઉ-શ્ચોઃ ૪।૩।૨

૩ પૂર્વે સંયોગ ન હોય તો, પ્રત્યયના ઉ નો, મ્ અને વ્ થી શરુ થતા અવિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે. ચિ+નુ+વસ્=ચિન્વઃ, ચિનુવઃ । ચિન્મઃ, ચિનુમઃ । પણ, શક્-શક્નુવઃ । શક્નુમઃ । અહીં સંયોગ છે અને ચિ+નુ+મિ=ચિનોમિ અહીં મિ પ્રત્યય મ થી શરુ થતો છે પણ વિત્ છે, માટે ઉ નો લોપ થાય નહિ.

વમ્યવિતિ વા ૪।૨।૮૭

૪ પૂર્વે સંયોગ ન હોય તો પ્રત્યયના ઉ ની પછીના હિ નો લોપ થાય છે. ચિ+નુ+હિ=ચિનુ । પણ શક્નુહિ અહીં સંયોગ છે, માટે હિ નો લોપ થાય નહિ.

અસંયોગાદ્ ઓઃ ૪।૨।૮૬

૫ અ સિવાય કેઈ પણ વર્ણ પછી આત્મનેપદના અન્તે અન્તામ્ અને અન્ત પ્રત્યયોમાંના ન્ નો લોપ થાય છે. ચિ + નુ + અન્તે = ચિન્વતે । જિન્વતામ્ । અચિન્વત ।

અનતોઽન્તોઽદ્ આત્મને ૪૨૧૧૧૪

૬ પૂર્વે, સંયોગ હોય તો, નુ [શ્નુ] પ્રત્યયના ઉ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પરછતાં હવ્ થાય છે. શક્ + નુ = શક્નુ + અન્તિ = શક્નુ-વન્તિ । અશ્-અશ્નુવે વ. પ્ર. એ. વ. આશ્નુવિ લૃ. પ્ર. પુ. એ. વ.

શ્નુ-શ્નોઃ ૨૧૧૬૩

૭ તદ્ ગ, ૧. ‘છોલવું’, ‘પાતળું કરવું’ આ અર્થમાં વપરાયો હોય ત્યારે તથા અદ્ (ગ. ૧. વ્યાપવું. મળવું.) આ ધાતુઓને નુ [શ્નુ] પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. તદ્ણોતિ તદ્ણતિ । અદ્ણોતિ । અદ્ણતિ । પણ, સંતદ્ણતિ વાગ્મિઃ શિષ્યમ્ અહીં સંતદ્ણોતિ ન થાય, કેમકે અહીં ‘ઠપકો આપે છે.’ એવો અર્થ છે.

વાઽદ્ણઃ ૩૧૪૧૭૬

તદ્ણઃ સ્વાર્થે વા ૩૧૪૧૭૭.

પાઠ ૮ મો. ગણ ૮ મો તનાદિ.

૧ કર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, આઠમા ગણના ધાતુઓને ઉ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે.

કૃગ્-તનાદેરુઃ ૩૧૪૧૮૩

૨ વિકરણ પ્રત્યય ઉ નો ક્રિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. તન્ + ઉ + તિ = તનોતિ । તન્વત્ । તન્વાનઃ ।

ઉ-શ્નોઃ ૪૧૩૧૨

- ૩ અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ક્ષ ધાતુના અ નો-ડ થાય છે. ક્ષ+ડ+તસ્-(પાઠ ૧. નિ. ૭) ક્ષ+ડ+તસ્=કુરુતઃ । કુર્વન્તિ । કુરુતે । કુર્વેતે । કુર્વેત્ । કુર્વાણઃ ।

અતઃ શિત્યુત્ ૪૨।૮૯

- ૪ વ્ અને મ્ થી શરૂ થતા અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ ય થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં, ક્ષ ધાતુના વિકરણ ડ નો લોપ થાય છે. કુર્વેઃ । કુર્મઃ । કુર્યાત્ ।

કૃગો યિ ચ ૪૨।૮૮

- ૧ કુર્વન્તિ આવા પ્રયોગોમાં નિયમાનુસાર ન્ નો ણ કરવો નહિં. જુઓ, પા. ૪. નિ. ૭.

સ્નાં ધુદ્વર્ગેડન્ત્યોડપદાન્તે ૧૩।૩૭

- ॥ નિસ્ નિઃ દુસ્ દુઃ વહિસ્ આવિસ્ પ્રાદુસ્ અને ચતુર ના રૂ નો ક્ષ પ્ અને ફ પર છતાં, ષ્ થાય છે. દુષ્કૃતમ્ । આવિષ્કુર્વન્તિ । અહિં જે શબ્દોને અંતે સ્ છે એનો પછું પ્ર. પા. ૩. નિ. ૧ થી રૂ થઈ જાય છે.

નિર્-દુર્-બહિરાવિસ્-પ્રાદુસ્-ચતુરામ્ ૨૩।૧

પાઠ ૯ મો. ગણ ૯ મો ક્રયાદિ

- ૧ કર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, નવમા ગણના ધાતુઓને ના [દના] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. ક્રી+ના [દના]+તિ=ક્રીણાતિ । ના [દના] પ્રત્યય ઊત્ છે. પા. ૧. નિ. ૬. માટે ગુણ થશે નહિં.

ક્રયાદેઃ ૩।૪।૭૯

- ૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ના [દના] પ્રત્યયના આ નો દીર્ઘ ઈ થાય છે. ક્રીણીતઃ । ક્રીણીતે ।

ષ્ણામ્ ઈ વ્યંજનેડદઃ ૪૨।૯૭

૩ સ્વરથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ના [ફના] પ્રત્યયના આ નો લોપ થાય છે. ક્રોળન્તિ । અક્રોળન્ ।

ફનાત્: ૪।૨।૧૬

૪ વ્યંજનાત્ ધાતુથી ના [ફના] વિકરણ સહિત હિ પ્રત્યયનો આન થાય છે. પુષ્+ના [ફના]+ર્હ=પુષાણ । મુષાણ ।

વ્યજ્જનાત્ ફનાહેરાન: ૩।૪।૮૦

૫ વિકરણ પર છતાં, પૂ વિગેરે (પ્વાદિ) ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પુનાતિ । લુનાતિ । જ્યા [પા. ૩. નિ. ૭ અને પા. ૬. નિ. ૬] જિનાતિ ।

પ્વાદેઃ હ્રસ્વઃ ૪।૨।૧૦૫

૬ ક્ષુમ્નાતિ વિગેરેમાં ન નો ણ્ થતો નથી. ક્ષુમ્નાતિ ।

ક્ષુમ્નાદીનામ્ ૨।૩।૧૬

૭ પરિ વિ અને અવ પૂર્વક ક્રી આત્મનેપદી છે. પરિક્રીણીતે । વિક્રીણીતે । અવક્રીણાતે ।

પરિ-વ્યંવાત્ ક્રિયઃ ૩।૩।૨૭

૮ જ્ઞા [જા] ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય તો, આત્મનેપદી પણ થાય છે. જ્ઞાનીતે । જ્ઞાનાતિ ।

જ્ઞો ઽનુપસર્ગાત્ ૩।૩।૧૬

૯ ‘હ્રુપાવર્ણુ’ એ અર્થમાં અને સમ્ તથા પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વક સ્મૃતિભિન્ન અર્થમાં, જ્ઞા ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે. અપજા-નીતે હ્રુપાવે છે. સંજાનીતે જાણે છે. પ્રતિજાનીતે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પણ સ્મૃતિ અર્થમાં સંજાનાતિ તે સ્મરણ કરે છે.

નિહ્નવે જ્ઞઃ ૩।૩।૬૮

સમ્-પ્રતેરસ્મૃતૌ ૩।૩।૬૯

૧૦ સ્મ અવ્યયના યોગમાં હ્રસ્તન ભૂતકાળ હોય, છતાં વર્તમાના થાય છે, પૃચ્છતિ સ્મ પિતરમ્ પિતાને પૂછ્યું.

સ્મે ચ વર્તમાના ૫૧૨૧૬

૧૧ પૃ સિવાય દીર્ઘ ઋકારાન્ત અને લૂ વિગેરે (લ્વાદિ) ધાતુઓથી તિ [ક્તિ] ત (ક્ત) અને તવત્ [ક્તવતુ] ના ત નો ન થાય છે, જૃ-જીર્ણઃ । જીર્ણવાન્ । તૃ-તીર્ણઃ । તીર્ણવાન્ । લૂ-લૂનિઃ । લૂનઃ । લૂનવાન્ । પળ, પૂર્તિઃ, પૂર્તઃ, પૂર્તવાન્ । પા ૧૫ નિ ૩.

ઋ-લ્વાદેરેષાં તો નો ડપ્રઃ ૪૧૨૧૬૮

જા જા-જનોડત્યાદૌ ૪૧૨૧૦૪

પાઠ ૧૦ મો. ગણુ ૭ મો. રુઘાદિ

૧ કર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, સાતમા ગણુના ધાતુ-ઓને સ્વર પછી ન [ક્ત] વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે અને વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુમાંના ન નો અથવા ન ને ઠેકાણે થયેલા અનુસ્વાર કે અનાસિક વ્યંજનનો લોપ થાય છે. રુઘ્+મિ-રુનઘ્+મિ=રુણધ્મિ । હિન્+તિ-હિનસ્+તિ=હિનસ્તિ ।

રુઘાં સ્વરાત્ ક્તનો ન લુક્ ચ ૩૧૪૧૮૨

૨ ઘા સિવાયના ધાતુના ચોથા અક્ષરની પછી પ્રત્યયના ત્ અને ય્ નો ઘ્ થાય છે. રુનઘ્+તિ-રુનઘ્+ધિ [પા. ૨. નિ. ૧૨] રુનઘ્+ધિ=રુણધ્મિ । લભ્+ત-લભ્+ધ=લઘ્ધઃ । લઘ્ધવાન્ ।

અઘશ્ચતુર્થાત્ ત-થો ધ્ધઃ ૨૧૧૭૯

૩ વિકરણ પ્રત્યય ન [ક્ત] ના અ નો અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. રુનઘ્+તસ્=રુન્ધઃ । રુન્ધન્તિ । રુનઘ્+થસ્=રુન્ધઃ ।

ક્તનાસ્ત્યો લુક્ ૪૧૨૧૦

૪ ધુદ્ વ્યંજનાંત ધાતુથી હિ પ્રત્યયનો ધિ થાય છે. રુનઘ્+હિ-
રુનઘ્+ધિ=રુન્દિ ।

હુ-ધુટો હે ધિઃ ૪।૨।૮૩

૫ વ્યંજનની પછી રહેલા ધુદ્ વ્યંજનનો, સ્વધુદ્ વ્યંજન પર
છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે. રુન્ધિ, રુન્દિ । રુન્ધઃ, રુન્દઃ ।

ધુટો ધુટિ સ્વે વા ૧।૩।૪૮

૬ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી દ્ (હ. ૩. પુ. એ. વ.)નો લોપ થાય
છે અને ધાતુને અંતે સ્ વ્યંજન હોય તો તેનો દ્ થાય છે.
રુઘ્+દ્-અ રુ ન ઘ્+દ્—અરુણઘ્—[પ્ર. પા. ૨૫. નિ. ૧]
અરુણદ્—[પ્ર. પા. ૨૫ નિ. ૩] અરુણત્ અરુણદ્ ।

હિસ્—અહિનદ્—અહિનત્, દ્ ।

વ્યઙ્જનાદ્ દેઃ સશ્વદઃ ૪।૩।૭૮

૭ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી સ્ (હ. ૨. પુ. એ. વ) નો લોપ થાય
છે અને ધાતુને અંતે સ્. દ્ કે ઘ્ વ્યંજન હોય તો તેનો
વિકલ્પે ર્ થાય છે.

રુઘ્-અરુણઃ, અરુણત્, દ્ ।

હિસ્-અહિનઃ, અહિનત્, દ્ । [પ્ર. પા. ૨૫. નિ. ૧ અને ૩]

મિદ્-અમિનઃ, અમિનત્, દ્ ।

સેઃ સ-દ્-ધાં ચ રુ વાં ૪।૩।૭૯

૮ ઘ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, પૂર્વનો સ્ વિકલ્પે લોપાય
છે. હિસ્+હિ-હિનસ્+ધિ—હિન્ધિ । હિન્દિ । પા. ૨. નિ.
૧૨ થી, સ્ દ્-ત્ય છે માટે દ્-ત્ય ત્રીજો અક્ષર થાય એટલે સ્
નો દ્ થયો છે.

સો ધિ વા ૪।૩।૭૨

૯ સ્ પર છતાં, ષ્ અને ઢ્ નો ક્ થાય છે.

વિપ્+સિ-વિનપ્+સિ—

વિનક્+સિ-પ્ર. પા. ૨૬. નિ. ૩ વિનક્ષિ ।

પ-ઢોઃ કઃ સિ ૨૧૧૬૨

૧૦ તૃહ્ ધાતુના વિકરણ પ્રત્યય ન (ઇન) પછી વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યય પર છતાં, ઈ ઉમેરાય છે.

તૃનૈહ્+તિ-તૃણેહ્+તિ—

તૃહઃ ઈનાદ્ ઈત્ ૪૧૩૧૬૨

૧૧ ધૃટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે હ્ નો ઢ્ થાય છે. તૃણેહ્+તિ-નિ. ૨. તૃણેહ્+ઘિ- પ્ર. પા. ૩૨. નિ. ૩

૧ આ, તૃણેહ્+ઢિ—

મુહ્+ત-(ભૂ. ફ.) મુહ્+ત-મુહ્+ધ-મુહ્+ઢ—

હો ધૃટ્-પદાન્તે ૨૧૧૮૨

૧૨ હ્ ના નિમિત્તથી બનેલો હ્ પર છતાં, પૂર્વના હ્ નો લોપ થાય છે અને પૂર્વના અ હ્ ડ દીર્ઘ થાય છે. તૃણેહિ ।

મૂઢઃ ભૂ. ફ. । આ+રૂહ્+ત=આરૂઢઃ ભૂ. ફ. ।

ઢસ્તઢ્ ૧૧૩૪૨

। મુજ્ પ. ભોગવવું, રક્ષણ કરવું. આ. ખાવું. ઓદનં મુજ્ક્ટે મુનજો ડ ત્રાણે ૩૧૩૩૭

પાઠ ૧૧ માં ગણ ૨ નો અદાદિ.

૧ દ્વિષ્ અને આકારાન્ત ધાતુઓથી અન્ (છ. ડ. પુ. બ. વ.) નો વિકલ્પે હસ્ [પુસ્] થાય છે.

વા દ્વિષાતોઽનઃ પુસ્ ૪૧૨૧૯૧

૨ ઉસ્ [પુસ્] પ્રત્યય પર છતાં, અંત્ય આ નો લોપ થાય છે.
યા+ઉસ્-અ+યા+ઉસ્=અયુઃ । પક્ષે અયાન્ ।

ઇડેત્પુસિ ચાતો લુક્ ૪।૩।૧૪

૩ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યય પર છતાં, બીજા ગણના ધાતુઓના અન્ત્ય ઉ નો ઔ થાય છે. યુ+તિ=યૌતિ ।

ઉત ઔઃ વિતિ વ્યજ્જનેઽદ્વેઃ ૪।૩।૫૯

૪ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, તુ, રુ અને સ્તુ ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં વિકલ્પે ઈ આવે છે. રુ+તિ-રુ+ઈતિ=રવીતિ । પક્ષે રૌતિ ।

યજ્ઞ-તુ-રુ-સ્તોઃ વહુલમ્ ૪।૩।૬૪

૫ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, વ્રૂ ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં ઈ નિત્ય આવે છે. વ્રૂ+તિ=વ્રવીતિ ।

વ્રૂતઃ પરાદિઃ ૪।૩।૬૩

૬ વ્રૂ ધાતુનાં વર્તમાન કાળમાં, અર્થ આહયુઃ ૨. પુ. આહ આહતુઃ આહુઃ ૩. પુ. આવાં પણ પાંચ રૂપો થાય છે.

વ્રૂગઃ પશ્ચાનાં પશ્ચાહશ્ચ ૪।૨।૧૧૮

૭ પંચમીઃ(આસાથ)ના પ્રત્યય પર છતાં, સૂ ધાતુનો ગુણ થતો નથી. સૂ-એ [એ઼્]=સુ઼વૈ । સુવા઼વ઼હૈ । સુવામ઼હૈ ।

સૂતેઃ પશ્ચમ્યામ્ ૪।૩।૧૩

૮ શી ધાતુના ઈ નો શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ષ થાય છે. શેતે । શી+આન [આનઞ્]=શયાનઃ વ. કૃ. ।

શીઙ્ ષઃ શિતિ ૪।૩।૧૦૪

૯ શી ધાતુથી અન્તે અન્ત અને અન્તામ્ પ્રત્યયને બદલે રત્તે રત્ત અને રતામ્ પ્રત્યય થાય છે. શેરતે । અશેરત । શેરતામ્ ।

શીઙો રત્ ૪।૨।૧૧૫

૧૦ (૧) સ્વરાદિ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ જવું ધાતુના ઇ નો ય્ થાય છે. ઇ+અન્તિ=યન્તિ । (૨) હ્રસ્તનીમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આયન્ ।

હિણોરણિતિ વ્યૌ ૪।૩।૧૫

ણત્યસ્તે વૃદ્ધિઃ ૪।૪।૩૦

૧૧ સ્ત્રીલિંગનો ઈ [હી] પ્રત્યય તેમજ નપુંસક દ્વિવચનનો ઈ પ્રત્યય પર છતાં, ના [શ્ચા] વિકરણ સિવાય અ વર્ણથી પર રહેલા અત્ નો વિકલ્પે અન્ત્ થાય છે. યાન્તી, યાતી । તુદન્તી, તુદતી ।

અવર્ણાદશ્ચોડન્તો વાતુરીકયોઃ ૨।૧।૧૧૫

૧૨ ય થી શઙ્ થતો કિત્ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, શી નો શય્ થાય છે. શી+ય [ક્ય]+ત્તે=શય્યતે । શય્યમાનઃ વ. કૃ.

વિહતિ યિ શય્ ૪।૩।૧૦૫

I. વ્રૂતું કર્માણિ (વચ્ આદેશ થઈ) ઉચ્યતે । ઉચ્યમાનઃ ।

અસ્તિ-વ્રૂવો ભૂ-વચાવશિતિ ૪।૪।૧

II. તર અને તમ પ્રત્યય જ્યારે અવ્યય કે ક્રિયાપદની પછી આવે છે, ત્યારે, તરામ્ અને તમામ્ થાય છે. સુ(અં)+તર=સુતરામ્ । પચતિતરામ્ ।

કિમ્-ત્યાદ્યે-ડવ્યયાદ્-અસત્ત્વે તયોરન્તસ્યામ્ ૭।૩।૮

III. આ-ક્રમ્+ત=આક્રાન્ત ભૂ. કૃ. એવી રીતે કલમ્ નુ કલાન્ત । અમ્ નું અન્ત । ઇત્યાદિ. અહિં ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

અહન્-પञ्चમस्य क्विक् विहति ૪।૧।૧૦૭

VI. 'આખી રાત' સૂઈ શકાતું નથી. આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વાપરવી.

‘અખિલાં રજનીં’ ન શય્યતે । ક્રોશધીમતે ।

કાલાધ્વનો વ્યાપ્તૌ ૨।૨।૪૨

પાઠ ૧૨ મો. ગણુ ૨ જો ચાલુ

- ૧ અદ્ તેમજ રુદ્ સ્વપ્ અન્ શ્વસ્ અને જક્ષ્ ધાતુઓથી પર રહેલ હ. ભૂ. ખીળ અને ત્રીળ પુરુષના એક વચનના પ્રત્યયની પૂર્વે અ થાય છે. અદ્+અ+દ્=આદત્ ।

અદશ્ચાદ્ ૪૧૪૧૧

- ૨ (૧) રુદ્ વિગેરે (ઉપર જણાવેલા) પાંચ ધાતુઓથી પર આવેલા ય સિવાયના વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે ઙ્ થાય છે. અને (૨) હ. ખીળ અને ત્રીળ પુરુષના એક વચનના પ્રત્યયની પૂર્વે દીર્ઘ્ ઈ થાય છે. રોદિતિ । અરોદીત્ । અરોદત્ । નિ. ૧

રુત્પશ્ચકાત્ શિદયઃ ૪૧૪૮૯

- ૩ (૧) જક્ષ્ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને શાસ્ આ પાંચ ધાતુઓથી અન્ (હ. ભૂ. ડ. પુ. બ. વ.) ને બદલે ડસ્ [પુસ્] થાય છે. અને (૨) અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યયને બદલે અત્તિ અને અતુ થાય છે. અજશ્રુઃ । જક્ષતિ । જક્ષતુ ।

દ્ર્યુક્ત-જક્ષપશ્વતઃ ૪૧૨૧૩

અન્તો નો લુક્ ૪૧૨૧૪

- ૪ (૧) વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દરિદ્રા ધાતુના આ નો, ઙ્ થાય છે. અને (૨) સ્વરથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. દરિદ્રિતઃ । દરિદ્રિતિ ।

ઈ દરિદ્રઃ ૪૧૨૧૮

જનશ્ચાતઃ ૪૧૨૧૬

- ૫ ડસ્ [પુસ્] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુના અન્ત્ય નામિ સ્વરનો ગુણુ થાય છે. અજાગરુઃ

પુસ્પી ૪૧૩૩

૬ શાસ્ ધાતુમાંના આસ્ નો વ્યંજનથી શરૂ થતા કિત્ ઉત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ઇસ્ થાય છે. શાસ્+ય [કચ] + તે = શિષ્યતે । શિષ્ટઃ । ભૂ કૃ. શાસ્+તસ્-શિષ્+તસ્=શિષ્ટઃ વ. ૩ પુ. - દ્વિ વ. ।

इसासः शासो ऽङ्-व्यञ्जने ४।४।११९

૭ શાસ્ અસ્ અને હન્ ધાતુનાં આશર્થ ૨. પુ. એ. વ. માં અનુક્રમે શાધિ ધધિ અને જહિ રૂપો થાય છે.

शासस्हनः शाध्येधि-जहि ४।२।८४

૮ (૧) જક્ષત્ દરિદ્રત્ જાગ્રત્ ચકાસત્ અને શાસત્ આ પાંચ કૃદ-તોનાં, પું. નાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં પ્ર. પા. ૪૦ નિ. ૫. થી ઉમેરાયેલો ન્ લોપાય છે. જક્ષત્ જક્ષતૌ જક્ષતઃ જક્ષતમ્ (૨) નપુંસક લિંગમાં પ્ર. દ્વિ. બ. વ. માં પ્ર. પા. ૪૦ નિ. ૫. થી ઉમેરાયેલો ન્ વિકલ્પે લોપાય છે. જક્ષત્ જક્ષતી । જક્ષતિ-જક્ષન્તિ, સ્ત્રીલિંગ-ચિન્વત્ જેમ જક્ષતી જક્ષત્યૌ જક્ષત્યઃ । દરિદ્રતી સ્ત્રી કુલે ચા પા. ૧૧ નિ. ૧૧ અન્તો નો લુક્ ૪।૨।૯૪

शौ वा ४।२।९५

૯ કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, સ્વપ્ ના સ્વર સહિત વ નો ઉ થાય છે, સ્વપ્+ય+તે=સુપ્યતે । સુપ્તઃ ભૂ. કૃ. । સુપ્ત્વા સં. ભૂ. કૃ. ।

स्वपे र्यङ्-ङे च ४।१।८०

૧૦ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, જાગૃ નો ગુણ થાય છે. જાગૃચ્ચતે ભાવે.

जागुः किति ४।३।६

૧ દરિદ્રા-દરિદ્રચતે । ભાવે પ્રયોગ.

अशित्यसन्-णक्-णकानटि ४।३।७७

II ક્ર વર્ણાન્ત ધાતુને અને વ્યંજનાંત ધાતુને ચ [ઘ્યણ્] પ્રત્યય લાગીને વિધ્યર્થ કૃદંત બને છે. ક્ર + ચ [ઘ્યણ્] = કાર્ય વિશ્વસ્ + ચ [ઘ્યણ્] = વિશ્વાસ્ય વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય. પ્રત્યય ભિત્ત છે, માટે વૃદ્ધિ થઈ છે. પા. ૫. નિ. ૨
ક્રઘર્ણ-વ્યજ્ઞનાદ ધ્યણ્ ૫૧૧૧૭

III અકારાન્ત ભતિવાચક નામોને, સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય લાગે છે અને ઈ પ્રત્યય લાગતાં અ લોપાય છે. સિંહ + ઈ = સિંહી । ગર્દભી ।

જાતેરયાન્ત-નિત્યસ્ત્રી-શૂદ્રાત્ ૨૧૪૫૪

અસ્ય ડચામ્ લુક્ ૨૧૪૧૮૬

પાઠ ૧૩ મો. ગણ ૨ જો આણુ

૧ મૃજ્ ધાતુનો ગુણ થયા પછી અ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

મૃજ્ + તિ - મર્જ્ + તિ - માર્જ્ + તિ -

મૃજોઽસ્ય વૃદ્ધિઃ ૪૧૩૧૪૨

૨ યજ્ સૃજ્ મૃજ્ રાજ્ ભ્રાજ્ અસજ્ વ્રશ્ પરી-વાજ્ આ ધાતુઓના ચ્ અને જ્ નો તથા ઞ્ અંતવાળા ધાતુઓના ઞ્ નો ધ્રુવ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અને પદાન્તે પ્ થાય છે. માર્ષિ । યજ્ + તુમ્ = યજ્તુમ્ । યજ્ + ત્વા = ઇજ્વા । સજ્તુમ્ । અસજ્ - અજ્તુમ્ । વ્રજ્તુમ્ । યજ્ + ત્ત્વ = યજ્ત્વ । સ્પૃજ્ + ત્ત્વ = સ્પૃજ્ત્વઃ ભૂ. કૃ. દષ્ટઃ । દષ્ટ્વા । ઉપ-દેષ્ટ્વ । પદાન્તે પરિવાદ પ્ર. એ. વ.

યજ-સૃજ-મૃજ-રાજ-ભ્રાજ-અસજ-વ્રશ્-પરિવાજઃ

શઃ ૫: ૨૧૧૮૭

૩ મૃજ્ ધાતુના ક્ર ની સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. મૃજ્ + અન્તિ = માર્જન્તિ, સૃજન્તિ ।

ક્રતઃ સ્વરે વા ૪૧૩૧૪૩

- ૧ મૃજ્+સ્—અ—મર્જ્+સ્—અમાર્જ્+સ્—પા. ૧૦. નિ. ૭.
અમાર્જ્—નિ. ૨ અમાર્પ્—પ્ર. પા. ૨૫. નિ, ૧. અને ૩
અમાર્દ, અમાર્દ્ અહિં પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬. લાગતો નથી.

રાત્ સઃ ૨૧૧૧૦

- ૪ વિદ્ ધાતુથી અન્ (છ. ૩. પુ બ. વ.)ને બદલે ડસ્ [પુસ્]
થાય છે. અવિદુ. । અવિદન્ ૩૫ કોષ્ઠક ચાને છે.

સિજ્-વિદોઽશ્વઃ ૪૧૨૧૨

- ૫ વિદ્ ધાતુનાં વર્તમાનકાળમાં પરોક્ષાના પ્રત્યયો લાગીને પણ
૩૫૦ થાય છે, જેમકે—વેદ વિદતુઃ વિદુઃ ।

તિવાં ણવઃ પરસ્મૈ ૪૧૨૧૧૭

- ૬ વિદ્ નાં આજાર્થ ૩૫૦, વિદ્ ને આમ્ [કિદામ્] લગાડી
કુ નાં આજાર્થના ૩૫ બેડાથી પણ થાય છે. વિદાંકરોતુ

પશ્વમ્યાઃ કૃન્ ૩૧૪૧૨

- ૭ યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ (ગ. ૪) વન્ (ગ. ૧. ૫૨.
અવાજ કરવો, ભજવું, સેવવું) અને તનાદિ (૮ મા
ગણુના ધાતુઓ) આ ધાતુઓના અન્ત્ય વ્યંજનનો,
ધ્રુ વ્યંજનથી શરૂ થતા કિત્ અને કિત્ પ્રત્યય પર
છતાં લોપ થાય છે. હન્+તસ્=હત્તઃ ૩. પુ. કિ. વ. ।

ગમ્+ત [ક્ત] ગતઃ । ગતવાન્ બૂ. કૃ. । ગત્વા । હન્-હત્તઃ ।
હતવાન્ । હન્વા । તન્-તતઃ । તતવાન્ । ક્ષન્-ક્ષતઃ ।
ક્ષતવાન્ ।

યમિ-રમિ-નમિ-ગમિ-હનિ યનિ-વનતિ-તનાદે

ધૃટિ કિઙ્કતિ ૪૧૨૧૫૫

- ૮ હન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો, સ્વરાદિ કિત્ કિત્ પ્રત્યય
પર છતાં, લોપ થાય છે. (પા. ૨૫. નિ. ૬) હન્+અન્તિ-
હન્+અન્તિ—

ગમ-હન-જન-ઘન-ઘસઃ સ્વરેઽનઙિ કિઙિતિ

લુક્ ૪૧૨૧૪૪

૯ હન્ ધાતુના હન્ નો ઘ્ન થાય છે. ઘ્નન્તિ । આઘ્નાતે ।

હનો હ્નો ઘનઃ ૨૧૧૧૧૨

॥ આ + હન્ આત્મનેપદી છે. આહતે । આઘ્નાતે । આઘ્નતે ।

આઙો યમ-હનઃ સ્વેજ્ઞે ચ ૩૧૩૧૮૬

૧૦ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, વચ્ચે ધાતુના સ્વર સહિત વ નો ઉ થાય છે. વચ્ચ્+તસ્-ઉચ્ચ્+તસ્ નિ. ૨ થી ઉચ્ચ્+તસ્=ઉચ્ચ્ઃ । ઉચ્ચન્તિ । વચ્ચ્+ચ[ક્ય]=ઉચ્ચતે કર્મણિ ।

વચ્ચેરયઙિ ૪૧૧૧૮૩

૧૧ ઈચ્ચ અને ઈઙ્ઙ ધાતુથી પર રહેલ વર્તમાના સે અને ધ્વે તથા પંચમી સ્વ અને ધ્વમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ થાય છે. ઈચ્ચિષે । ઈચ્ચિધ્વે । ઈઙ્ઙિષ્ય । ઈઙ્ઙિધ્વમ્ ।

ઈચ્ચીઙઃ સે-ધ્વે-સ્વ-ધ્વમોઃ ૪૧૪૧૮૮

૧૨ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર સ્ કે ક્ હોય તો તેનો, ધ્રુવ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અથવા પદાન્તે લોપ થાય છે. અસ્જ્+તુમ્=અષ્ટુમ્ । જ્ નો ષ્ થયો છે. ચક્ષ્ (ક્+ષ્=ક્ષ) +તે-ચષ્+તે=ચષ્ટે । ચક્ષ્+સે-ચષ્+સે=ચક્ષે । પા. ૧૦ નિ. ૬ઃ સંયોગસ્યાદૌ સ્કો લુક્ ૨૧૧૧૮૮

૧૩ દ્ આદિમાં હોય, એવા મૂ વિગેરે દરેક ગણના ધાતુઓના હ્ નો, ધ્રુવ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદાન્તે ઘ્ થાય છે. દહ્+ત-દઘ્+ત-દઘ્+ઘ=દઘઃ । દઘઘવાન્ ભૂ કૃ. ૧ । દુહ્+તિ-દુઘ્+તિ-દુઘ્+ચિ=દોઘિ ૩. પુ. એ. વ. પદાન્તે, અધોક્ ભ. ૩. પુ. એ. વ. નિ. ૧૪

મ્વાદે દાદે ઘઃ ૨૧૧૧૮૩

૧૪ ગ્ ઙ્ ઢ્ કે વ્ આદિમાં હોય અને ચોથો અક્ષર અન્તે હોય, એવા એક સ્વરવાળા ધાતુરૂપ અવયવના આદિ (ત્રીજા) અક્ષરનો, પદને અન્તે અથવા સ્ કે ઘ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, ચોથો અક્ષર થાય છે.

દુહ્+સિ-નિ. ૧૩ થી દુઘ્+સિ—આ નિયમથી ધુઘ્+સિ-
ધોઘ્+સિ-ધોક્+સિ-ધોક્+ષિ=ધોક્ષિ ।

ગ-હ-દ-વાદેશ્વતુર્થાન્તસ્યૈકસ્વરસ્યાદેશ્વતુર્થઃ સ્ધ્વોશ્વ
પ્રત્યયે ૨૧૧૭૭

૧૫ (૧) અસ્ ધાતુના અ નો અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. અસ્+તસ્=સ્તઃ । વ. કૃ. સત્ । (૨) હસ્તનીમાં વૃદ્ધિ થાય છે આસન્ । (૩) અસ્ ધાતુના સ્ નો સકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. અસિ ।

ઝનાસ્ત્યો લુંક્ ૪૧૨૧૦

ણત્યસ્તે વૃદ્ધિઃ ૪૧૪૩૦

અસ્તેઃ સિ હસ્ત્વેતિ ૪૧૩૧૭૩

૧૬ અસ્ ધાતુથી પર રહેલ દ્ અને સ્ પ્રત્યયની પૂર્વે, ઈ થાય છે. આસીત્ । આસીઃ ।

સઃ સિજસ્તે દિસ્યોઃ ૪૧૩૧૬૫

III આસ્ તુ વ. કૃ. આસીન થાય છે. ઉદાસીનઃ ।

આસીનઃ ૪૧૪૧૧૫

VI આસતામ્મુહર્ત્તમ્ । દ્વિતીયા. મુહર્ત્તપર્યન્ત. ક્રોશમધીતે ।

કાલાધ્વનો વ્યાપ્તૌ ૨૧૨૪૨

V અધ્યાસ્ત રથમ્ । અધિ ઉપસર્ગની સાથે જોડાએલા શી સ્થા અને આસ્ ૨, ક્રમ થાય છે. માટે દ્વિતીયા થઈ છે.

અધેઃ શી

।વ. : ૨૧૨૧૨૦

પાઠ ૧૪ મો. ગણુ ડળે હ્વાદિ

- ૧ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ત્રીજા ગણુના ધાતુઓ એવડાય છે. આને દ્વિત્વ, દ્વિરુક્તિ, દ્વિભાવ કે અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે.
હુ+તિ—હુ-હુ+તિ—
હવઃ શિતિ ૪૧૧૧૨
- ૨ દ્વિત્વ થયા પછી, પૂર્વના ગ્ અને હ્ નો જ્ થાય છે.
જુ-હુ+તિ-જુહોતિ ।
ગહોર્જઃ ૪૧૧૪૦
- ૩ દ્વયુક્ત (એવડાયેલા) ધાતુઓથી અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યયને ઠેકાણે અનુક્રમે અતિ અને અતુ થાય છે. જુહુ+અતિ—
અન્તો નો લુક્ ૪૨૧૯૪
- ૪ હુ ધાતુના ઉ નો, સ્વરથી શરૂ થતા અપિત્ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય લાગતાં, વ્ થાય છે. જુહ્વતિ । (પા. ૪. નિ. ૨ નો અપવાદ)
દ્વિળોઃ ડ્વિતિ વ્યૌ ૪૧૩૧૬
૫. હુ ધાતુ પછી હિ પ્રત્યયનો ઘિ થાય છે. જુહ્વિ ।
હુ-ધુટો હેર્ધિઃ ૪૨૧૮૩
- ૬ દ્વયુક્ત ધાતુઓથી લં અન્ ને બદલે ઉસ્ [પુસ્] થાય છે.
અ-જુહુ+ઉસ્—પા. ૧૨. નિ. ૫. થી ગુણ. અજુહવુઃ ।
દ્વયુક્ત-જર્ષપશ્વતઃ ૪૨૧૯૩
- ૭ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વર હસ્વ થાય છે.
હા+તિ-હાહા+તિ-હહાતિ-જહાતિ ।
હ્રસ્વઃ ૪૧૧૩૯
- ૮ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વયુક્ત ધાતુઓના આ નો લોપ થાય છે. જહા+અતિ=જહતિ ।
જનશ્વાનઃ ૪૨૧૯૬

૯ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વયુક્ત ધાતુઓના આ નો ફેં થાય છે પણ દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓના આ નો ફેં થતો નથી. (દા સંજ્ઞા પા. ૧૫. નિ. ૪.) જહા+તસ્= જહીતઃ ।

ષષમી વ્યંજનેડદઃ ૪૧૨।૧૭

૧૦ હા ‘તજ્ઞવુ’ ધાતુના આ નો, વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, ઇસ્વ ઇ પણ થાય છે. જહિતઃ ।

હાકઃ ૪૧૨।૧૦૦

૧૧ ચ્ થી શરૂ થતા શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, હા, ‘તજ્ઞવુ’ ધાતુના આ નો લોપ થાય છે. જહ્યાત્ ।

યિ લુક્ ૪૧૨।૧૦૨

૧૨ હિ પ્રત્યય પર છતાં, હા ‘તજ્ઞવુ’ ધાતુના આ નો, આ અને ઇ વિકલ્પે થાય છે. જહાહિ જહિહિ પક્ષે નિ. ૯ થી જહીહિ ।

આ ચ હૌ ૪૧૨।૧૦૧

૧૩ ક્ષિત્ય થયા પછી પૂર્વના બીજા અક્ષરનો પહેલો અક્ષર અને ચોથા અક્ષરનો ત્રીજો અક્ષર થાય છે.

મી=તિ-મી-મી+તિ=વિમેતિ ।

દ્વિતીય-તુર્યયોઃ પૂર્વૌ ૪૧૨।૧૪૨

૧૪ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, મી ધાતુના ફેં નો વિકલ્પે ઇસ્વ થાય છે. વિમિતઃ-વિમીતઃ ।

મિયો નવા ૪૧૨।૧૯૧

૧૫ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, અનેક સ્વરી ધાતુના ઇ વર્ણનો ચ્ થાય છે. પા. ૪. નિ. ૨ નો અપવાદ

મી+મતિ-વિમી+અતિ=વિમ્યતિ ।

યો ડનેકસ્વરસ્ય ૨।૧।૫૬

૧૬ દ્વિત્વ થયા પછી જે પૂર્વ ધાતુ, તેના અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થાય છે. હ્રી+તિ-હ્રીહ્રી+તિ-હ્રીહ્રી+તિ=જિહ્રેતિ ।

વ્યજ્ઞનસ્યાનાદે લુંક્ ૪૧૧૪૪

૧૭ સંયુક્ત વ્યંજનની પછી આવેલા ધાતુના ૬ વર્ણ અને ૩ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે ઇય્ અને ઉવ્ થાય છે. હ્રી+અતિ-જિહ્રી+અતિ=જિહ્રિયતિ । (નિ. ૧૫ નો અપવાદ)

સંયોગાત્ ૨૧૧૫૨

૧૮ ત્વા પ્રત્યય પર છતાં, હા તજ્વુ' નો હિ થાય છે. હિત્વા ।

હાકો હિઃ કિત્વ ૪૧૪૧૪

૧૯ ક્ષિ (પર. ગ. ૧.) +ત=ક્ષીણઃ । દીર્ઘ થાય છે.

ક્ષેઃ ક્ષી ષાઘ્યાર્થે ૪૧૨૧૭૪

પાઠ ૧૫ મો. ગણ ૩ નો ચાલુ

૧ પૃ ક્ર મૃ મા હા (જવુ') અને દીર્ઘપૃ આ ધાતુઓને શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો ૬ થાય છે.

પૃ+તિ-પૃપૃ+તિ=પિપર્તિ । પિપ્રત્ વ. ૬. ।

પૃ-ઋ-મૃ-મા-હાઙમિઃ ૪૧૧૫૮

૨ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના ૬ વર્ણ અને ૩ વર્ણનો, અસ્વ સ્વર પર છતાં અનુક્રમે ઇય્ અને ઉવ્ થાય છે. ક્ર+તિ-ક્ર ક્ર+તિ-નિ. ૧ થી, ૬ ક્ર+તિ-ઇય્-ક્ર+તિ=ઇયર્તિ । ઇયૂત્ વ. ૬. ।

પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે યોરિયુવ્ ૪૧૧૩૭

૩ ઓઞઠય વ્યંજનની પછી રહેલા દીર્ઘ ઋ નો, કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, ઉઠ્ થાય છે. પિપુઠ્+તસ્ પા. ૩. નિ. ૫. પિપૂર્તઃ । પિપુરતિ ।

ઓઞઠયાદુર્ ૪૧૪૧૧૮

- ૪ દા કે ઘા આતું સ્વરૂપ (આકૃતિ) 'જેતું' હોય છે, તે ધાતુ દા સંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. દા પર. ગ. ૨ (કાપવું) અને દૈ પર. ગ. ૧. (શુદ્ધ કરવું) આ બે ધાતુ દા સંજ્ઞાવાળા નથી. પા. ૧. નિ. ૧૪. જોવો.

દા+તસ્—દદા+તસ્—અહિં પા. ૧૪. નિ. ૬. લાગશે નહિં (કેમકે તેમાં દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ બાદ કર્યા છે) પણ પા. ૧૪. નિ. ૮. લાગશે, એટલે દદ્+તસ્=દત્તઃ। દદતિ।

અર્થો દાર્થો દા ૩।૩।૬

- ૫ દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓના આ નો, હિ પ્રત્યય પર છતાં, ષ થાય છે અને ક્તિવ થતું નથી. દેહિ। ઘેહિ।

હૌ દઃ ૪।૧।૩૧

- ૬ ઘા ધાતુને અંતે યોથો અક્ષર હોય ત્યારે, ત્ થ્ કે સ્ ધ્વ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં, આદિ દ નો ષ થાય છે. ઘા+તસ્—દઘા+તસ્—પા. ૧૪. નિ. ૮ દધ્+તસ્=ધત્તઃ ધત્થઃ। ધત્સે। ધદ્ધ્વે।

ધાગસ્તથોશ્ચ ૨।૧।૭૮

- ૭ ત કારાદિ ક્તિ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) ઘા સ્વરૂપ સિવાય દા સંજ્ઞાક ધાતુનો દત્ અને (૨) ઘાધાતુનો હિ આદેશ થાય છે. દત્તઃ। દત્તવાન્। દત્તિઃ। દત્ત્વા। પણ દા ગ. ૨. અને દૈ ગ. ૧. દા સંજ્ઞામાં નથી માટે દત્ થાય નહિં. દા ગ. ૨. દાતઃ। દૈ ગ. ૧. અવદાતઃ। ઘા ધાતુ, વિહિતઃ। વિહિતવાન્। હિત્વા। ત કારાદિ ન હોય ત્યારે, પ્રદાય। વિધાય સં. ભૂ કૃ.।

દત્ ૪।૪।૧૦

ધાગઃ ૪।૪।૧૫

નિજ્ વિજ્ અને વિષ્ ધાતુનું. શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિત્વ
થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો ઇ થાય છે. નિજ્+તિ—નેનેક્તિ ।

નિજાં શિત્યેત્ ૪૧૧૫૭

સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિરુક્ત ધાતુના ઉપાન્ત્યનામિ
સ્વરનો ગુણ થતો નથી. નેનિજાનિ ।

દ્વ્યુક્તોપાન્ત્યસ્ય શિતિ સ્વરે ૪૧૩૧૧૪

૧૦ ત કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) દો સો મા અને સ્થા
ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ઇ થાય છે. (૨) છો અને જો નો વિકલ્પે
થાય છે. દિતઃ । અવસિતઃ । સિત્વા । મિતઃ । મિતિઃ ।
સ્થિતઃ । સ્થિત્વા । છિતઃ—છાતઃ । નિશિતઃ—નિશાતઃ ।
વિરુદ્ધ ઉદા૦ અવસાય । નિર્માય સં. ભૂ. કૃ. ત કારાદિ નથી.

દો—સો—મા—સ્થ ઇઃ ૪૧૪૧૧૧

છા—સો વાં ૪૧૪૧૧૨

૧૧ સ્વરાન્ત ધાતુને ય પ્રત્યય લાગીને વિધ્યર્થ કૃદન્ત થાય છે, અને
ત્યારે આ કારાન્ત ધાતુના આ નો ઇ થાય છે. ચિ+ય=ચેયમ્ ।
નેયમ્ । દા—દેયમ્ । મા—મેયમ્ ।

ય ઇત્ ચાતઃ ૫૧૧૨૮

૫૧૪ ૧૬ મો અનિયમિત સ્વરાન્ત નામો

૧. સ્ [સિ]	ઔ	અસ્ [જસ્]	પ્રથમા
અમ્	„	„ [શસ્]	દ્વિતીયા
આ [ટા]	મ્યામ્	મિસ્	તૃતીયા
ઇ [હે]	„	મ્યસ્	ચતુર્થી
અસ્ [હસિ]	„	„	પંચમી
„ [હસ્]	ઓસ્	આમ્	ષષ્ઠી
હ [હિ]	„	હુ [હુપ્]	સપ્તમી

સ્યૌજસ્-અમૌશસ્-ટાભ્યામ્ભિસ્-હેભ્યામ્ભ્યસ્-
હસિભ્યામ્ભ્યસ્-હસોસામ્-હ્યોસ્પુષાં ત્રયી ત્રયી

પ્રથમાદિઃ ૧૧૧૧૮

- ૧ પૂર્વે પર અવર દક્ષિણ ઉત્તર અપર અધર અને સ્વ. તથા
અન્તર આ સર્વનામોથીહ સ્માત્ અને સ્મિન્ વિકલ્પે થાય
છે પૂર્વે પૂર્વાઃ । પૂર્વસ્માત્ પૂર્વાત્ । પૂર્વસ્મિન્ પૂર્વે ।

નવ્ભ્યઃ પૂર્વેભ્યઃ ઇ-સ્માત્-સ્મિન્ વા ૧૧૪૧૬

- ૨ સ્ત્રિ શબ્દથી પર રહેલ સ્ (પ્ર. એ. વ.)નો આ [હા] થાય
છે. સ્ત્રા

ઋદુશનસ્પુરુદંશોડનેહસથ્ર સે હાઃ ૧૧૪૧૮૪

- ૩ સ્ત્રિ શબ્દના ઇ નો, શેષ (સં. એ. વ. સિવાય) ધ્રુદ્
પ્રત્યયો પર છતાં યે થાય છે. સ્ત્રાયૌ । સ્ત્રાયઃ । સ્ત્રાદમ્ ।

૪ સચ્ચુરિતોડશાવૈત્ ૧૧૪૧૮૩

- ૪ સ્ત્રિ અને પતિ શબ્દ બ્યારે એકલા છૂટા વપરાય છે, ત્યારે—

(૧) ઇ (સ. એ. વ.) નો ઔ થાય છે. સચ્ચૌ । પત્યૌ ।
મનાન્તરે પતૌ ।

(૨) આ (ત. એ. વ.)નો ના થતો નથી. (પ્ર. પા. ૩૭.)
સચ્ચા । પત્યા ।

(૩) ણ (ચ એ. વ.) અને અસ્ (પં. પ. એ. વ.) પ્રત્યયો
પર છતાં સ્ત્રિ પતિ ના ઇ નો ણ થતો નથી. (પ્ર. પા.
૩૭. નિ. ૩.) સચ્ચે । પત્યે ।

(૪) અસ્ (પં. પ. એ. વ. ના) પ્રત્યયનો હ્રૂ થાય છે.
સચ્ચિ+અસ્-સચ્ચ્+અસ્-સચ્ચ્+હ્રૂ=સચ્ચુઃ ૨ । પત્યુઃ ૨ ।

કેવલસચ્ચિ-પતેરૌ ૧૧૪૧૨૬

ન ના-હિદેત્ ૧૧૪૧૨૭

ચિ-તિ-ચી-તી-ય હ્ર ૧૧૪૧૩૬

॥ ઓ કારાન્ત નામોથી પં. ૫ ગો. વ. અસુ નો રૂ થાય છે. ગોઃ
 एदोद्भ्याम् डसि-डसो रः १।४।३५.

૯ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, રૈ શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો અર્થ
 થાય છે. રાઃ । રાશ્યામ્ । રાસુ ।

આ રાયો વ્યક્તને ૨।૧।૫

પાઠ ૧૭ મો. અનિયમિત વ્યંજનાંત નામો

૧ શ્વન્ યુવન્ અને મઘવન્ શબ્દોના વ નો, સ્ત્રીલિંગનો ર્ઙ [હી]
 અને અઘુદ્ (ધુદ વિનાનો) સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, ડ થાય છે.
 શ્વન્+ર્ઙ=શુની । મઘોની । શુનઃ । યૂનઃ । મઘોનઃ ।
 શ્વન્-યુવન્-મઘોનો હી-સ્યાઘધુદસ્વરે

વ ડઃ ૨।૧।૧૦૬

૨ અહન્ શબ્દના ન્ નો પદને અંતે રૂ થાય છે.

અહન્+શ્યામ્-અહર્+શ્યામ્=અહોશ્યામ્ ।

સુ ના રૂ ને જે નિયમો લાગે છે, તે નિયમો આ નિ. ૨ થી
 થયેલા રૂ ને પણ લાગે છે અહોશ્યામ્ । (પ્ર. પા. ૧૮ નિ. ૩)

અહઃ ૨।૧।૭૪

૩ પ્રત્યયનો લોપ થયા પછી, પદને અંતે રહેલા, અહન્ શબ્દના
 ન્ નો રૂ થાય છે. અહરેતિ । અહર્ગચ્છતિ । પણ. રૂ પર
 છતાં, આ નિયમ લાગતો નથી. ગતમહો રાત્રિરાગતા । નિ. ૨
 રો લુપ્યરિ ૨।૧।૭૫

૪ પૂષન્ અને અર્યમન્ નો સ્વર, પ્રથમા એકવચનમાં જ દીર્ઘ
 થાય છે. પૂષા । પૂષણૌ । પૂષણઃ । અર્યમા । અર્યમણૌ ।

હન્-હન્-પૂષાર્યમ્ણઃ શિષ્યોઃ ૧।૪।૮૭

૫ પથિન્ મથિન્ અને ઋમુક્ષિન્ શબ્દોના ન્ નો, સ્ [સિ]
 પ્રત્યય પર છતાં, આ થાય છે. પન્થાઃ નિ. ૬

પથિન્-મથિન્-ઋમુક્ષઃ સૌ ૧।૪।૭૬

૬ ધ્રુ પ્રત્યયો પર છતાં, પથિન્ મથિન્ અને ક્રમુક્ષિન્ ના ઇ નો આ થાય છે અને થ્ નો ન્થ થાય છે. પન્થાઃ । પન્થાનો । પન્થાનઃ । પન્થાનમ્ । ક્રમુક્ષાઃ । ક્રમુક્ષાણૌ ।

૬: ૧૪૧૭૭

થોન્થ ૧૪૧૭૮

૭ ઈ [હી] અને સ્વરાદિ અધ્રુ પ્રત્યય પર છતાં, પથિન્ મથિન્ અને ક્રમુક્ષિન્ ના ઇન્ નો લોપ થાય છે. શોભનઃ પન્થા યસ્યાઃ સા (સુપથિન્+ઈ) સુપથી સ્ત્રી । મથઃ । ક્રમુક્ષઃ ।

ઇન્ હી-સ્વરે લુક્ ૧૪૧૭૯

૮ ધ્રુ પ્રત્યયો પર છતાં, અપ્ નો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. આપઃ અપઃ ૧૪૧૮૮

૯ સ્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં, અપ્ નો અદ્ થાય છે. પ્ર. સં. આપઃ । દ્વિ. અપઃ ત્. અન્નિઃ । ત્ર. પં. અન્નયઃ । ૫. અપામ્ । સ. અપ્સુ । અપ્ બહુવચનમાં વપરાય છે.

અપોડદ્ મે ૨૧૧૪

૧૦ સ્ પ્રત્યય પર છતાં, દિવ્ ના વ્ નો ઔ થાય છે અને પદ્મે અંતે ડ થાય છે. પ્ર. સં. દ્યૌઃ । દિવૌ । દ્યુભ્યામ્ । દિવ ઔઃ સૌ ૨૧૧૧૭

૧૧ ઉશનસ્ પુરુદંશસ્ અને અનેહસ્ થી પર રહેલ સ્ (પ્ર. એ. વ.) નો આ [હા] થાય છે. ઉશના । પુરુદંશા । અનેહા । ઋદુશનસ્-પુરુદંસોડનેહસશ્ચ સે હાં: ૧૪૧૮૪

૧૨ સંબોધન એકવચનનો સ્ પ્રત્યય પર છતાં, ઉશનસ્ ના સ્ નો ન્ અને લોપ વિકલ્પે થાય છે હે ઉશનન્ । હે ઉશન । હે ઉશનઃ ।

વૌશનસો ન શ્રામન્ત્યે સૌ ૧૪૧૮૦

૧૩ ધ્રુ પ્રત્યયો પર છતાં. પુંસ્ શબ્દનો પુમન્સ આદેશ થાય છે.
 પુમન્સ+સ્—પ્ર. પા. ૩૮. પુમન્સ+૦—પ્ર. પા. ૪૬. નિ. ૬
 પુમાન્સ+૦—પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬. પુમાન્ ।
 પુંસો પુમન્સ ૧૧૪૧૭૩

૧૪ સ્ પ્રત્યય પર છતાં, અનહ્રુ શબ્દના હ્ર ની પૂર્વે ન ઉમેરાય છે.
 અનહ્રુ+સ્—અનહ્રુ+સ્—
 અનહ્રુઃ સૌ ૧૧૪૧૭૨

૧૫ સં. ઝો. વ. સ્ પ્રત્યય પર છતાં, અનહ્રુ ના હ નો વ થાય
 છે. અનહ્રુ+સ્=અનહ્રુન્ । પ્ર. પા. ૪૦. નિ. ૬થી હ લોપ.
 હતોઽનહ્રુ-ચતુરો વઃ ૧૧૪૧૮૧

૧૬ શેષ (સં. ઝો. વ. સિવાયના) ધ્રુ પ્રત્યયો પર છતાં, અનહ્રુ
 ના હ નો વા થાય છે. અનહ્રુ+સ્=અનહ્રુન્ ।
 વાઃ શેષે ૧૧૪૧૮૨

૧૭ અનહ્રુ ના હ્ર નો પદને છેડે હ થાય છે. અનહ્રુઽધ્યામ્ ।
 સંસ્-ધ્વસ્-ક્વસ્સનહ્રો દઃ ૨૧૧૬૮

૧૮ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, જરા નો વિકલ્પે જરસ્ આદેશ
 થાય છે. જરસૌ, જરે ।

જરાયા જરસ્ વા ૨૧૧૩

૧૯ માસ નિશા અને આસન શબ્દોના, અસ, [શસ્] દ્વિ. ય. વ.
 વિગેરે પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે માસ નિશ્ અને અસન્
 આદેશ થાય છે. માસઃ, માસાન્ । માભ્યામ્, માસાભ્યામ્ ।
 માઃસુ, માસ્સુ, માસેષુ । નિશઃ, નિશાઃ । નિજ્ઞ્યામ્,
 નિશાભ્યામ્ । નિચ્છુ, નિચ્છુ, નિશાસુ । આસાનિ આસ-
 નાનિ । આસભ્યામ્, આસનાભ્યામ્ । આસનઃ આસનસ્ય ।
 માસ-નિશાસનસ્ય શસાદૌ લુગ્ વા ૨૧૧૧૦૦

૨૦ દન્ત વિગેરે શબ્દોના, અસ દ્વિ. બ. વ. વિગેરે પ્રત્યયો પર
 છતાં, દત્ત વિગેરે આદેશો વિકલ્પે થાય છે. દન્ત. પું. દત્ત ।
 પાદ પું. પદ્ । નાસિકા સ્ત્રી. નસ્ । હૃદય ન. હૃદ્ ।
 અસૃજ્ ન. અસન્ । યૂષ પું. યૂષન્ । ઉદક ન. ઉદન્ ।
 દોસ્ પું. દોષન્ । યકૃત્ ન. યકન્ । શકૃત્ ન. શકન્ ।
 દ્વિ. બ. વ. તૃ. ઓ. વ. તૃ દ્વિ. વ. સ. ઓ. વ. સ. બ. વ.

દત્ત:	દતા	દદ્મ્યામ્	દતિ	દત્સુ
નસ:	નસા	નોમ્યામ્	નસિ	નસ્સુ, નઃસુ ।
હૃન્દિ	હૃદા	હૃદ્મ્યામ્	હૃદિ	હૃત્સુ
અસાનિ	અસના	અસમ્યામ્	અસ્નિ-અસનિ	અસસુ
યૂષ્ણ:	યૂષ્ણા	યૂષ્મ્યામ્	યૂષ્ણિ	યૂષ્ણિ યૂષ્ણિ યૂષ્ણુ
દોષ્ણ:	દોષ્ણા	દોષ્મ્યામ્	દોષ્ણિ-દોષ્ણિ	દોષ્ણુ

દન્ત-પાદ-નાસિકા-હૃદયાસૃગ્-યૂષોદક-દોર્-યકૃત્-
 શકૃતો દત્-પદ્-નસ-હૃદસન્-યૂષન્નુદન્-દોષન્

યકૃન્-શકન્ વા ૨।૧।૧૦૧

પાઠ ૧૮ મો.

શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી અને ક્રિયાતિપત્તિ

૧ શ્વસ્તની,—	પરસ્મૈ૦	આત્મને૦
તાસ્મિ	તાસ્વસ્ તાસ્મસ્	તાહે તાસ્વહે તાસ્મહે
તાસિ	તાસ્થસ્ તાસ્થ	તાસે તાસાથે તાધ્વે
તા	તારૌ તારસ્	તા તારૌ તારસ્

-શ્વસ્તની-તા તારૌ તારસ્ તાસિ તસ્થસ્ તાસ્થ

તાસ્મિ તાસ્વસ્ તાસ્મસ્ તા તારૌ તારસ્

તાસે તાસાથે તાધ્વે તાહે તાસ્વહે તાસ્મહે ૩।૩।૧૪

॥ ભવિષ્યન્તી—

સ્યામિ સ્યાવસ્ સ્યામસ્ સ્યે સ્યાવહે સ્યામહે
 સ્યસિં સ્યથસ્ સ્યથ સ્યસે સ્યેથે સ્યધ્વે
 સ્યતિ સ્યતસ્ સ્યન્તિ સ્યતે સ્યેતે સ્યન્તે.

ભવિષ્યન્તી—સ્યતિ સ્યતસ્ સ્યન્તિ સ્યસિ સ્યથસ્ સ્યથ
 સ્યામિ સ્યાવસ્ સ્યામસ્ સ્યતે સ્યેતે સ્યન્તે
 સ્યસે સ્યેથે સ્યધ્વે સ્યે સ્યાવહે સ્યામહે ૩।૩।૧૫

॥ ક્રિયાતિપત્તિ—

સ્યમ્ સ્યાવ સ્યામ સ્યે સ્યાવહિ સ્યામહિ
 સ્યસ્ સ્યતમ્ સ્યત સ્યથાસ્ સ્યેથામ્ સ્યધ્વમ્
 સ્યત્ સ્યતામ્ સ્યન્ સ્યત સ્યેતામ્ સ્યન્ત

ક્રિયાતિપત્તિ:—સ્યત્ સ્યતામ્ સ્યન્ સ્યસ્ સ્યતમ્ સ્યત
 સ્યમ્ સ્યાવ સ્યામ સ્યત સ્યેતામ્ સ્યન્ત
 સ્યથાસ્ સ્યેથામ્ સ્યધ્વમ્

સ્યે સ્યાવહિ સ્યામહિ ૩।૩।૧૬

૧ ધાતુથી (એટ્ ધાતુથી) પર રહેલા સ્ કારાદિ અને ત
 કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે હ [હટ્] થાય છે.

લૂ+તા—લૂ-હ+તા=લવિતા । લવિતુમ્ । લવિતવ્યમ્ ।
 લવિતા, ત્ [ત્ચ્] પ્રત્યય । લવિષ્યતિ । લવિષ્યતે ।
 યાચ્-યાચિતા । યાચિતુમ્ । યાચિતવ્યમ્ । યાચિષ્યતિ, તે ।
 ચુડ ગ. ૧૦. ચોરિ-ચોરયિતા ઇં ચોરયિષ્યતિ ઇં
 રુદ્—રોદિતા ઇં રોદિષ્યતિ ઇં
 અનુ+ઙ્-અન્વેષિતા ઇં અન્વેષિષ્યતિ ઇં
 સ્તાઘશિતોઽત્રોણાદેરિટ્ ૪।૪।૩૨

૨ (૧) ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુની પૂર્વે અ [અટ્] આવે છે, પરંતુ—(૨) સ્વરથી શરૂ થતો ધાતુ હોય તો પૂર્વે અ નહિ આવતાં ધાતુના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. અલવિષ્યત્ । અલવિષ્યત । અચાચિષ્યત્-ત । અરોદિષ્યત્ । અચોરચિષ્યત્ ।

અનુ+इष्-अन्वैषिष्यत् ।

અડ્ ધાતોરાદિ હૃચસ્તન્યાં ચામાઙા ૪।૪।૨૯

૩ અનિટ્ (એક સ્વરી અનુસ્વાર ઈત્ વાળા) ધાતુઓથી પર રહેલા સ કારાદિ અને ત કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે ઇ [इट्] થતી નથી. નિ. ૧ ને અપવાદ.

ની-નેતા । નેતુમ્ । નેતવ્યમ્ । નેષ્યતિ, તે । અનેષ્યત્, ત ।

પા-પાતા । પાતુમ્ । પાતવ્યમ્ । પાસ્યતિ । અપાસ્યત્ ।

લભ્-લબ્ધા । લબ્ધુમ્ । લબ્ધવ્યમ્ । લપ્સ્યતે । અલપ્સ્યત ।

શક્-શક્તા । શક્તુમ્ । શક્તવ્યમ્ । શક્સ્યતિ । અશક્સ્યત્ ।

શક્-શક્તા । શક્તુમ્ । શક્તવ્યમ્ । શક્સ્યતિ । અશક્સ્યત્ ।

પચ્-પક્તા । પક્તુમ્ । પક્તવ્યમ્ । પક્સ્યતિ, તે । અપક્સ્યત્, ત ।

બુઘ્ ગ.૪.-બોદ્ધા । બોદ્ધુમ્ । બોદ્ધવ્યમ્ । ભોત્સ્યતે । અભોત્સ્યત ।

લિહ્-લેહા । લેહુમ્ । લેહવ્યમ્ । લેક્સ્યતિ, તે । અલેક્સ્યત્, ત ।

દુહ્-દોઘા । દોઘુમ્ । દોઘવ્યમ્ । ધોક્સ્યતિ, તે । અધોક્સ્યત્, ત ।

દિશ્-દેષ્ટા । દેષ્ટુમ્ । દેષ્ટવ્યમ્ । દેક્સ્યતિ, તે । અદેક્સ્યત્, ત ।

પિષ્-પેષ્ટા । પેષ્ટુમ્ । પેષ્ટવ્યમ્ । પેક્સ્યતિ । અપેક્સ્યત્ ।

ચજ્-ચષ્ટા । ચષ્ટુમ્ । ચષ્ટવ્યમ્ । ચક્સ્યતિ, તે । અચક્સ્યત્, ત ।

ચમ્-ચન્તા । ચન્તુમ્ । ચન્તવ્યમ્ । ચંસ્યતે । અચંસ્યત ।

ચક્-ચક્તા । ચક્તુમ્ । ચક્તવ્યમ્ । ચક્સ્યતિ, તે ।

ચુહ્-ચોહા । ચોહુમ્ । ચોહવ્યમ્ । ચોક્સ્યતિ । અચોક્સ્યત્ ।

एकस्वरानुस्वारेतः ४।४।५७

- ૪ વેઢ (ધૂ [ધૂર્] અને ઔદિત્) ધાતુઓથી પર રહેલા સ્-કારાદિ અને ત્ કારાદિ અશિત પ્રત્યયોની પૂર્વે [ઈટ્] વિકલ્પે થાય છે. (નિ. ૧ નો અપવાદ)
- ધૂ, ધોતા ધોતુમ્ ધોતવ્યમ્ ધોષ્યતિ અધોષ્યત્ ત ધવિતા ધવિતુમ્ ધવિતવ્યમ્ ધવિષ્યતિ અધવિષ્યત્, ત રધ્, રદ્ધા રદ્ધુમ્ રદ્ધવ્યમ્ રત્સ્યાત અરત્સ્યત્ રધિતા રધિતુમ્ રધિતવ્યમ્ રધિષ્યતિ અરધિષ્યત્ સૃજ્, માર્ણા માર્ણુમ્ માર્ણવ્યમ્ માર્ણ્યતિ અમાર્ણ્યત્ માર્જિતા માર્જિતુમ્ માર્જિતવ્યમ્ માર્જિષ્યતિ અમાર્જિષ્યત્
- ધૂર્ગૌદિતઃ ૪।૪।૩૮
- ૫ પરસ્મૈપદી ધાતુથી સ્યત્ (સ્ય+અત્ [શત્]) અને આત્મનેપદી ધાતુથી સ્યમાન (સ્ય+મ્+આન [આનશ્]) પ્રત્યય લાગીને ભવિષ્ય કૃદન્ત અને છે. યા ૫. યાસ્યત્ ૩પો ત્રણે લિંગે તુદત્ ગ. ૬. પેઠે. પા. ૧૧ નિ ૧૧ શી આ. શચિષ્યમાણઃ, ણમ્, ણા।
- શત્રાનશાવેષ્યતિ તુ સ-સ્યૌ ૫।૨।૨૦
- ૬ ગ્રહ્ ધાતુથી આવેલો [ઈટ્] દીર્ઘ થાય છે, પણ પરોક્ષામાં દીર્ઘ થતો નથી.
- ગ્રહીતા । ગ્રહીષ્યતિ । ગ્રહીતુમ્ । ગૃહીત્વા । ગૃહીતઃ । ગૃહ્ણો ડપરોક્ષાયાં દીર્ઘઃ ૪।૪।૩૪
- ૭ ભવિષ્યકાળમાં ધાતુથી ભવિષ્યન્તી પ્રત્યયો થાય છે. ઓક્ષ્યતે । મ્ભવિષ્યન્તી ૫।૩।૪
- ૮ આજના સિવાયના ભવિષ્યમાં શ્વસ્તની પ્રત્યયો થાય છે. કર્તા શ્વઃ । કર્તા । અથ શ્વો વા ગમિષ્યતિ અહિં શ્વસ્તની ન થાય. અનઘતને શ્વસ્તની ૫।૩।૫

૯ ક્રિયાતિપત્તિ એટલે, ક્રિયાનુ અતિપતન-ક્રિયાનો અભાવ, એટલે કે, કોઈ પણ કારણથી—(૧) 'ક્રિયા થવાની નથી' અથવા (૨) 'ક્રિયા થઈ નથી' એમ જણાય ત્યારે, ધાતુથી સમ્ભવી (વિધ્યર્થ)ના અર્થમાં-પ્રસંગમાં ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો થાય છે.

૧. સ યદિ ગુરુતુપાસિષ્યત્ શાસ્ત્રાન્તમગમિષ્યત્ ।

તે જો ગુરુની ઉપાસના કરત તો શાસ્ત્રનો પાંચ પામત.

(ઉપાસના કરવાનો નથી માટે શાસ્ત્રનો પાંચ પામવાનો નથી.)

૨. યદ્યયં દાનમદાસ્યત્તતો વિશ્વેઽપિ યશઃ પ્રાસરિષ્યત્

જો એણે દાન દીધું હોત તો (એનો) યશ વિશ્વમાં પણ ફેલાયો હોત.

(પણ, દાન દીધું નથી, માટે યશ પણ ફેલાયો નથી.)

સપ્તમ્યર્થે ક્રિયાપત્તૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ ૫।૪।૯

શ્રૂતે ૫।૪।૧૦

। તપ્ (ગ. ૧. પરસ્મૈ) ધાતુ નો અર્થ 'તપ કરવું' એવો હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે અને કર્તારિ પ્રયોગમાં પણ ચ [ક્ય] પ્રત્યય લે છે. તપ્યતે । તપ્સ્યતે ।

તપેસ્તપઃ કર્મક્રાત્ ૩।૪।૮૫

II (૧) 'દૂર' અને 'નજીક' એવા અર્થવાળા શબ્દોથી દ્વિતીયા તૃતીયા પંચમી અને સપ્તમી એકવચન થાય છે, પણ નામના વિશેષણ તરીકે વપરાયા ન હોય તો (૨) જેનાથી 'દૂર' કે 'નજીક' હોય તેને પંચમી કે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે.

દૂરં દૂરેણ દૂરાદ્ દૂરે વા ગ્રામાદ્ ગ્રામસ્ય વા વસતિ ।
અન્તિકં અન્તિકેન અન્તિકાદ્ અન્તિકે વા ,,

અસત્ત્વારાદર્થાત્ ટા-હસિ-હચમ્ ૨।૨।૧૨૦

આરાદર્થેઃ ૨।૨।૭૮

III ઋતે અબ્રયના યોગમાં દ્વિતીયા અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ઋતે દ્વિતીયા ચ ૨।૨।૧૧૪

પાઠ ૧૯ મો.શ્વસ્તની ભવિષ્યંતી ક્રિયાતિપત્તિ ચાલુ

૧ સહ્ લુખ્ ઇષ્ [હચ્છ] રુષ્ અને રિષ્ ધાતુઓથી ત કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે હ થાય છે. લોબ્ધા, લોભિતા । પૃષ્ઠા, પૃષિતા । રોષ્ઠા, રોષિતા । રેષ્ઠા, રેષિતા । સહ-લુખેચ્છ-રુષ-રિષસ્તાદેઃ ૪૧૪૧૪૬

૨ સહ્ અને વહ્ ધાતુના [પા ૧૦. નિ. ૧૧] હ નો, હ ના નિમિત્તથી થયેલો હ પર છતાં, લોપ થાય છે અને પૂર્વના અ વર્ણનો ઓ થાય છે. સહ્+તા—સહ્+તા—સહ્+ધા—સહ્+ઢા=સોઢા । પક્ષે, સહિતા । એ પ્રમાણે, સોહુમ્, સહિતુમ્ । સોઢવ્યમ્, સહિતવ્યમ્ । વહ્-વોઢા । વોહુમ્ । વોઢવ્યમ્ । સહિ-વહેરોચ્ચાવર્ણસ્ય ૧૧૩૧૪૩

૩ હન્ ધાતુ અને ક્ર કારાન્ત ધાતુઓથી સ્ય ની પૂર્વે હ થાય છે. હનિષ્યતિ । અહનિષ્યત્ । કરિષ્યતિ । અકરિષ્યત્ । સ્વ સ્વરિષ્યતિ । અસ્વરિષ્યત્ । છ-મરિષ્યતિ । હનૃતઃ સ્યસ્ય ૪૧૪૧૪૯

૪ કૃત્ ચૃત્ નૃત્ છૃદ્ અને તૃદને અદ્યતની સ્ [સિચ્ પા. ૨૭ નિ. ૨] પ્રત્યય સિવાયના સ કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પહેલાં વિકલ્પે હ થાય છે.

કર્ત્સ્યતિ, કર્નિષ્યતિ । અકર્ત્સ્યત્, અકર્નિષ્યત્ ।

કૃત-ચૃત-નૃત-છૃદ-તૃદો ઽ સિચઃ સાદે વાં ૪૧૪૧૫૦

૫ ગમ્ ધાતુથી સ્ કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પહેલાં હ થાય છે, પણ આત્મનેપદમાં ન થાય

ગમિષ્યતિ । અગમિષ્યત્ । સંગંસ્થતે ।

ગમોઽનાત્મને ૪૧૪૧૫૧

૬ સ્તુ અને ક્રમ્ ધાતુથી સ્ કારાદિ અને ત્ કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે હ થાય છે, પણ આત્મનેપદમાં ન થાય.

પ્રસ્નવિષ્યતિ । પ્રસ્નવિતા । પ્રસ્નવિતુમ્ । ક્રમિષ્યતિ ।
ક્રમિતા । પ્રક્રમિતવ્યમ્ આત્મને, પ્રસ્નોપ્યતે । પ્રસ્નોતા ।
પ્રક્રંસ્યતે । પ્રક્રન્તા ।

સનોઃ ૪૧૪૧૨

ક્રમઃ ૪૧૪૧૩

૭ વૃત્ સ્યન્દ્ વૃધ્ શૃધ્ અને કૃપ્ આ પાંચ ધાતુઓ, સ્ય-
આદિવાળા પ્રત્યયોમાં અને ઇચ્છાદશકે (સન્નન્ત)માં ઉભયપદી છે.

વૃદ્ભ્યઃ સ્ય-સનોઃ ૩૧૩૧૪૫

૮ વૃત્ વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી, પરસ્મૈપદમાં સૂકારાદિ અને
તૂકારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે ઇ થતી નથી.

પરસ્મૈ—વૃત્ કે વૃધ્-વર્ત્સ્યતિ । અવર્ત્સ્યત્ ।

સ્યન્ત્સ્યતિ । અસ્યન્ત્સ્યત્ । શત્સ્યતિ । અશત્સ્યત્ ।

કલ્પ્સ્યતિ । અકલ્પ્સ્યત્ । કલ્પ્તાસ્મિ । નિ. ૯

આત્મને—વર્તિષ્યતે । અવર્તિષ્યત । વર્ધિષ્યતે ।

અવર્ધિષ્યત । શર્ધિષ્યતે અશર્ધિષ્યત ।

સ્યન્દ્ વેદ્ સ્યન્ત્સ્યતે, સ્યન્દિષ્યતે । અસ્યન્ત્સ્યત્,

અસ્યન્દિષ્યત । કૃપ્ વેદ્ કલ્પ્સ્યતે, કલ્પિષ્યતે ।

અકલ્પ્સ્યત, અકલ્પિષ્યત । કલ્પ્તાહે, કલ્પિતાહે ।

ન વૃદ્ભ્યઃ ૪૧૪૧૫

૯ કૃપ્ ધાતુ શ્વસ્તનીમાં પણ ઉભયપદી છે.

કલ્પ્તાસ્મિ (નિ. ૮.) આત્મને, કલ્પ્તાહે, કલ્પિતાહે ।

કૃપઃ શ્વસ્તન્યામ્ ૩૧૩૧૪૬

૧૦ અધિ+ઙ્ 'ભણવું' આ ધાતુનો ક્રિયાતિપત્તિમાં અને અઘતનીમાં,
વિંકલ્પે ગી આદેશ થાય છે. ગી આદેશનો ગુણ થતો નથી.
અધ્યગીષ્યત, અધ્યૈષ્યત ।

વાઘતની-ક્રિયાતિપત્યો ગીઙ્ ૪૧૪૧૨૮

- ૧૧ (૧) અશિત પ્રત્યયોના વિષયમાં, અસ્ ગ. ૨. અને ઙ્ઘાતુના અનુક્રમે મૂ અને ઙ્ઘ (અનિદ) આદેશ થાય છે, અને (૨) અસ્ઙ્ નો વિકલ્પે મઙ્ આદેશ થાય છે.

મવિજ્ઞા । મવિતુમ્ । મવિપ્યતિ । અમવિપ્યત્ ।
મવિતવ્યમ્ । મવ્યમ્ । વક્તા । વક્તુમ્ । વક્ષ્યતિ ।
વક્ષ્યતે । અવક્ષ્યત્, ત । વક્તવ્યમ્ । વાચ્યમ્ । મર્ણા ।
અપ્તા । મર્ણમ્, અપ્તમ્ । મર્ષ્યતિ । અર્ષ્યતિ ।
અમર્ષ્યત્, અમર્ષ્યત્ ।

અસ્તિ-ભ્રુવો મ્-વચાવશિતિ ૪૧૪૧

મૃજો મઙ્ ૪૧૪૬

- ૧૨ ધ્રુઢ પ્રત્યય પર છતાં, અને પદને અંતે (૧) મુહ્ દ્રુહ્ સ્નુહ્ અને સ્નિહ્ ધાતુઓના હ્ નો વિકલ્પે ઘ્ થાય છે. અને (૨) નહ્ ધાતુના હ્ નો ઘ્ નિત્ય થાય છે.

મોગ્ધા, મોઢા । દ્રોગ્ધા, દ્રોઢા । સ્નોગ્ધા, સ્નોઢા ।
સ્નેગ્ધા, સ્નેઢા । નહ્દા । મોક્ષ્યતિ । ધ્રોક્ષ્યતિ । સ્નોક્ષ્યતિ
સ્નેક્ષ્યતિ । નત્સ્યતિ । આ ચારે ધાતુઓ વેઢ છે એટલે જ
આવે ત્યારે મોહિતા । મોહિપ્યતિ । ઇ.

મુહ-દ્રુહ-સ્નુહ-સ્નિહો વા ૨૧૧૮૪

નહાહો-ધૃતૌ ૨૧૧૮૫

- ૧૩ ધ્રુઢ વ્યજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, નશ્ ધાતુમાં સ્વરની પછી
ન ઉમેરાય છે. નંષ્ટા । નંષ્ટુમ્ । નંક્ષ્યતિ । અનંક્ષ્યત્ ।
નશિતા નશિતુમ્ નશિપ્યતિ અનાશિપ્યત્ । નશ્ વેઢ છે.
નશોધુદિ ૪૧૪૧૦૯

- ૧૪ ધ્રુઢ વ્યજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, મસ્ઙ્ ધાતુના સ્ નો ન
થાય છે મઙ્કતા । મઙ્કતુમ્ । મઙ્ક્યતિ । અમઙ્ક્યત્ ।
પા. ૪. નિ. ૭.

મસ્જઃ સઃ ૪૧૪૧૧૦.

ધ્રુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) સ્તુજ્ અને દ્રશ્ ધાતુને નિત્ય અને (૨) સ્પૃશ્ સૃશ્ કૃષ્ તૃષ્ દૃષ્ અને સ્પૃષ્ ધાતુને વિકલ્પે સ્વરની પછી અ આવે છે, પણ પ્રત્યય કિત્ ન હોય તો.

સ્પ્રષ્ટા । સ્પ્રષ્ટુમ્ । સ્પ્રષ્ટવ્યન્ । સ્પ્રક્ષ્યતિ । અસ્પ્રક્ષ્યત્ ।

દ્રષ્ટા । દ્રષ્ટુમ્ । દ્રષ્ટવ્યન્ । દ્રક્ષ્યતિ અદ્રક્ષ્યત્ ।

સ્પૃષ્ઃ । દૃષ્ । સૃષ્ટ્વા । દૃષ્ટ્વા । પ્રત્યય કિત્ છે.

સ્પ્રષ્ટા, સ્પૃષ્ટા । સ્પ્રષ્ટુમ્ । સ્પૃષ્ટુમ્ । સ્પ્રષ્ટવ્યન્, સ્પૃષ્ટવ્યન્ ।

સ્પ્રક્ષ્યતિ, સ્પૃક્ષ્યતિ । અસ્પ્રક્ષ્યત્, અસ્પૃક્ષ્યત્ ।

એ પ્રમાણે સૃશ્ કૃષ્ અને સ્પૃષ્

સ્પૃષ્ટઃ । સૃષ્ટઃ । કૃષ્ટઃ । સૃષ્ટઃ । સૃષ્ટ્વા । ઈ. પ્રત્યય કિત્ છે.

ત્રપ્તા, તપ્તા । દ્રપ્તા, દપ્તા । ત્રપ્સ્યતિ તપ્સ્યતિ । વિગેરે.

તૃષ્ અને દૃષ્ આ એ ધાતુ વેદ છે, એટલે હ આવે ત્યાગે,

તર્પિતા । દર્પિતા । તર્પિષ્યતિ દર્પિષ્યતિ વિગેરે.

તૃપ્તઃ । દૃપ્તઃ । પ્રત્યય કિત્ છે.

અઃ સૃજિ-દશોઽકિતિ ૪।૪।૧૧૧

સ્પૃશાદિ-સૃષો વા ૪।૪।૧૧૨

। વેદ ધાતુઓને ક્ત અને ક્તવતુ પૂર્વે હ આવતી નથી તૃપ્તઃ ।

વેટોઽપતઃ ૪।૪।૬૨

૬ ધાતુના સ્ નો સ્ કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં ત્

થાય છે. વસ્-વત્સ્યતિ । અવત્સ્યત્ ।

સસ્તઃ સિ ૪।૩।૯૨

૭ ધ્રુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુના ચ્છ નો જ્ અને

વ્ નો ઝ [ઝટ્] થાય છે. પ્રચ્છ-પ્રપ્ષ્ટા । પ્રક્ષ્યતિ ।

પ્રચ્છ+ત [ક્ત] પૃષ્ટઃ । [પા ૪. નિ. ૫. પા. ૧૩. નિ. ૨.]

દિવ્+ત=દ્યૂતઃ । ધાવ્+ત=ઘૌતઃ । ઘૌતવાન્ ।

અનુનાસિકે ચ ચ્છવઃ શૂટ્ ૪।૧।૧૦૮

। અ વણુનો ડ [ડટ્] સાથે ઔ થાય છે. ધાવ્+ત=ઘૌતઃ
ડટા ૧૧૨।૧૩

૧૮ સ્વરાન્ત ધાતુથી તથા ગ્રહ્ દુશ્ અને હન્ ધાતુથી, ડર્ભણિ અને ભાવે પ્રયોગમાં ભવિષ્યન્તી ક્રિયાતિપત્તિ શ્વસ્તની અઘતની સ્ [સિચ્] અને આશીઃ પ્રત્યયો (પા. ૩૦) લગાડતાં ઇ [જિટ્] વિકલ્પે થાય છે.

લૂ+ઈ [જિટ્]+સ્યતે [પા. ૫. નિ. ૨] લાવિષ્યતે ।
પક્ષે ઇ [ઈટ્] થાય ત્યારે, લવિષ્યતે । એ પ્રમાણે,
અલાવિષ્યત । અલવિષ્યત, લાવિતા । લવિતા ।
ની, નાયિષ્યતે નેષ્યતે । અનાયિષ્યત । અનેષ્યત ।
નાયિતા નેતા । હ, હારિષ્યતે હરિષ્યતે । અહારિષ્યત
અહરિષ્યત । હારિતા હર્તા । ગ્રહ, ગ્રાહિષ્યતે ગ્રહીષ્યતે ।
અગ્રાહિષ્યત અગ્રહીષ્યત । ગ્રાહિતા ગ્રહીતા । દુશ્,
દર્શિષ્યતે દ્રક્ષ્યતે । અદર્શિષ્યત અદ્રક્ષ્યત । દર્શિતા દ્રષ્ટા ।
સ્વર-ગ્રહ-દુશ-હન્મ્બ્યઃ સ્ય-સિજાશીઃ શ્વસ્તન્યાં જિટ્ વા
૩।૪।૬૯

૧૯ આ કારાન્ત ધાતુઓના આનો જિટ્ જિટ્ ઇટ્ પ્રત્યયો અને
ઈ [જિટ્ કે જિચ્ પા. ૨૭ નિ. ૧૧] પર છતાં, પે થાય છે.
દા+અ [ઘજ્]=દાયઃ । દા+અક [ળક]=દાયકઃ ।
દા+ઈ [જિટ્]+સ્યતે=દાયિષ્યતે પક્ષે દાસ્યતે । અદા-
યિષ્યત, અદાસ્યત, દાયિતા દાતા ।

આત એઃ કૃન્-ઝૌ ૪।૩।૧૩

૨૦ ઇ [જિટ્ કે જિચ્] પર છતાં, હન્ નો ઘન્ થાય છે.
ઘાનિષ્યતે પક્ષે હનિષ્યતે । અઘાનિષ્યત, અહનિષ્યત ।
ઘાનિતા, હન્તા ।

ઝિ-ળવિ ઘન્ ૪।૩।૧૦૧

પાઠ ૨૦ મો. ધાતુરૂપ શબ્દો (સ્વરાન્ત)

૧ 'ધાતુ સૂચિત અર્થ—ક્રિયાનો કરનાર' એવા અર્થમાં ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય લાગે છે. વિશ્વં પાતિ કિવપ્ વિશ્વપાઃ । તત્ત્વં વેત્તિ ઇતિ કિવપ્ તત્ત્વવિદ્ । કિવપ્ ના વર્ણો ધર્ત છે. કિવપ્ ૫૧૧૧૪૮.

૨ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુને પિત્ કૃત્ પ્રત્યય પર છતાં, ત્ ઉમેરાય છે. શત્રું જયતિ કિવપ્ શત્રુજિત્ । અનુ + સ્ત + વત્વા = અનુસ્ત્ય । (ક્ત્વા નો ય [યપ્] આદેશ પિત્ છે.)

હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ ૪૧૪૧૧૪

૩ ક્રુધ્ વિગેરે અને સં-પદ્ વિગેરે ધાતુઓને નિત્ય અને મી વિગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે કિવપ્ પ્રત્યય લાગીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દો અને છે. ક્રુધ્ । મુદ્ ધ્ । સંપદ્ । વિપદ્ ધ્ । મોઃ, મીતિઃ । હોઃ, હીતિઃ ધ્ ।

ક્રુતસંપદાદિભ્યઃ કિવપ્ ૫૧૩૧૧૪

મ્યાદિભ્યો વા ૫૧૩૧૧૫

। સં-પદ્ વિગેરે ધાતુઓમાંના કેટલાકને તિ પ્રત્યય પણ લાગે છે સંપત્તિઃ । વિપત્તિઃ । ધ્ ।

શ્ર્યાદિભ્યઃ ૫૧૩૧૯૨

૪ ઘુટ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, આ [આપ્] પ્રત્યય સિવાયના આકારાન્ત નામોના આ નો લોપ થાય છે. વિશ્વપઃ દ્વિ. બ. વ. વિશ્વપા ત્. એ. વ.

લુગાતો ડનાપઃ ૨૧૧૧૦૭

૫ નપુંસક લિંગ નામોનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. વિશ્વપ્ ર્ષો વન પ્રમાણે કરવાં. વિશ્વપમ્

ક્લીબે ૨૧૪૧૭

૬ વિભક્તિ વિનાનાં કિવ્ પ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે જે સમાસ થયેલો હોય, તે સમાસ સંબંધી ધાતુના ઇ વર્ણ અને ઉ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, અનુક્રમે ચ્ અને વ્ થાય છે, પણ સુધી શબ્દમાં ચ્ થતો નથી. પા. ૪. નિ. ૨. નો અપવાદ. खलं पुनाति इति खलपूः खलप्चौ । खलप्चः । सुष्ठु ध्यायति दधाति वा सुधीः । सुधियौ । सुधियः । किव् वृत्तेरसुधियस्तौ ૨૧૪૧૮

૭ ની શબ્દથી ઇ (સ. એ. વ.) નો આમ્ થાય છે. ग्रामं नयति इति ग्रामणीः, ग्रामण्याम् સ. એ. વ. નયતિ ઇતિ નીઃ, નિયામ્ સ. એ. વ.

નિય આમ્ ૧૪૧૫૧

૮ દન્મ્, પુનર્મ્, વર્ષામ્, અને કારમ્ આ શબ્દો સંબંધી જ મ્ ધાતુના ડનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વ્ થાય છે. दन्म्वौ दन्पुनर्वर्षाकारै रुयः ૨૧૪૧૯

૯ ઇચ્ અને ઉચ્ જેઓમાં થાય છે, એવા ર્ફ કારાન્ત અને ડ કારાન્ત ક્રૂત સ્ત્રીલિંગે જ હોય એ નામોથી, (૧) ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયોના અનુક્રમે ષે આસ્ આસ્ અને આમ્ વિકલ્પે થાય છે અને (૨)-આમ્ ધ. બ. વ. નો વિકલ્પે નામ્ થાય છે. दधाति ध्यायति वा धीः । श्रयति इति श्रीः । भवति इति भूः । श्रियै श्रिये ।

શ્રિયાઃ શ્રિયઃ । શ્રિયામ્ શ્રિયિ । શ્રિયામ્ શ્રીણામ્ ।

વેયુવો ડસ્ત્રિયાઃ ૧૪૧૩૦

આમો નામ્ વા ૧૪૧૩૧

૧૦ ઋ (ઋ.) શબ્દના ઋનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, ઊઘ્ થાય છે. (ઋ શબ્દ ધાતુરૂપ નથી એટલે પા. ૪. નિ. ૨. ન લાગે.) ઋઃ ઋઘૌ ઋઘઃ

ઋ-ઋનોઃ ૨૧૧૫૩

પાઠ ૨૧ મો ધાતુરૂપ શબ્દો (વ્યંજનાંત)

॥ ગત્યર્થક અઙ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ્ નો કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, લોપ થાય છે. પ્રાશ્વતિ કિવષ્ પ્રાચ્ । ઉદક્તં જલં કૂપાત્ । અશ્વોઽનર્ચાયામ્ ૪૧૨૧૪૬

॥ અઙ્ ધાતુને પૂર્વર્થમાં ઙ્ [ઙ્] થાય છે. અશ્વિતા ગુરવઃ લુભ્યશ્ચે વિમોહાર્ચે ૪૧૪૧૪૪

૧ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, અચ્ ને ધુટ્ વ્યંજનની પહેલાં ન્ ઉમેરાય છે. પ્રાચ્ + સ્ — પ્રાન્ચ્ + સ્ — પ્રાન્ — અચઃ ૧૧૪૧૬૯

૨ અઙ્ ધાતુના ન્ નો પદને અન્તે ઙ્ થાય છે. પ્રાઙ્ । યુજશ્ચ-ક્રુશ્ચો નો ઙઃ ૨૧૧૧૭૧

૩ ધુટ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, (૧) અચ્ નો ચ્ થાય છે તથા પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને (૨) ઉદચ્ નો ઉદીચ્ થાય છે. પ્રાચઃ પ્રતીચઃ ઉદીચઃ દ્વિ. બ. વ. । ઉદચ ઉદીચ્ ૨૧૧૧૦૩

અચ્ ચ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ ૨૧૧૧૦૪

૪ અ ધારાદિ અઙ્ ઉત્તરપદ હોય ત્યારે, તિરસ્ નો તિરિ થાય છે. તિરઃ અશ્વતિ તિર્યચ્, તિર્યઙ્ । તિર્યશ્ચૌ । તિરશ્ચઃ દ્વિ. બ. વ. નિ. ૩. નપું. તિર્યક્, ગ્ તિરશ્ચી તિર્યશ્ચિ । તિરસસ્તિર્યતિ ૩૧૨૧૨૪

૫ અઙ્ચ ળેને અંતે છે એવા નામથી, સ્ત્રીલિંગમાં હૈ [હી]
 થાય છે. પ્રાચી । પ્રતીચી । उदीची । अवाची । तिरश्ची ।
 अञ्चः २।४।३

૬ हन् અંતવાળા નામોનો સ્વર, પ્ર. એ વ. માં જ દીર્ઘ થાય છે.
 वृत्रं हतवान् वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः

वृत्रहणम् ,, वृत्रघ्नः पा. ૧૩. નિ. ૯

भ्रूणं हतवान् भ्रूणहा । स्त्रीलिङ्ग भ्रूणघ्नी ।

इन्-हन्-पूषार्यम्णः शि-स्योः १।४।८७

૭ भू વિગેરે-દરેક ગણોના ધાતુઓ ઉપરથી બનેલા શબ્દોનો પદાન્ત
 રૂ પર છતાં, પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

गीर्यते इति क्विप् गीः गिरौ गिरः गीर्भ्याम् ।

गिरः अर्थः गीरर्थः । आशास्यते इति आशीः ।

आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।

पिपति इति पूः पुरौ पुरः । पूर्भ्याम् ।

धूर्वति इति धूः धुरौ धुरः । धूर्भ्याम् । ત. પા. ૮. નિ. ૨૭

पदान्ते २।१।६४

૮ इ અંતવાળા નામના ઇ નો, સુ પ્રત્યય પર છતાં ઇ જ રહે
 છે. ગીર્ણુ । ધૂર્ણુ । પૂર્ણુ । દ્વાર્ણુ । પણ, આશીર્ણુ,
 આશીઃપુ । પયઃસુ, પયસ્સુ । વિગેરે નામોમાં ઇ રહેતો
 નથી, કેમકે એ નામો ઇ કારાન્ત નથી પણ સ્ કારાન્ત છે.

अरोः सुपि रः १।३।५७

III પદાન્ત હ્ પછી સ્ નો વિકલ્પે ત્સ્ થાય છે. દેવં યજતે
 देवेद्, देवेङ् । પા. ૧૩. નિ. ૨. देवेङ्सु, देवेद्सु ।

ङ्-नः सः त्सोऽश्चः १।३।१८

પા. ૧૦ નિ. ૧૧ મધુ લેદિ મધુલિટ્, ડ । મધુલિટ્ભ્યામ્ ।

પા. ૧૩ નિ. ૧૩, ૧૪ ગાં દોઘિ ગોધુક્, ગ્ । ગોધુગ્ભ્યામ્ ।

પા. ૧૯ નિ. ૧૨ મિત્રાય દ્રુહ્યતિ મિત્રધ્રુક્, ગ્, ટ્ ડ્ ।

ઉપનહ્યતિ (પાદમ્) ઉપાનત્, ડ્ । ઉપાનદ્ભ્યમ્ ।

૯ ઋત્વિજ્, દિશ્, દઙ્, સ્પૃશ્, સ્વજ્, દધૃષ્, અને
હિણિહ્, આ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો પદાન્તે ગ્ થાય છે.
ઋત્વિક્, ગ્ । ઋત્વિક્ષુ । દિક્, ગ્ । દિશૌ દિગ્ભ્યામ્ ।
ઋત્વિજ્-દિશ્-દઙ્-સ્પૃશ્-સ્વજ્-દધૃષ્-હિણિહો ગઃ ૨।૧।૬૯

૧૦ (૧) ઉપમા આપવામાં વપરાયેલા ત્યદ્ તદ્ યદ્ અદસ્ દદમ્
પતદ્ પક દ્વિ યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ભવત્ કિમ્ સર્વાનામથી
તથા અન્ય અને સમાન શબ્દથી દૃશ્ ધાતુને કર્મણિ
પ્રયોગમાં અ [ટક્] સ [સક્] અને કિવપ્ પ્રત્યય થાય
છે. અને (૨) અન્ય અને તદ્ વિગેરે શબ્દોના અન્ત્ય અક્ષરનો
આ થાય છે (૩) દદમ્ નો દ્ અને કિમ્ નો કી થાય છે
(૪) સમાન નો સ થાય છે.

સ	इव दृश्यते तादृशः	तादृक्षः	तादृक्, ग्
अयम्	इदृशः	ईदृक्षः	ईदृक्, ग्
क	कीदृशः	कीदृक्षः	कीदृक्, ग्
वयम्	अस्मादृशः	अस्मादृक्षः	अस्मादृक्, ग्
अन्य	अन्यादृशः	अन्यादृक्षः	अन्यादृक्, ग्
समान	सदृशः	सदृक्षः	सदृक्, ग्

ત્યદાદ્યન્ય-સમાનાદુપમાનાદ્ વ્યાપ્યે દૃશઃ .

ટક્-સકૌ ચ ૫।૧।૧૫૨

દૃક્-દૃશ-દૃક્ષે ૩।૨।૧૫૧

અન્ય-ત્યદાદેરાઃ ૩૧૨।૧૫૨

ઇદમ્-કિમીત્કી ૩૧૨।૧૫૩

IV ટિત્ પ્રત્યયાંત નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] થાય છે. તાદૃશી
અણઞ્ચેયેકળ્-નન્-સ્નન્-ટિતામ્ ૨।૪।૨૦

પાઠ ૨૨ મેા તદ્વિત શબ્દેઃ

૧ જેમાં નિર્ધારિતું હોય ત્યારે, એક, યત્, તદ્, કિમ્ અને
અન્ય સર્વનામોને અતર [હતર] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
એકતરો ભવતોઃ પદુઃ, એકો ભવતોઃ પદુઃ ।

આપના જેમાં એક હોંશિયાર છે.

યતરો ભવતોઃ પદુઃ તતર આગચ્છતુ, યો ભવતોઃ પદુઃ
સ આગચ્છતુ । કતરો ભવતોઃ પદુઃ ? કો ભવતોઃ પદુઃ ?
ઐકાદ્ દ્વયો નિર્ધાર્યે હતરઃ ૭।૩।૫૨

યત્-તત્-કિમન્યાત્ ૭।૩।૫૩

૨ ધણામાં નિર્ધારિતું હોય ત્યારે—(૧) યદ્, તદ્, કિમ્ અને
અન્ય સર્વનામોને અતર [હતર] અને અતમ [હતમ]
અને (૨) એક ને અતમ [હતમ] વિકલ્પે થાય છે.

યતમો યતરો વા ભવતાં પદુઃ તતમસ્તતરો વા આગચ્છતુ ।
યો ભવતાં પદુઃ સ આગચ્છતુ ।

કતમઃ કતરો વા ભવતાં પદુઃ ? કો ભવતાં પદુઃ ? ।
એકતમો ભવતાં પદુઃ, એકો ભવતાં પદુઃ ।

વહૂનાં પ્રશ્ને હતમશ્ચ વા ૭।૩।૫૪

૩ નપુંસકલિંગમાં અન્ય, અન્યતર, હતર તથા હતર અને
હતમ પ્રત્યય જેને અ તે છે એવા સર્વનામોનો, પ્ર. એ. વ.
અને દ્વિ. એ. વ. નો પ્રત્યય દ્ છે. પણ એકતર શબ્દ સિવાય.
અતર [હતર] અતમ [હતમ] પ્રત્યયાંત નામો સર્વનામ છે.

અન્યત્, દ્	અન્યે	અન્યાનિ	પ્ર. દ્વિ.
હતરત્, દ્	હતરે	હતરાણિ	,,
કતરત્, દ્	કતરે	કતરાણિ	,,
પકતરમ્	પકતરે	પકતરાણિ	,,

પશ્ચતોઽન્યાદેરનેકતરસ્ય દઃ ૧૪૧૫૮

- ૪ “એના અવયવ (ભાગ, વિભાગ, પ્રકાર, ભેદ)” એવા અર્થમાં, સંખ્યાવાચક શબ્દોથી તય [તયટ્] પ્રત્યય થાય છે. (૨) દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોથી અય [અયટ્] પ્રત્યય પણ થાય છે. પશ્ચ અવયવા અસ્ય પશ્ચતયો યમઃ પાંચ પ્રકારનો યમ છે. દ્વૌ અવયવૌ અસ્ય દ્વયં દ્વિતયં તપઃ ।

ત્રયોઽવયવા અસ્ય ત્રયં ત્રિતયં જગત્ ।

અવયવાત્ તયટ્ ૭૧૧૫૧

દ્વિ-ત્રિભ્યામયટ્ વા ૭૧૧૫૨

- ૧ તદ્વિત પર છતાં, અપદ્માં રહેલા અ વર્ણ અને હ વર્ણનો લોપ થાય છે. દ્વયમ્

અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭૧૪૬૮

- ૫ નેમ (સર્વ.), અર્ધ, પ્રથમ, ચરમ, અલ્પ કતિપય તેમજ તય અને અય જેને અ તે છે એવા નામોથી અસું (પ્ર. બ. વ.) નો હ વિકલ્પે થાય છે. નેમે, નેમાઃ । અર્ધે, અર્ધાઃ । પ્રથમે, પ્રથમાઃ । દ્વિતયે, દ્વિતયાઃ । ત્રયે, ત્રયાઃ ।

નેમાર્ધ-પ્રથમ-ચરમ-તયાયલ્પ-કતિપયસ્ય વા ૧૪૧૧૦

- ૬ “એતુ” માન ” એવા અર્થમાં, હદમ્ અને કિમ્ શબ્દોથી અત્ [અતુ] પ્રત્યય થાય છે, અને હદમ્ અને કિમ્ નો હય્ અને કિય્ આદેશ થાય છે.

इदं मानम् अस्य, इयत् जलम् ओट्‌लुं पाणी.

किं मानम् अस्य, कियत् जलम् केट्‌लुं पाणी.

इयान् । कियान् । इयती । कियती ।

इदं-किमो-ऽतुरिय-किय् चास्य ७।१।१४८

- ૭ “આતુ” માન ” એવા અર્થમાં, યદ્ તદ્ અને પતદ્ શબ્દ આવત્ [ઢાવતુ] પ્રત્યય થાય છે. યાવત્, તાવત્, પતાવત્ યત્ તદેતદો ઢાવાદિઃ ૭।૧।૧૪૯

- ૮ “આતુ” સંખ્યામાન ” એવા અર્થમાં, યદ્, તદ્ અને વિ થી અતિ [હતિ] પ્રત્યય પળુ થાય છે. હતિ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અલિંગ છે—ત્રણે લિંગમાં સમાન યા સંખ્યા માનમ્ ણાં તે યતિ, યાવન્તઃ । તા તાવન્તઃ । કતિ, કિયન્તઃ ૫. વ. । કતિ કેટલા ત તેટલા. યતિ જેટલા.

- ૧૧ કતિ, યતિ, તતિ શબ્દો પ્ર. દ્વિ. ૫. વ. નો પ્રત્યય ૦ યત્-તત્-કિમઃ સંખ્યાયા હતિ વાં ૭।૧।૧૫૦
હતિ-ણઃ સંખ્યાયા લુપ્ ૧।૪।૫૪

- ૯ પહેલાં તે રૂપે નથી તેનું તે રૂપે થવું” એવા અર્થમાં ધાતુના યોગમાં કર્મથી અને મૂ તથા અસ્ ધાતુના યો કર્તાથી ૦ [ચિવ] પ્રત્યય થાય છે. ચિવ ના વર્ણો ઈત્

- ૧૦ ચિવ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૨) : રી થાય છે અને (૩) અવ્યય સિવાય અ વર્ણનો ર્ઘ થાય પ્રાગ્ અશુક્લં શુક્લં કરોતિ ઇતિ શુક્લીકરોતિ પટ પ્રાગશુક્લઃ પટ इदानीं शुक्लो भवति इति शुक्लीभ प्रागशुक्लः पट इदानीं शुक्लः स्यादिति शुक्लीस्यात्प

એ પ્રમાણે. માલા-માલીકરોતિ । માલીભવતિ । માલીસ્યાત્ ।

અવ્યય. દિવાભૂતા રાત્રિઃ । દોષાભૂતમહઃ ।

શુચિ-શુચીકરોતિ । શુચીભવતિ । શુચીસ્યાત્ ।

પિતૃ-પિત્રીકરોતિ । પિત્રીભવતિ । પિત્રીસ્યાત્ ।

કૃ-ભવસ્તિભ્યાં કર્મ-કર્તૃભ્યામ્ પ્રાગતત્-

તત્ત્વે ચિવઃ ૭૨૧૧૨

દીર્ઘશ્ચિવ-યદ્-યક્-વ્યેષુ ચ ૪૧૩૧૦૮

ઋતોરીઃ ૪૧૩૧૦૯

ઈશ્ચવાવર્ણસ્યાઽનવ્યયસ્ય ૪૧૩૧૧૧

૧૧ શિખા વિગેરે શબ્દોથી મત્ [મતુ] પ્રત્યયના અર્થમાં ફક્ત
અને મત્ થાય છે. શિખી । શિખાવાન્ । માલી
માલાવાન્ ।

શિખાદિભ્યઃ ફન્ ૭૨૧૪

૧૨ ઝર્મિ વિગેરે કેટલાક શબ્દોથી મત્ ના મ નો વ થતો નથી
ઝર્મિમાન્ । મૂર્મિમાન્ । યવમાન્ । દ્રાક્ષામાન્ । કકુદ્ધાન્
નોમ્યાદિભ્યઃ ર૧૧૧૯૯

૧૩ અસ્ અંતવાળા શબ્દોથી તથા માયા મેઘા અને સ્વજ
શબ્દોથી મતુના અર્થમાં વિન્ અને મત્ થાય છે. યશસ્વી
યશસ્વાન્ । તપસ્વી । તપસ્વાન્ । માયાવી । માયાવાન્
મેઘાવી । મેઘાવાન્ । જગ્મ્વી । સ્તગ્વાન્ ।

અસ્-તપો-માયા-મેઘા-સ્તજો વિન્ ૭૨૧૪૭

૥૥૥ મત્વર્થે પ્રત્યય પર છતાં, સ્ કે ત્ અંતવાળું નામ પદ થતું
નથી. યશસ્વી । તદિત્વાન્ । પ્ર. પા. ૩૪. નિ. ૧ નો અપ
ન સ્તં મત્વર્થે ૧૧૧૨૩

૧૪ ઇષ્ટ અને ઈયસ્ [ઈયસુ] પ્રત્યય પર છતાં—

(૧) વિન્ અને મત્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સ્ત્રગ્વિન્
સ્ત્રજિષ્ઠઃ । સ્ત્રજીયાન્ । ચલવત્, ચલિષ્ઠઃ । ચલીયાન્
વિન્-મતો ણીઞ્ઠેયસૌ લુપ્ ૭૧૪।૩૨

(૨) અલ્પ અને યુવન્ નો કન્ વિકલ્પે થાય છે. અલ્
કનિષ્ઠઃ । કનીયાન્ । અલ્પિષ્ઠઃ । અલ્પીયાન્ । યુવન્
કનિષ્ઠઃ । કનીયાન્ । યવિષ્ઠઃ । યવીયાન્ । નિ. ૧૬ (૧)
અલ્પયૂનોઃ કન્ વા ૭૧૪।૩૩

(૩) પ્રશસ્ય નો શ્ર થાય છે. શ્રેષ્ઠઃ । શ્રેયાન્ ।
પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ ૭૧૪।૩૪

(૪) વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નો જ્ય થાય છે. જ્યેષ્ઠઃ । જ્યાયાન્
જ્યાયસી સ્ત્રી. । જ્યાયાન્ અનિયમિત છે.

વૃદ્ધસ્ય ચ જ્યઃ ૭૧૪।૩૫

જ્યાયાન્ ૭૧૪।૩૬

(૫) વાઢ અને અન્તિક નો સાઘ અને નેદ થાય છે.
સાધિષ્ઠઃ । સાધીયાન્ । નેદિષ્ઠઃ । નેદીયાન્ ।

વાઢાન્તિકયોઃ સાઘનેદૌ ૭૧૪।૩૭

IV એક સ્વરવાળા નામનો અંત્યસ્વર અને તેની પછીના વ્યંજન
લોપાતા નથી સ્ત્રજિષ્ઠઃ । શ્રેઞ્ઠઃ । જ્યેષ્ઠઃ । નિ. ૧૬ (૧)
નૈકસ્વરસ્ય ૭૧૪।૪૪

૧૫ ‘પલ્’ [ભાવ]’ અર્થમાં પૃથુ વિગેરે શબ્દોથી હમન્ :
ત્વ તથા તા [તલ્] પ્રત્યયો થાય છે. હમન્ પ્રત્યાંત શ
પુલિંગે છે. પૃથો ભાવઃ પ્રથિમા ।

પ્રથિમાનો । પ્રથિમાનઃ । પૃથુત્વમ્ । પૃથુતા ॥

પૃથ્વાદેરિમન્ વા ૭૧૧।૫૮

૧૬ ઇમન્ અને ઇષ્ટ તથા ઈચસ્ પ્રત્યયો પર છતાં—

(૧) અંત્ય સ્વર અને તેની પછીના વ્યંજનો લોપાય છે પદુ. પટિમા । પટિષ્ઠઃ । પટીયાન્ । મહત્, મહિમા મહિષ્ઠઃ । મહીયાન્ ।

ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭૧૪૧૪૩

(૨) પૃથુ, મૃદુ, ભૃશ, કૃશ, દૃઢ, પરિવૃઢના ક્ર તે ર થાય છે. પ્રથિમા । પ્રથિષ્ઠઃ । પ્રથીયાન્ । પ્રદિમા પ્રદિષ્ઠઃ । પ્રદીયાન્ વિગેરે.

પૃથુ-મૃદુ-ભૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃઢસ્ય ક્રતો રઃ ૭૧૪૧૩૯

(૩) સ્થૂલ વિગેરેમાં સ્વરસહિત અંતસ્થા તથા તેની પછીના વ્યંજનનો લોપ થાય છે અને નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે

સ્થૂલ	ઞડું	×	સ્થચિષ્ઠઃ	સ્થવીયાન્
દૂર	દૂર, છેટે	×	દચિષ્ઠઃ ।	દવીયાન્
યુવન્	બુવાન	×	યચિષ્ઠઃ ।	યવીયાન્
હ્રસ્વ	હ્રંકું	હ્રસિમા	હ્રસિષ્ઠઃ ।	હ્રસીયાન્
ક્ષિપ્ર	ઞડપી	ક્ષેપિમા	ક્ષેપિષ્ઠઃ ।	ક્ષેવીયાન્
ક્ષુદ્ર	હલકું	ક્ષોદિમા	ક્ષોદિષ્ઠઃ ।	ક્ષોદીયાન્

સ્થૂલ-દૂર-યુવ-હ્રસ્વ-ક્ષિપ્ર-ક્ષુદ્રસ્યાન્તસ્થાદે

ગુણશ્ચ નામિનઃ ૭૧૪૧૪

(૪) પ્રિય વિગેરે શબ્દોના પ્રા વિગેરે આદેશે થાય છે.

પ્રિય	વહાણું	પ્રેમા ।	પ્રેષ્ઠઃ ।	પ્રેયાન્
સ્થિર	નિશ્ચલ	સ્થેમા ।	સ્થેષ્ઠઃ ।	સ્થેયાન્
સ્ફિર	ઞડું, ધણું	×	સ્ફેષ્ઠઃ ।	સ્ફેયાન્
ઊરુ	મોટું, પહોળું	વરિમા	વરિષ્ઠઃ ।	વરીયાન્

ગુરુ ભારે. મોટું. ગરિમા । ગરિષ્ઠઃ । ગરીયાન્ ।
 વહુલ બહુ, ઘણું વંહિમા । વંહિષ્ઠઃ । વંહોયાન્ ।
 તૂપ ટૂંખી ત્રપિમા । ત્રપિષ્ઠઃ । ત્રપીયાન્ ।
 દીર્ઘ લાંબુ દ્રાઘિમા । દ્રાઘિષ્ઠઃ । દ્રાઘીયાન્ ।
 વૃદ્ધ ધનુ વર્ષિમા । વર્ષિષ્ઠઃ । વર્ષીયાન્ ।
 વૃન્દારક પ્રશસ્ત્ય વૃન્દિમા । વૃન્દિષ્ઠઃ । વૃન્દીયાન્ ।

પ્રિય-સ્થિર સ્ફિરોરુ-ગુરુ-વહુલ-તૂપ-દીર્ઘ-વૃદ્ધ-
 વૃન્દા રક્સ્યેમનિ ચ પ્રા-સ્થા-સ્ફા-વર-ગર-
 વંહ-ત્રપ-દ્રાઘ-વર્ષ-વૃન્દમ્ ૭૧૪૩૮

(૫) વહુ નો, ઇષ્ટ પર છતાં મૂય થાય છે. હમન્ અને હૈયસ્
 પર છતાં મૂ થાય છે અને પ્રત્યયના હ વર્ણનો લોપ થાય છે,
 વહુ ધણું મૂયિષ્ઠઃ મૂમા । મૂયાન્ ।

વહો ણીષ્ઠે મૂય્ ૭૧૪૪૦

મૂર્લુક્ ચેવર્ણસ્ય ૭૧૪૪૧

V 'મળુ' અર્થમાં ય [ટચળ] અને અ [અળ] પ્રત્યય પછી
 થાય છે. જેમકે નિર્ગુણ, નૈર્ગુણ્યમ્ । વિપમ, વૈપમ્યમ્
 ઈ. ગુરુ, ગૌરવમ્ । અર્હત્, આર્હન્ત્યમ્ ।

પતિ-રાજાન્ત-ગુણાન્ત-રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭૧૪૬૦

અર્હતસ્તોન્ત્ ચ ૭૧૪૬૧

ચ્ચ-વર્ણાદ્ લઘ્વાદેઃ ૭-૧-૬૯

VI તદ્વિતના જિત્ કે જિત્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરોમાંના આદિ
 શ્લિ થાય છે. હ વર્ણનો અચ્ થાય છે. ગૌરવમ્ ।

અસ્વયંભુવોડ્ ૭૧૪૭૦

વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદે ઝિજિતિ તદ્વિતે ૭૧૪૧

પાઠ ૨૩ મો. સામાસિક સંખ્યાવાચક શબ્દો.

एकश्च दश च एकादशन्. षट् च दश च षोडशन् आ-
ये शब्दो स्वयंसिद्ध छे. બીજી રીતે પણ આ સમાસો કરી-
શકાય છે. एकाधिका दश एकादश । एकोत्तरा दश
एकादश । पञ्चाधिका दश पञ्चदश । इत्यादि.

एकादश-षोडश-षोडषोढा-षड्ढा ૩।૨।૧૧

શત પહેલાંની સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય તો દ્વિ ત્રિ અને
અષ્ટન્ને બદલે દ્વા ત્રયસ્ અને અષ્ટા થાય છે, પણ અશીતિ
ઉત્તરપદ હોય ત્યારે અને બહુવ્રીહિ સમાસ હોય ત્યારે તેમ
થતું નથી. બુચો પા. ૩૧ નિ. ૧

द्वौ च दश च द्वादशन् એ પ્રમાણે, त्रयोदशन्, अष्टादशन्,
द्वाविंशति । त्रयोविंशति । अष्टाविंशति ।

द्वात्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशत् । अष्टात्रिंशत् ।

પણ, द्व्यशीति । त्र्यशीति । अष्टाशीति ।

द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक् शताद् अनशीति-

बहुव्रीहौ ૩।૨।૧૨

चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, અને નવતિ
ઉત્તરપદ હોય ત્યારે દ્વા ત્રયસ્ અને અષ્ટા વિકલ્પે થાય છે.

द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत्,
त्रिचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत् ।
द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् ।
अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत् । द्वाषष्टि द्विषष्टि । त्रय-
ष्षष्टि, त्रयःषष्टि, त्रिषष्टि । अष्टाषष्टि । अष्टषष्टि ।

દ્વાસસતિ, દ્વિસસતિ । ત્રયસસતિ, ત્રયઃસસતિ, ત્રિસ-
સતિ । અષ્ટાસસતિ, અષ્ટસસતિ । દ્વાનવતિ દ્વિનવતિ ।
ત્રયોનવતિ, ત્રિનવતિ । અષ્ટાનવતિ, અષ્ટનવતિ ।

ચત્વારિંશદાદૌ વા ૩૧૨।૧૩

- ૩ ‘વાર’ અર્થ’માં—(૧) સંખ્યાવાચક શબ્દોથી કૃત્વસ્ પ્રત્યય
થાય છે. (૨) દ્વિ ત્રિ અને ચતુર થી સ્ [સુચ્]
પ્રત્યય થાય છે. આ નામો અવ્યય છે.

પञ्चકૃત્વો મુદ્ધકતે પાંચવાર ખાય છે.

પદ્મકૃત્વઃ, વિંશતિકૃત્વઃ, શતકૃત્વઃ ઇત્યાદિ.

દ્વિઃ બે વાર ત્રિઃ ત્રણવાર ચતુઃ ચારવાર.

વારે કૃત્વસ્ ૭૧૨।૧૦૯

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરઃ સુચ્ ૭૧૨।૧૧૦

- ૪ પદ્મ શબ્દ ઉપરથી ‘વાર’ અર્થ’માં સકૃત્ થાય છે. સકૃત્
एकात् સકૃત્ चाऽस्य ૭૧૨।૧૧૧

- ૫ ‘સંખ્યાપૂરણ અર્થ’માં—(૧) સંખ્યાવાચક શબ્દોથી અ [હટ્]
પ્રત્યય થાય છે. एकादशानां पूरणः एकादशन् + अ
[हट्]—एकादशः અગીઆરમો, एकादशी અગીઆરમી.
જ પ્રમાણે દ્વાદશઃ, દ્વાદશી ।

સંખ્યાપૂરણે હટ્ ૭૧૧।૧૫૬

(૨) વિંશતિ વિગેરે (નવનવતિ સુધીના) શબ્દોથી વિકલ્પે
તમ [તમટ્] થાય છે. વિંશતેઃ પૂરણઃ વિંશતિતમઃ પક્ષે
વિંશઃ નિ (૧) થી વિંશતિતમી, વિંશી । एकविंशतितमः,
एकविंशः । त्रिंशत्तमः, त्रिंशः । त्रिंशत्तमी, त्रिंशी । ઇત્યાદિ.

વિંશત્યાદે વા તમટ્ ૭૧૧।૧૫૬

વિંશતિના તિનો ઉત્પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. વિંશઃ ।

વિંશતેસ્તે ડિંતિ ૭।૪।૬૭

(૩) શત-વિગેરે તમામ સંખ્યાવાચક શબ્દોથી તથા માસ અર્ધમાસ, સંવત્સર, શબ્દોથી તમ [તમટ્] જ થાય છે. શતતમઃ । શતતમી । એકશતતમઃ । દ્વિશતતમઃ વિગેરે. સદશ્વતમઃ, સદશ્વતમી । વિગેરે.

માસસ્ય પૂરણઃ માસતમો દિનઃ મહીનાઃ । છેલ્લો દિવસ.

શતાદિ-માસાર્ધમાસ-સંવત્સરાત્ ૭।૧।૧૫૭

(૪) આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડાયેલો ન હોય, તેવા ષષ્ટિ સમ્પત્તિ અશીતિ અને નવતિ શબ્દોથી તમ [તમટ્] જ થાય. ષષ્ટિતમઃ । સમ્પત્તિતમઃ । અશીતિતમઃ । નવતિતમઃ । નવતિતમી । પ્રત્યુદાહરણુ એકષષ્ટિતમઃ, એકષષ્ટઃ । એકસમ્પત્તિતમઃ, એકસમ્પત્તઃ । નિ. (૨) પ્રમાણે.

ષષ્ટ્યાદેરસંખ્યાદેઃ ૭।૧।૧૫૮

(૫) આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડાયેલો ન હોય, તેવા પચ્ચન્ સપ્તન્ અષ્ટન્ નવન્ અને દશન્ શબ્દોથી મ [મટ્] થાય છે. પચ્ચમઃ । સપ્તમઃ । અષ્ટમી । નવમી । દશમી ।

નો મટ્ ૭।૧।૧૫૯

(૬) ષષ્, ક્રતિ, કતિપય થી [થટ્] પ્રત્યય થાય છે. ષષ્ઠઃ, ષષ્ઠી । કતિથઃ । કતિપયથી ।

ષટ્-કતિ-કતિપયાત્ થટ્ ૭।૧।૧૬૨

(૭) ચતુર્ થી -થ [થટ્] તથા ય અને ઈય પાળુ થાય છે. ચતુર્થઃ । ચતુર્થી । તુર્યઃ, તુરીયઃ । અહિં ચતુર્નો ચ લોપાય છે.

ચતુરઃ ૭૧૧૧૬૩

યેયૌ ચ લુક્ ચ ૭૧૧૧૬૪

(૮) દ્વિ અને ત્રિ થી ત્રીય થાય છે. દ્વિતીયઃ, તૃતીયઃ ।
દ્વિતીયા, તૃતીયા । બીજી, ત્રીજી. અહીં ત્રિ નો તૃ થાય છે.

દ્વેસ્તીયઃ ૭૧૧૧૬૫

ત્રેસ્તૃ ચ ૭૧૧૧૬૬

૬ ત્રીય પ્રત્યયાન્ત નામનાં રૂપો ચતુર્થી, પચમી, પષ્ટી અને
સપ્તમીના એકવચનમાં વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે.

પું.

સ્ત્રી.

દ્વિતીયસ્મૈ, દ્વિતીયાય

દ્વિતીયસ્યૈ, દ્વિતીયાયૈ

દ્વિતીયસ્માત્, દ્વિતીયાત્

દ્વિતીયસ્યાઃ, દ્વિતીયાયાઃ

દ્વિતીયસ્મિન્, દ્વિતીયે

દ્વિતીયસ્યામ્, દ્વિતીયાયામ્

ત્રીયં કિત્કાર્યે વા ૧૧૪૧૧૪

પાઠ ૨૪ મા. પરોક્ષા. પરોક્ષ ભૂતકાળ

૧ પરોક્ષા પરસ્મૈ

આત્મને

અ [ળવ્]

વ

મ

પ

વહે

મહે

થ [થવ્]

અથુસ્

અ

સે

આથે

ધ્વે

અ [ળવ્]

અતુસ્

ઉસ્

પ

આતે

હરે

પરોક્ષા ણવ્ અતુસ્ ઉસ્ થવ્ અથુસ્ અ ણવ્ વ મ

પ આતે હરે સે આથે ધ્વે પ વહે મહે ૩૧૩૧૨

૧ પરોક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુ જેવડાય છે, પરંતુ સ્વરાદિ
પ્રત્યય પર છતાં, પહેલાં ક્ષિત્વ કરવું અને પછી સ્વરત્વ કાર્ય કરવું.

મળ્ + અ [ળવ્] — મળ્ + અ — મમળ્ + અ — વમળ્ +

અ = વમાળ । પા. પ. નિ. ૨. થી વૃદ્ધિ.

દ્વિ ધાતુઃ પરોક્ષા—હે પ્રાક્ તુ સ્વરે સ્વરવિધેઃ ૪૧૧૧૧

૨ (૧) इन्ध् धातुથી અને જેને અંતે સંયોગ નથી એવા ધાતુ-
ઓથી વિત્ સિવાયના પરોક્ષાના પ્રત્યયો કિત્ જેવા થાય છે.

(૨) स्वञ्ज् ધાતુથી વિકલ્પે કિત્ જેવા થાય છે.

સમ્-इन्ध्+ए=समीधे । परिषस्वजे, परिषस्वञ्जे ।

કિત્ થવાથી પા. ૩: નિ. ૮. થી ન્ લોપ.

भिद्, विभिदतु: કિત્ થવાથી ગુણ ન થયો.

विभेद् । अहिं પ્રત્યય વિત્ છે માટે કિત્ નથી. તેથી ગુણ થયો.

इन्ध्+संयोगात्परोक्षा किद्वत् ४।३।२१

स्वञ्जे नैवा ४।३।२२

૩ પ્ર. પુ. એ. વ. અ [णव्] પ્રત્યય, णित્ વિકલ્પે થાય છે.
अत्र शिअय । णित् નથી, પણ વિત્ છે માટે કિત્ નથી,
એટલે ગુણ થયો, પક્ષે શિઆય-। णित્ છે માટે વંદિ થઈ.

णिद्वाऽन्त्यो णव् ४।३।५८

૪ क, ख, घ, भृ, स्तु, दु, श्रु, અને स्तु આ આઠ ધાતુ
સિવાય દરેક ધાતુથી પરોક્ષાના અંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે इ [इट्]
થાય છે. वभणिव ।

ક ધાતુની પૂર્વે स् આવે છે ત્યારે इ થાય છે. सञ्चस्करिव ।

स्क-सृ-वृ-भृ-स्तु-दु-श्रु-स्तो व्यञ्जनादेः परोक्षायाः ४।४।८२

૫ ક્તિવ થયા પછી—

(૧) પૂર્વના क्र નો અ થાય છે. सृस् + अ = ससार ।

ऋतोऽत् ४।१।३८

(૨) પૂર્વના शिट् નો અધોપ પર છતાં, લોપ થાય છે.

स्पृश् + अ - स्पृश् स्पृश् + अ - पृश् स्पृश् + अ - पृ

स्पृश् + अ - पस्पृश् + अ = पस्पृश् ।

अधोषे शिट् ४।१।४५

(૩) પૂર્વના ક નો ચ થાય છે. ક, ચકાર ।

ક-હ્ર-ઞ્ ૪૧૧૪૬

૬ કારાન્ત ધાતુથી અને નામ્યન્ત ધાતુથી પર રહેલા પરોક્ષા અઘતની અને આશીર્વાદના પ્રત્યયના ઘ્નો હ થાય છે. ચક્રદ્વે ર-નામ્યન્તાત્ પરોક્ષાઘતન્યાશિષો ધોઃ ૨૧૧૮૦

૭ હ કારાન્ત અને અન્તસ્થા અંતવાળા ધાતુઓની પછી ઇ [જિટ્] કે ઇ [હ્રટ્] હોય તો તેની પછી રહેલા પરોક્ષા અઘતની અને આશીર્વાદના પ્રત્યયના ઘ્નો હ વિકલ્પે થાય છે. જગૃહિદ્વે, ધ્વે । શિશ્વિદ્વે, ધ્વે ।

હાન્તસ્થાન્ જિડ્ભ્યામ્ વા ૨૧૧૮૧

૮ સૃજ્ ધાતુથી, દૃષ્ ધાતુથી, સ્કૃ [સ્ પૂર્વક કૃ] ધાતુથી, તેમજ સ્વરાન્ત અનિદ્ ધાતુઓથી, અને જેમાં અ છે એવા અનિદ્ ધાતુઓથી, થની પૂર્વ વિકલ્પે ઇ [હ્રટ્] થાય છે.

સૃજ્ - સસ્રષ્ટ [પા. ૧૯. નિ. ૧૫] સસર્જિથ । દૃષ્ - દદ્રષ્ઠ । દદર્શિથ । સ્કૃ - સઙ્ગસ્કર્થ । સઙ્ગસ્કરિથ । ની-નિનેથ, નિનયિથ । ત્યજ્ - તત્યક્થ, તત્યજિથ । સઙ્ગ-સસઙ્કથ । સસઙ્ગિથ ।

સૃજિ-દૃશિ-સ્કૃ-સ્વરાત્વતઃ તૃજ્નિત્યાનિટસ્થવઃ ૪૧૪૭૮

૯ હ્રસ્વ ક્ર કારાન્ત અનિદ્ ધાતુઓથી થની પૂર્વે ઇ થતો નથી. હ-જહર્થ ।

ક્રઃ ૪૧૪૭૯

૧૦ ક્ર, વૃ, વ્યે, અને અદ્ ધાતુથી થની પૂર્વે ઇ થાય છે. ધારિથ । વવરિથ । સંવિવ્યયિથ પા. ૨૬ નિ. ૫ આદિથ ।

ક્ર-વૃ-વ્યે-ડદ્ ઇદ્ ૪૧૪૮૦

૨૨ ચિત્ત વિક્ષેપ વિગેરે કારણથી કરેલી ક્રિયાનું સ્મરણ ન હોય ત્યારે અથવા કરેલી ક્રિયાને એકદમ છુપાવી દેવી હોય ત્યારે અઘતન (આજના) સિવાયના ભૂતકાળમાં ધાતુથી પરોક્ષાના પ્રત્યયો થાય છે. સુપ્તોઽહં કિલ વિલલાપ । ખરેખર સુતા એવા મેં વિલાપ કર્યો છે.

મત્તોઽહં કિલ વિચચાર । ઉન્મત્ત બનેલો હું ખરેખર રખડ્યો છું.

બીજાના કહેવાથી ખાત્રી થયા બાદ કર્તા આવો પ્રયોગ કરે છે. કલિક્લેપુ બ્રાહ્મણો હતસ્ત્વયા । કલિંગ દેશમાં તેં બ્રાહ્મણ માર્યો છે? નાહં કલિક્લાન્નગમ । હું કલિંગ દેશમાં ગયો નથી.

કૃતાસ્મરણાતિ-નિહ્વે પરીક્ષા ૫૨।૧૧

૨૨ અઘતન (આજના) સિવાયના પરીક્ષ (પોતે નહિ જોએલ) ભૂતકાળમાં ધાતુથી પરીક્ષા થાય છે.
ધર્મ દિદેશ તીર્થકરઃ । તીર્થકર ભગવાંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.
કંસં જઘાન કૃષ્ણઃ । કૃષ્ણે કંસને હણ્યો.

પરીક્ષે ૫૨।૧૨

૨૩ પરીક્ષ ભૂતકાળમાં પરીક્ષની વિવક્ષા ન કરીએ તો હાતની થાય. અમવત્ સગરો રાજા । સગર રાજા થયો.
અવિવક્ષિતે ૫૨।૧૪

પાઠ ૨૫ મા. પરીક્ષ ભૂતકાળ ચાલુ

૨ પરીક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ—

(૧) પૂર્વના અ નો આ થાય છે. અટ્+અ [ણ્]—અ અટ્+અ—આ અટ્+અ=આટ । આટતુઃ । આટુઃ । (પ્ર. પા. ૪. ત્રિ. ૧)
અસ્યાદેરાઃ પરીક્ષાયામ્ ૪।૧।૬૮

(૨) ક્ર ડારાદિ ધાતુઓના, અઙ્ ગ: પ: વ્યા: ધાતુના અને સંયોગાન્ત ધાતુના પૂર્વના અ નો આ થાય છે. અને પછી ન્ ઉમેરાય છે, પણ આ ને ઠેકાણે થયેલા અ નો આ થતો નથી. ક્રઘ્+અ [ળવ્]—અ ક્રઘ્+અ—આન્ ક્રઘ્+અ=આનર્ઘ । આનૃધુ: । આનર્ઘિથ ઈ૦ । અઙ્, આનર્શો । અઙ્, આનર્જ । આનર્જિથ । પણ આઙ્હુ નું આઙ્હ । થાય છે. અનાતો નશ્વાન્તઃ ક્રદાદ્યશૌ સંયોગસ્ય ૪।૧।૬૯

(૩) મૂ અને સ્વર્ ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો અતુક્રમે અ અને ડ થાય છે. મૂ+અ [ળવ્]—વ મૂ+અ—વ ભાવ્+અ—મૂ—સ્વપોરદુતો ૪-૧-૭૦

૨ પરોક્ષામાં અને અદ્યતનીમાં વ્ અંતવાળા મૂ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ ડ થાય છે. વમૂવ । વમૂવતુ: । વમૂવિથ । મુવો વ: પરોક્ષાદ્યતન્યો: ૪।૨।૪૩

૩ અ [હ] (પા. ૨૯ નિ. ૬) સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ, હિ અને હન્ ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા હ નો ઘ થાય છે. હિ જિઘાય । હન્, જઘનિથ । જઘન્ય ।

અહે હિ-હનો હો ઘ: પૂર્વાત્ ૪।૧।૩૪

૪ અ [ળવ્] પ્રત્યય પર છતાં, હન્ નો ઘન્ આદેશ થાય છે. જઘાન । પા. ૩૬ નિ. ૪ નો અપવાદ.

જિ-ળવિ ઘન્ ૪।૩।૧૦૧

૫ સ [સન્] (પા. ૩૫ નિ. ૧) અને પ્રોક્ષા પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ—(૧) જિ ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા જિ નો નિ થાય છે. વિજિગ્યે । જિગાય ।

(૨) ચિ ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલાં ચિ નો કિ વિકલ્પે થાય છે. ચિકાય ચિચાય । ચિકયિથ ચિકેથ । ચિચયિથ ચિચેથ । ચિક્યે ચિચ્યે ।

જે ગિઃ સન્-પરોક્ષયોઃ ૪૧૧૩૫

ચેઃ ક્રિ વાં ૪૧૧૩૬

૬ ગમ્ હન્ જન્ ચ્ચન્ અને ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરોનો અ
[અહ્] (પા. ૨૯ નિ. ૬) સિવાયના સ્વરાદિ કિત્ કિત્
પ્રત્યયો પર છતાં, લોપ થાય છે. ગમ્+અત્—જગમ્+અત્=
જગમુઃ । જગિમિવ । જગિમમ । હન્, જઘનુઃ । જન્, જજ્ઞે ।
ચ્ચન્, ચ્ચઙ્ચુઃ । ઘસ્, જઘ્નુઃ । ઘનન્તિ । પા. ૧૩. નિ. ૮.
પથુ, જગમિથ જગન્થ । જઘનિથ જઘન્થ । ચ્ચચ્ચનિથ ।
જઘસિથ જઘસ્થ । જગમ જગામ । અહીં લોપ થશે નહિ.
ગમ-હન-જન-ચ્ચન-ઘસઃ સ્વરેડનહિ કિંહતિ

લુક્ ૪૧૨૪૪

૭ અદ્ ધાતુને પરોક્ષામાં વિકલ્પે ઘસ્ થાય છે. જઘસિથ
પા. ૨૪. નિ. ૧૦. જઘ્ન્યુઃ । પક્ષે આદિથ । આદ્યુઃ ।

પરોક્ષાયાં નવા ૪૧૧૧૮

૮ ઇ (જ્યુ) ધાતુના ઇ નો, સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, ઈય્
થાય છે. ઇ+અતુસ્—ઈઈ+અતુસ્—ઈ ઈય્+અતુસ્=ઈયતુઃ ।
(પા. ૧૪. નિ. ૧૫ નો અપવાદ) ઈયય ઈયાય ૧. યુ-
એ. વ. । ઈયયિથ ઈયેથ । ઈયિવ ।

ઇણઃ ૨૧૧૫૧

૯ શિત્ સિવાયના કિત્ કિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યયો તેમજ ઇ [ઈટ્]
અને ડસ્ [પુસ્] પ્રત્યય પર છતાં, આ કારાન્ત ધાતુના
આ નો લોપ થાય છે. પપતુઃ । પપિવ । પપિથ । અયુઃ
પા. ૧૧ નિ. ૧ અને ૨ (પા. ૨૯. અઘતની ફક્ત ૭મા પ્રકારનો
પ્રત્યય કિત્ સ્વરાદિ છે માટે ત્યાં આ નિયમ લાગશે.

ઇટેત્-પુસિ ચાતો લુક્ ૪૧૩૧૪

૧૦ આ કાર પછી અ [ળવ્] પ્રત્યનો ઔ થાય છે પા-પપૌ
આતો ળવ ઔઃ ૪૧૨।૧૨૦

૧૧ ઇ (ભણ્વું) ધાતુનો પરોક્ષામાં ગા થાય છે. અધિજગે ।
અધિજગિવહે । અધિજગિમહે ।

ગાઃ પરોક્ષાયામ્ ૪૧૪।૨૬

૧૨ વસ્ [વવસુ] અને આન [કાન] (પા. ૨૬. નિ. ૧૯)
આ બે કૃત્ પ્રત્યયો સિવાય, પરોક્ષામાં—(૧) સ્કૃ ધાતુના,
ઋચ્છ ધાતુના અને દીર્ઘ ઋ જેને અંતે હોય એવા ધાતુ-
ઓના, નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. સન્નસ્કરિવ । આન-
છિવ । વિ+કૃ, વિચકરિવ ।

(૨) સંયોગ પછી હ્રસ્વ ઋ અંતે હોય એવા ધાતુઓનો
અને ઋ ધાતુનો ગુણ થાય છે. સસ્મરથુઃ । આરથુઃ ।

સ્કૃચ્છૃતો ઽકિ પરોક્ષાયામ્ ૪૧૩।૮

સંયોગાદ્ ઋદર્તેઃ ૪૧૩।૯

૧૩ શૂ દૂ અને પૃ ધાતુઓનો દીર્ઘ ઋ પરોક્ષામાં વિકલ્પે હ્રસ્વ
થાય છે. વિશસ્તુઃ । પક્ષે વિશશરુઃ । નિ. ૧૨. (૧) થી ગુણ-

ઋઃ શૂ-દૂ-પ્રઃ ૪૧૪।૨૦

૧૪ કુટાદિ (કુટ્ સ્ફુટ્ જુટ્ સ્ફુર નૂ અને ઘૂ વિગેરે) છઠ્ઠા
ગણના ધાતુઓથી જિત્ અને જિત્ સિવાયના તમામ પ્રત્યયો
જિત્ જેવા થાય છે. કુટિતા । કુટિતુમ્ । કુટિત્વા ।
નુવિતા । પરોક્ષામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય
પા. ૨૪. નિ. ૩. થી જિત્ વિકલ્પે છે એટલે જિત્ વિકલ્પે
થશે, માટે-પક્ષે ગુણ કે વૃદ્ધિ થશે. ઉચ્ચુકુટ ઉચ્ચુકોટ ।
નુનુવ નુનાવ । ઉચ્ચુકુટિથ । નુનુવિથ ।

કુટાદે ઙિદ્વદ્ અઙિણત્ ૪૧૩।૧૭

પાઠ ૨૬ માં પરોક્ષ ભૂતકાળ ચાલુ

૧ અવિત્ પરોક્ષા અને સેટ્ [થવ્] પર છતાં—

(૧) આદિમાં રહેલા વ્યંજનનો આદેશ (ફિરકાર) થતો ન હોય તેવા ધાતુના, જે અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં રહેલા સ્વર અ નો ણ થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

પેષુઃ । પેષિથ । નેમુઃ નેમિથ । વિરુદ્ધ દાખલા-વમળતુઃ । તતક્ષિથ । દિદિવતુઃ । પપક્થ ।

અનાદેશાદેરેક-વ્યંજનમધ્યે ડતઃ ૪૧૧૨૪

(૨) ત્, વ્રપ્, ફલ્, અને મજ્ આ ધાતુઓના સ્વરનો ણ થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. ત્+ડસ્—પા. ૨૫ નિ. ૧૨

-(૧) થી નામિ સ્વરનો ગુણ. ત્+ડસ્—તે+ડસ્=તેઃ તેરિથ । વ્રેપે । ફેલુઃ । ફેલિથ । મેજુઃ । મેજિથ ।

ત્-વ્રપ-ફલ-મજામ્ ૪૧૧૨૫

(૩) જૃ, અમ્, વમ્, વ્રસ્, ફળ્, સ્યમ્, સ્વન્, રાજ્, બ્રાજ્, બ્રાસ્ અને મ્લાસ્ આ ધાતુઓના સ્વરનો વિકલ્પે ણ થાય છે અને ણ થાય છે ત્યારે દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

જેઃ, જજરુઃ । જેરિથ, જજરિથ । એમુઃ વામ્રમુઃ । એમિથ, વામ્રમિથ । વેમુઃ, વવમુઃ । વેમિથ, વવમિથ । વ્રેમુઃ, તવ્રમુઃ । વ્રેસિથ, તવ્રસિથ । ફેળુઃ, પફળુઃ । ફેળિથ, પફળિથ । સ્યેમુઃ, સસ્યમુઃ । સ્યેમિથ, સસ્યમિથ । સ્વેનુઃ, સસ્વનુઃ । સ્વેનિથ, સસ્વનિથ । રેજુઃ, રરાજુઃ । રેજિથ, રરાજિથ । એજે, વામ્રાજે । એસે, વામ્રાસે । મ્લેસે વમ્લાસે ।

જૃ-અમ-વમ-વ્રસ-ફળ-સ્યમ-સ્વન-રાજ-બ્રાજ

બ્રાસ-મ્લાસો વા ૪૧૧૨૬

(૪) શ્રન્થ અને ગ્રન્થ ધાતુના સ્વરનો વિકલ્પે એ થાય છે અને એ થાય છે ત્યારે, નૂ નો લોપ થાય છે અને દ્વિરૂપિત થતી નથી. શ્રેથુઃ, શશ્રન્થુઃ । શ્રેથિથ, શશ્રન્થિથ । ગ્રેથુઃ, જગ્રન્થુઃ । ગ્રેથિથ, જગ્રન્થિથ ।

વા શ્રન્થ-ગ્રન્થો ન લુક્ ચ ૪।૧।૨૭

૨ શસ્ દદ્ અને વ થી શરુ થતા ધાતુઓ તેમજ ગુણ લે એવા ધાતુઓના સ્વર અ નો એ થતો નથી.

વિશશસુઃ । વિશશસિથ । દદદે । વલ્—વવલે ।

શૃ—વિશશરુઃ । વિશશરિથ । ઇત્યાદિ.

ન શસ-દદ-વાદિ-ગુણિનઃ ૪।૧।૩૦

૩ યજ્ વ્યે. હ્વે વે. વપ્. વહ્ શ્ચિ વદ્. વસ્ ધાતુઓના. અને વશ્ તથા વચ્ ધાતુઓના પરાક્ષામાં દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વના સ્વર સહિત અન્તસ્થા, ઇ ઉ ઇ ઋ (ચ્ચૃત્) રૂપે થાય છે. યજ્+અ—યજ્ યજ્+અ—ય યજ્+અ—ઇ યજ્+અ=ઇયાજ ।

યજાદિ-વશ્-વચ્ઃ સ-સ્વરાન્તસ્થા ચ્ચૃત્ ૪।૧।૭૨

પાઠ ૬ નિ. ૫ થી કિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, પ્રથમ ચ્ચૃત્ થાય છે. યજ્+ઉસ્—ઇજ્+ઉસ્—ઇ ઇજ્+ઉસ્=ઈજુઃ ।

૪ પરાક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે, જ્યા, વ્યે, વ્યધ્, વ્યચ્ અને વ્યથ્ ધાતુઓના પૂર્વના સ્વરનો ઇ થાય છે. વ્યે+અ-વ્યે વ્યે+અ-વે વ્યે+અ-વિ વ્યે+અ-વિવ્યય્+અ=વિવ્યાય ।

જ્યા-વ્યે-વ્યધિ-વ્યચિ-વ્યથેરિઃ ૪।૧।૭૧

૫ વ્યે ધાતુના સન્ધ્યક્ષરનો થ [યવ્] અને અ [ણન્] પ્રત્યય પર છતાં, આ થતો નથી. (પાઠ ૧. નિ. ૧૪ નો અપવાદ) સંવિવ્યયિથ । સંવિવ્યાંય ।

વ્યસ્થવ્-ળવિ ૪।૨।૩

૬ વે ધાતુનો પરીક્ષામાં વિકલ્પે વ્ય્ થાય છે. ઉવાય । ઉવયિથ ।
વે વ્ય્ ૪૧૪૧૧૯

૭ વ્ય્ ના ય્ તુ ચ્ચુત્ થતું નથી વ્ય્ + અતુસ્ — ડ્ય્ +
અતુસ્ — ડ્ય્ ડ્ય્ + અતુસ્ — ડડ્ય્ + અતુસ્ = ડ્યતુઃ ।
ન વયો ય્ ૪૧૧૭૩

૮ (૧) વ્ય્ તુ ચ્ચુત્ થાય છે, પેણુ વે તુ થતું નથી. વવૌ ।
વેરયઃ ૪૧૧૭૪

(૨) અવિત્ પ્રત્યય પર હતાં વે તુ વિકલ્પે ચ્ચુત્ થાય છે.
વે + અતુસ્ — ડ + અતુસ્ — ડ ડ + અતુસ્ — ડ ડ્ય્ +
અતુસ્ = ડ્યતુઃ । । પક્ષે વે + અતુસ્ — વા + અતુસ્ — વા
વા + અતુસ્ — વ વા + અતુસ્ — વવ્ + અતુસ્ = વવતુઃ ।
અવિતિ વા ૪૧૧૭૫

૯ હે ધાતુનું દ્વિત્વના પ્રસંગે ચ્ચુત્ થાય છે. જુહાવ ।
દ્વિત્વે હઃ ૪૧૧૮૭

૧૦ શ્વિ ધાતુનું પરીક્ષામાં ચ્ચુત્ વિકલ્પે થાય છે. શુશાવ ।
શુશુવતુઃ । પક્ષે શિશ્વાય । શિશ્વિયતુઃ ।
શ્વે વા ૪૧૧૮૯

૧ વ્યચ્ ધાતુને કિત્ કિત્ પ્રત્યયોમાં ચ્ચુત્ થાય છે. વ્યચ્
પર. ૬ ગ. હેતરવું. વિવ્યાચ । વિવિચિવ । વિચતિ ।
પા. ૨૫ નિ. ૧ (૩) સુષ્વાપ । પા. ૧૨ નિ. ૬ સુષુપતુઃ
વ્યચો ડનસિં ૪૧૧૮૨

૧૧ અનેક સ્વરી ધાતુઓથી પરીક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે આમ્ થાય
છે અને પછી ક્ર, મૂ, અસ્ નાં પરીક્ષાનાં રૂપો બોડાય છે.
ચકાસાંચકાર । ચકાસાંચમૂવ । ચકાસામાસ ।

ધાતોરનેકસ્વરાદ્ આમ્ પરીક્ષાયાઃ ક્ર-ભ્વસિ

ચાનુતદન્તમ્ ૩૧૪૧૬

- ૧૨ આમ્ પૂર્વે ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદી ક્ષ નાં અંતે આત્મનેપદી હોય તો આત્મનેપદી ક્ષ નાં રૂપો જોડાય છે.

આમઃ કૃગઃ ૩૧૩૭૫

- ૧૩ દય્, અય્, આસ્ અને કાસ્ ધાતુથી પરાક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે આમ્ થાય છે. દયાશ્ચક્રે । પલાયાશ્ચક્રે । આસાશ્ચક્રે । કાસાશ્ચક્રે । દયામ્બભૂવ । દયામાસ ।

દયાયાસ્-કાસઃ ૩૧૪૧૭

- ૧૪ ક્રચ્છ અને ઊર્ણુ સિવાય જે ધાતુઓનો આદિ સ્વર ગુરુ નામિ છે, તે ધાતુઓથી પરાક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે આમ્ થાય છે. દીર્ઘ સ્વરને ગુરુ કહેવાય છે. તેમજ સંયુક્તવ્યંજનની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પણ ગુરુ ગણાય છે.

ઈદાશ્ચક્રે । ઈદામ્બભૂવ । ઈદામાસ । ઉક્ષાશ્ચક્રાર ।

ગુરુનામ્યાદેરનૃચ્છૂર્ણોઃ ૩૧૪૧૮

- ॥ ઊર્ણુ ધાતુથી જ [ઈદ્] વિકલ્પે ક્રિત્ થાય છે. પા. ૩૫. નિ. ૩. ઊર્ણુનવ, -નાવ । ઊર્ણુનુવિવ । ઊર્ણુનવિથ, -નુવિથ ।

વોર્ણોઃ ૪૧૩૧૧

- ૧૫ જાગૃ, ઉષ્, સમ્ + હન્ધ્ ધાતુથી પરાક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે આમ્ વિકલ્પે થાય છે. જાગરાશ્ચક્રાર । જાગરામ્બભૂવ । જાગરામાસ । પક્ષે, જજાગાર । ઓષાશ્ચક્રાર । ઉવોષ । સમિન્ધાશ્ચક્રે સમીધે ।

જાગ્રુષ-સમિન્ધે નવા ૩૧૪૧૯

- ૧૬ અનેક સ્વરી ધાતુઓનો એકસ્વરી પ્રથમ અંશ દ્વિસ્ત્રુત થાય છે. જાગૃ, + અ - જા જાગૃ + અ - જ જાગૃ + અ - જ જાગાર + અ = જજાગાર । જજાગારત્તુઃ પા. ૧૨. નિ. ૧૦.

આઘોંશ એકસ્વરઃ ૪૧૧૨

- ૧૭ મી હ્રી, મૃ અને હ્ર ધાતુઓથી પરોક્ષાને ઠેકાણે આમ્ વિકલ્પે થાય છે અને તે તિવ્ જોવા થાય છે. એટલે આ ધાતુઓનું આમ્ પર છતાં દ્વિત્વ થશે અને મૃ ધાતુમાં હ પણ થશે. વિભયાજ્ઞકાર । વિભયામ્ભૂવ । વિભયામાસ । પક્ષે, વિભાય । જિહ્વાજ્ઞકાર । જિહ્વાય । વિભરાજ્ઞકાર । વમાર । જુહવાજ્ઞકાર । જુહાવ । મી-હ્રી-મૃ-હોસ્તિવ્વત્ ૩।૪।૫૦
- ૧૮ વિદ્ ધાતુથી પરોક્ષાને ઠેકાણે આમ્ વિકલ્પે થાય છે અને તે કિત્ છે. (કિત્ છે. માટે ગુણ નહિ થાય.) વિદાજ્ઞકાર । પક્ષે, વિવેદ । વેત્તેઃ કિત્ ૩।૪।૫૧
- ૧૯ પરસ્મૈપદી ધાતુથી વસ્ [ક્વસુ] અને આત્મનેપદી ધાતુથી આન [કાન] પ્રત્યય લાગીને પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત અને છે. III વસ્ [ક્વસુ] અને આન [કાન] પ્રત્યયો પરોક્ષા જોવા છે, એટલે પરોક્ષામાં થતા દ્વિરુક્તિ આદિ કાર્ય આમાં થશે. પચ્, પેચ્ચાનઃ । કૃ, ચક્રાણઃ । સ્વજ્ઞ, સસ્વજ્ઞાનઃ । પૃ, કર્મણિ પુરુણઃ પા. ૧૫. નિ. ૩ । નવાદ્યાનિ શત્ ક્વસૂ ચ પરસ્મૈપદમ્ ૩।૩।૧૯ પરાણિ કાનાનશૌ ચાત્મનેપદમ્ ૩।૩।૨૦ તત્ર ક્વસુ-કાનૌ તદ્વત્ ૫।૨।૨
- ૨૦ ઘસ્ ધાતુ, એકસ્વરી ધાતુઓ અને આ કારાન્ત ધાતુઓથી જ વસ્ [ક્વસુ] પ્રત્યય પૂર્વે હ [હૃ] થાય છે. દ્વિરુક્તિ વિગેરે થયા બાદ એકસ્વરી હોય, તેવા એકસ્વરી ધાતુઓથી હ થાય છે. જો એમ ન હોત તો ઘસ્ અને આકારાન્તને જુદા ગ્રહણ કરત નહિ.

ઘસ્,	જક્ષિવસ્	આ કારના—
ઐકસ્વરી—		પા; પપિવસ્
અદ્,	આદિવસ્	સ્થા, તસ્થિવસ્
અશ્ ગ. ૯.	આશિવસ્	પશ્,
અઙ્,	આજિવસ્	મિદ્, વિમિદ્વસ્
વચ્,	ઊચિવસ્	તૃ, તિતીર્વસ્
શક્,	શેકિવસ્	મૂ, વમૂવસ્
ઈ,	ઈયિવસ્	શ્રુ, ઉપ-શ્રુશ્રુવસ્
ઋ,	આરિવસ્	દરિદ્રા, દરિદ્રાશ્ચક્રવસ્

ઘસેકસ્વરાતઃ ક્વસોઃ ૪૧૪૮૨

- ૨૧ ગમ્ હન્ વિદ્ ગ. ૬ વિશ્ અને દશ્ ધાતુથી વસ્ [ક્વસુ] પૂર્વે વિકલ્પે ઇ [દ્વટ્] થાય છે. જગ્મિવસ્, જગન્વસ્ । જઘ્નિવસ્, જઘન્વસ્ । વિવિદિવસ્, વિવિદ્વસ્ । વિવિશિવસ્, વિવિશ્વસ્ ।

IV મ્ નો ન્ થાય છે. જગન્વસ્ ।

ગમ-હન-વિદ્-વિશ-દશો વા ૪૧૪૮૩

મો નો મ્નોશ્ચ ૨૧૧૬૭

- ૨૨ વિદ્ ગ. ૨. ધાતુથી વર્તમાનકાળમાં વસ્ [ક્વસુ] પ્રત્યય થાય છે. વેત્તિ ઇતિ વિદ્વસ્—૩યો પટીયસ્ પ્રમાણે વિદ્વાન્ । વા વેત્તેઃ ક્વસુઃ ૫૧૨૧૨૨

- ૨૩ ધુટ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, વસ્ નો ઉષ્ થાય છે, નો વસ્ પૂર્વે ઇ હોય તો ઇ સહિત ઉષ્ કરવો.

વિદ્વસ્ + અસ્ (દ્વિ. બ. વ.) = વિદુષઃ । તસ્થિવસ્,

તસ્થુષઃ । વમૂવસ્, વમૂવુષઃ પા. ૨૫ નિ. ૨

શ્રીસિંગ વિદુષી । તસ્થુષી । જગ્મુષી । વમૂવુષી ।

ક્વસ ઉપ્ મતૌ ચ ૨૧૧૧૦૫

૨૪ -વસ્ [ક્વસુ] ના સ્ મો પુદ્ને, અંતે દ્ થાય છે.
વિદ્વન્ઙ્યામ્ । વિદ્વત્સુ । તસ્થિવન્ઙ્યામ્ । ન૦ તસ્થિવત્
તસ્થુષી તસ્થિવાંસિ ।

સંસ્-ધ્વંસ્-વવસ્સ્-અનડુહો દઃ ૨।૧।૬૮

પાઠ ૨૭. મો. અઘતનીઃ અઘતન ભૂતકાળ

૧. અઘતની— પ્રસ્તૈ આત્મને
અમ્ વ મ ઇ વહિ મહિ
સ્ [સિ] તમ્ ત થાસ્ આથામ્ ધ્વમ્
દ્ [દિ] તામ્ અન્ ત આતામ્ અન્ત
અઘતની દિ તામ્ અન્ સિ તમ્ ત અમ્ વ મ, ત આતામ્

અન્ત, થાસ્ આથામ્ ધ્વમ્ ઇ વહિ મહિ ૩।૩।૧૧

૧. અઘતનીમાં—(૧) ધાતુની પૂર્વે અ આવે છે પણ મા [માઙ્]
ના યોગમાં અ આવતો નથી. અકાર્ષીત્ । મા ભવાન્
કાર્ષીત્ । (૨) સ્વરથી શરૂ થતો ધાતુ હોય તો અ આવતો
નથી પણ આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ મા ના યોગમાં
વૃદ્ધિ થતી નથી અદ્, આદીત્ । મા ભવાન્ અદીત્ ।

અઙ્ ધાતોરાદિ હૃસ્તન્યાં ચાઽમાઙા ૪।૪।૨૯

૨. અઘતની પ્રલયો. પર છતાં, ધાતુથી પર સ્ [સિઙ્] પ્રલય
થાય છે.

સિઙ્ અઘતન્યામ્ ૩।૪।૫૩

૩ સ્ [સિઙ્] જેને અંતે છે એવા સ્ કારાન્ત ધાતુથી દ્ [દિ]
અંતે સ્-[સિ] પ્રલય પર છતાં, હૈ [હૈત્] થાય છે. સ્

સ+દ્ — સ્ + હૈ દ્ = સીદ્ । સ્ + સ્ — સ્ + હૈ સ્ =
સીસ્ । ણ, અકાર્ષીત્ । અકાર્ષીઃ ।

સઃ સિજસ્તે દિસ્યોઃ ૪।૩।૬૫

૪ મૂ ધાતુ સિવાય સ્ [સિચ્] પ્રત્યય પછી અન્ નો ઉસ્ [પુસ્] થાય છે. અકાર્ણુઃ ।

સિજ્-વિદોઽશ્રુવઃ ૪।૨।૧૨

૧ લો પ્રકાર સેટ્ ધાતુઓનો છે—

સેટ્ ધાતુઓને સ્ [સિચ્] પ્રત્યયની પૂર્વે ઇ [ઈટ્] થાય છે. (પા. ૧૮ નિ. ૧) લૂ અલવિષ્ટ ।

૫ ઇ [ઈટ્] પછી રહેલા સ્ નો ઈ [ઈત્] પર છતાં, લોપ થાય છે. ઇ સ્ + ઈ ડ્ = ઈડ્ । ઇ સ્ + ઈ સ્ = ઈસ્ । અલાવીત્ । અલાવીઃ ।

ઈટ ઈતિ ૪।૩।૭૧

પા. ૧૦. નિ. ૮ અવોઘિઘ્વમ્ । અવોઘિઙ્ઘ્વમ્ ।

૬ પરસ્મૈપદમાં સ્ [સિચ્] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુને અંતે રહેલ સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ સ્ [સિચ્] પ્રત્યય (પા. ૨૫ નિ. ૧૪ થી) કુટાદિ ધાતુઓથી હિત્ થાય છે, ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી. અલાવીત્ । પણ, નુ, અનુવીત્ ।

સિચિ પરસ્મૈ સમાનસ્યાઙિતિ ૪।૩।૪૪

૭ પરસ્મૈપદમાં સેટ્ સ્ [સિચ્] પર છતાં—

(૧) વ્યંજનાદિ ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય અ ની વિઠ્ઠપે વૃદ્ધિ થાય છે. અગાદીત્, અગદીત્ । અનાદીત્, અનદીત્ । પણ, અનન્દીત્ ।

વ્યંજનાદે વોપાન્ત્યસ્યાતઃ ૪।૩।૪૭

(૨) વડ્, વ્રજ્, તેમજ લૂ અને રૂ અંતવાળા ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય અની નિલ વૃદ્ધિ થાય છે. અવાદીત્ । અવાજીત્ । અજ્જાલીત્ । અચાલીત્ અસ્જાલીત્ । અક્ષારીત્ ।

વદ-વ્રજ-લૂઃ ૪।૩।૪૮

૮ શ્વિ, જાઘૃ, શસ્, ક્ષણ, તથા હ, મ્, અને ય્ અંતવાળા ધાતુઓ, તેમજ કઙ્, રઙ્, લઙ્, કઙ્ હસ, વિં ધાતુઓની એડ્ સ્ [સિચ્] પર છતાં વૃદ્ધિ થતી થતી. અશ્વયીત્ । અજાગરીત્ । અશસીત્ । અક્ષણીત્ । અગ્રહીત્ । અવમીત્ । અહયીત્ । અક્રગીત્ । અહસીત્ વિગેરે ।
ન શ્વિ-જાઘૃ-શસ-ક્ષણ-હમ્યેદિતઃ ૪।૩।૪૯

૯ તનાદિ (તન્ વિગેરે આઠમા ગણુના) ધાતુઓથી પર રહેલા સ્ [સિચ્] નો, આત્મનેપદ ત અને થાસ્ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે, વળી લોપ થાય છે ત્યારે ધાતુના અન્ય ન્ કે ણ્ નો પણ લોપ થાય છે અને [ઇટ્] થતી નથી. તન્—અતત, અતનિષ્ટ । અતથાઃ, અતનિષ્ટાઃ । ક્ષણ—અક્ષત, અક્ષણિષ્ટ । અક્ષથાઃ, અક્ષણિષ્ટાઃ । તન્મ્યો વા ત-થાસિ ન્ગોશ્ચ ૪।૩।૬૮

૧૦ ત પ્રત્યય (આત્મને ૩. પુ. એ. વ.) પર છતાં દીપ્ જન્ બુધ્ (ગ. ૪) પૂરૂ તાય્ અને પ્યાય્ ધાતુઓથી સ્ [સિચ્] ને બદલે ઙ્ [ઝિચ્] વિકલ્પે થાય છે. અને ત નો લોપ થાય છે.

અદીપિ,	અદીપિષ્ટ	અદીપિષાતામ્	અદીપિષત
અજનિ,	અજનિષ્ટ	અજનિષાતામ્	અજનિષત
અપૂરિ,	અપૂરિષ્ટ	અપૂરિષાતામ્	અપૂરિષત
અતાયિ,	અતાયિષ્ટ	અતાયિષાતામ્	અતાયિષત
અપ્યાયિ,	અપ્યાયિષ્ટ	અપ્યાયિષાતામ્	અપ્યાયિષત

અબોધિ, અબુદ્ધ । બુધ્ ધાતુ (ગ. ૪.) અનિટ્ છે, બીજા પ્રકારમાં એનાં રૂપો આવશે

દીપ-જન-બુધિ-પૂરિ-તાયિ-પ્યાયો વા ૩।૪।૬૭

૧૧ સર્વ ધાતુથી ભાવં અન્ને કર્મમાં ત્ત (૩ પુ. ૧.૧.) પ્રત્યય પર છતાં સ્ [સિચ્] ને બદલે હ [જિચ્] થાય છે અને ત નો લોપ થાય છે. આસિ ત્વયા । પેક્ષિ કટઃ । ;

ભાવ-કર્મણોઃ ૩।૪।૬૮

॥ જન્ ધાતુને તેમજ કમ્ ચમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ વમ્ અને આ + ચમ્ સિવાય મ કારાન્ત ધાતુને કૃદન્તના અિત્ કે શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં અને હ [જિચ્] પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. પ્રજનઃ । જન્યઃ । અજનિ । અન્નમિ । અકામિ ।

ન જન-વધઃ ૪।૩।૫૪

મો ડકમિ-ચમિ-રમિ-નમિ-ગમિ-વમ્યાચમઃ ૪।૩।૫૫

પા. ૧૬ નિ. ૧૮—અલાવિ અલાવિષાતામ્ અલાવિષત ઈં

અલવિષાતામ્ અલવિષત

અગ્રાહિ અગ્રાહિષાતામ્ અગ્રાહિષત ઈં

અગ્રહીષાતામ્ અગ્રહીષત

૧૨ આજના ભૂતકાળમાં અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે. વ્યાગ્રમૈક્ષિષ્ટ તેણે વાધ જોયો. (આજે)

અદ્યતની ૫।૨।૪

૧૩. (૧) કોઈ પણ વિશેષ ભૂતકાળ (પરોક્ષ કે ભસ્તન) ની વિવક્ષા ન કરીએ તો ભૂતકાળમાં અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે.

પેક્ષિષ્ટ મૃગં સીતા । પેક્ષિષ્મહિ મૃગમ્ ।

વિવક્ષા કરીએ તો ર્ઈક્ષાચક્રે મૃગં સીતા । પેક્ષામૈહિ મૃગમ્ ।

(૨) જો ભૂતકાળ ભેગા હોય તો અદ્યતની થાય છે. અદ્ય હોવા પેક્ષિષ્મહિ મૃગમ્ આજે અથવા કાંલે અમે મૃગ જોયો.

વિશેષાવિવક્ષા-વ્યામિષ્ઠે ૫।૨।૫

૧૪ નિષેધ કરવો હોય ત્યારે મા [માહ્] ના યોગમાં અદ્યતની થાય છે. મા વાદીદધર્મસ્ તે અધર્મ ન બોલે.

માહ્યદ્યતની ૫૧૪૩૯

પાઠ ૨૮ મો. અદ્યતન ભૂતકાળ ચાલુ

૨ જો પ્રકાર અનિદ્ ધાતુઓનો છે.—

૨ જા પ્રકારમાં સ્ [સિચ્] પ્રત્યયની પૂર્વે ઇ [ઈદ્] થતી નથી (પા. ૧૮. નિ. ૩.)

૧ પરસ્મૈપદમાં અનિદ્ સ્ [સિચ્] પર છતાં, વ્યંજનાંત ધાતુઓના સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

મિદ્, અમૈત્સીત્ । રજ્ઞ, અરાહ્ણીત્ ।

વ્યજ્ઞનાનામ્ અનિટિ ૪૩૧૪૫

૨ ધ્રુદ્ વ્યંજન અંતે હોય એવા અને હ્રસ્વસ્વર અંતે હોય એવા ધાતુથી પર રહેલ અનિદ્ સ્ [સિચ્] નો તાદિ અને થાદિ । પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. અમૈત્તામ્ । અકૃત । અકૃથાઃ ।

ધ્રુદ્-હ્રસ્વાલ્ લુગ્ અનિટઃ તથોઃ ૪૩૧૭૦

૩ નામિસ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા ધાતુઓથી આત્મનેપદી અનિદ્ સ્ [સિચ્] પ્રત્યય કિત્ જેમ થાય છે. અમિત્ત ।

સિજાશિષાવાત્મને ૪૩૧૩૫

૪ ઋ વર્ણ અંતે હોય એવા ધાતુથી આત્મનેપદી અનિદ્ સ્ [સિચ્] કિત્ જેવો થાય છે. અકૃત । આસ્તીર્ષ્ટ ।

ઋવર્ણાત્ ૪૩૧૩૬

- ૫ ગમ્ ધાતુથી આત્મનેપદી સ્ [સિચ્] વિકલ્પે કિત્ જોવે
સમગત । સમગંસ્ત । કિત્ થવાથી પા. ૧૩. નિ. ૭ થી મ
લોપ થાય છે. પા. ૨૮ નિ. ૨. થી સ્ [સિચ્] લોપ.

ગમો વા ૪૩૩૭

- ૬ હન્ ધાતુથી આત્મનેપદી સ્ [સિચ્] કિત્ થાય છે.
આહત । આહસાતામ્ । કિત્ થવાથી નૂનો લોપ થાય
હનઃ સિચ્ ૪૩૩૮

- ૭ (૧) 'સ્વીકારવુ' 'પરણવુ' એવા અર્થમાં યમ્ ધાતુથી
[સિચ્] વિકલ્પે કિત્ છે. ઉપાયત, ઉપાયંસ્ત કન્યા
વા સ્વીકૃતો ૪૩૪૦

(૨) ઉપ + યમ્ સ્વીકાર કરવો, પરણવું. એવા અર્થ
આત્મનેપદી છે કન્યામુપયચ્છતે ।

યમઃ સ્વીકારે ૩૩૫૯

- ૮ મૃ ધાતુ, અમૃતની આશીઃ અને શિત્ પ્રત્યયોમાં આત્મને
છે. અમૃત । અમૃપાતામ્ । પા. ૪. નિ. ૪. જોવો.
મ્રિયતેરઘતન્યાશિપિ ચ ૩૩૪૨

- ૮ સ્થા ધાતુ અને દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓથી આત્મનેપદી
[સિચ્] કિત્ થાય છે. અને તે પ્રસંગે ધાતુના અન્ત્ય સ્
હ થાય છે. ઉપાસ્થિત । ઉપાસ્થિષાતામ્ ।
આદિત । આદિપાતામ્ । વ્યધિત । વ્યધિપાતામ્
ઇશ્ચ સ્થા-દઃ ૪૩૪૧

- ॥ ઉપ + સ્થા અર્કમક ઢોય ત્યારે આત્મનેપદી છે. ઉપતિ
ઉપાત્ સ્થઃ ૩૩૮૩

૯ અઘતનીમાં હન્ ધાતુનો વઘ્ આદેશ થાય છે. આત્મનેપદમાં વિઢલ્પે વઘ્ થાય છે. (વઘ્ આદેશ સેદ્ છે અને વૃદ્ધિ થતી નથી.) અવધીત્ - પરસ્મૈ । આત્મને આવધિષ્ઠ, આહત । આવધિષાતામ્, આહસાતામ્ ।

અઘતન્યામ્ વાત્વાત્મને ૪૧૪૧૨૨

અધિ + ઙ્ ભણવું. પાઠ ૧૯. નિ. ૧૦--

અધ્યગીષ્ઠ, અધ્યૈષ્ઠ । અધ્યગીષાતામ્, અધ્યૈષાતામ્ ।

વાઘતની-ક્રિયાતિપત્ત્યો ગીઙ્ ૪૧૪૧૨૮

મસ્જ્ પાઠ ૧૯. નિયમ ૧૪—અમાઙ્ક્ષીત્ । અમાઙ્ક્તામ્ ।

અમાઙ્શ્ચુઃ । અમાઙ્ક્ષમ્ । અમાઙ્ક્ષ્વ । અમાઙ્ક્ષ્મ ।

મસ્જેઃ સઃ ૪૧૪૧૧૦

સૃજ્ અને દૃશ્ પાઠ ૧૯. નિયમ ૧૫—અન્નાક્ષીત્ । અન્નાષ્ટામ્ ।

અન્નાશ્ચુઃ । અદ્રાક્ષીત્ । અદ્રાષ્ટામ્ । અદ્રાશ્ચુઃ ।

અઃ સૃજિ-દશોઽકિતિ ૪૧૪૧૧૧

૧૦ ત પ્રત્યય પર છતાં પદ્ ધાતુથી સ્ [સિચ્] ને બદલે ઙ્ [જિચ્] થાય છે અને ત નો લોપ થાય છે. ઉદ્ + પદ્—ઉદપાદિ ૩. પુ. એ. વ. [પા. ૫. નિ. ૨.] ઉદપત્સાતામ્ ।
જિચ્ તે પદઃ ત-લુક્ ચ ૩૧૪૧૬૬

૧૧ વૃ [વૃ ઊ. વૃ આ.] ધાતુથી ને દીર્ઘઃ ઋ જેને અંતે છે એવા ધાતુઓથી પર રહેલા આત્મનેપદી સ્ [સિચ્] અને આશીઃની પૂર્વે ઙ્ [ઇટ્] વિઢલ્પે થાય છે. અવૃત, અવરિષ્ઠ । આસ્તીર્ષ્ઠ આસ્તરિષ્ઠ ।

ઇટ્ સિજાશિષોરાત્મને ૪૧૪૧૩૬

૧૨ અઙ્ઙ થી સ્ [સિચ્] ની પૂર્વે ઇ નિત્ય થાય છે. આઙીત્ ।
સિચોઽઙ્ઙેઃ ૪૧૪૮૪

૧૩ ધૂ [ધૂઙ્] સુ અને સ્તુ ધાતુથી પરસ્મૈપદમાં સ્ [સિચ્] ની પૂર્વે ઇ [ઈટ્] થાય છે. અઘાવીત્ । અસાવીત્ । અસ્તાવીત્ ।

ધૂઙ્-સુ-સ્તોઃ પરસ્મૈ ૪૧૪૮૫

સ્તુ અને ક્રમ્ પાઠ ૧૯. નિ. ૬—

પ્રાસ્નાવીત્ પરસ્મૈ૦ પ્રાસ્નોપાતામ્—આત્મને (કર્મણિ)
અક્રમીત્ પરસ્મૈ૦, અક્રંસત આત્મને૦

સ્તોઃ ૪૧૪૫૨

ક્રમઃ ૪૧૪૫૩

કર્મણિ

મિદ્ અમેદિ	અમિત્સાતામ્	અમિત્સત
ની અનાયિ	અનેષાતામ્	અનેષત
ક્ર અકારિ	અક્રપાતામ્	અક્રષત

પા. ૧૯ નિ. ૧૯—

મા અમાયિ	અમાસાતામ્	અમાસત
દા અદાયિ	અદિષાતામ્	અદિષત

પા. ૧૯. નિ. ૨૦—હન્, અઘાનિ અહસાતામ્ અહસત
અવધિ અવધિષાતામ્ અવધિષત

પા. ૧૯, નિ. ૧૮—

દશ્, અદર્શિ ।	અદર્શિષાતામ્,	અદર્શાતામ્ ।
હન્, અઘાનિષાતામ્	અવધિષાતામ્,	અહસાતામ્ ।

૧૪ ૩ જો પ્રકાર અનિટ્ ધાતુઓનો છે-૨ જો નો અપવાદ
૩ જો પ્રકારમાં સ્ [સિચ્] ને બદલે સ [સક્]
હ્ અને શિટ્ (ચ્, ષ્ અને સ્) વ્યંજન અંતે હોય એવા
ઉપાન્ત્ય નામિ સ્વરવાળા અનિટ્ ધાતુઓથી સ [સક્]
પ્રત્યય થાય છે, પણ દૃશ્ ધાતુ સિવાય. (સ [સક્] પ્રત્યય
કિત્ છે માટે ગુણ થશે નહિ.)

૧૫ ડુહ્, અધુક્ષત્ । સ્વૃશ્, અસ્પૃક્ષત્ । કૃષ્, અકૃક્ષત્ ।
હ-શિટો નામ્યુપાન્ત્યાદ્ અદૃશોઽનિટઃ સક્ ૩।૪।૫૫
સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં સ [સક્] ના અ નો લોપ થાય છે.
દિશ્ અદિક્ષાતામ્ । અદિક્ષન્ત । અદિક્ષિ ।

સ્વરેઽતઃ ૪।૩।૭૫

૧૬ સ્પૃશ્ સૃશ્ અને કૃષ્ ધાતુઓથી બીજા પ્રકારના પ્રત્યયો
વિકલ્પે થાય છે. પા. ૧૯. નિ ૧૫
અસ્પ્રાક્ષીત્, અસ્પ્રાક્ષીત્ । અસ્પ્રાઘામ્, અસ્પ્રાઘામ્ ।
અસ્પ્રાક્ષુઃ, અસ્પ્રાક્ષુઃ ધ્વં એ પ્રમાણે સૃશ્ અને કૃષ્.
પક્ષે અસ્પૃક્ષત્ ધ્વં

સ્પૃશ-સૃશ-કૃષ-તૃપ-દૃપો વા ૩।૪।૫૪

૧૭ ડુહ્, દિહ્, લિહ્. ગુહ્ ધાતુઓથી આવેલ સ [સક્] નો
આત્મનેપદના દન્ત્યાદિ પ્રત્યયો પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.
ડુહ્ + સ + ત - ડુહ્ + ત = અદુગ્ધ ।
પક્ષે - અધુક્ષત । પાઠ ૧૩. નિ. ૧૪.

લિહ્ + સ + થાત્ - લિહ્ + થાત્ = અલીઢાઃ ।

(પા. ૧૦ નિ. ૧૨)

પક્ષે અલિક્ષથાઃ । ગુહ્ - ન્યગુહ્વહિ, ન્યચુક્ષાવહિ ।

ડુહ-દિહ-લિહ-ગુહી દન્ત્યાત્મને વા સકઃ ૪।૩।૭૪

પાઠ ૨૯ માં અઘતન ભૂતકાળ ચાલુ

૪ થો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

- ૧ યમ્, રમ્ નમ્, અને આ કારાન્ત ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં સ્ [સિચ્] ની પૂર્વે ઇ [ઈટ્] થાય છે અને ધાતુઓને અંતે સ્ ઉમેરાય છે. વ્યરંસીત્ । નમ્-અનંસીત્ । યા-અયાસીત્ । અયાસિષ્ટામ્ । અયાસિષુઃ ।

યમિ-રમિ-નમ્યાતઃ સોન્તશ્ચ ૪૧૪૮૬

૫ માં પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

- ૨ પા (પિબ્) અધિ + ઇ (સ્મરણ કરવું. ગણ ૨. પરસ્મૈપદ) ઇ (જવું ગણ ૨જો પરસ્મૈ.) દા સંજક ધાતુઓ, મૂ અને સ્થા ધાતુઓથી પર રહેલા સ્ [સિચ્] નો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને લોપ થાય છે ત્યારે ઇ [ઈટ્] થતી નથી.

અપાત્ અપાતામ્ અપુઃ પા. ૨૫ નિ. ૬.

એ પ્રમાણે, દા, ધા, અને સ્થા

અદાત્ અદાતામ્ અદુઃ ।

અધાત્ અધાતામ્ અધુઃ ।

અસ્થાત્ અસ્થાતામ્ અસ્થુઃ ।

મૂ-અમૂત્ । અમૂતામ્ । અમૂચન્ । પા. ૨૭ નિ. ૪

મૂ, અ + મૂ + અન્—(પાઠ ૪. નિ. ૨)

અ + મુચ્ + અન્—(પાઠ. ૨૫ નિ. ૨) અમૂચન્ ।

પિવેતિ-દા-મૂ-સ્થઃ સિચો લુપ્ પરસ્મૈ ન ચેટ્ ૪૧૩૬૬

- ૩ ઇ (જવું ગ. ૨) અને ઇ (સ્મરણ કરવું. ગ. ૨) નો અઘતનીમા ગા આદેશ થાય છે. આગાત્ । આગાતામ્ । અગુઃ ।

ઈણિકો ગાઃ ૪૧૪૨૩

૪ ઘે [દ્ઘે] ઘ્રા, શા, છા અને સા ધાતુઓથી પર રહેલ સ્ [સિચ્] પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

અઘાત્	પદે	અઘાસીત્	૪થો પ્રકાર
અઘ્રાત્	"	અઘ્રાસીત્	"
અશાત્	"	અશાસીત્	"
અચ્છાત્	"	અચ્છાસીત્	"
અસાત્	"	અસાસીત્	"

દ્ઘે-ઘ્રા-શા-છા-સો વા ૪૩૬૭

૬ દ્ઠો પ્રકાર કર્તારિ પ્રયોગનો જ છે.—

૫ અ [અઙ્] (નિ. ૬) પર છતાં—

(૧) ઋ વર્ણ જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓના અને દૃશ્ ધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઋવર્ણ-દૃશો ડહિ ૪૩૭

(૨) નઙ્ નો વિકલ્પે નેઙ્ થાય છે.

નશે નેઙ્ વા ડહિ ૪૩૧૦૨

(૩) ઞિ નો ઞ્વ, અસ્ (ગ. ૪.) નો અસ્થ, વચ્ નો વોચ અને પત્ નો પસ્ આદેશ થાય છે.

શ્વયત્યસ્-વચ-પતઃ શ્વાસ્થ-વોચ-પસમ્ ૪૩૧૦૩

(૪) શાસ્ ના આસ્ નો ઇસ્ થાય છે.

ઇસાસઃ શાસો ડહ્-વ્યજ્જને ૪૪૧૧૮

૬ નીચે જણાવેલા ધાતુઓથી કર્તારિ પ્રયોગમાં સ્ [સિચ્] ને બદલે અ [અઙ્] પ્રત્યય થાય છે.

(૧) શાસ્ અસ્ ગ. ૪. વચ્ અને ય્યા થી

શાસ્ત્યસ્-વક્તિ-ય્યાતૈરઙ્ ૩૪૬૦

પાઠ ૨૯ મો અઘતન ભૂતકાળ ચાલુ

૪ થો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

- ૧ યમ્, રમ્ નમ્, અને આ કારાન્તે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં સ્ [સિચ્] ની પૂર્વે ઇ [ઈટ્] થાય છે અને ધાતુઓને અંતે સ્ ઉમેરાય છે. વ્યરંસીત્ । નમ્-અનંસીત્ । યા-અયાસીત્ । અયાસિષ્ટામ્ । અયાસિષ્ઠુઃ ।

યમિ-રમિ-નમ્યાતઃ સોન્તશ્ચ ૪।૪।૮૬

૫ મો પ્રકાર પરસ્મૈપદનો જ છે.—

- ૨ પા (પિવ્) અધિ + ઇ (સ્મરણ કરવું. ગણ ૨. પરસ્મૈપદ) ઇ (જવું ગણ ૨જો પરસ્મૈ.) દા સંજક ધાતુઓ, મૂ અને સ્થા ધાતુઓથી પર રહેલા સ્ [સિચ્] નો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને લોપ થાય છે ત્યારે ઇ [ઈટ્] થતી નથી.

અપાત્ અપાતામ્ અપુઃ પા. ૨૫ નિ. ૬.

એ પ્રમાણે, દા, ધા, અને સ્થા

અદાત્ અદાતામ્ અદુઃ ।

અઘાત્ અઘાતામ્ અઘુઃ ।

અસ્થાત્ અસ્થાતામ્ અસ્થુઃ ।

મૂ-અમૂત્ । અમૂતામ્ । અમૂવન્ । પા. ૨૭ નિ. ૪

મૂ, અ + મૂ + અન્—(પાઠ. ૪. નિ ૨)

અ + મુલ્ + અન્—(પાઠ ૨૫ નિ. ૨) અમૂલન્ ।

પિવૈતિ-દા-મૂ-સ્થઃ સિચો લુપ્ પરસ્મે ન ચેટ્ ૪।૩।૬૬

- ૩ ઇ (જવું ગ. ૨) અને ઇ (સ્મરણ કરવું. ગ. ૨) નો અઘતનીમા ગા આદેશ થાય છે. આગાત્ । આગાતામ્ । અગુઃ ।

ઇણિકો ગાઃ ૪।૪।૨૩

(૨) સ્, અસરત્ । ક્ર, આરત્

પક્ષે—અસાર્ષીત્ અસાર્ષામ્ અસાર્ષુઃ ૨જો પ્રકાર

આર્ષીત્ આર્ષામ્ આર્ષુઃ „

(૩) હ્રે, આહત્ । લિપ્, અલિપત્ । સિચ્, અસિચત્

(૪) „ આહત । „ અલિપત । „ અસિચત

પક્ષે—આહાસ્ત આહાસાતામ્ આહાસત ૨જો પ્રકાર

અલિપ્ત અલિપ્સાતામ્ અલિપ્સત „

અસિચ્ત અસિક્ષાતામ્ અસિક્ષત „

(૫) ગમ્, અગમત્ પત્, અપતત્ ।

દ્યુત્, ૫૨. અદ્યુતત્ । આ. અદ્યોતિષ્ટ ૧જો પ્રકાર

રુચ્, „ અરુચત્ । આ. અરોચિષ્ટ „

ધ્વંસ્, „ અધ્વસત્ આ. અધ્વંસિષ્ટ „

પુષ્, અપુષત્ । ઉચ્, ઔચત્

તૃષ્, અતૃષત્ । દૃષ્, અદૃષત્

નશ્, અનેશત્, અનશત્ ।

અસ્, ૫૨. આસ્થત અપાસ્થત્ ।

(૬) રુધ્, અરુધત્ દૃશ્, અદર્શત્

શ્ચિ-અશ્વત્, અસ્તમત્ અમ્રુચત્, અમ્લુચત્

અમ્રુચત્, અગ્લુચત્, અગ્લુચત્, અજરત્,

પક્ષે અરૌત્લીત્, અદ્રાક્ષીત્, અશ્વયીત્,

અસ્તમ્મીત્, અમ્રોન્મીત્ અમ્લોન્મીત્, અગ્રોન્મીત્,

અગ્લોન્મીત્, અગ્લુન્મીત્, અજારીત્

૭ તૃષ્ અને દૃષ્ ધાતુથી વિકલ્પે સ્ [સિચ્] પ્રત્યય થાય છે.

તૃષ્ અને દૃષ્ ધાતુ વેદુ છે.

અતર્પીત્, અતર્પિષ્ટામ્, અતર્પિષુઃ । ૧ લો પ્રકાર

અત્રાપ્સીત્, અત્રાપ્તામ્ । અત્રાપ્સુઃ ૨જો. ૫ા ૧૬ નિ. ૧૫

અતાર્પીત્, અતાર્તામ્ । અતાર્પ્સુઃ „ ૫ા. ૨૮ નિ. ૧

(૨) સ્ત્ર અને ઋ થી વિકલ્પે

સત્યર્થે વાં ૩૧૪૧૬૧

(૩) હ્રે લિપ્ અને સિચ્ થી

હ્રા-લિપ્-સિચઃ ૩૧૪૧૬૨

(૪) આત્મનેપદમાં હ્રે લિપ્ અને સિચ્ થી વિકલ્પે

વાત્મને ૩૧૪૧૬૩

(૫) ગમ્ વિગેરે (લ્ ધત્વાળા લઢિત્) દ્યુત્ વિગેરે (દ્યુતાદિ)
અને પુષ્ વિગેરે (પુષ્યાદિ) એ સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં

લઢિદ્-દ્યુતાદિ-પુષ્યાદેઃ પરસ્મૈ ૩૧૪૧૬૪

(૬) રુઘ્ વિગેરે (ધાતુઓ તેમજ શ્ચિ) ઋ ધત્વાળા ઋઢિત્
સ્તમ્, ણ્, મ્લુચ્, ણ્, ગ્લુચ્, ગ્લુઙ્ચ્ અને જૂ એ
સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે.

ઋઢિત્-શ્ચિ-સ્તમ્-ણ્-મ્લુચ્-ણ્-ગ્લુચ્-ગ્લુઙ્ચ્-જૂ વા
૩૧૪૧૬૫

I ઉપસર્ગપૂર્વક ઇસ્ ધાતુ ઉભયપદી છે. ચિપર્યસ્યતિ, તે ।

ઉપસર્ગાદ્ અસ્યોહો વા ૩૧૩૧૨૫

II દ્યુતાદિ ધાતુઓ અદ્યતનીમાં આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકલ્પે લે છે.
અદ્યતત્ । અદ્યોતિષ્ઠ ।

દ્યુદ્ભ્યોઽદ્યતન્યામ્ ૩૧૩૧૪૪

(૧) શાન્, અશિપત્ અશિયતાન્ અશિપન્

અસ્, આ. અપાસ્યત્ અપાસ્યેતામ્ અપાસ્યન્ત

વચ્, અચોચત્ ઇત્યાદિ

ચ્યા, આચ્યત્ (પા. ૨૫.નિ. ૬) ઇત્યાદિ

પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો કિત્ છે. भूयात् । ગુણ ન થયો.

આશીઃ કયાત્ કયાસ્તામ્ કયાસુસ્ કયાસ્ કયાસ્તમ્

કયાસ્ત કયાસમ્ કયાસ્વ કયાસ્મ

સીષ્ટ સીયાસ્તામ્ સીરન્ સીષ્ઠાસ્ સીયાસ્થામ્

સીધ્વમ્ સીય સીવહિ સીમહિ ૩૧૩૧૩

- ૧ (૧) નામી ઉપાન્ત્ય અનિટ્ ધાતુથી અને (૨) ક્ક વર્ણુન્ત અનિટ્ ધાતુથી આત્મનેપદ પ્રત્યયો કિત્ જેમ થાય છે. મિત્સીષ્ટ । કૃષીષ્ટ । તીર્થીષ્ટ । (૩) ગમ્ ધાતુથી આત્મને પદ વિકલ્પે કિત્ જેમ થાય છે. સંગસીષ્ટ । સંગંસીષ્ટ ।

સિજાશિષાવત્મને ૪૧૩૧૫

ઋવર્ણાત્ ૪૧૩૧૬

ગમો વા ૪૧૩૧૭

- ૨ ક્કકારાન્ત ધાતુના ક્ક નો, ય થી શરૂ થતા આશીઃ પ્રત્યયો પર છતાં રિ થાય છે. ક્રિયાત્ ।

રિઃ શ-કયાશીર્યે ૪૧૩૧૧૦

- ૩ સંયોગની પછી ક્ક હોય એવા ક્ક કારાન્ત ધાતુઓનો તેમજ ક્ક ધાતુનો, ય થી શરૂ થતા આશીઃ પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. સ્મર્યાત્ । અર્યાત્ ।

કય-ચઙ્ગશીર્યે ૪૧૩૧૧૦

- ૪ આદિમાં સંયોગ હોય એવા ક્કકારાન્ત ધાતુઓના આ નો પરસ્મૈપદમાં ઇ વિકલ્પે થાય છે. ગ્લાયાત્, ગ્લેયાત્ ।

સંયોગાદે વીશિષ્યેઃ ૪૧૩૧૫

અદર્પીત્ । અદર્પિષ્ટામ્ અદર્પિયુઃ ૧ લો પ્રકાર

અદ્રાપ્સીત્ । અદાપ્સીત્, ૨ નો પ્રકાર

પક્ષે અતૃપત્ । અદૃપત્ ૬ દ્વો પ્રકાર (પુષ્યાદિ માં છે.)

સ્પૃશ-મૃશ-કૃપ-તૃપ-દૃષો વા ૩।૪।૫૪

૭ મો પ્રકાર કર્તારિ પ્રયોગનો જ છે.—

૮ ઙ પ્રત્યય (નિ. ૯) પર છતાં ધાતુ બેવડાય છે.

દ્વિ ધાતુઃ પરીક્ષા-હે પ્રાક્ તુ સ્વરે સ્વરવિધેઃ ૪।૧।૧

૯ નીચેના ધાતુઓથી કર્તારિ પ્રયોગમાં સ્ [સિચ્] નો અદ્વલે અ [ઙ] પ્રત્યય થાય છે.

(૧) ઇ [ણિચ્ કે ણિન્] પ્રત્યય નેને અંતે હોય એવા ધાતુઓ (એટલે દશમા ગણના ધાતુઓ અને પ્રેરક ભેદના ધાતુઓ પા. ૩૬ નિ. ૧) તેમજ શ્રિ, દ્રુ સ્તુ અને કમ્ થી

(૨) ઘે, [દ્ઘે] અને શ્ચિ થી વિકલ્પે.

દશમા ગણના અને પ્રેરક ભેદના ધાતુઓનાં અઘતની રૂપો પ્રેરક ભેદના ૩૬ મા પાઠમાં નિ. ૧૧ માં આપવામાં આવેલાં છે.

શ્રિ, અશ્રિશ્રિયત્ । દ્રુ, અદુદ્રુવત્ ।

સ્તુ, અસુસ્તવત્ । કમ્, અચકમત ।

ઘે, [દ્ઘે] અદઘત્ પક્ષે અઘાત્, અઘાસીત્ । ૫ મો ૪ થો

શ્ચિ, અશ્ચિશ્ચિયત્, । પક્ષે અશ્ચત્, અશ્ચયીત્ । ૬ દ્વો ૧ લો

ણિ-શ્રિ-દ્રુ-સ્તુ-કમઃ કર્તારિ ઙઃ ૩।૪।૫૮

દ્ઘે-થે વા ૩।૪।૫૯

પાઠ ૩૦ મો. આશીર્વાદ

યાસમ્ યાસ્વ યાસ્મ સીય સીવહિ સીમહિ
યાન્ યાસ્તમ્ યાસ્ત સીઘાસ્ સીયાસ્યામ્ સીધ્વમ્
યાત્ યાસ્તામ્ યાસુસ્ સીષ્ સીયાસ્તામ્ સીરન્

આસન્ના દશ યેષાં યેભ્યો વા તે આસન્નદશાઃ વૃક્ષાઃ
૯ કે ૧૧ વૃક્ષો.

એ પ્રમાણે આસન્નવિંશાઃ । આસન્નત્રિંશાઃ । અદૂરદશાઃ
૯ કે ૧૧

અધિકા દશ યેભ્યો યેષુ વા તે અધિકદશાઃ ૧૧ વિગેરે ।
અધ્યર્ધા વિંશતિઃ યેષાં તે અધ્યર્ધવિંશાઃ દોઢ વીશ સંખ્યા છે
જેઓની તે, ૩૦ । અર્ધપञ्ચમા વિંશતયઃ યેષાં તે
અર્ધપञ्ચમવિંશાઃ સાડાચાર વીશ (સંખ્યા) છે જેઓની તે, ૬૦ ।

આસન્નાદૂરાધિકાધ્યર્ધાધાદિપૂરણં દ્વિતીયાદ્યન્યાર્થે

૩।૧।૨૦

અવ્યય નામ, સંખ્યાવાચક નામ સાથે, દ્વિતીયા વગેરે
વિભક્તિવાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ હોતે
છને બહુગ્રીહિ સમાસ પામે છે.

ઉપ.—સમીપે દશ યેષાં તે ઉપદશાઃ ૯ કે ૧૧

એ પ્રમાણે—ઉપવિંશાઃ । ઉપચત્વારિંશાઃ । ઉપચતુરાઃ ।

અવ્યયમ્ ૩।૧।૨૧

એક સરખી વિભક્તિવાળું (એકાર્થ) એક નામ કે અનેક નામ
તથા અવ્યય, બીજા નામ સાથે, દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિવાળા
અન્ય પદના અર્થમાં એટલે કે અન્ય પદના વિશેષણ તરીકે
બહુગ્રીહિ સમાસ પામે છે.

(૧) આરૂઢો વાનરો યં સ આરૂઢવાનરો વૃક્ષઃ ।

ઝઢો રથો યેન સ ઝઢરથોઽનડ્વાન્ ।

ઉપહૃતો બલિઃ અસ્યૈ સા ઉપહૃતવલિઃ યક્ષી ।

ભીતા શત્રવો યસ્માત્સ ભીતશત્રુર્નૃપઃ ।

ચિત્રા ગાવો યસ્ય સ ચિત્રગુચ્ચૈત્રઃ નિ. ૯

પ ના (ગૈ), પા પીવું, સ્થા, સા (સો), દા સંશક, મા
અને હા (તજવું) નો પરસ્મૈપદમાં પ નિત્ય થાય છે. ગેયાત્ ।
પેયાત્ । સ્થેયાત્ । અવસેયાત્ । દેયાત્ । ધેયાત્ ।
મેયાત્ । હેયાત્ ।

ગા-પા-સ્થા-સા-દા-મા-હાકઃ ૪।૩।૯૬

૬ યકારાદિ આશીઃ પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. જીયાત્ । સ્તૂયાત્ ।
દીર્ઘશ્ચિ-ચ-યજ્-યજ્ઞ-ચ-યેષુ ચ ૪।૩।૧૦૮

૭ ઇ [ઝિટ્] સિવાય હન્ નો વધ્ થાય છે. વધ્યાત્ ।
આવધિષીણ । ઇ [ઝિટ્] માં ઘાનિષીણ । કર્મણિ.

હનો વર્ધ આશિષ્યર્જૌ ૪।૪।૨૧

સમાસ પ્રકરણ પાઠ ૩૧ મો. બહુવ્રીહિ સમાસ

૧ વાર અર્થમાં અને વિકલ્પ કે સંશય અર્થમાં વર્તમાન
સંખ્યાવાચક નામ, સંખ્યેય (વિશેષણ) અર્થમાં વર્તમાન
સંખ્યાવાચક નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે
દ્વિઃ દશ દ્વિદશાઃ વૃક્ષાઃ ૨૦ વૃક્ષો નિ. ૧૬ ત્રિદશ
ત્રિદશાઃ । દ્વિ વિંશતિઃ દ્વિવિંશાઃ વૃક્ષાઃ । પા. ૨૩ નિ. ॥
દ્વૌ વા ત્રયો વા દ્વિત્રાઃ જનાઃ એ કે ત્રણ માણસ । સપ્ત
વા અષ્ટ વા સપ્તાષ્ટાઃ । પચ્ચ વા ષહ્ વા પચ્ચપાઃ ।
ત્રયો વા ચત્વારો વા ત્રિચતુરાઃ નિ ૧૭

સુજ્-વાર્યે સંખ્યા સંખ્યેયે સંઘચયા બહુવ્રીહિઃ ૩।૧।૧૯

૨ આસન્ન અદૂર અધિક અને અધ્યર્ધ નામ તથા અર્ધ પછી
રહેલું પુરણપ્રત્યયાન્ત નામ, સંખ્યાવાચિ નામ સાથે દ્વિતીયા
વિગેરે વિલક્ષિતવાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ
હોતે છતે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

(૫) કળ્થે કાલા અસ્ય સ કળ્થેકાલઃ । ઇન્દુ મૌલૌ
યસ્ય ઇન્દુમૌલિઃ । પદ્મં હસ્તેઽસ્ય પદ્મહસ્તઃ । અસિઃ
પાણૌ યસ્ય અસિપાણિઃ । ઘનુર્હસ્તે યસ્ય ઘનુર્હસ્તઃ ।
ઇન્દ્રસ્યોપમા યસ્ય યસ્મિન્વા સ ઇન્દ્રોપમો રાજા ।

ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩૧૧૨૩

૬ સહ અવ્યય, તૃતીયાન્ત નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે
છે. સહ પુત્રેણ સપુત્ર આગતઃ । સહ છાત્રેણ સચ્છાત્ર
આગતઃ । સહ મદેન વર્તતે સમદઃ । સઘનઃ । સસ્મયઃ ।

સહસ્તેન ૩૧૧૨૪

૭ લોક વ્યવહારમાં પ્રચલિત દિશાવાચક નામ, એવાજ બીજા
દિશાવાચક નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. આ
સમાસ તે તે દિશાના અંતરાલ અર્થમાં વપરાય છે.

દક્ષિણસ્યાશ્ચ પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશોર્યદન્તરાલમ્ સા

દક્ષિણપૂર્વા દિશ્ અગ્નિ કોણ નિ. ૧૨

એ પ્રમાણે. પૂર્વોત્તરા ધિશાન કોણ. ઉત્તરપશ્ચિમા ।

વાયવ્યકોણ દક્ષિણપશ્ચિમા । નૈરુત્યકોણ.

દિશો રૂઢયાન્તરાલે ૩૧૧૨૫

૮ ઉપમાનવાચક શબ્દની પછી રહેલા ઉરુ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં
ઊ [ઊઙ્] પ્રત્યય થાય છે. તથા સહિત સંહિત સહ સફ
વામ અને લક્ષ્મણ શબ્દની પછી રહેલા —ઉરુ શબ્દથી પણ
ઊ થાય છે. કરમ્મ ઇવ ઉરુ યસ્યાઃ સા કરમ્મોરુઃ ।
રમ્મોરુઃ । વામૌ (સુન્દરૌ) ઉરુ યસ્યાઃ સા વામોરુઃ ।
પણ—વૃત્તૌ ઉરુ યસ્યાઃ સા વૃત્તોરુઃ । પીનોરુઃ

ઉપમાન-સહિત-સંહિત-સહ-સફ-વામ-લક્ષ્મણાદુરોઃ

૨૧૪૧૭૫

૯ ગો શબ્દ અને ई [હી] આ [આપ્] અને ऊ [ऊङ्] પ્રત્યયો જોને અંતે છે એવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો સમાસને અન્તે હોય અને ગૌણ હોય તો તેઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરંતુ અંશિ સમાસ અને ईयस् (ईयसु) પ્રત્યાયનાં બહુવ્રીહિમાં હ્રસ્વ થતો નથી.

चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः । प्रिया खट्वा यस्य स प्रियखट्वः । वाराणस्या निर्गतः निर्वाणसिः ।

(પ્રાદિ તત્પુરુષ પા. ૩૩ નિ. ૬)

खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । दामोरूमतिक्रान्तः

अतिवामोरुः । ,,

પરંતુ, અર્ધ પિપ્પલ્યાઃ અર્ધપિપ્પલી

(અંશિતત્પુરુષ. પા. ૩૩ નિ. ૧૧)

बहुवः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः ।

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो-बहुव्रीहौ २।४।९६

૧૦ આ [આપ્] પ્રત્યયનો, ક [કચ્] પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

कान्ता भार्या यस्य स कान्तभार्यकः कान्तभार्याकः ।

लक्ष्मीभार्यकः, लक्ष्मीभार्याकः । प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका, प्रियखट्विका वाला । स्त्रीलिङ्गમાં इ પણ થાય છે.

नवापः २।४।१०६

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे २।४।१०७

૧૧ વિશેષણ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, સમાન વિભક્તિમાં રહેલું સ્ત્રીલિંગ ઉત્તર પદ પર છતાં, પુ'વત્ થાય છે. પરંતુ ऊ [ऊङ्] પ્રત્યાયનાં શબ્દ પુ'વત્ થતો નથી.

દર્શનીયા માર્યા यस્ય સ દર્શનીયમાર્યઃ । પટ્વી માર્યા
યસ્ય સ પટુમાર્યઃ । પથુ કરમોરુમાર્યઃ અહીં પુંવત્
નહિ થાય.

પરતઃ સ્ત્રી પુંવત્ સ્ત્ર્યેકાર્યેડનૂઙ્ ૩૨।૪૯

૧૨ સર્વનામ સ્ત્રીલિંગ શબ્દો પુંવત્ થાય છે.

દક્ષિણપૂર્વા । ભવત્યાઃ પુત્રઃ ભવત્પુત્રઃ (૫૫૬. તત્પુ૦)

સર્વાદયો ડસ્યાદૌ ૩૨।૬૧

૧૩ તુમ્ અને સમ્ ના મ્ નો, મનસ્ અને કામ ઉત્તરપદ પર
છતાં લોપ થાય છે.

મોક્તું મનોડસ્ય મોક્તુમનાઃ । ગન્તું કામોડસ્ય ગન્તુકામઃ ।

સમ્- સમ્યગ્ મનોડસ્ય સમનાઃ । સકામઃ ।

તુમશ્ચ મનઃકામે ૩૨।૧૪૦

૧૪ ધર્મ વિગેરે ઉત્તરપદમાં લોપ તો સમાન નો સ થાય છે.

સમાનો ધર્મો यस્ય સધર્મા । સનામા । સરૂપઃ । સવયાઃ ।

સમાનસ્ય ધર્માદિષુ ૩૨।૧૪૯

૧૫ સ્વક્રિય અને અક્ષિ અંતવાળા બહુગ્રીહિતી અ [ટ] થાય

છે. દીર્ઘ સ્વક્રિય યસ્ય સ દીર્ઘસ્વક્રિયઃ । સ્ત્રી. દીર્ઘસ્વક્રિયી ।

વિશાલે અક્ષિણી યસ્ય યસ્યા વા વિશાલાક્ષઃ, વિશાલાક્ષી ।

કમલે દ્વ અક્ષિણી યસ્ય યસ્યા વા કમલાક્ષઃ, કમલાક્ષી ।

સ્વક્રિયક્ષણઃ સ્વાઙ્ગે ૭।૩।૧૨૬

। સમાસને અંતે રહેલા શબ્દની પદસંજ્ઞા થતી નથી.

દીર્ઘસ્વક્રિય + અ [ટ] = દીર્ઘસ્વક્રિયઃ પા. ૨૨ તિ. ।

વૃત્ત્યન્તો ડસ-વે ૧।૧।૨૫

- ૧૬ સંખ્યાવાચક શબ્દ જેને અંતે હોય એવા બહુવ્રીહિથી
અ [હ] થાય છે.
દ્વિઃ દશ દ્વિદશાઃ । એ પ્રમાણે દ્વિત્રાઃ । દ્વિચતાઃ । પશ્ચષાઃ ।
પ્રમાણી-સંખ્યાદ્ હઃ ૭૩૧૧૨૮
- ૧૭ ન સુ વિ ઉપ અને ત્રિ શબ્દની પછી ચતુર શબ્દ હોય
એવા બહુવ્રીહિથી અ [અપ્] થાય છે.
અવિચમાનાનિ ચત્વારિ यस્ય સોઽચતુરઃ ।
શોભનાનિ ચત્વારિ यस્ય સ સુચતુરઃ ।
વિગતાનિ ચત્વારિ यस્ય સ વિચતુરઃ ।
ઉપ-સમીપે ચત્વારો યંભાં તે ઉપચતુરાઃ ।
ત્રયો વા ચત્વારો વા ત્રિચતુરાઃ ।
નવ્-સુ-વ્યુપ-ત્રેશ્ચતુરઃ ૭૩૧૧૩૧
- ૧૮ ન સુ અને દુરની પછી પ્રજા હોય એવા બહુવ્રીહિથી
અસ્ થાય છે. ન વિચન્તે પ્રજા અસ્ય, અપ્રજાઃ, અપ્રજસૌ,
અપ્રજસઃ । સુપ્રજાઃ । દુષ્પ્રજાઃ ।
પ્રજાયા અસ્ ૭૩૧૧૩૭
- ૧૯ ન સુ દુર તથા મન્દ અને અલ્પ ની પછી મેઘા હોય એવા
બહુવ્રીહિથી અસ્ થાય છે. અમેઘાઃ । મન્દમેઘાઃ વિગેરે.
મન્દાલ્પાચ્ મેઘાયાઃ ૭૩૧૧૩૮
- ૨૦ ધર્મ અંતે હોય એવા દ્વિપદ બહુવ્રીહિથી અન્ થાય છે,
સમાનો ધર્મો यस્ય સ સધર્મા, સધર્માણૌ, સધર્માણઃ ।
દ્વિપદાદ્ ધર્માદ્ અન્ ૭૩૧૧૪૧

- ૨૧ સુ પૂતિ ઉદ્ અને સુરમિ ની પછી ગુણમાં વર્તમાન ગન્ધ શબ્દ હોય એવા બહુપ્રીલિપ્તિ થાય છે. સુગન્ધિઃ કાયઃ ।
 સુ-પૂત્યુત્-સુરમેર્ગન્ધાદ્ इद् ગુણે ૭૩।૧૪૪
- ૨૨ ઉપમાન ની પછી ગુણમાં વર્તમાન ગન્ધ શબ્દ હોય એવા બહુપ્રીલિપ્તિ થી વિકલ્પે થાય છે.
 ઉત્પલસ્યેવ ગન્ધોઽસ્ય ઉત્પલગન્ધિ, ઉત્પલગન્ધમ્ સુખમ્ ।
 વોપમાનાત્ ૭૩।૧૪૭
- ૨૩ બહુપ્રીલિપ્તિમાં ધનુષ્ નો ધન્વન્ અને જાયા નો જાનિ થાય છે. પુષ્પં ધનુરસ્ય પુષ્પધન્વા કામઃ । ડમા જાયાઽસ્ય ડમાજાનિઃ ।
 ધનુષો ધન્વન્ ૭૩।૧૫૮
- ૨૪ ઇન્ અંતવાળા સ્ત્રીલિંગ બહુપ્રીલિપ્તિ ક [કચ્] થાય છે. બહુવો દણ્ડિનોઽસ્યાં વહુદણ્ડિકા સેના । બહુસ્વામિકા પુરી । પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧ । પ્ર. પા. ૪૭ નિ. ૨.
 ઇનઃ, કચ્ ૭૩।૧૭૦
- ૨૫ ક્રક્રક્રાન્ત નામે તેમજ જે નામેથી જે આસ્ આસ્ અને આમ્ પ્રત્યયો (પ્ર. પા. ૩૯) નિત્ય થતા હોય એવાં નામે જેને અંતે હોય એવા બહુપ્રીલિપ્તિ ક [કચ્] થાય છે.
 બહુકર્તૃકઃ । બહુનદીકો દેશઃ । સવધૂકઃ । ત. પરિ. નિ. ૧૩
 ક્રક્રદ્-નિત્યદિતઃ ૭૩।૧૭૧
- ૨૬ ન પછી અર્થ હોય એવા બહુપ્રીલિપ્તિ ક [કચ્] થાય છે.
 ન વિદ્યતેઽર્થો यस્ય તદ્ અનર્થકં વચઃ ।
 નબ્જોઽર્થાત્ ૭૩।૧૭૪

૨૭ શેષ—ખાંડી કેટલાક બહુગ્રીહિથી વિકલ્પે ક [કચ્] થાય
 વીરપુષ્કો વીરપુરુષો ગ્રામઃ । વહુસ્વામિ, વહુસ્વા
 નગરમ્ । સહ કર્મણા વર્તતે સકર્મકઃ, સકા
 સપક્ષકઃ, સપક્ષઃ ।
 શેષાદ્ વા ૭।૩।૧૭૬

પાઠ ૩૨ મો. અવ્યયીલાવ સમાસ

- ૧ (૧) 'પરસ્પર પ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં સરતમ્ય-
 ન્તનામ, બીજા એવાજ સરતમ્યન્ત નામ સાથે, તથા-
 (૨) 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં તૃતી-
 યાન્ત નામ, બીજા એવાજ તૃતીયાન્ત નામ સાં
 અવ્યયીલાવ સમાસ પામે છે.

- (૧) ક્ષેષેષુ ચ કૈશેષુ ચ મિથઃ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્—
 કૈશાકૈશિ । નિ. ૧૧
 (૨) દળૈશ્ચ દળૈશ્ચ મિથઃ પ્રહત્ય કૃતં યુદ્ધમ્—
 દળદાદળિઙ ।

તત્રાદાય મિથસ્તેન પ્રહત્યેતિ સરુપેણ યુદ્ધે
 ડવ્યયીભાવઃ ૩।૧।૨૬

- ૧ અકારાન્ત સિવાયના અવ્યયીલાવ સમાસથી વિલક્ષિતા પ્રત્યયોત્તે
 લોપ થાય છે. કૈશાકૈશિ ।

અનતો લુપ્ ૩।૨।૬

- ૨ પારે મધ્યે અગ્રે અને અન્તર નામ, પૃષ્ઠયન્ત નામ સાં
 પૂર્વપદની મુખ્યતાએ વિકલ્પે અવ્યયીલાવ સમાસ પામે છે.
 ગજ્ઞાયાઃ પારમ્ પારેગજ્ઞમ્ પક્ષે ગજ્ઞાપારમ્ (પક્ષીતત્પુરુષ).
 ગજ્ઞાયાઃ મધ્યમ્ મધ્યેગજ્ઞમ્ ” ગજ્ઞામધ્યમ્ ”

વનસ્ય અગ્રમ્ અગ્રેવણમ્ ,, વનાગ્રમ્ ,,
 ગિરેરન્તઃ અન્તર્ગિરિ ,, ગિર્થન્તઃ ,,

પારે--મધ્યે-ડગ્રે-ડન્તઃ ષષ્ઠ્યા વા ૩૧૧૩૦

૧૧ અવ્યયીભાવ સમાસ નપુ'સકે લિંગે છે. પા. ૨૦. નિ. ૫.

પારેગક્કમ્ ।

૧૧૧ સમાસ પ્રકરણમાંના નિયમોમાં જે નામ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકેલું છે તે નામ સમાસમાં પૂર્વમાં મૂકાય છે. પારેગક્કમ્ ।

પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩૧૧૧૪૮

૩ 'અવધારણુ' જણાતું હોય તો યાવદ્ નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

યાવન્તિ અમત્રાણિ તાવન્તિ इति યાવદમત્રમતિથીનામ-ન્ત્રયસ્વ । વાસણુથી અતિથિતું 'અવધારણુ' થાય છે.

યાવદિયત્વે ૩૧૧૩૧

૪ પરિ અપ આ બહિસ્ તથા અચ્ જોને અન્તે છે એવાં અવ્યય નામો, પંચમ્યન્ત નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્ય-યીભાવ સમાસ પામે છે.

પરિ ત્રિગર્તેભ્યઃ પરિત્રિગર્તમ્ । અપત્રિગર્તમ્ । અપવિચારાત્ અપવિચારમ્ । આ ગ્રામાત્ આગ્રામમ્ । બહિ ગ્રામાત્ બહિર્ગ્રામમ્ । પ્રાગ્ ગ્રામાત્ પ્રાગ્રામમ્ ।

પર્યપાઙ્-બહિર્ચ્ પશ્ચમ્યા ૩૧૧૩૨

૫ પરિ અને અપ સાથે જોડાએલા નામથી પંચમી વિભક્તિ થાય છે, પણ તે નામ 'વર્જ્ય' હોય તો. પરિ અપ વા પાટલિ-પુત્રાદ્ વૃષ્ટો મેઘઃ પાટલીપુત્રને વર્જીને મેઘ વરસ્યો.

પર્યપામ્યાં વર્જ્યે । ૨૧૨૭૧

V ‘અવધિ’ અર્થમાં વર્તમાન નામથી આ ના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે. આ મુક્તે: સંસાર: મુક્તિ સુધી સંસાર છે. મુક્તિમાં નથી. આ કુમારેભ્યો યશો ગતં ગૌતમસ્ય કુમારો સુધી (કુમારોમાં પણ) ગૌતમનો યશ વ્યાપી ગયો. અવધિના એ અર્થ થાય છે, મર્યાદા અને અભિવિધિ. પ્રથમના દાખલામાં મર્યાદા છે. ખીજામાં અભિવિધિ છે. આ પાટલિપુત્રાદ્ વૃષ્ટો મેઘ: અહીં બન્ને અર્થ લઈ શકાય. આહાવધૌ ૨।૨।૭૦

VI પ્રભૃતિ (આરંભીને, શરૂ કરીને) અર્થવાળા શબ્દો, અન્ય અર્થવાળા શબ્દો. દિક્ શબ્દો તેમજ વહિસ આરાત્ અને હિતર શબ્દોના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે. તત: પ્રભૃતિ । ગ્રીષ્માદારભ્ય । અન્યો મૈત્રાત્ । મિન્નશ્ચૈત્રાત્ । ગ્રામાત્પૂર્વસ્યાં દિશિ વસતિ । પશ્ચિમો રામાદ્યુધિષ્ઠિર: । પ્રાગ્ ગ્રામાત્ । બહિર્ગ્રામાત્ આરાદ્ ગ્રામાત્ક્ષેત્રમ્ । હિતરશ્ચૈત્રાત્ । પ્રભૃત્યન્થાર્થ-દિગ્શબ્દ-બહિરાદિતરૈ: ૨।૨।૭૫

૫ ‘અભિમુખ’ અર્થમાં વર્તતું અગ્નિ અને પ્રતિ નામ, લક્ષણ— ચિહ્નવાચિ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે. અગ્નિ અગ્નિમ્ અભ્યગ્નિ, પ્રત્યગ્નિ શલભા: પતન્તિ । અગ્નિ-તરફ પતંગીયાં પડે છે. અગ્નિવડે પતંગીયાનું પડવું જણાય છે, માટે અગ્નિ લક્ષણ છે. લક્ષણેનાભિ-પ્રત્યાભિમુખ્યે ૩।૧।૩૩

૬ અનુ નામ, દીર્ઘતા સૂચક લક્ષણ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

અનુ ગહ્નાં દીર્ઘા અનુગદ્ધમ્ વારાણસી ગંગા જેમ લાંબી છે તેમ કાશી નગરી લાંબી છે. ગંગાને કાંઠે કાંઠે કાશી છે

દૈર્ઘ્યે ડનુ: ૩।૧।૩૪

૭ 'સમીપ' અર્થમાં વર્તમાન નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.
અનુ નૃપસ્ય અનુનૃપં પિશુનાઃ રાજા પાસે ચાડિયા હોય છે.
સમીપે ૩।૧।૩૫

૮ જુહા જુહા અર્થમાં રહેલ અવ્યય નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

૧ સ્ત્રીપુ નિઘેહિ	અધિહિ નિઘેહિ ।
વેલાયામ્	અધિવેલં મુહુર્ક્વ ।
૨ કુમ્ભસ્ય સમીપે	ઉપકુમ્ભમ્ । ઉપારામમ્ ।
૩ મક્ષિકાણામ્ અભાવઃ	નિર્મક્ષિકમ્ । નિરાલોકમ્ ।
૪ હિમસ્ય અત્યયઃ	અતિહિમમ્ ।
૫ રથસ્ય પશ્ચાત્	અનુરથમ્ ।
૬ જ્યેષ્ઠસ્યાનુક્રમેણ	અનુજ્યેષ્ઠં પ્રવિશન્તુ ।
વૃદ્ધાનુક્રમેણ	અનુવૃદ્ધં સાધૂનર્ચય ।
૭ તૃણમપિ અપરિત્યજ્ય	સતૃણમભ્યવહરતિ । સતુપમ્ ।

વિમ્મન્તિ-સમીપ-સમૃદ્ધિ-વ્યૃદ્ધચર્યાભાવાત્યયાસંપ્રતિ-
પશ્ચાત્-ક્રમ-ચયાતિ-યુગપદ્-સદૃક્-સમ્પત્-સાકલ્યા-
ઽન્તે ઽવ્યયમ્ ૩।૧।૩૯

૯ યોગ્યતા, વીપ્સા, અર્થની અનતિવૃત્તિ અને સાદૃશ્ય અર્થમાં વર્તમાન અવ્યય નામ બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસપામે છે.

રૂપસ્ય યોગ્યમ્ અનુરૂપમ્ ચેષ્ટતે રૂપને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે.
અર્થ અર્થ પ્રતિ પ્રત્યર્થમ્ દરેક અર્થ પ્રત્યે.
દિનં દિનં પ્રતિ પ્રતિદિનમ્ દરરોજ.

શક્તેરનતિક્રમેણ યથાશક્તિ પઠ શક્તિ પ્રમાણે લાણુ.

શીલસ્ય સાદૃશ્યમ્ સશીલમનયોઃ એ બેના શીલનું સાદૃશ્ય છે.

યોગ્યતા-વીણસાર્થાનતિવૃત્તિ-સાદૃશ્યે ૩૧૧૪૦

૧૦ સાદૃશ્ય વિના ઉપરોક્ત અર્થમાં યથા અવ્યય, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

રૂપસ્ય અનુરૂપમ્ યથારૂપમ્ ચેષ્ટતે ।

યે યે વૃદ્ધાઃ તાન્ યથાવૃદ્ધમભ્યર્ચય ।

સૂત્રસ્ય અનતિવૃત્ત્યા યથાસૂત્રમનુતિષ્ઠતિ ।

સૂત્ર પ્રમાણે અનુદાન (ધર્મક્રિયા) કરે છે.

યથાઽથા ૩૧૧૪૧

૧૧ યુદ્ધ અર્થમાં થયેલ સમાસને છેડે ઇ [ઈચ્] થાય છે.

કેશાકેશિ । પા. ૨૨ નિ. । જુઓ.

ઈચ્ યુદ્ધે ૭૧૩૭૪

VII ઇ [ઈચ્] પ્રત્યયાન્ત વ્યજનાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં, પૂર્વપદનો સ્વર લીધે થાય છે અથવા તો તેને ઠેકાણે આ થાય છે.

કેશાકેશિ । મુષ્ટીમુષ્ટી । મુષ્ટામુષ્ટિ । અસ્યસિ ।

ઈચ્ચસ્વરે લીધે આચ્ચ ૩૧૨૭૨

૧૨ પ્રતિ પરસ્ અને અનુ પૂર્વે છે અને અક્ષિ અન્તે છે એવા

અવ્યયીભાવથી અ થાય છે. અક્ષિણી પ્રતિ પ્રત્યક્ષમ્ । અક્ષ્ણોઃ

પરઃ પરોક્ષમ્ । અક્ષ્ણોઃ સમીપમ્ અન્વક્ષમ્ ।

પ્રતિ-પરોઽનોરવ્યયીભાવાત્ ૭૧૩૮૭

૧૩ અન્ અન્તવાળા અવ્યયીભાવથી અ થાય છે.

રાજઃ સમીપમ્ ઉપરાજમ્ । આત્મનિ અધ્યાત્મમ્ ।

અનઃ ૭૧૩૮૮

VIII તદ્વિતનો પ્રત્યય પર છતાં, નૂ કારાન્ત નામોનો અપદ્માં રહેલ અન્ત્ય સ્વરશદિ અવયવ લોપાય છે. રાજ્ઞઃ સમીપમ્ ઉપરાજમ્

નો ડપદસ્ય તદ્વિતે ૭૧૪૧૬૧

૧૪ અન્ અન્તવાળું નામ નપુંસક હોય તો વિકલ્પે અ થાય છે. ઉપચર્મમ્ । ઉપચર્મ । અહઃ અહઃ પ્રતિ પ્રત્યહમ્ । પ્રત્યહઃ

નપુંસકાદ્ વા ૭૧૩૧૮૯

૧૫ આ સિવાય પણ ખીજા ઘણા અવ્યયીભાવ સમાસોથી નિત્ય કે વિકલ્પે અ થાય છે.

અક્ષ્ણોઃ સમીપમ્ સમક્ષમ્ । પ્રતિશરદમ્ । ઈં નિત્ય.

અન્તર્ગિરમ્ । અન્તર્ગિરિ । ઉપનદમ્ ઉપનદિ ।

ઉપકકુભમ્, ઉપકકુષ્ ઈં વિકલ્પે.

સંકટાભ્યામ્ ૭૧૩૧૮૬

શરદાદેઃ ૭૧૩૧૯૨

ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસ્યાગ્રહાયણ્યપશ્ચમવર્ગ્યાદ્ વા

૭૧૩૧૯૦

૫૧૪ ૩૩ મો. તત્પુરુષ સમાસ

૧ ઉપસર્ગો, ઝરી, ઝરરી, શ્રત્, પાડુસ્ આવિસ્ વિગેરે તથા ચિવ પ્રત્યયાંત શબ્દો, તથા અલમ્ સત્ અસત્ તિરસ્ વિગેરે શબ્દો, ધાતુ સાથે સંબંધ રાખતા હોય ત્યારે, ગતિસત્કે થાય છે, અને ધાતુનીપૂર્વે જોડાય છે.

ઝર્યાઘનુકરણ-ચિવ-હાચશ્ચ ગતિઃ ૩૧૧૨

ભૂષાદર-ક્ષેપે ડલં-સદસત્ ૩૧૧૪

તિરોડન્તર્થો ૩૧૧૯

૨ ગતિતત્પુરુષ-ગતિસંજક નામો અને કુ નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે. પ્રકૃત્ય । ઋરીકૃત્ય । ઊરીકૃત્ય । શુક્લીભૂતમ્ । અલङ્કૃત્ય । સત્કૃત્ય । અસત્કૃત્ય । તિરોભૂય । કુ અં પાપ કે અલ્પ અર્થમાં છે. કુત્સિતઃ બ્રાહ્મણઃકુબ્રાહ્મણઃ । કુપુરુષઃ । ર્દિપદુષ્ણં કાષ્ણં, કવોષ્ણમ્, કદુષ્ણમ્ ।

ગતિ-ઋવન્યસ્તત્પુરુષઃ ૩૧૧૪૨

I સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં કુ નો કદ્ થાય છે. જેમકે—કુત્સિતોશ્વઃ કદશ્વઃ ।

કોઃ કત્ તત્પુરુષે ૩૧૨૧૩૦

II અક્ષ અને પથિન્ ઉત્તરપદ પર છતાં, કુ નો કા થાય છે. કાક્ષ. । કાપથમ્ ।

કાક્ષ-પથોઃ ૩૧૨૧૩૪

III પુરુષ પર છતાં, કુ નો વિકલ્પે કા થાય છે, કાપુરુષઃ કુપુરુષઃ । પુરુષે વા ૩૧૨૧૩૫

IV ઉત્તરપદ પર છતાં, અલ્પ અર્થમાં કુ નો કા થાય છે. ર્દિપગ્મધુરમ્ કામધુરમ્ ।

અલ્પે ૩૧૨૧૨૬

V ડુષ્ણ શબ્દ પર છતાં, કુ નો કા અને કવ પણ થાય છે. કોષ્ણમ્ । કવોષ્ણમ્ । કદુષ્ણમ્ ।

કા-કવૌ વોષ્ણે ૩૧૨૧૩૭

૩ નિન્દા અને કુચ્છે અર્થમાં રહેલું દુર નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. નિન્દિતઃ પુરુષઃ દુષ્પુરુષઃ । દુર્જનઃ । કુચ્છેણ કૃતમ્ દુષ્કૃતમ્ । નિન્દિતં કૃતમ્ દુષ્કૃતમ્ । દુર્ નિન્દા-કુચ્છે ૩૧૧૪૩

૪ પૂજા અર્થમાં રહેલું સુ નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. શોભનઃ રાજા સુરાજા । એ પ્રમાણે, સુજનઃ ।

સુઃ પૂજાયામ્ ૩૧૧૪૪

૫ અલ્પાર્થ આ અ. બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. ઈષત્ પિફ્ફલઃ આપિફ્ફલઃ ।

આહ્ અલ્પે ૩૧૧૪૬

૬ પ્રાદિ તત્પુરુષ-પ્રગતઃ આચાર્યઃ પ્રાચાર્યઃ । પ્રવૃદ્ધઃ ગુરુઃ પ્રગુરુઃ । વિરુદ્ધઃ પક્ષઃ વિપક્ષઃ । સ્વદ્વામતિક્રાન્તઃ અતિસ્વદ્વઃ । અભિપ્રવન્નઃ મુખમ્ અભિમુખઃ । અવક્રુષ્ટઃ કોકિલયા અવકોકિલઃ । અનુગતમર્થેન અન્વર્થ નામ । વિયુક્તમર્થેન વ્યર્થ વચઃ । ઉદ્યુક્તઃ સંગ્રામાય ઉત્સંગ્રામઃ । ઉત્ક્રાન્તઃ સૂત્રાત્ ઉત્સૂત્રમ્ વચઃ પ્રાત્યવ-પરિ-નિરાદયો ગત-ક્રાન્ત-ક્રુષ્ટ-ગ્લાન-ક્રાન્તાદ્યર્થાઃ પ્રથમાદ્યન્તૈઃ ૩૧૧૪૭

૭ ઉપપદઃ તત્પુરુષ—

કૃતપ્રત્યય

કુમ્ભં કરોતિ કુમ્ભકારઃ । તન્તૂન્વયાત તન્તુવાયઃ ।

પાપં હન્તિ પાપઘાતો યતિઃ । (પા. ૩૬ નિ. ૪)

મારં વહતિ મારવાહઃ । દ્વારં પાલયતિ દ્વારપાલઃ અ [અળ્]

હસ્યુક્તં કૃતા ૩૧૧૪૯

૮ ન [નઙ્] અવ્યય, બીજા નામ સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામે છે.

ન બ્રાહ્મણઃ અબ્રાહ્મણઃ તત્સદ્વ્રજઃ ક્ષત્રિયાદિઃ કોઠ વર્ણ

ન શુક્લઃ અશુક્લઃ ,, પીતાદિઃ કોઠ વર્ણ.

ન ધર્મઃ અધર્મઃ તદ્વિરુદ્ધઃ પાપ્મા પાપ.

ન સિતઃ અસિતઃ ,, કૃષ્ણઃ કાળો.

ન અગ્નિઃ અનગ્નિઃ તદન્યઃ અગ્નિ સિવાય કોઠ.

ન વાયુઃ અવાયુઃ ,, વાયુ સિવાય કોઠ.

ન વચ્ચનમ્ અવચ્ચનમ્ તદભાવઃ વચનનો અભાવ.

ન વીક્ષણમ્ અવીક્ષણમ્ ,, વીક્ષણનો અભાવ.

નન્ ૩૧૧૫૧

૯ અંશિ તત્પુરુષ-અંશ (અવયવ) અર્થવાળા પૂર્વ, અપર, અધર અને ઉત્તર શબ્દો, અભિન્ન (એક) અંશી (અવયવી) નામ સાથે સમાસ પામે છે. પૂર્વ, પૂર્વો વા કાયસ્ય પૂર્વકાયઃ અપરકાયઃ । અધરકાયઃ । ઉત્તરકાયઃ ।

પૂર્વાપરાધરોત્તરમ્ અભિન્નેનાંશિના ૩૧૧૫૨

૧૦ સાયમ્ અહ્નઃ સાયાહ્નઃ । મધ્યમહ્નઃ મધ્યાહ્નઃ । મધ્યં દિનસ્ય મધ્યન્દિનમ્ । મધ્યં રાત્રેઃ મધ્યરાત્રઃ પું. । વિગેરે અંશિ તત્પુરુષ સમાસો છે.

સાયાહ્નાદયઃ ૩૧૧૫૩

૧૧ સમ અંશ (સરખા ભાગ)માં વર્તમાન અર્ધ (ન.) શબ્દ અભિન્ન અંશિનામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે.

અર્ધપિષ્પલ્યાઃ અર્ધપિષ્પલી । પક્ષે, પક્ષી તત્પુરુષ પીષ્પલ્યર્ધમ્ । એ પ્રમાણે, અર્ધગ્રામઃ, ગ્રામાર્ધમ્ । અર્ધાપૂષઃ । અપૂષાર્ધમ્ । અત્તમ અ શમાં અર્ધ પુ. છે, ગ્રામાર્ધઃ, નગરાર્ધઃ (પ. તત્પુરુષ)

સર્મેરૌ ડર્દ્ધ નવા ૩૧૧૫૪

૧૨ મેય તત્પુરુષ-એકવચનમા રહેલું કાલવાચિ નામ અને દ્વિગુ સમાસના વિષયમાં રહેલું કાલવાચિ નામ, મેયવાચિ (માપ કરવા યોગ્ય) નામ સાથે સમાસ પામે છે.

માસો જાતસ્ય માસજાતઃ । एवं संवत्सरजातः ।

મહિનાનો જન્મેલો, વરસનો જન્મેલો, આ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

દ્વિગુ-વિષય-પક્કો માસો જાતસ્ય પક્કમાસજાતઃ એક માસનો

જન્મેલ, દે અહની સુતસ્ય દ્વચહ્નસુતઃ । એ દિવસનો સુતેલો.

કાલો દ્વિગૌ ચ મેયૈઃ ૩૧૧૫૭

૧૩ વિભક્તિ તત્પુરુષ-(૧) દ્વિતીયાંત કાલવાચિનામ, વ્યાપક (તેમાં વ્યાપીને રહેલ) નામ સાથે સમાસ પામે છે. મુહૂર્ત સુખમ્ મુહૂર્તસુખમ્ મુહૂર્ત પર્યાંત સુખ. મુહૂર્તાવ્યયનમ્ ।

વ્યાપ્તૌ ૩૧૧૬૧

(૨) દ્વિતીયાન્ત નામ શ્રિત વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે. ધર્મશ્રિતઃ ધર્મશ્રિતઃ । સંસારં અતીતઃ સંસારાતીતઃ । નરકં પતિતઃ નરકપતિતઃ । નિર્વાણં ગતઃ નિર્વાણગતઃ । ઓદનં બુબુદુઃ ઓદનબુબુદુઃ । હિતાશંસુઃ । સુખેચ્છુઃ । ૪૦

શ્રિતાદિભિઃ ૩૧૧૬૨

૧૪ (૧) તૃતીયાન્ત નામ, તેનાથી કરાયેલ ગુણવાચક વિશેષણ નામે સાથે સમાસ પામે છે. શઙ્કુલયા કૃતઃ खण्डः शङ्कुला-खण्डः । कुसुमैઃ કૃતઃ સુરભિઃ કુસુમસુરભિઃ ।

તૃતીયા તત્કૃતૈઃ ૩૧૧૬૫

(૨) તૃતીયાન્ત નામ, ઝન અને તેના અર્થવાળા નામે સાથે તથા પૂર્વ વિગેરે નામે સાથે સમાસ પામે છે. માષેણોનમ્ માષોણમ્ । માષવિકલમ્ । માસેન પૂર્વઃ માસપૂર્વઃ । માસાવરઃ । આત્રાતુલ્યઃ આતૃતુલ્યઃ । ધાન્યેનાર્થઃ ધાન્યાર્થઃ । એકેન અધિકા એકાધિકા દશ ।

ઝનાર્થ-પૂર્વાદિઃ ૩૧૧૬૭

(૩) કર્તા અને કરણમાં થયેલ તૃતીયા વિભક્તિવાળા નામ, કૃદન્ત નામ સાથે સમાસ પામે છે. આત્માના કૃતં આત્મકૃતમ્ । નલૈઃ નિર્ભિન્નઃ નલ્નિર્ભિન્નઃ । ચૈત્રેણ નલ્નિર્ભિન્નઃ ચૈત્રનલ્-નિર્ભિન્નઃ । બાષ્પચ્છેદ્યાનિ તૃણાનિ । કાકપેયા નદી ।

કારકં કૃતા ૩૧૧૬૮

૧૫ (૧) વિકારવાચક ચતુર્થ્યન્ત નામ, પ્રકૃતિવાચિ નામ સાથે સમાસ પામે છે.

કુण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् । यूपाय दारु यूपदारु ।
હિરણ્ય-સોનું એ મૂળ-પ્રકૃતિ છે, અને કુંડલ તેનો વિકાર છે.
(૨) ચતુર્થ્યન્ત નામ, હિત, સુખ, રક્ષિત અને વલિ વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.

गोभ्यः हितम् गोहितम् । अश्वाय घासः अश्वघासः ।
धर्माय नियमः धर्मनियमः । देवाय देयम् देवदेयम् ।
चतुर्थी प्रकृत्या ૩૧।૭૦ હિતાદિભિઃ ૩૧।૭૧

(૩) ચતુર્થ્યન્ત નામ, ચતુર્થીના અર્થ (માટે, વાસ્તે, સાડ)માં વર્તમાન અર્થ નામ સાથે સમાસ પામે છે.

पित्रे इदम् पित्रर्थं पयः । आतुराय इयम् आतुरार्था यवागूः ।
उदकाय अयम् उदकार्थो घटः ।

तदर्थार्थेन ૩૧।૭૨

૧૬ (૧) પંચમ્યન્ત નામ, મય વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.
वृकाद् भयम् वृकभयम् । चौराद् भीतिः चौरभीतिः ।
भयाद् भीता भयभीता । स्थानात् भ्रष्टः स्थानभ्रष्टः ।

पठचमी भयाद्यैः ૩૧।૭૩

(૨) શતાત્ પરે પરઃશતાઃ સોથી વધારે, સહસ્રાત્ પરે પરઃ સહસ્રાઃ । પરોલક્ષાઃ । પર નું પરસ્ થાય છે.

परः शतादिः ૩૧।૭૫

૧૭ કેટલાંકે સિવાય ધણાં ખરાં ષષ્ઠ્યન્ત નામ, ખીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે:

(૧) રાજઃ પુરુષઃ રાજપુરુષઃ । ગવાં સ્વામી ગોસ્વામી ।

મમ પુત્રઃ મત્પુત્રઃ । તવ પુત્રઃ ત્વત્પુત્રઃ ।

પૃથુ પુરુષાણામુત્તમઃ આ ૧૪૮૧ સમાસ ન થાય.

પૃથ્વયત્નાચ્ શેષે ૩૧૧૭૬

(૨) ગણધરસ્ય ઉક્તિઃ ગણધરોક્તિઃ । સર્પિર્જાનમ્
કૃતિ ૩૧૧૭૭

(૩) ગુરુણામ્ પૂજકઃ ગુરુપૂજકઃ । ગુરોઃસદૃશઃ ગુરુસદૃશઃ ।
ભુવો ભર્તા (પતિઃ) ભૂભર્તા । તીર્થસ્ય કર્તા તીર્થકર્તા । ઈં
યાજકાદિભિઃ ૩૧૧૭૮

૪૮ (૧) સમ્પન્ન-ત નામ, શૌણ્ડ વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.

પાને પ્રસક્તઃ શૌણ્ડઃ પાનશૌણ્ડઃ-મદ્યપઃ દારૂડિયો.

અક્ષેપુ ધૂર્તઃ અક્ષધૂર્તઃ । વાચિ પદ્મઃ વાક્પદ્મઃ ।

અવસાને વિરસઃ અવસાનવિરસઃ । ઈં

પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ । નૃશુ શ્રેષ્ઠઃ નૃશ્રેષ્ઠઃ ।

સમ્પન્ની શૌણ્ડાયૈઃ ૩૧૧૮૮

(૨) સમરે સિંહઃ દ્વન્ન સમરસિંહઃ । રણવ્યાઘ્રઃ ઈં

સિંહાયૈઃ પૂજાયામ્ ૩૧૧૮૯

(૩) તીર્થે કાકઃ ઇવ તીર્થકાકઃ । તીર્થસારમેયઃ ઈં

કાકાયૈઃ ક્ષેપે ૩૧૧૯૦

૪૯ કર્મધારય-એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલ વિશેષણુ નામ વિશેષ્ય
નામ સાથે કર્મધારય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે.

(૧) નીલં ચ તદ્ ઉત્પલં ચ નિલોત્પલમ્ લીધુ કમળ.

નીલે ચ તે ઉત્પલે ચ નીલોત્પલે । નીલાનિ ચ તાનિ
ઉત્પલાનિ ચ નીલોત્પલાનિ પટ્ટવી ચાસૌ માર્યા
ચ પટ્ટમાર્યા । કૃષ્ણાશ્ચ તે તિલાશ્ચ કૃષ્ણતિલાઃ ।

કૃષ્ણશ્વાસૌ સારઙ્ગશ્ચ કૃષ્ણસારઙ્ગઃ કાળું ૬૨૯.

શુક્લશ્વાસૌ કૃષ્ણશ્ચ શુક્લકૃષ્ણઃ । કૃષ્ણશુક્લઃ ।

વિશેષણં વિશેષ્યેણૈકાર્થં કર્મધારયશ્ચ ૩૧૧૯૬

(૨) પૂર્વં સ્નાતઃ પશ્ચાદ્ અનુલિપ્તઃ સ્નાતાનુલિપ્તઃ ।

પૂર્વં છિન્નઃ પશ્ચાદ્ પ્રરૂઢઃ છિન્નપ્રરૂઢો વૃક્ષઃ । ઈત્યાદિ

પૂર્વકાલૈક-સર્વ-જરત્-પુરાણ-નવ-કેવલમ્ ૩૧૧૯૭

VI કર્મધારય માં પૂર્વતું પદ પુંવત્ થાય છે, પણ કુ [કુહ્]

પ્રત્યયાન્ત પદ પુંવત્ થતું નથી. રક્તા ચાસૌ માલા ચ રક્તમાલા ।

પુંવત્ કર્મધારયે ૩૧૧૫૭

(૩) કો (કુત્સિતઃ) રાજા કિંરાજા ।

કઃ , , સલા કિસલા ।

કઃ , , પુરુષઃ કિપુરુષઃ ।

કઃ , , નરઃ કિન્નરઃ ।

કિં ક્ષેપે ૩૧૧૧૦૦

૨૦ સંખ્યાવાચક નામ, બીજા નામ સાથે. સમાહારના અર્થમાં દ્વિગુ
કર્મધારય સમાસ પામે છે. (સમાહાર દ્વિગુ નપુંસકલિંગ
છે. પણ કેટલાક સ્ત્રીલિંગ અને કોઈ પુંલિંગ થાય છે.)

ત્રયાણામ્ ભુવનાનામ્ સમાહારઃ ત્રિભુવનમ્ ।

પञ्ચાનાં કુમારીणां સમાહારઃ પञ્ચકુમારિ ।

પञ्ચાનાં શતાનાં સમાહારઃ પञ્ચશતી । અષ્ટસહસ્ત્રી ।

ત્રયાણામ્ લોકાનાં સમાહારઃ ત્રિલોકી । સપ્તાહઃ નિ. ૩૦

સંખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુશ્ચાનામ્ન્યયમ્ ૩૧૧૯૯

VII અ કારાન્ત સમાહાર દ્વિગુથી સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય
થાય છે.

દ્વિગોઃ સમાહારાત્ ૨૧૪૧૨૨

૨૧ ઉપમાનવાયિ નામ સામાન્ય ધર્મવાયિ નામ સાથે કર્મધારય-
સમાસ પામે છે. મેઘ इव इक्षामः मेघइक्षामः । व्याघ्रशूरः ।
મૃગીવ (મૃગીવત્) ચપલા મૃગચપલા । તટિત્પિશક્તી ।

उपमानं सामान्यैः ३।१।१०१

૨૨ ઉપમેયવાયિ નામ, ઉપમાનવાયિ વ્યાઘ્રાદિ શબ્દો સાથે સમાસ
પામે છે પણ, સાથે બન્નેના સામાન્યધર્મનું કહેવું ન હોય તો.

पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः वाध जेवो पु३५.

એ પ્રભાણે નરસિંહઃ સિંહ જેવો નર. मुख चन्द्रः इव मुख-
चन्द्र. ચંદ્ર જેવું મુખ. पादः पद्मम् इव पादपद्मम् ।

ગુની સિંહી इव श्वसिंही । પણ, પુરુષઃ વ્યાઘ્રઃ इव शूरः
અહીં સમાસ ન થાય, કેમકે બન્નેના સામાન્ય ધર્મનું કહેવું છે.

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साभ्याजुक्तौ ३।१।१०२

૨૩ મયૂરવ્યંસકાદિ તત્પુરુષ— વ્યંસકશ્ચાસૌ મયૂરશ્ચ મયૂર-
વ્યંસકઃ છેતરનારો મયૂર. मुण्डश्चासौ यवनश्च यवनमुण्डः ।

(વિશેષ્ય પૂર્વનિપાત) शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः ।

घृतप्रधाना रोटिः घृतरोटिः । एकाधिका दश एकादश ।

एवं द्वादश । गुडमिश्रा घानाः गुडघानाः । अश्वयुक्तो रथः

अश्वरथः । श्रीवीरः । (મધ્યમ ૫૬ લોપી)

मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रः मु३५पीयं. स्नेहतन्तुः ।

પ્રેમ એવ લતિકા પ્રેમલતિકા પ્રેમ૩પી લતા.

दण्ड इव माथः दण्डमाथः ૬૩ જેવો (સરલ) માર્ગ. वज्रकायः ।

તૃતીયઃ ભાગઃ ત્રિભાગઃ, તૃતીયભાગઃ ત્રીજો ભાગ.

अन्यो देशः देशान्तरम् । आपात एव आपातमात्रम् । ઈત્યાદિ.

मयूरव्यंसकेत्यादयः ३।१।११६

૨૪ ઋચ્ પુરૂપથિન્ અ [અટ] થાય છે.
 ઋચોઽર્ધમ્ અર્ધર્ચઃ । ઋચઃ સમીપમ્ ઉપર્ચમ્ । શ્રિયાઃ પૂઃ
 શ્રીપુરમ્ । જલસ્ય પન્થ્યાઃ જલપથઃ । મોક્ષપથઃ । વિશાલાઃ
 પન્થાનઃ યસ્મિન્ વિશાલપથમ્ નગરમ્ । વહવઃ આપઃ
 યસ્મિન્ બહુવપં તડાગમ્ । રાજ્યસ્ય ધૂઃ રાજ્યધુરા । રણધુરા ।
 મહતી ધૂરસ્ય મહાધુરં શકટમ્ ।

ઋક-પૂઃ-પથ્યપોડત્ ૭૧૩।૭૬

ધુરો ડનક્ષસ્ય ૭૧૩।૭૭

૨૫ ગો અન્તવાળા તત્પુરુષથી અ [અટ] થાય છે. રાજો ગૌઃ
 રાજગવઃ । રાજગવી । પચ્ચાનાં ગવાં સનાહારઃ પચ્ચગવમ્ ।
 ગોસ્તત્પુરુષાત્ ૭૧૩।૧૦૫

૨૬ રાજન્ અને સલ્લિ અન્તવાળા તત્પુરુષથી અ [અટ] થાય છે.
 દેવાનાં રાજા દેવરાજઃ । મહાંશ્વાસૌ રાજા ચ મહારાજઃ
 (પા. ૩૨ નિ. VIII) રાજઃ સલ્લા રાજસલ્લઃ ।

રાજન્-સલ્લેઃ ૭૧૩।૧૦૬

૨૭ અહન્ અન્તવાળા તત્પુરુષથી અ [અટ] થાય છે. પરમં ચ
 તદહશ્ચ પરમાહઃ પું. । ઉત્તમાહઃ પું. । પુણ્યં અહઃ પુણ્યાહમ્ ।
 અહઃ ૭૧૩।૧૧૬

૨૮ સર્વ શબ્દથી, અંશ વાચક શબ્દોથી, સંખ્યા વાચક શબ્દોથી
 અને અવ્યયથી અહન્ શબ્દ હોય એવા તત્પુરુષથી અ [અટ]
 થાય છે. અને અહન્ નો અહ આદેશ થાય છે. અહ પુંલિંગ છે.

સર્વમહઃ સર્વાહઃ । પૂર્વમહઃ પૂર્વાહઃ । અપરાહઃ । મધ્યાહ્નઃ ।
સાયાહ્નનઃ । દ્વે અહની જાતરય દ્વ્યહજાતઃ । અહઃ અતિ-
ક્રાન્તા અત્યહની કથા ।

સર્વાશ-સંખ્યા-ડબ્યયાત્ ૭૩૧૧૧૮

૨૯ સંખ્યાત્ એક પુણ્ય વર્ષ દીર્ઘ અને ઉપર ખતાવેલા શબ્દ પછી
રાત્રિ હોય એવા તત્પુરુષથી અ થાય છે.

પુણ્યા ચાસૌ રાત્રિઃ ચ પુણ્યરાત્રઃ પું. વર્ષાણાં રાત્રિઃ
વર્ષારાત્રઃ । રાત્રેઃ પૂર્વમ્ પૂર્વરાત્રઃ । અર્ધરાત્રઃ । દ્વયો રાત્ર્યોઃ
સમાહારઃ દ્વિરાત્રમ્ । રાત્રિમતિક્રાન્તઃ અતિરાત્રઃ ।

સંખ્યાતૈક-પુણ્ય-વર્ષા-દીર્ઘાં ચ રાત્રેરત્ ૭૩૧૧૧૯

૩૦ અન્નન્ત અને અહન્નન્ત સમાહાર દ્વિગુથી અ [અટ્] થાય છે.
પઞ્ચાનાં તક્ષણામ્ સમાહારઃ પઞ્ચતક્ષી, સ્ત્રી. પઞ્ચતક્ષમ્ ન
સત્તાં અહ્નામ્ સમાહારઃ સપ્તાહઃ પું. દ્વયોરહનોઃ દ્વ્યહમ્ ન.

દ્વિગોરનહો ડટ્ ૭૩૧૧૨

પાઠ ૩૪ મો. દ્વન્દ્વ સમાસ

૬ એકી સાથે બોલતી વખતે અને (જ) અવ્યયથી બોલાયેલા
નામો સમાસ પામે છે, તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ (ઈતરેતર ૬૬) વાક્ ચ
ત્વક્ ચ (અનયોઃ સમાહારઃ) વાક્ત્વચમ્ । સમાહાર૬૬-૬)

ધણા નામેનો પણ થાય—ધવશ્ચ શ્વદિરશ્ચ પલાશશ્ચ ધવશ્વદિ-
રપલાશઃ । (૪૦) પીઠં ચ છત્રં ચ ઉપાનચ્ચ (એતેષાં
સમાહારઃ) પીઠચ્છત્રોપાનહમ્ । સં

સમાહાર ૬૬ નપુંસક લિંગ એકવચનમાં જ વપરાય છે.

ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩૧૧૧૧૭

૧ ચ વર્ગના વ્યંજનો, તેમજ દ્, ષ્ અને હ્ જેને અન્તે હોય એવા સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસથી અ પ્રત્યય થાય છે.

સમ્પચ્ચ વિપચ્ચ (અનયોઃ સમાહારઃ) સમ્પદ્વિપદમ્ ।

વાક્ ચ ત્વિદ્ ચ (, ,) વાક્ત્વિષમ્ ।

છત્રં ચ ઉપાનચ્ચ (, ,) છત્રોપાનહમ્ ।

ચવર્ગ-દ-ષ-હઃ સમાહારે ૭૧૩૧૯૮

૨ સેનાનાં અંગ અને ક્ષુદ્ર જંતુનો બહુવચનમાં સમાહાર જ થાય છે. અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ અશ્વરથમ્ । રથિકાશ્ચ અશ્વારોહાશ્ચ રથિકાશ્વારોહમ્ । હસ્તિનશ્ચ અશ્વાશ્ચ હસ્ત્યશ્વમ્ । યૂકાશ્ચ લિક્ષાશ્ચ યૂકાલિક્ષમ્ । એવં-યૂકામત્કુળમ્ । દંશમશકમ્ । કીટપિપીલિકમ્ । એક વચનમાં ઈતરેતર થાય—અશ્વરથૌ ।

સેનાજ્ઞ-ક્ષુદ્રજન્તૂનામ્ ૩૧૧૧૩૪

૩ પ્રાણીના અંગોનો અને તૂર્થ (વાહન)ના અંગોનો સમાહાર જ થાય છે. દન્તાશ્ચ ઓષ્ઠૌ ચ દન્તૌષ્ઠમ્ । પાણી ચ પાદૌ ચ પાણિપાદમ્ । કર્ણનાશિકમ્ । શિરોગ્રીવમ્ । સહ્જશ્ચ પટહશ્ચ સહ્જપટહમ્ । મેરીમૃદજ્ઞમ્ ।

પ્રાણિ-તૂર્યાંગાણામ્ ૩૧૧૧૩૭

૪ નિત્ય વૈરવાળા શબ્દોનો સમાહાર જ થાય છે.

અહિષ્ચ નકુલશ્ચ અહિનકુલમ્ । એવં, માર્જારમૂષિકમ્ , બ્રાહ્મણશ્રમણમ્ । અશ્વમહિષમ્ । કાકોલૂકમ્ ।

નિત્યવૈરસ્ય ૩૧૧૧૪૧

૫ જે શબ્દોનાં વિભક્તિનાં રૂપો સરખાં થતાં હોય, તે શબ્દોમાંનો એક શબ્દ જ શેષ (બાકી) રહે છે. દેવશ્ચ દેવશ્ચ દેવૌ ।

સ્યાદાવસંખ્યેયઃ ૩૧૧૧૧૯.

૬ સ્વસૃ અર્થવાળા શબ્દો સાથે, આતૃ અર્થવાળો શબ્દ અને
 દુહિતૃ અર્થવાળા શબ્દો સાથે પુત્ર અર્થવાળો શબ્દ શેષ રહે છે.
 આતા ચ સ્વસા ચ આતરૌ । સોદર્યશ્ચ સ્વસા ચ
 સોદર્યૌ । આતા ચ ભગિની ચ આતરૌ । પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ
 પુત્રૌ । સુતશ્ચ દુહિતા ચ સુતૌ । પુત્રશ્ચ સુતા ચ પુત્રૌ ।
 આતૃ-પુત્રાઃ સ્વસૃ-દુહિતૃભિઃ ૩૧૧૧૨૧

૭ માતા સાથે પિતા વિકલ્પે શેષ રહે છે.
 માતા ચ પિતા ચ પિતરૌ, માતાપિતરૌ ।
 માતરપિતરૌ આવે પશુ પ્રયોગ બને છે.

પિતા માત્રા વા ૩૧૧૧૨૨

માતરપિતરં વા ૩૧૨૧૪૭

૮ વિદ્યાકૃત કે યોનિકૃત સ બાંધ નિમિત્ત હોતે પ્રવર્તેલા ઋકારાન્ત
 શબ્દોના ૬-૬માં પૂર્વપદનો આ થાય છે. હોતા ચ પોતા ચ
 હોતાપોતારૌ । માતા ચ પિતા ચ માતાપિતરૌ ।

ઋતાં વિદ્યા-યોનિસંબંધે ૩૧૨૧૩૭

૯ તેવા ઋકારાન્ત નામના ૬-૬માં પુત્ર ઉત્તરપદ હોતે, આ થાય છે.
 હોતાપુત્રૌ । માતા ચ પુત્રશ્ચ માતાપુત્રૌ । પિતાપુત્રૌ ।

પુત્રે ૩૧૨૧૪૦

IV દેવતા ૬૬માં પૂર્વપદનો આ થાય છે. સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ।
 ઇન્દ્રાસોમૌ । ઇન્દ્રાવરુણૌ ૪૦

વેદ-સહશ્રુતા-ઽવાયુદેવતાનામ્ ૩૧૨૧૪૧

V પૂર્વપદમાં મહત્ નો મહા થાય છે. મહચ તત્સુખં ચ મહાસુખમ્
 જાતીયૈકાર્થે ઽચ્ચેઃ ૩૧૨૧૭૦

પાઠ ૩૫ મો. ઇચ્છાદશકે (સન્નન્ત પ્રક્રિયા)

૧ તુમ્ પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુથી, ઇચ્છાના અર્થમાં સ [સન્] પ્રત્યય થાય છે. (સ પૂર્વે ધાતુને સેદ્, અનિદ્ અને વેદ પ્રમાણે ૬ લગાડવી ન લગાડવી. કે વિકલ્પે લગાડવી,) શોમિતુમિચ્છતિ, શુમ્ ૬ સ- શેતુમિચ્છતિ, શી ૬ સ- તુમર્હાદિચ્છાયાં સન્ અતત્સનઃ ૩।૪।૨૧

૨ સ [સન્] અન્તવાળા ધાતુનો એકસ્વરી આદ્ય અંશ ક્રિયક્રી થાય છે. શુશુમ્ ૬સ- શુશોમિષ । શિશયિષ । શુશોમિષ+અ [શવ્] પા. ૧ નિ. ૨+તે= શુશોમિષતે પ્ર. પા. ૪ નિ. ૧ । શિશયિષતે ।

સન્યહશ્ચ ૪।૧।૩

। અકારાન્ત ધાતુથી અશિત્ પ્રત્યયો આવ્યે છતે, અન્ત્ય અ લોપાય છે. શુશોમિષિગ્યતે । શુશોમિષિષીઘ્ર । અટિટિષિ- પ્યતિ । અટિટિષિયાત્ ।

અનઃ ૪।૩।૮૨

૩ સ્વરાદિ ધાતુનો એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ ડગલ થાય છે. અટિષ-અટિટિષ-અટિટિષતિ ।

સ્વરાદે દ્વિતીયઃ ૪।૧।૪

૪ રદ્, વિદ્, સુપ્, ગ્રહ્, સ્વપ્ અને પ્રચ્છ આ ધાતુઓથી સ અંગ વ્યા [સગ્, ક્ત્વા] નિત્ જેમ થાય છે. (નિત્ અર્થથી સુગ્ નહિ થાય અને સ્વૃત્ થશે.)

રદિન્વા રદદિન્તિ । વિદિન્વા વિદિદિપતિ । પા. ૩૬ નિ. IV
સુગિન્વા સુગુગિપતિ । સ્વૃતિન્વા સ્વૃત્ક્રીડતિ । પા. ૧૩ નિ. ૧૪
સ્વપ્ન્વા સ્વપુષ્પતિ પા. ૧૨ નિ. ૯ । પ્રૃષ્ઠ્વા પ્રિપૃષ્ઠિરતિ
રદ્-વિદ્-ગુપ્-ગ્રહ-સ્વપ્-પ્રચ્છઃ સન્ ચ ૪।૩।૩૨

૫ નામ્યન્ત ધાતુઓથી અનિદ્ સ [સન્] ક્રિત્વત્ થાય છે.
નિનીષતિ । ત, તિતીર્ષતિ ।

નામિનોડનિદ્ ૪૧૩૧૩૩

૬ નામ્યુપાન્ત્ય ધાતુઓથી અનિદ્ સ [સન્] ક્રિત્વત્ થાય છે.
મિદ્, વિમિત્સતે । બુધ્ ગ. ૪ બુમુત્સતે ।

ઉપાન્ત્યે ૪૧૩૧૩૪

૭ (૧) ધુઝદિ સ [સન્] પર છતાં, સ્વરાન્ત ધાતુઓનો તથા
હન્ ધાતુનો અને ઇ ધાતુના ગમ્ [ગમુ] આદેશનો સ્વર
દીર્ઘ થાય છે. (૨) તન્ નો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

ચિચીષતિ । તુષ્ટૂષતિ । ક્ર ચિકીર્ષતિ । હન્-જિઘાંસતિ
પા. ૨૫ નિ. ૩ । તન્—તિતાંસતિ, તિતંસતિ ।

સ્વર-હન્-ગમોઃ સનિ ધ્રુટિ ૪૧૧૧૦૪

તનો વા ૪૧૧૧૦૫

૮ સન્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ ‘ભણવું’નો ગમ્ [ગમુ] આદેશ
થાય છે અને અદ્ નો ઘસ્ થાય છે.

અવ્યેતુમિઽછતિ=અધિજિગાંસતે । જિઘત્સતિ ।

સનીહશ્ચ ૪૧૪૧૨૫

ઘસ્લૃ સનદ્યતની-ઘઙાચલિ ૪૧૪૧૧૭

૯ ક્રિત્વ તથા આદ્ય પૂર્વના અનો સ [સન્] પર છતાં ઇ થાય છે.
પચ્, પિપક્ષતિ । પા, પિપાસતિ । લિષ્ઠાસતિ ।

સન્વસ્ય ૪૧૧૧૬૯

૧૦ ક્રિત્વ તથા આદ્ય/પૂર્વના ડ નો, અ વર્ણુ જેને અંતે છે એવા
જ, અન્તસ્થા અને પ વર્ગ પર છતે સન્ પર છતે ઇ થાય છે.
યુ+ઇ સ—યુ યુ+ઇ સ—યિયવિષતિ । પિપવિષતે નિ. ૧૨ ।

ઓર્જા-ડન્તસ્થા-પવર્ગેડવર્ગે ૪૧૧૧૬૦

૧૧ इव् એને અંતે હોય એવા ધાતુઓ તથા ऋध्, अस्ज्, दम्भ्, श्रि, यु, उर्णु ગ. ૨, भृ, झपि (ણિગન્ત જ્ઞા ધાતુ), सन्, तन्, पत्, वृ, दीर्ध ऋ કારાન્ત ધાતુઓ અને दरिद्रા ધાતુથી સ [સન્] પૂર્વે इट् વિઠ્થે થાય છે.

दिव्-दुद्यूषति પા. ૧૯ નિ. ૧૭ दिदेविषति । अस्ज्, विभ्रक्षति, विभ्रज्जिषति विभ्रक्षति, विभ्रजिषति ।

श्रि-शिश्रीषति, शिश्रयिषति । युयूपति, यियविषति ।

प्रोर्णुनूपति, प्रोर्णुनविषति । भुभूर्ષति, विभरिषति ।

तन्-तितंसति, तितनिषति । वृ-बुवूर्ષते, विवरिषते ।

वृ-तितीર્षति, तितरिषति । दरिद्रा-दिदरिद्रાસતિ,

दिदरिद्रिषति । અહીં આ નો લોપ થાય છે. પા ૨૫ નિ. ૬

इवृध्-अस्ज्-दम्भ-श्रि-यूर्णु-भर-झपि-सनि-तनि-पति-वृ-ऋट्-दरिद्रः सनः ४।४।४७

૧૨ ऋ, स्मि, पू (ગ. ૧ આત્મને) अज्ज्, अश्, (ગ. ૫) कृ, गृ, दृ, धृ (ગ. ૬ આ.) અને प्रच्छ् ધાતુથી સ [સન્] પૂર્વે इट् થાય છે.

अरिरिषति । सिस्मयिषते । पिपविषते । अज्जिजिषति ।

अशिशिषते । चिकरिषति । जिगरिषति । आदिदरिषते ॥

आदिधरिषते । पिपृच्छिषति ।

ऋ-स्मि-पूङ्अशौ-कृ-गृ-दृ-धृ-प्रच्छः ४।४।४८

नृत्, निनृत्सति । निनर्तिषति પા. ૧૯ નિ. ૪

गम् जिगमिषति પા. ૧૯ નિ. ૫

कन्, चिक्रमिषति પા. ૧૯ નિ. ૬

वृत् ६ वृध्, विवृत्सति । स्यन्द् सिष्यन्त्सति ।

પા. ૧૯ નિ. ૭. ૮. कृप्, चिकृत्सति ।

આત્મને વિવર્તિષતે । વિવર્ધિષતે

સિસ્યન્ત્સતે, સિસ્યન્દિષતે । ચિકલ્પ્સતે, ચિકલ્પિષતે ।

૧૩ ગ્રહ્ ગુહ્ અને ડ વર્ણાન્ત ધાતુઓથી સ [સન્] ની પૂર્વે
ઇ થાય નહિં.

જિઘ્રક્ષતિ । જુઘ્રક્ષતિ । રૂઘ્ણતિ । લુલૂષતિ । બુભૂષતિ ।

ગ્રહ-ગુહશ્ચ સનઃ ૪।૪।૫૯

૧૪ સાદિ (સકારાદિ) સ [સન્] પર છતાં—

(૧) જ્ઞપિનો જ્ઞીપ્ અને આપ્ નો ઈપ્

(૨) ક્રધ્ નો ઈર્ત્ત્

(૩) દમ્ભ્નો ધિપ્, અને ધીપ્

(૪) અર્કર્મક મુચ્ નો વિકલ્પે મોક્

(૫) મિ, મી, મા અને દા સંશક ધાતુના સ્વરનો હત્

મિ પ. ઉ. પ્રશ્નેષ કરવો, ઉમેરવું. મી દ. ઉ. હિંસા કરવી.

(૬) રમ્, લમ્, શક્ર, પત્, અને પદ્ ના સ્વરનો ઇ
થાય છે અને સર્વાત્ર દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

(૧) જ્ઞીપ્સતિ પ્રત્યુદાહરણુ જિજ્ઞપયિષતિ
ઈપ્સતિ

(૨) ઈર્ત્સતિ ,,, અર્દિધિષતિ

(૩) ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ ,,, દિદમ્ભિષતિ

(૪) મોક્ષતિ, મુમુક્ષતિ

(૫) મિત્સતિ, -તે મિત્સતિ, -તે મિત્સતે,
દિત્સતિ, ધિત્સતિ

(૬) આરિપ્સતે, લિપ્સતે, શિક્ષતિ

(૩) કમ્, અમ્ અને ચમ્ સિવાયના અમ્ અન્તવાળા ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

રમ્, રમયતિ । ગમયતિ । શમયતિ । વિગેરે

કમ્-કામયતિ । અમ્-આમયતિ । ચમ્-ચામયતિ ।

(૪) ઋ, (ગ. ર. ડ.), રી, બ્લી હ્રી, વ્નૂય્, ક્ષમાય્ અને આ, કારાન્ત ધાતુઓને પ્ [પુ]. ઉમેરાય છે.

અર્પયતિ । રેપયતિ । હ્રેપયતિ । દાપયતિ । સ્થાપયતિ ।

ના પ્ [પુ] પર છતાં, અન્ત્ય નાભિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. તથા ધાતુના ય્ નો લોપ થાય છે.

અર્પયતિ । રેપયતિ । બ્લેપયતિ । ક્નોપયતિ । ક્ષમાપયતિ ।

પુસ્-પૌ ૪૧૩૩

ઘ્નોઃ ઘ્ય-વ્યઙ્ગને લુક્ ૪૧૪૧૨૧

(૫) પા, શો, છો, સો, વે, વ્યે, હો ને ય્ ઉમેરાય છે.

પાયયતિ, શાયયતિ, વ્યાયયતિ, હ્વાયયતિ ।

(૬) પા (રક્ષણુ ક્ષવું.) ને લ્ ઉમેરાય છે. પાલયતિ ।

(૭) રુહ્ ના હ્ નો પ્ વિકલ્પે થાય છે. રોપયતિ, રોહયતિ

(૮) ક્રી, જિ, અને ઇ (ભણ્વું) ના સ્વરનો આ થાય છે.

ક્રાપયતિ । જાપયતિ । અધ્યાપયાન્ત ।

અમો ડકમ્યમિ-ચમઃ ૪૧૨૧૨૬

અર્તિ-રી-બ્લી-હ્રી-વ્નૂયિ-ક્ષમાય્યાતાં પુઃ ૪૧૨૧૨૧

પા-શા-છા-સા-વે-વ્યા-હો યઃ ૪૧૨૧૨૦.

પાતેઃ ૪૧૨૧૧૭

રુહઃ પઃ ૪૧૨૧૧૪

પૌ ક્રી-જીઙઃ ૪૧૨૧૧૦

૩ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, રમ્ અને લમ્ ધાતુઓમાં સ્વરની પછી ન્ ઉમેરાય છે. પણ પરોક્ષા અને અ [શવ્] સિવાય. રમ્મયતિ । લમ્મયતિ । પા. ૪ નિ. ૭ રમે । રમતે । લમે । લમતે ।

રમો ડપરોક્ષા-શ્વિ ૪૧૪૧૦૨

લમઃ ૪૧૪૧૦૩

૪ જિત્ કે જિત્ પ્રત્યય પર છતાં હન્ નો ઘાત્ થાય છે. હન્ + અ [ઘઙ્] ઘાતઃ । હન્ + ઇ [ણિગ્] ઘાતયતિ । ણિગતિ ધાત્ ૪૧૩૧૦૦

૫ ગત્યર્થ, બોધાર્થ, આહારાર્થ, શબ્દકર્મક (જે ધાતુઓની ક્રિયા, અથવા કર્મ, શબ્દરૂપ હોય તે.) અને નિત્ય અકર્મક, આટલા ધાતુઓનો મૂળ કર્તા પ્રેરક લેહમાં કર્મ થાય છે. પણ ની, શ્વાદ્, અદ્, હ્રે શબ્દાય્ અને ક્રન્દ્ સિવાય.

ગમયતિ ચૈત્રં ગ્રામમ્ । ચૈત્રને ગામ મોકલે છે.

બોધયતિ શિષ્યં ધર્મમ્ । શિષ્યને ધર્મ જણાવે છે.

મોજયતિ બદ્ધમોદનમ્ । બાળકને ભાત ખવરાવે છે.

૧. જલ્પયતિ મૈત્રં દ્રવ્યમ્ । મૈત્રને દ્રવ્ય બોલાવે છે.

૨. અધ્યાપયતિ બદ્ધં વેદમ્ । બાળકને વેદ બોલાવે છે.

શાયયતિ મૈત્રં ચૈત્રઃ । ચૈત્ર મૈત્રને સુવાડે છે.

વિરુદ્ધ ઉદાહરણો :—

પાચયત્યોદનં ચૈત્રેણ મૈત્રઃ । મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાત રંધાવે છે.

નાયયતિ મારં ચૈત્રેણ મૈત્રઃ । મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાર ખેંચાવે છે.

અહીં મૂળકર્તાને તૃતીયા રહેશે. (પ્ર. પા. ૩૦ નિ. ૫)

ગતિ-બોધાહારાર્થ-શબ્દકર્મ-નિત્યાકર્મણામની-

શ્વાદિ-હ્રા-શબ્દાય્-ક્રન્દામ્ ૨૧૩૫.

૬ સકર્મક ધાતુઓનો મૂળકર્તા જે કર્મ ન વાપયું હોય તો પ્રેરક ભેદમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. પાચયતિ ચૈત્રં ચૈત્રેણ વા ।

વા-ડકર્મણામણિક્-કર્તા જો ૨।૨।૪

૭ હ અને કૃ ધાતુનો મૂળકર્તા વિકલ્પે કર્મ થાય છે. વિહારયતિ દેશં ગુરું ગુરુણા વા । આહારયતિ ઓદનં વાલં વાલેન વા । કારયતિ કટં ચૈત્રં ચૈત્રેણ વા ।
હ-ક્રો નવા ૨।૨।૮

૮ અનિટ્ (જેની પૂર્વે ઇ [ઈટ્] ન હોય એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો લોપ થાય છે. ચોરિ (ગ. ૧૦) ય [ક્ય] ચોર્યતે કર્મણિ. પ્ર+તાડિ+ય (કત્વા પ્રત્યયનો યષ્) પ્રતાડય । પણ ચોરયિત્વા । ચોરિ+ઇ [ણિગ્] = ચોરિ-ચોરયતિ, ૦તે પ્રેરક કારિ+ય [ક્ય] કાર્યતે એ પ્રમાણે હાર્યતે । યોજ્યતે । વાસ્યતે । દાપ્યતે । ગર્યતે । આનાય્યતે ઇત્યાદિ પ્રે. ક. । પ્રકાર્ય પ્રે. સં. ભૂ. કૃ. પણ, કારયિત્વા । સેટ્ છે.

જોરનિટિ ૪।૩।૮૩

૯ સેટ્ ત [ક્ત] અને તવત્ [તવતુ] પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો લોપ થાય છે. ચોરિ (ગ. ૧૦) ચોરિતઃ । ચોરિતવાન્, કારિ, કારિતઃ કારિતવાન્ પ્રે.

સેટ્-ક્તયોઃ ૪।૩।૮૪

૧૦ લઘુ સ્વર પછી રહેલા ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો ય [યષ્] પર છતાં, અય્ થાય છે. સંકથય્ય । પ્રશમય્ય ।

લઘો યપિ ૪।૩।૮૬

૧૧। અમ્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો અય્ થાય છે. ચોરયાંચકાર । કારયાંચકાર ।

આમન્તાલ્વાચ્યેત્નાવય્ ૪।૩।૮૫

૬ સકર્મક ધાતુઓનો મૂળકર્તા જો કર્મ ન વાપયું હોય તો પ્રેરક ભેદમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. પાચયતિ ચૈત્રં ચૈત્રેણ વા ।

વા-૬કર્મણામણિક્-કર્તા જો ૨।૨।૪

૭ હ અને ક્રૂ ધાતુનો મૂળકર્તા વિકલ્પે કર્મ થાય છે.

વિહારયતિ દેશં ગુરં ગુરુણા વા । આહારયતિ ઓદનં
વાલં વાલેન વા । કારયતિ કટં ચૈત્રં ચૈત્રેણ વા ।

હ-ક્રો નવા ૨।૨।૮

૮ અનિટ્ (જોની પૂર્વે ઇ [ઇટ્] ન હોય એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો લોપ થાય છે.

ચોરિ (ગ. ૧૦) ય [ક્ય] ચોર્યતે કર્મણિ. પ્ર+તાડિ+ય (ક્ત્વા પ્રત્યયનો યણ્) પ્રતાડય । પણ ચોરયિત્વા ।

ચોરિ+ઇ [ણિગ્] = ચોરિ-ચોરયતિ, ૦તે પ્રેરક

કારિ+ય [ક્ય] કાર્યતે એ પ્રમાણે હાર્યતે । યોડ્યતે ।

વાસ્યતે । દાપ્યતે । ગમ્યતે । આનાદ્યતે ઇત્યાદિ પ્રે. ક. । પ્રકાર્ય પ્રે. સં. ભૂ. કે પણ, કારયિત્વા । સેટ્ છે.

જેરનિટિ ૪।૩।૮૩

૯ સેટ્ ત [ક્ત] અને તવત્ [કવતુ] પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો લોપ થાય છે. ચોરિ (ગ. ૧૦) ચોરિતઃ ।

ચોરિતવાન્, કારિ, કારિતઃ કારિતવાન્ પ્રે.

સેટ્-ક્તયોઃ ૪।૩।૮૪

૧૦ લઘુ સ્વર પછી રહેલા ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો ય [યણ્] પર છતાં, અય્ થાય છે. સંકથય્ય । પ્રશમય્ય ।

લઘો યપિ ૪।૩।૮૬

૧૧| આમ્ પ્રત્યય પર છતાં, ઇ [ણિચ્ કે ણિગ્] નો અય્ થાય છે. ચોરયાંચકાર । કારયાંચકાર ।

આમન્તાલ્વાચ્યેત્નાવય્ ૪।૩।૮૫

(૨) અતતક્ષત્-આમાં પછીનો સ્વર લઘુ નથી કેમકે તેની પછી સ યોગ છે. ક્ષ્ સંયુક્ત છે, માટે પૂર્વના અ નો હ થયો નથી. અચકથત્-આમાં સમાનનો લોપ થાય છે, કેમકે કથ ધાતુમાં સમાન છે. (અર્ચીકથત્ પણ વપરાય છે.) અચકમત-આમાં હ [ણિગ્] નથી, સીધો અ [હ] પ્રત્યય લાગેલો છે. (૩) અચ્ચિક્વણત્-આમાં પૂર્વનો સ્વર લઘુ નથી કેમકે તેની પછી સંયોગ છે, માટે દીર્ઘ થયો નથી ઉર્ણુ-ઔર્ણુત્વત્-આમાં ધાતુ સ્વરાદિ છે, માટે પૂર્વનો-ણુનો સ્વર ઉ દીર્ઘ ન થયો. અચકથત્ । અસુસુલ્લત્-આમાં સમાનનો લોપ છે.

(૪) સ્મૃ, દ્ર, ત્વર્, પ્રથ, મ્રદ, સ્ત, અને સ્પશ્ ના પૂર્વના સ્વરનો અ થાય છે. અસસ્મરત્ । અદ્દરત્ । અતત્વ-રત્ । અપ્રથત્ । અમમ્રદત્ । અતસ્તરત્ । અપસ્પશત્ ।

સ્મૃ-દ્ર-ત્વર-પ્રથ-મ્રદ-સ્ત-સ્પશેરઃ ૪।૧।૬૫

(૫) વેષ્ટ અને ચેષ્ટ ના પૂર્વના સ્વરનો વિકલ્પે અ થાય છે. અવવેષ્ટત્, અવિવેષ્ટત્ । અચચેષ્ટત્-અચિચેષ્ટત્ ।

વા વેષ્ટ-ચેષ્ટઃ ૪।૧।૬૬

(૬) ગણ ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો ઈ અને અ થાય છે.

અજીગણત્, અજગણત્ ।

ઈ ચ ગણઃ ૪।૧।૬૭

(૭) આજ્, માસ્ માષ્, દીપ્, પીઙ્, જીર્, મીલ્, કણ્, રણ્, વણ્, મણ્, શ્રણ્, હ્રવે, હેટ્, લુટ્, લુપ્, અને લ્પ નો ઉપાત્ય વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

અબિમ્રજત્ - અબઆજત્ । અબીમસત્ - અબમાસત્ ।

અબીમષત્ - અબમાષત્ । અદીદિપત્ - અદિદીપત્ ।

અટિ + અ [હ] - પા. ૩૫ નિ. ૩ અટિટિ + અ - નિ. ૮ મા
 અટિટ્ । કરિ + હ - પા. ૨૬ નિ. ૮ કૃ કરિ - ચકરિ
 + હ - યવિ+હ - યુ યવિ +હ - લવિ + હ - લુ લવિ+હ -
 VI ણ્યન્ત ધાતુઓમાં મૂળ ધાતુ ડગ્ગ કરવો, એટલે ક કરિ એમ
 ન કરતાં કૃ કરિ આ પ્રમાણે ધાતુ ડગ્ગ કરવો. જેવી શ્રુતું
 પ્રે. ઈચ્છા. ચુક્ષાવયિપતિ ઈ. પણ સિદ્ધ થશે.

ઉપાન્ત્યસ્યા-ડસમાનલોપિ-શાસ્વૃદિતો હે ૪૧૨।૩૫
 ઓર્જા-ડન્તસ્થા-ડપર્ગે ડર્ગે ૪૧૧।૬૦

(૨) દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનું, લઘુ (દીર્ઘ ન હોય
 અથવા જેની પછી સંયોગ ન હોય, તેવો) સ્વર પર છતાં,
 ઇચ્છાદર્શકની જેમ (સન્વત્ પા. ૩૫ નિ. ૯. ૧૦) કાય
 થાય છે, પણ જેમાં સમાન સ્વરનો લોપ થયો હોય તેવા
 ધાતુઓને વર્જીને.

ચિકરિ + હ - યિયવિ + હ - લિલવિ + હ -
 અસમાનલોપે સન્વલ્ લઘુનિ હે ૪૧૧।૬૩

(૩) દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના લઘુસ્વરનો જો તેની પછી
 લઘુસ્વર હોય તો દીર્ઘ થાય છે. પણ સ્વરાદિ ધાતુઓ અને
 સમાન લોપવાળા ધાતુઓને વર્જીને.

અચીકરત્ । અચીયવત્ । અલીલવત્ ।

લઘો દીર્ઘો ડસ્વરાદેઃ ૪૧૧।૬૪

નિ. ૧૧ (૧) (૨) અને (૩) નાં પ્રત્યુદાહરણો—

(૧) અલુલ્લવત્—આમાં સમાનનો લોપ છે, કેમકે લુલ્લ ધાતુને
 હેડે અ સમાન સ્વર છે, માટે ઉપાન્ત્ય હસ્વ થયો નથી.
 શાત્, અશશાસત્ । ઓણ્, મા ઓણિણત્ । યાચ્,
 અચયાવત્ । લોક્, અલુલોકત્ । ઢૌક્, અહુઢૌકત્ ।

દશમા ગણનાં (પા. ૨૯ નિ. ૯)

અઘતનીઃ-અચૂચુરત્ । અચકથત્ । અજીગણત્ । અજ-
ગણત્, ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત પ્રેરકના નિયમો લગાડી કરવાં.

૨૨ ધારિ ધાતુના યોગમાં, લેણુદાર (ઉત્તમણું) ને ચતુર્થી થાય
છે. ધૃ ગ. ૬. આ. ધરવું-રહેવું. ધ્રિયતે શતમ્ । ધ્રિયમાણં
શતં પ્રયુજ્ઞતે હૃતિ ધારયતિ શતમ્ । ચૈત્રાય શતં
ધારયતિ મૈત્રઃ ચૈત્રના સો રૂપીઆ મૈત્ર ધારણુ કરે છે
રુચિ-કૃપ્યર્થ-ધારિભિઃ પ્રેય-વિકારોત્તમર્ણેષુ ૨૧૨૫૫

VII દાન્તઃ, દમિતઃ । શાન્તઃ શમિતઃ । પૂર્ણઃ, પૂરિતઃ ।
દસ્તઃ, દાસિતઃ । સ્પષ્ટઃ, સ્પાશિતઃ । છન્નઃ, છાદિતઃ ।
જ્ઞપ્તઃ, જ્ઞાપિતઃ ।

આ પ્રેરક ભૂત કૃદન્તો વિકલ્પે ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

ગૌ દાન્ત-શાન્ત-પૂર્ણ-દસ્ત-સ્પષ્ટ-છન્ન-જ્ઞપ્તમ્

૪૧૪૭૫

VIII દુષ્ ધાતુનો ઉ, ણિ પર છતાં 'દીર્ઘ' થાય છે. દુપ્યન્તં પ્રયુ-
જ્ઞતે દૂષયતિ ।

ऊद् दुषो गौ ४१४८०

IX પ્રેરક ભેદના કર્તારિ પ્રયોગમાં અઘતનીમાં અ [હ] લાગે છે
પણ કર્મણિ પ્રયોગમાં નહિ.

अनायि अनायिषाताम् अनाययिषाताम् अनायिषत
अनाययिषत पा. २७ नि. ११ पा. १९
नि. १८ पा. ३६ नि. ८

णि-श्रि-दु-सु-कमः कर्तरि ङः ३१४५८

મધ્યમા સમાપ્તા

અચીકળત્ - અચકાળદ્ । હવે-અજૂહવત્-અજુહાવત્ ।
અજીહિઠત્ - અજિહેઠત્ । અલૂલુટત્ - અલુલોટત્ ।
આજ-ભાસ-ભાષ-દીપ-પીઢ-જીવ-મીલ-કળ-રળ-
વળ-મળ-શ્રળ-હે-હેઠ-લુટ-લુપ-લપાં નવા ૪૧૨।૩૬

(૮) ઉપાન્ત્ય ક્ક વર્ણનો વિકલ્પે ક્ક થાય છે.

વૃત્ - અવીવૃતત્ - અવવર્તત્ ।

કૃત્ ગ- ૧૦ અચીકૃતત્ - અચિકીર્તત્ ।

ઋદ્ ઋવર્ણસ્ય ૪૧૨।૩૭

(૯) ઘ્રા ના ઉપાન્ત્યનો વિકલ્પે ઙ થાય છે.

અજિઘ્નિપત્ - અજિઘ્નપત્ ।

જિઘ્નતેરિઃ ૪૧૨।૩૮

(૧૦) સ્થા ના ઉપાન્ત્યનો નિત્ય ઙ થાય છે. અત્તિષ્ઠિપત્ ।

તિષ્ઠતેઃ ૪૧૨।૩૯

(૧૧) પા પીવું નો પીવ્ય થાય છે. અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
અપીવ્યત્ ।

હે પિવઃ પીવ્ય ૪૧૧।૩૩

(૧૨) સ્વપ્ નો સુપ્, હવે નો હુ અને શ્વિ નો વિકલ્પે શુ
થાય છે. અસૂપુપત્ । અજૂહવત્ । અશૂશવત્, અશિશ્વયત્

સ્વપે યૈહ્-હે ચ ૪૧૧।૮૦

દ્વિત્વે હઃ ૪૧૧।૮૭

શ્વેર્વા ૪૧૧।૮૯

આશીઃ—

કારિ + યાત્ - નિ. ૮ કાર્યાત્ કાર્યાસ્તામ્ કાર્યાસુઃ ૪
આ. કારયિષીષ્ઠ ૦ ધીયાસ્તાત્ ૦ ધીરન્ ૪૦

૪ વિકરણ પ્રત્યય થવાનો ન હોય ત્યારે, આય વિગેરે (ઉપર કહેલા) પ્રત્યયો વિકરણે થાય છે. ગોપાયિતા ગોપિતા ગોપ્તા । ક૦ ગોપાય્યતે (પા. ૩૫ નિ. ।) ગુપ્યતે । ગોપાયાંચકાર જુગોપ । પળયાંચકાર પેળે । કામયિતા કમિતા । ઋતીયિતા અર્તિતા । ઋતીયાંચક્રે આનર્ત્ત ।

અ-શવિ તે વા ૩૧૪૧૪

૫ 'ગર્હા કરવી' એ અર્થમાં ગુપ્ ધાતુથી અને 'ક્ષમા કરવી' એ અર્થમાં તિજ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં સ [સન્] પ્રત્યય થાય છે. જુગુપ્સતે ગર્હતે इत्यर्थः । તિતિક્ષતે સહતે इत्यर्थः ।

ગુપ્-તિજો ગર્હા-ક્ષાન્તૌ સન્ ૩૧૪૧૫

૬ 'સંશય' અને 'પ્રતિકાર' એ એ અર્થમાં કિત્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય થાય છે. વિચિકિત્સતિ મે મનઃ સંશેતે इत्यर्थः । માઝં મન સંશય કરે છે. વ્યાધિં ચિકિત્સતિ પ્રતિકરોતી-ત્યર્થઃ । વ્યાધિનો પ્રતિકાર કરે છે.

કિતઃ સંશય-પ્રતિકારે ૩૧૪૧૬

૭ 'નિશાન' એ અર્થમાં દાન્ ધાતુથી, 'આજ્ઞવ' એ અર્થમાં દાન્ ધાતુથી 'વિચાર' એ અર્થમાં માન્ ધાતુથી અને 'વૈરુધ્ય' એ અર્થમાં બધ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં [સન્] પ્રત્યય થાય છે અને (દ્વિરુક્તિ થયે છતે પૂર્વાના) દ્વ નો દીર્ઘ થાય છે.

શીશાંસતે । શીશાંસતિ શસ્ત્રસ્ । શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે

દીદાંસતે । દીદાંસતિ । સરળતા રાખે છે.

મીમાંસતે ધર્મસ્ । ધર્મને વિચારે છે

ચીમ્ત્સતે । વિરૂપતા કરે છે, મોં બગાડે છે.

જ્ઞાન્-દાન્-માન્-વધાદ્ નિશાનાર્જવ-વિચાર-વૈરુધ્યે

દીર્ઘશ્વેતઃ ૩૧૪૧૭

ઉત્તમા

પાઠ ૧ લો. ધાતુપાઠમાં અપઠિત ધાતુઓ

૧. ભ્વાદિ વિગેરે દશ ગણોના ધાતુપાઠમાં પઠિત (કહેલા) ધાતુઓ પૂર્વે આપ્યા છે, હવે-અહીં, ધાતુપાઠમાં અપઠિત-લૌકિક, સૌત્ર અને વાક્ય-કરણીય ધાતુઓ આપવામાં આવે છે.

ક્રિયાર્થો ધાતુઃ ૩।૩।૩

- ૥ ઉદ્ પછી સ્થા અને સ્તમ્ભ નો સ્ લોપાય છે ઉત્થાનમ્ ઉત્તભ્નાતિ ।

ઉદઃ.સ્થા-સ્તમ્ભઃ સઃ ૧।૩।૪૪

પાઠ ૨ જો. સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓ

૧. ગુપ્ 'રક્ષણ કરવું' ધૂપ્ વિચ્છ પણ્ અને પન્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં આય પ્રત્યય થાય છે. ગોપાયતિ । ધૂપાયતિ । વિચ્છાયતિ । પણ્ અને પન્ ધાતુ આય પ્રત્યય લાગ્યા પછી, પરસ્મૈપદી છે. પણાયતિ । પનાયતિ । ક્વચિત્ પણાયતે । પનાયતે । વ્યાપાર અર્થમાં પણ્ ધાતુને અન્યમતે આય લાગતો નથી. શતસ્ય પણતે ।

ગુપૌ-ધૂપ-વિચ્છિ-પણિ-પનેરાયઃ ૩।૪।૧

૨. કમ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં ક્ [ગિહ્] પ્રત્યય થાય છે. કામયતે । કમેઃ ગિહ્ ૩।૪।૨

૩. ઋત્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં ઈય [હીય] પ્રત્યય થાય છે અને આત્મને પદી થાય છે. ઋતીયતે ।

ઋતેઃ હીયઃ ૩।૪।૩

- ૪ યજ્ઞન્ત ધાતુઓ આત્મનેપદી છે. પાપચ્ય + તે—
 દ્વિતીયા પા. ૧ નિ. ૨થી પાપચ્ય+અ [શ્ચ્] +તે પ્રથમા
 પા. ૪ નિ. ૧થી અ લોપ. પાપચ્યતે ।
 પાપચ્યતે—રીતસર, અતિશય તથા વારંવાર પકાવે છે.
 મૃશં પુનર્પુનર્વા જ્વલતિ—જાજ્વલ્યતે । આ
 મૃશં પુનર્પુનર્વા લુનાતિ—લોલૂયતે । શુષ્ણ
 યદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. એટલે, પક્ષે—
 મૃશં પચતિ, પુનર્પુનર્વા પચતિ ધ્યાદિ વાક્ય રહે છે.
 इङितः कर्तरि ३।३।२२

- ૫ અદ્, ક્ર, સૂત્ર, મૂત્ર, સૂચ, અશ્, અને ઋણું ધાતુથી,,
 ભૃશ અને આભીક્ષય અર્થમાં યજ્ઞ વિકલ્પે થાય છે.

મૃશં	પુનર્પુનર્વા	અટતિ	અટાટયતે ।
”	”	इयर्ति ऋच्छति वा	અરાર્યતે ।
”	”	સૂત્રયતિ	સોસૂત્રયતે ।
”	”	મૂત્રયતિ	મોમૂત્રયતે ।
”	”	સૂચયતિ	સોસૂચયતે ।
”	”	अश्रुते, अश्नाति वा	અશાશ્યતે ।
”	”	ऊर्णोति	ऊर्णोनूयते । નિ. ૧૫

अटयर्ति-सूत्रि-मूत्रि-शूच्य-शूर्णोः ३।४।१०

- ૧ સંયોગની પછી ઋ હોય એવા ઋકારાન્ત ધાતુઓનો, તેમજ
 ઋ ધાતુનો યજ્ઞ પર છતાં શુષ્ણ થાય છે. ઋ + યજ્ઞ = અર્ય—
 દ્વિ. પા. ૩૫ નિ. ૩થી અર્યર્ય—
 દ્વિ. પા. ૧૪ નિ. ૧૬થી અર્ય-નિ. ૩થી અરાર્ય-અરાર્યતે ।
 स्मृ + यज् - सास्मर्यते ।

कय-यडाशीर्ये ४।३।१०

પાઠ. ૩ બે. કણ્ઠવાદિ ધાતુઓ.

- ૧ કણ્ઠ વિગેરે ધાતુઓથી સ્વાર્થમાં ય (યક્) પ્રત્યય થાય છે. કણ્ઠ + યક્ + શવ્ + તિ = દ્વિતીયા પાઠ. ૧ નિ. ૨થી અ [શવ્] પ્રથમા પા. ૪ નિ. ૧થી પહેલાંનો અ લોપાય છે. કણ્ઠૂયતિ । કણ્ઠૂયતે । કર્મણિ કણ્ઠૂયતે । પા. ૩૫ નિ. ૧ દ્વિતીયા પા. ૩૫ નિ. ૧થી અ લોપાય છે. મગધ+ય+અ+તિ=મગધ્યતિ । પા. ૪ નિ. ૧૭ થી મગધિતા । મગધિ-પ્યતિ ક. મગધ્યતે ।

ધાતોઃ કેણ્ઠવાદે યક્ ૩।૪।૮

- ૨ યક્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વર દીર્ઘ થાય છે. મન્તુ + ય = મન્તૂય । મન્તૂય + શવ્ + તિ = મન્તૂયતિ । દીર્ઘઃ ચિવ-યઙ્-યક્-ક્યેષુ ચ ૪।૩।૧૦૮.

પાઠ ૪ થો. યઙ્ન્ત (યઙ્ પ્રક્રિયા)

- ૧ વ્યંજનાદિ એક સ્વરવાળા ધાતુથી, ભૃશ-રીતસર અથવા અતિશય અર્થમાં તથા આભીક્ષય-વારંવાર અર્થમાં ય (યઙ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ભૃશં પચતિ - પચ્ + ય [યઙ્] પચ્ય-પુનઃ પુનઃ પચતિ-પચ્ + ય [યઙ્] પચ્ય - વ્યઙ્જનાદેરેકસ્વરાદ્ ભૃશાભીક્ષયે યઙ્ વા ૩।૪।૯
- ૨ યઙ્ન્ત ધાતુનો એકસ્વરી આઘ અંશ ડળલ થાય છે. પપચ્ય-સન્યઙ્શ્ચ ૪।૧।૩
- ૩ ની વિગેરે આગમ ન આવેલો હોય, એવા યઙ્ન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વનો-આ અને ગુણુ થાય છે. પાપચ્ય । આ પાપચ્ય-રીતસર પકાવવું, અતિશય પકાવવું, વારંવાર પકાવવું. આ-ગુણાવન્યાદેઃ ૪।૧।૪૮

કુટિલં	કસતિ	ચનીકસ્યતે ।
”	પતતિ	પનીપત્યતે ।
”	પદ્યતે	પનીપદ્યતે ।
”	સ્કન્દતિ	ચનીસ્કદ્યતે ।

વચ્ચ-સંસ-ધ્વંસ-ઘ્રંશ-કસ-પત-પદ-સ્કન્દોઽન્તોનીઃ
૪૧૧૬૦

૯ અ ની પછી અનુનાસિક હોય એવા અનુનાસિક અન્તવાળા યજ્ઞન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને મૂ (મુ) આગમ થાય છે. મૃશં પુનર્પુનર્વા મળતિ બસ્મખ્યતે ।

મુરતોઽનુનાસિકસ્ય ૪૧૧૫૧

૧૧૧ મૂ (મુ) આગમના મૂ નો વ્યંજન પર છતાં, અનુસ્વાર અને સ્વ અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે. વંમખ્યતે । બસ્મખ્યતે ।

તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ ૧૧૩૧૧૪

૧૦ જપ્, જમ્, દહ્, દશ્, (દંશ્) મજ્જ અને પશ્ એ યજ્ઞન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને મુ આગમ થાય છે. મૃશં પુનર્પુનર્વા મનક્તિ બસ્મજ્યતે ।
” ” પશતિ પમ્પજ્યતે ।

જપ-જમ-દહ-દશ-મજ્જ-પશઃ ૪૧૧૫૨

૧૧ ચર્ અને ફલ્ એ એ યજ્ઞન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને મુ આગમ થાય છે. અને ઉપાન્ત્ય અ નો ડ થાય છે પણ તેનો ઓ-ગુણ થતો નથી. ચઙ્ચૂર્યતે । પમ્ફુલ્યતે ।
પા. ૫ નિ. ૧ અને ૨ થી ચઙ્ચૂર્તિ । પમ્ફુલ્તિ । અહિં દ્વિ. પા. ૧ નિ. ૭(૨)થી ઉપાન્ત્ય ડ નો ઓ ગુણ થતો નથી.

ચર્-ફલામ્ ૪૧૧૫૩

તિચો પાન્ત્યાતોઽનોદુઃ ૪૧૧૫૪

૬ ગતિ અર્થવાળા ધાતુથી કુટિલ અર્થમાં યજ્ઞ થાય છે.

કુટિલં ક્રામતિ ચઙ્ક્રમ્યતે । વાંકો ચાલે છે. નિ. ૯.

” દ્રમતિ દન્દ્રમ્યતે । આડો અવળો રખડે છે.

ગત્યર્થાત્ કુટિલે ૩૧૪૧૧

૭ ગૃ, લુપ્, સદ્, ચર, જપ્, જમ્, દંશ્ અને દહ્ ધાતુથી ગર્હ્ય-નિન્ધ અર્થમાં યજ્ઞ થાય છે.

ગર્હ્યમ્ નિગિરતિ નિજેગિલ્યતે । નિન્ધ થાય તેમ ખાય છે.

” લુમ્પતિ લોલુપ્યતે ।

” સીદતિ સાસદ્યતે ।

” ચરતિ ચઙ્ચૂર્યતે । નિ. ૧૧

” જપતિ જઙ્ગપ્યતે । નિ. ૧૦

” જમ્ભતિ, તે જઙ્મ્યતે ।

” દશતિ દન્દશ્યતે ।

” દહતિ દન્દહ્યતે ।

ગૃ-લુપ-સદ-ચર-જપ-જમ-દશ-દહો ગર્હ્યે ૩૧૪૧૨

૧૧ યજ્ઞ, ૫૨ છતાં ગૃ ધાતુના રૂ નો લ્ થાય છે.

નિ + ગૃ + યજ્ઞ - દ્વિ. પા. ૩ નિ. ૬ થી-

નિગિર્ય-નિગિલ્ય-નિજેગિલ્યતે ।

ગ્રો યજ્ઞિ ૨૧૩૧૦૧

૮ વઙ્ચ્, સ્સ, ધ્વંસ્, અંશ, કસ્, પત્, પદ્ અને સ્કન્દ્, એ યજ્ઞન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે પૂર્વને ની આગમ થાય છે.

કુટિલં વઙ્ચતિ વનીવચ્યતે । દ્વિ. પા ૩ નિ. ૮

મૃશં પુનર્પુનર્વા સંસતે સનીસસ્યતે ।

” ” ધ્વંસતે દનીધ્વસ્યતે ।

” ” અંશતે બનીમ્રશ્યતે ।

૧૭ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલા ય્ નો અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. પાપચિતા । ભ. પાપચિષ્યતે । ક્રિ. અપાપચિષ્યત । પરો. પાપચાંચક્રે । અદ્ધ. અપાપચિષ્ટ । આશીઃ પાપચિષીષ્ટ । ડર્ભણિ-લોલૂચ્યતે । પાપચ્યતે ।

યોઽશિતિ । ૪૧૩।૮૦

IV ગૃ ૬. પર ના રૂ નો લ્ પણ થાય છે. ગિરતિ ગિલતિ । નવા સ્વરે ૨।૩।૧૦૨

V જમ્ ધાતુને સ્વરતી પછી, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર, છતાં, મ્ આગમ થાય છે. જમ્મતિ ।

જમઃ સ્વરે ૪।૪।૧૦૧

પાઠ ૫ મો. યડ્ લુપ્ ધાતુઓ (યડ્ લુબન્ત-પ્રક્રિયા)

૧ યડ્ નો બહુલતાએ લોપ (લુપ્) થાય છે. (પણ દ્વિત્વ થાય છે) યડ્ લુપ્ ધાતુઓ બીજા ગણમાં ગણાય છે અને પરસ્મૈપદી છે. મૃશં પુનર્પુન વાં ભવતિ-મૂ + યડ્ — મૂ + (યડ્ લુપ્) = બોમૂ - બોમૂ + તિ = બોમોતિ ।
બહુલં લુપ્ ૩।૪।૧૪

૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, યડ્ લુપ્ ધાતુથી બહુલતાએ ર્ થાય છે. વામવીતિ । બોમોતિ । લાલપીતિ, લાલસિ ।

યડ્-તુ-રૂ-સ્તોર્ બહુલમ્ ૪।૩।૬૪

। હન્ સિવાય પંચમાન્ત ધાતુના સ્વરનો ક્વિપ્ અને ધુડાદિ ક્વિત્ ક્વિત્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. પ્રશાન્ પ્રશામૌ । શાન્તઃ શંશાન્તઃ । શાન્તવાન્ । શાન્ત્વા । શાન્તિઃ ।

અહન્-પશ્ચમસ્ય ક્વિ-ક્વિડતિ ૪।૧।૧૦૭

૧૭ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલા ય્ નો અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. પાપચિતા । ભ. પાપચિષ્યતે । ક્રિ. અપાપચિષ્યત । પરો. પાપચાંચક્રે । અઘ. અપાપચિષ્ટ । આશીઃ પાપચિષીષ્ટ । કમર્ણિ-લોલૂચ્યતે । પાપચ્યતે ।

યોઽશિતિ । ૪।૩।૮૦

IV ગૃ ૬. પર ના રૂ નો લ્ પણુ થાય છે. ગિરતિ ગિલતિ ।
નવા સ્વરે ૨।૩।૧૦૨

V જમ્ ધાતુને સ્વરની પછી, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર. છતાં, મ્ આગમ્ થાય છે. જમ્મતિ ।

જમઃ સ્વરે ૪।૪।૧૦૧

પાઠ ૫ મો. યડ્ લુપ્ ધાતુઓ (યડ્ લુબન્ત-પ્રક્રિયા)

૧ યડ્ નો બહુલતાએ લોપ (લુપ્) થાય છે. (પણુ દ્વિત્વ થાય છે)
યડ્ લુપ્ ધાતુઓ બીજા ગણુમાં ગણાય છે અને પરસ્મૈપદી છે.
મૃશં પુનર્પુન વાં ભવતિ-મ્ + યડ્ —
મ્ + (યડ્ લુપ્) = બોમ્ - બોમ્ + તિ = બોમોતિ ।

વૃહલં લુપ્ ૩।૪।૧૪

૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, યડ્ લુપ્ ધાતુથી બહુલતાએ ર્ થાય છે. વામ્ભવીતિ । વોમોતિ ।
લાલપીતિ, લાલસિ ।

યડ્-તુ-રુ-સ્તો વૃહલમ્ ૪।૩।૬૪

I હન્ સિવાય પંચમાન્ત ધાતુના સ્વરનો ક્વિપ્ અને ધ્રુઙાદિ ક્રિત્ ઉત્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. પ્રશાન્ પ્રશામૌ । શાન્તઃ શંશાન્તઃ । શાન્તવાન્ । શાન્ત્વા । શાન્તિઃ ।

અહન્-પશ્વમસ્ય ક્વિ-ક્વિહતિ ૪।૧।૧૦૭

॥ ધાતુના મ્ નો પદને અંતે અને મ વ પર છતાં ન્ થાય છે.
 પ્રશામ્યતિ इति क्विप् प्रशान् । चङ्कमीमि चङ्कन्मि ।
 चङ्कन्वः । चङ्कन्मः । अचङ्कमीत्, अचङ्कन् ।

મો નો મ્વોશ્ચ ૨૧૧૬૭

વોભૂ-વ. વોભવીતિ-વોભોતિ । વોભૂતઃ । વોભુવતિ ।

દ્વિ. પા. ૧૪ નિ. ૩

૨ અવોભવીત્-અવોભોત । અવોભૂતામ્ । અવોભવુઃ ।

દ્વિ. પા. ૧૪ નિ. ૬ દ્વિ. પા. ૧૨ નિ. ૫

૩ ઋ વાળા યડ્ લુપ્ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને રિ, ર્
 અને રી આગમ થાય છે.

ઋ-ચરિકરીતિ-ચરિકર્તિ । ચરિકૃતઃ । ચરિકૃતિ ।

ચર્કરીતિ-ચર્કર્તિ । ચર્કૃતઃ । ચર્કૃતિ ।

ચરીકરીતિ-ચરીકર્તિ । ચરીકૃતઃ । ચરીકૃતિ ।

નૃત-નરિનૃતીતિ-નર્નર્તિ । નરિનૃત્તઃ । નરિનૃતતિ ।

નર્નૃતીતિ નર્નર્તિ । નર્નૃત્તઃ । નર્નૃતતિ ।

નરીનૃતીતિ-નરીનર્તિ । નરીનૃત્તઃ । નરીનૃતતિ ।

રિ-રો ચ લુપિ ૪૧૧૫૬

દ્વિ. પા. ૧૫ નિ. ૬ નરીનૃતીતિ । લોલુપીતિ, લોલોપ્તિ ।

પાઠ ૬ ૬૭૧ નામ ધાતુઓ

૪ દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છામાં કામ્ય અન્યથ વિકલ્પે થાય છે.

પુત્રમિચ્છતિ-પુત્ર + કામ્ય = પુત્રકામ્ય (ધાતુ) પુત્રને ઈચ્છતું.

પુત્રકામ્ય + શવ્ + તિ = પુત્રકામ્યતિ પુત્રને ઈચ્છે છે.

इदमिच्छति इदंकाम्यति એને ઈચ્છે છે.

स्वरिच्छति स्वःकाम्यति સ્વર્ગને ઈચ્છે છે.

પહે- હદમિચ્છતિ । આ પ્રમાણે સર્વત્ર વાક્ય રહે છે.

દ્વતીયાયાઃ કામ્યઃ ૩૧૪૧૨૨

૨ સ્ કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છાના અર્થમાં ચ (ક્યન્) અને કામ્ય વિકલ્પે થાય છે.

પુત્રમિચ્છતિ પુત્રીયતિ પુત્રને ઇચ્છે છે નિ. ૩

નાવમિચ્છતિ નાવ્યતિ નાવને ઇચ્છે છે. નિ. ૧૧

વાચમિચ્છતિ વાચ્યતિ વાણીને ઇચ્છે છે. પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧

એ પ્રમાણે પુત્રકામ્યતિ । વાક્કામ્યતિ । પ્ર. પા. ૩૪ નિ. ૧ જુઓ

અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ ૩૧૪૧૨૩

૩ ક્યન્ પર છતાં અ વર્ણનો ઈ થાય છે. પુત્રીયતિ । માલીયતિ ।

ક્યનિ ૪૧૩૧૧૨

૪ મ્ કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય ઉપમાન ભૂત દ્વિતીયાન્ત અને આધાર નામથી આચાર અર્થમાં વ્યન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પુત્રમિવાચરતિ પુત્રીયતિ છાત્રમ્ । છાત્રને પુત્રની જેમ રાખે છે.

પ્રાસાદે ઈવાચરતિ પ્રાસાદીયતિ કુટ્યામ્ ।

ગુપ્તીમાં મહેલની જેમ આચરણ કરે છે. વર્તે છે.

આધારાચ્ચોપમાનાદાચારે ૩૧૪૧૨૪

૫ ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં ં (કિવપ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ગલ્મ, કલીલ અને હોડ શબ્દથી કિવપ્ પ્રત્યય આત્મતેપદી થાય છે.

અશ્વ ઇવાચરતિ અશ્વતિ અશ્વની જેમ આચરણ કરે છે.

દધિ ઇવાચરતિ દધયતિ દહિની જેમ આચરણ કરે છે.

રાજેવાચરતિ રાજનતિ રાજની જેમ આચરણ કરે છે.

મધુલિડિવાચરતિ મધુલેહતિ ભમરાની જેમ આચરણ કરે છે.

ગોધુગિવાચરતિ ગોદોહતિ ગાય દોનારની જેમ આચરણ કરે છે.
 ગત્મ ઇવાચરતિ ગલ્મતે હોંશિયારની જેમ આચરણ કરે છે.
 વ્લીવ ઇવાચરતિ વ્લીવતે નપુંસકની જેમ આચરણ કરે છે.
 હોડ ઇવાચરતિ હોડતે મૂર્ખની જેમ આચરણ કરે છે.

વર્તુઃ કિવપ્ ગલ્મ-વિલ્મ-હોડાત્તુ કિત્ ૩૧૪૧૨૫

ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં ય (ક્યઙ્) વિકલ્પે
 થાય છે. ક્યઙ્ આત્મનેપદી છે. ઇયેન ઇવાચરતિ ઇયેનાયતે !
 હંસાયતે । અશ્વાયતે । ગલ્માયતે ગર્દમાયતે ।

ક્યઙ્ ૩૧૪૧૨૬

૭ ક્યન્, ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ્ પર છતાં સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
 નિધિમિચ્છતિ નિધીયતિ । દધીયતિ । ક્યન્ નિ. ૨.
 ઇયેન ઇવાચરતિ ઇયેનાયતે । ક્યઙ્ નિ. ૬.

અમૃશો મૃશો ભવતિ મૃશાયતે । નિ. ૧૨. ભુઓ ક્યઙ્
 આલોહિતો લોહિતો ભવતિ લોહિતાયતિ । લેહિતાયતે ક્યઙ્ષ્
 નિ. ૧૩ ભુઓ.

દીર્ઘશ્ચિવ-યઙ્-યક્-ક્યેષુ ચ ૪૧૩૧૧૦૮

૮ સ્ કારાન્ત ઉપમાન કર્તાનામથી આચાર અર્થમાં ક્યઙ્ વિકલ્પે
 થાય છે અને સ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. પય ઇવાચરતિ
 પયાયતે । પયસ્યતે । સર ઇવાચરતિ સરાયતે । સરસ્યતે ।

સો વા લુક્ ચ ૩૧૪૧૨૭

૯ ઓજસ્ અને અપ્સરસ્ ઉપમાન કર્તાનામથી આચાર અર્થમાં
 ક્યઙ્ વિકલ્પે થાય છે. અને સ્ નો લોપ થાય છે. ઓજઃ
 (ઓજસ્વી) ઇવાચરતિ ઓજાયતે । અપ્સરા ઇવાચરતિ
 અપ્સરાયતે ।

ઓજો-અપ્સરસઃ ૩૧૪૧૨૮

- ૧૦ ક્યન્ અને ક્યઙ્ પર છતાં ક્ર નો રી થાય છે.
 પિતરમિચ્છતિ પિત્રીયતિ । માત્રીયતિ । ક્યન્ નિ. ૨.
 પિતેવાચરતિ પિત્રીયતે । માત્રીયતે ક્યઙ્ નિ. ૬.
 ક્રતો રીઃ ૪૧૩૧૦૯
- ૧૧ કર્મણિ ક્ય સિવાય ચકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં, ઓ
 અને ઔ નો અનુક્રમે અવ્ અને આવ્ થાય છે.
 ગામિચ્છતિ ગમ્યતિ । નામ્યતિ । ક્યન્ નિ. ૨.
 ગૌરિવાચરતિ ગમ્યતે । નામ્યતે । ક્યઙ્ નિ. ૬.
 દ્યક્યે ૧૧૨૧૨૫
- ૧૨ મૃશાદિ કર્તા નામથી ચિવ ના અર્થમાં ક્યઙ્ વિકલ્પે થાય
 છે અને સ્ અને ત્ નો લોપ થાય છે અમૃશો મૃશો ભવતિ
 મૃશાયતે । અનુન્મના ઉન્મના ભવતિ ઉન્મનાયતે । અવેહત્
 વેહત્ ભવતિ વેહાયતે । અનોજસ્વી ઓજસ્વી ભવતિ
 ઓજાયતે । અપણ્ડિતઃ પણ્ડિતો ભવતિ પણ્ડિતાયતે ।
 શુચીયતે । નીલાયતે । હરિતાયતે । મન્દાયતે । ઇત્યાદિ.
 ચ્ચયર્થે મૃશાદેઃ સ્તૌઃ ૩૧૪૧૨૯
- ૧૩ આ (ઢાચ્) (પા. ૧૬ નિ. ૬૩) પ્રત્યયાન્ત અને લોહિત
 વિગેરે કર્તાનામથી ચિવ ના અર્થમાં ય (ક્યઙ્) પ્રત્યય થાય
 છે. ક્યઙ્ ઉચ્ચપદી છે. અપટત્ પટત્ ભવતિ પટપટાયતિ,
 પટપટાયતે । અથવા અપટપટા પટપટા ભવતિ પટપટાયતિ,
 પટપટાયતે । અલોહિતો લોહિતો ભવતિ લોહિતાયતિ,
 લોહિતાયતે । અશ્યામો શ્યામો ભવતિ શ્યામાયતિ, શ્યામાયતે ।
 અધૂમઃ (અધૂમવાન્) ધૂમવાન્ ભવતિ ધૂમાયતિ, ધૂમાયતે ।
 નિ. ૭. અનિદ્રાવાન્ નિદ્રાવાન્ ભવતિ નિદ્રાયતે ।
 ઢાચ્ લોહિતાદિભ્યઃ પિત્ ૩૧૪૧૩૦

૨૩ માળ્ડ કર્મથી સમાચયન ભેગું કરવું એવા અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. માળ્ડાનિ સમાચિનોતિ સંમાળ્ડયતે । પરિમાળ્ડયતે । ઉપકરણ, વાસણ કે કરીયાણું ભેગું કરે છે. માળ્ડાત્ સમાચિતૌ ૩।૪।૪૦

૨૪ વીવર કર્મથી પરિધાન પહેરવું અને અર્જન મેળવવું, એ અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. વીવરમ્ પરિધત્તે પરિવીવરયતે । કપડું પહેરે છે. ” સમાચ્છાદયતિ સંચીવરયતે । કપડું પહેરે છે, વીવરમ્ અર્જયતિ વીવરયતે । કપડું મેળવે છે. ” સમાર્જયતિ સંચીવરયતે । ”

વીવરાત્ પરિધાનાર્જને ૩।૪।૪૧

૨૫ નામથી ક્રૂ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં ણિચ્ બહુ પ્રકારે થાય છે. મુળં કરોતિ મુળ્ડયતિ છાત્રમ્ । સિશ્રયતિ ઓદનમ્ । લવણયતિ સૂપમ્ । લઘું કરોતિ લઘયતિ । છિદ્રયતિ । કર્ણયતિ । દળ્ડયતિ । અન્ધયતિ । અઙ્કયતિ । વ્યાકરણસ્ય સૂત્રં કરોતિ વ્યાકરણં સૂત્રયતિ । દ્વારસ્યોદ્ઘાટનં કરોતિ દ્વારમુદ્ઘાટયતિ ।

પટુમાચષ્ટે કરોતિ વા પટયતિ । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)

સ્થૂલં સ્થવયતિ । દૂરં દવયતિ ।

યુવાનં યવયતિ । ક્ષિપ્રં ક્ષેપયતિ । શુદ્રં ક્ષોદયતિ ।

પ્રિયં પ્રાપયતિ । સ્થિરં સ્થાપયતિ । સ્ફિરં સ્ફાપયતિ ।

પા. ૧૮ નિ. ૮ (૧) દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૧ (૪)

પુચ્છં પુચ્છયતિ ।

વા વૃક્ષયતિ

શબ્દયતિ । વરયતિ । કલહયતિ । ણિચ્
તપઃ કરોતિ તપસ્યતિ । ક્યન્

શબ્દાદેઃ કૃતૌ વા ૩૧૪।૩૫

તપસઃ ક્યન્ ૩૧૪।૩૬

- ૨૦ નમસ્, વરિવસ્ અને ચિત્ર કર્મનામથી કૃતિ અર્થમાં અનુક્રમે
અર્થા સેવા અને આશ્રય અર્થમાં, ક્યન્ વિકલ્પે થાય છે.
નમઃ કરોતિ નમસ્યતિ દેવાન્ દેવાની પૂજા કરે છે.
વરિવઃ કરોતિ વરિવસ્યતિ ગુરૂન્ । ગુરુની સેવા કરે છે.
ચિત્રં કરોતિ ચિત્રીયતે । (આત્મનેપદી) આશ્રય કરે છે.
નમો-વરિવશ્ચિત્રલ્લો ડર્ચા-સેવાશ્રયે ૩૧૪।૩૭

- ૨૧ અજ્ઞ વાયિ કર્મનામથી નિરસન અર્થમાં ઙ્ (ણિઙ્) વિકલ્પે
થાય છે. ણિઙ્ આત્મનેપદી છે. હસ્તૌ નિરસ્યતિ હસ્તયતે ।
પાદયતે । ગ્રીવયતે । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)
હસ્તં કરોતિ હસ્તયતિ । નિ. ૨૫ થી ણિચ્
અજ્ઞાદ નિરસને ણિઙ્ ૩૧૪।૩૮

- ૨૨ પુચ્છ કર્મથી ઉદસન ઉચ્ચે ફેંકવું, પર્યસન ચોતરફ ફેંકવું.
વ્યસન એકદમ ફેંકવું અને અસન ફેંકવું, એ અર્થમાં ણિઙ્
પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પુચ્છમ્ ઉદસ્યતિ ઉત્પુચ્છયતે । પુંછડું ઉછાળે છે.

પુચ્છમ્ પર્યસ્યતિ પરિપુચ્છયતે । પુંછડું ફેરવે છે. લમાવે છે.

પુચ્છમ્ વ્યસ્યતિ વિપુચ્છયતે । પુંછડું પેછાડે છે.

પુચ્છમ્ અસ્યતિ પુચ્છયતે । પુંછડું ફેંકે છે.

પુચ્છાદ ઉત્-પરિ-વ્યસને ૩૧૪।૩૯

૨૩ માંડ ક્રમથી સમાચયન ભેગું કરવું એવા અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. માંડાનિ સમાચિનોતિ સંમાંડયતે । પરિમાંડયતે । ઉપકરણ, વાસણ કે કરીયાણું ભેગું કરે છે. માંડાત્ સમાચિતૌ ૩।૪।૪૦

૨૪ વીવર ક્રમથી પરિધાન પહેરવું અને અર્જન મેળવવું, એ અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વીવરમ્ પરિધત્તે પરિવીવરયતે । કપડું પહેરે છે.

„ સમાચ્છાદયતિ સંવીવરયતે । કપડું પહેરે છે,
વીવરમ્ અર્જયતિ વીવરયતે । કપડું મેળવે છે.

„ સમાર્જયતિ સંવીવરયતે । „

વીવરાત્ પરિધાનાર્જને ૩।૪।૪૧

૨૫ નામથી કૃ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં ણિચ્ બહુ પ્રકારે થાય છે.

મુણ્ડં કરોતિ મુણ્ડયતિ છાત્રમ્ । મિશ્રયતિ ઓદનમ્ ।
લવણયતિ સૂપમ્ । લઘું કરોતિ લઘયતિ । છિદ્રયતિ ।
કર્ણયતિ । દણ્ડયતિ । અન્ધયતિ । અઙ્કયતિ । વ્યાકરણસ્ય
સૂત્રં કરોતિ વ્યાકરણં સૂત્રયતિ । દ્વારસ્યોદ્ઘાટનં કરોતિ
દ્વારમુદ્ઘાટયતિ ।

પટુમાચળ્ટે, કરોતિ વા પટયતિ । પા. ૧૮ નિ. ૮ (૬)

સ્થૂલં સ્થવયતિ । દૂરં દવયતિ ।

યુવાનં યવયતિ । ક્ષિપ્રં ક્ષેપયતિ । શુદ્રં ક્ષોદયતિ ।

પ્રિયં પ્રાપયતિ । સ્થિરં સ્થાપયતિ । સ્ફિરં સ્ફાપયતિ ।

પા. ૧૮ નિ. ૮ (૧) દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૧ (૪)

પુચ્છં પુચ્છયતિ ।

વૃક્ષમાચળ્ટે રોપયતિ વા વૃક્ષયતિ ।

કૃતં ગૃહ્ણતિ કૃતયતિ । વર્ણયતિ । ત્વચયતિ । ત્તચ અકરાન્તઃ।

રૂપં દર્શયતિ રૂપયતિ રૂપ દેખાડે છે. । રૂપં નિધયાયતિ
 નિરૂપયતિ રૂપ જુએ છે. વહ્નં પરિદધાતિ પરિવહ્યયતિ ।
 હસ્તિનાતિકામતિ અતિહસ્તયતિ । હાથીવડે ઉદ્ધવન કરે છે.
 વર્મણા સંનહ્યતિ સંવર્મયતિ । અખતર વડે સળંગ થાય છે.
 વીણયા ઉપગાયતિ ઉપવીણયતિ । વીણા વડે ગાય છે.
 સેનયા અભિયાતિ અભિષેણયતિ । સેના વડે સામે જાય છે.
 વાસ્યા છિન્નત્તિ વાસયતિ । અસિના અસયતિ ।
 શ્લોકૈરુપસ્તૌતિ ઉપશ્લોકયતિ । શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.
 હસ્તેનાપક્ષિપતિ અપહસ્તયતિ હાથ વડે દૂર કરે છે. ધકેલે છે.
 પુષ્પેનાર્ચયતિ પુષ્પયતિ । પુષ્પ વડે પૂજા કરે છે.
 પાશેન સંયચ્છતિ સંપાશયતિ । પાશ વડે બાંધે છે.
 પાશં પાશાદ્રા વિમોચયતિ વિપાશયતિ । પાશમાંથી છોડાવે છે.
 કૂલં પ્રતીપં ગચ્છતિ પ્રતિકૂલયતિ । પ્રતિકૂળ થાય છે.
 કૂલં અનુગચ્છતિ અનુકૂલયતિ । અનુકૂળ થાય છે.
 પુત્રં સૂતે પુત્રયતિ । પુત્રનો જન્મ આપે છે. ઈત્યાદિ
 ણિજ્ બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ ૩૧૪૧૪૨

૨૬ ભોજન ખાવું અને ભોજનનિવૃત્તિ ન ખાવું, એ અર્થમાં
 વર્તમાન વ્રત શબ્દથી કુ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં ણિજ્
 પ્રત્યય થાય છે. પય એવ મયા ભોક્તવ્યમિતિ વ્રતં કરોતિ
 ગૃહ્ણતિ વા પયો વ્રતયતિ । સાવધાન્નં મયા ન ભોક્ત-
 વ્યમિતિ વ્રતં કરોતિ ગૃહ્ણતિ વા સાવધાન્નં વ્રતયતિ ।
 વ્રતાદ્ યુજિ-તન્નિવૃત્ત્યોઃ ૩૧૪૧૪૩

૨૭ ણિજ્ લાગતાં સત્ય, અર્થ અને વેદ ના અ નો આ થાય છે.
 સત્યમાચષ્ટે કરોતિ વા સત્યાપયતિ । અર્થાપયતિ । વેદાપયતિ
 સત્યાર્થ-વેદસ્યાઃ ૩૧૪૧૪૪

પાઠ ૭ મો. કૃદન્ત પ્રકરણ

૧ ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગીને, ધાતુ પરથી શબ્દો બને છે. તે પ્રત્યયો કૃત્ કહેવાય છે.

કૃત્ પ્રત્યય જે શબ્દોને અંતે હોય છે, તે કૃદન્ત કહેવાય છે.

આ તુમો ડત્યાદિઃ કૃત્ ૫૧૧૧

૨ ય (ઘ્યળ) તદ્ય અનીય ય અને ય (ઙ્યપ્) આ પાંચ કૃત્ પ્રત્યયો કૃત્ય કહેવાય છે.

તે કૃત્યાઃ ૫૧૧૪૭

૩ કૃત્ય પ્રત્યયો સકર્મક ધાતુથી કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુથી ભાવમાં થાય છે.

કાર્યઃ કર્તવ્યઃ કરણીયઃ કૃત્યઃ કટો ભવતા । કર્મમાં ભવતા શયિતવ્યમ્ શયનીયમ્ શેયમ્ । ભાવમાં

ભવતા કાર્યમ્ કર્તવ્યમ્ કરણીયમ્ કૃત્યમ્ । ભવતા દેયમ્ પ્રથમા પાઠ ૪૫ નિ. ૫. ૬. જુઓ.

તત્ સાપ્યાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-લ્લઠ્ઠાશ્ચ

૩૧૩૨૧

૪ રુચ્ય અવ્યથ્ય અને વાસ્તવ્ય આ કૃત્ય કૃદન્તો કર્તામાં-કર્તારિ પ્રયોગમાં વપરાય છે. રુચ્ અને નવ્યશ્ ધાતુથી ય (ઙ્યપ્) છે અને વસ્ ધાતુથી તદ્ય છે.

રોચતે इति रुच्यो मोदको मैत्राय । મૈત્રને મોદક રચિકર છે. ન વ્યથતે इति अव्यथ्यो मुनिः । મુનિ વ્યથા પામતા નથી. વસતિ इति वास्तव्यः । રહેનાર, વસનાર.

કર્તારિ ૫૧૧૩

રુચ્યાવ્યથ્ય-વાસ્તવ્યમ્ ૫૧૧૬

૫ મધ્ય, ગેય, જન્ય, રમ્ય, આપાત્ય, અને આપ્લાવ્ય એ
કૃત્ય કૃદન્તો કર્તાભાં-કર્તારિ પ્રયોગભાં વિકલ્પે વપરાય છે.
भवति असौ इति भव्यः । पक्षे भव्यम् अनेन ।
गायति इति गेयो माणवकः साम्नाम् ।
गेयानि माणवकेन सामानि । य
जायतेऽसौ इति जन्यः । जन्यमनेन । घ्यण् द्वि० पा. २७ नि. ॥
रमयत्यसौ रम्यः । रम्यते रम्यः । य
आपतत्यसौ आपात्यः । आपात्यमनेन । घ्यण्
भव्य-गेय-जन्य-रम्यापात्याप्लाव्यम् नવા ૫।૧।૭

૧ કૃદન્તના કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. ગેયો માણવકઃ સામ્નામ્ ।
કર્મણિ-કૃતઃ ૨।૨।૮૩

૬ પ્રવચનીય વિગેરે અનીય પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તો કર્તાભાં-કર્તારિ
પ્રયોગભાં વિકલ્પે વપરાય છે. પ્રવક્તિ પ્રવ્રૂતે વા પ્રવચનીયો
ગુરુઃ શાસ્ત્રસ્ય । ગુરુ શાસ્ત્રને કહેનાર છે.
પ્રવચનીયં ગુરુણા શાસ્ત્રમ્ । ગુરુવડે શાસ્ત્ર કહેવાય છે.
उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
શિષ્ય સુઝની સેવા કરનાર હોય છે.
उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः । શિષ્યવડે ગુરુ સેવાને યોગ્ય છે.
એવં રમયતીતિ રમણીયઃ ।
मदयतीति मदनीया योषित् ।
दीपयतीति दीपनीयं चूर्णम् । મોહયતીતિ મોહનોયં કર્મ ।
ज्ञानमावृणोतीति ज्ञानावरणीयम् । પવં દર્શનાવરણીયમ્ ।
પ્રવચનીયાદયઃ ૫।૧।૮

૭ ક્ર વર્ણાન્ત ધાતુથી અને વ્યંજનાન્ત ધાતુથી ચ (ઘ્યણ્) પ્રત્યય થાય છે. કાર્યમ્ । હાર્યમ્ । પાક્યમ્ । વાક્યમ્ । ણિત્ હોવાથી વૃદ્ધિ દ્વિં પાં પ. નિં ૨.

ઋવર્ણ-વ્યંજનાદ્ ઘ્યણ્ ૫૧૧૧૭

II ત (ક્ત) પ્રત્યય પર છતાં જે ધાતુ ને ઇ (ઈટ્) આવતી નથી, એવા ધાતુના ચ્ અને જ્ નો ઘિત્ પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થાય છે. પચ્ + અ (ઘજ્) = પાકઃ । સિચ્-સેકઃ । પાક્યમ્ । સેક્યમ્ । ઘ્યણ્ ।

ત્યજ્ + અ (ઘજ્) = ત્યાગઃ । રાગઃ । મોગ્યમ્ । યોગ્યમ્ ઘ્યણ્ । ત પર છતાં પક્વઃ । સિક્તઃ । ત્યક્તઃ । રક્તઃ । મુક્તઃ । યુક્તઃ । ઇ આવતી નથી. પક્વ માં ત નો વ થાય છે.

ક્તે-ડનિટઃ ચ-જોઃ ક-ગૌ ઘિતિ ૪૧૧૧૧૧

III ઘ્યણ્ માં અવશ્ય અર્થમાં ક્ ગ્ થતો નથી પાઞ્યમ્ । અવશ્ય પકાવણ્ તે. રજ્ઞ્યમ્ । અન્યથા પાક્યમ્ । રક્ત્યમ્ ।

ઘ્યણ્યાવશ્યકે ૪૧૧૧૧૫

IV વાક્યમ્ વિશિષ્ટ પદ સમુદાય. વાચ્યમ્ કહેવાય તે.

વચો ડશ્વદનામ્નિ ૪૧૧૧૧૯

૮ અવશ્ય અર્થમાં ડ વર્ણાન્ત ધાતુથી ઘ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે. લૂ-લાઘ્યમ્ અવશ્ય કપાય તેવું. પાં ૬ નિં ૧૧. ભુઓ. પૂ-પાઘ્યમ્ । અવશ્ય પવિત્ર કરાય તેવું.

અન્યથા-લઘ્યમ્ કપાય તેવું. પઘ્યમ્ પવિત્ર કરાય તેવું. નિ. ૧૧

ઉવર્ણાદ્ આવશ્યકે ૫૧૧૧૧૯

V તિ (ક્તિ) પ્રત્યય (પા. ૯ નિ. ૧૬.)ની પહેલાંના અપ-
વાદોમાં સરખો ન હોય તેવો ઉત્સર્ગ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
અવશ્યલાઘ્યમ્ । અવશ્યલવિતલ્યમ્ । અવશ્યલવનીયમ્ ।
ય (ઘ્યળ્) અપવાદ પ્રત્યય છે, તલ્ય અનીય ઉત્સર્ગ પ્રત્યયો છે.
અને તે ઘ્યળ્ ની સરખા નથી. એટલે અપવાદ ય (ઘ્યળ્)
માં તલ્ય અનીય થાય છે.

અસરૂપો ડપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ ક્તેઃ ૫૧૧૧૬

૯ આ-સુ, યુ, વપ્, રપ્, લપ્, ત્રપ્, ડિપ્, દમ્ ચમ્ અને
આ-તમ્ ધાતુથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય થાય છે. આસાઘ્યમ્ ।
યાઘ્યમ્ । વાપ્યમ્ । રાપ્યમ્ । લાપ્યમ્ । અમિલાપ્યમ્ ।
અપત્રાપ્યમ્ । હેપ્યમ્ । દાભ્યમ્ । આચામ્યમ્ । આનામ્યમ્ ।
આસુ-યુ-વપિ-રપિ-લપિ-ત્રપિ-ડિપિ-દભિ-

ચમ્યાનમઃ ૫૧૧૨૦

૧૦ ધાતુથી તલ્ય અને અનીય પ્રત્યય થાય છે.

શયિતલ્યમ્ । શયનીયમ્ । વસ્તલ્યમ્ । વસનીયમ્ ।
કર્તલ્યમ્ કરણીયમ્ ભવતા । કર્તલ્યઃ કરણીયઃ કટો ભવતા
તલ્યાનીયૌ ૫૧૧૨૭

૧૧ સ્વરાન્ત ધાતુથી ય પ્રત્યય થાય છે. અને આ નો ણ થાય છે.
ચિ-ચેયમ્ । જેયમ્ । નેયમ્ । શેયમ્ । જુ-નલ્યમ્ ।
લલ્યમ્ । મલ્યમ્ । પા. ૬. નિ. ૧૧. દા-દેયમ્ । ઘેયમ્ ।
ય ઇત્ ચાતઃ ૫૧૧૨૮

૧૨ શક્, તક્, ચત્, યત્, શસ્, સહ્, યજ્, મજ્ અને પ-
વર્ગાન્ત ધાતુથી ય પ્રત્યય થાય છે.
શક્યમ્ । તક્યમ્ । ચત્યમ્ । યત્યમ્ । શસ્યમ્ । સહ્યમ્ ।

યજ્યમ્ । મજ્યમ્ । પ-વર્ગ-તપ્યમ્ । લભ્યમ્ । ગમ્યમ્ ।
શકિ-તકિ-ચતિ-યતિ-શસિ-સહિ-યજિ-મજિ-

પવર્ગાત્ ૫૧૧૨૯

૧૩ ઉપસર્ગ વગરના યમ્ મદ્ અને ગદ્ ધાતુથી ય થાય છે
યમ્યમ્ । મદ્યમ્ । ગદ્યમ્ । પણ ઉપસર્ગ સાથે આયામ્યમ્ ।
યમિ-મદિ-ગદો ડુપસર્ગાત્ ૫૧૧૩૦

૧૪ ઉપસર્ગ વગરના નામથી પર રહેલ વદ્ ધાતુથી ય (કયપ્)
અને ય પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મોદ્યમ્ । બ્રહ્મવદ્યમ્ । બ્રહ્મવાક્ય.
સત્યોદ્યમ્ । સત્યવદ્યમ્ । સત્યવચન. પણ વાદ્યમ્ । પ્રવાદ્યમ્ ।
નામ્નો વદઃ કયપ્ ચ ૫૧૧૩૫

૧૫ દ્, વૃ (ઉ.) સ્તુ, જુષ્, હ અને શાસ્ ધાતુથી કયપ્ પ્રત્યય
થાય છે. આદ્યત્યઃ । પ્રાવૃત્યઃ । સ્તુત્યઃ । અવશ્યસ્તુત્યઃ ।
જુષ્યઃ । હત્યઃ । શશ્યઃ ।

દ-વૃગ્-સ્તુ-જુષેતિ-શાસઃ ૫૧૧૪૦

૧૬ ક્ષ્, ચૃત્ અને ઋચ્ સિવાય ઋ ઉપાન્ત્ય હોય એવા
ધાતુથી કયપ્ પ્રત્યય થાય છે. વૃત્યમ્ વૃધ્યમ્ ગૃધ્યમ્ શૃધ્યમ્ ।
પણ કલ્પ્યમ્ । ચર્ત્યમ્ । અર્ચ્યમ્ । ઘ્યન્ ।

ઋદુપાન્ત્યાદ્ અ-કૃપિ-ચૃદ્-ઋચઃ ૫૧૧૪૧

૧૭ ક્, વૃપ્, મૃજ્, શંસ્, ગુહ્, દુહ્ અને જપ્ ધાતુથી વિકલ્પે
કયપ્ પ્રત્યય થાય છે. (પક્ષે ઘ્યન્)

કૃત્યમ્ । કાર્યમ્ । વૃષ્યમ્ । વર્ણ્યમ્ ।

મૃજ્યમ્ । માર્જ્યમ્ । શસ્યમ્ । શંસ્યમ્ । ગુહ્યમ્ । ગોહ્યમ્ ।
દુહ્યમ્ । દોહ્યમ્ । જપ્યમ્ । જાપ્યમ્ ।

ક-વૃપિ-મૃજિ-શંસિ-ગુહિ-દુહિ-જપો વા ૫૧૧૪૨

‘ધાતુ સૂચિત ક્રિયાનો કર્તા’ એ અર્થમાં-કર્તામાં-
કર્તારે ૫૧૧૩

૧૮ ધાતુથી અક (ળક) અને ત્ (ત્ચ) પ્રત્યય થાય છે.
પચતિ इति पाचकः । पक्ता । पक्तारौ । पक्तारः ।
पठति इति पाठकः । पठिता । पठितारौ । पठितारः ।
ળક-ત્ચૌ ૫૧૧૪૮

૧૯ ધાતુથી અ (અચ્) પ્રત્યય થાય છે.
करः । हरः । पचः । पठः । उद्वहः ।
અચ્ ૫૧૧૪૯

૨૦ નન્દિ વિગેરે ધાતુઓથી અન પ્રત્યય થાય છે,
नन्दयतीति नन्दनः । एवम् वाशनः । मदनः । दूषणः ।
साधनः । वर्धनः । रोचनः । सहते इति सहनः । एवम्
रमणः । दमनः । विरोचनः । विकर्तनः । तपवः । प्रतर्दनः ।
दहनः । यवनः । पवनः । लवणः । संक्रन्दतीति संक्र-
न्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । सर्वान् दास्यतीति सर्व-
दमनः । जनार्दनः । वित्तविनाशनः मधुसूदनः । ઈત્યાદિ
નન્દ્યાદિભ્યો ડનઃ ૫૧૧૫૨

૨૧ ગ્રહ વિગેરે ધાતુઓથી ઇન્ [ાળન્] પ્રત્યય થાય છે,
ग्राही । स्थायी । मन्त्री । अपराधी । उत्साही । निवासी
ગ્રહાદિભ્યો ણિન્ ૫૧૧૫૩

૨૨ નામિ સ્વર ઉપાન્ત્ય હોય એવા ધાતુથી તથા પ્રી, ક, ગૃ
અને જ્ઞા ધાતુથી અ (ક) પ્રત્યય થાય છે. विक्षिपः विलखः ।
बुधः । युधः । कृशः । वितृदः । प्रीणातीति प्रियः ।

કિરતીતિ કિરઃ । ઉત્કિરઃ । ગિલતીતિ ગિલઃ । નિાગલઃ ।

જાનાતીતિ જ્ઞઃ । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૬

નિ. V જ્ઞઃ જ્ઞાયકઃ જ્ઞાતા । નન્દનઃ નન્દકઃ નાન્દયતા ।

નામ્યુપાન્ત્ય-ગ્રી-કૃ-ગૃ-જ્ઞઃ કઃ ૫।૧।૫૪

૨૩ ઉપસર્ગથી પર રહેલા (રૂઝ) સિવાય આ કારાન્ત ધાતુથી અ (ડ) પ્રત્યય થાય છે.

આહ્વયતોતિ આહ્લઃ । સંઘ્યઃ । પરિઘ્યઃ । પ્રજ્યઃ । અનુજ્યઃ ।

પ્રસ્થઃ । સુગ્લઃ । સુમ્લઃ । સુત્રઃ । વ્યાલઃ । સુરઃ ।

ઉપસર્ગાદ્ આતો ડો ડર્યઃ ૫।૧।૫૬

VI કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક (કરનાર) સૂત્રમાં પંચમ્યન્ત નામથી ઉક્તા નામ, કૃદન્તની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે, આ સમાસને ઉપપદતત્પુરુષ સમાસ કહે છે. કુમ્ભં કરોતિ કુમ્ભકારઃ વિગેરે કૃદન્તો, ઉપપદસમાસ છે. જેમકે—
હસ્યુક્તં કૃતા ૩।૧।૪૯

૨૪ કૃમ્થી પર રહેલ ધાતુથી અ (અણ) પ્રત્યય થાય છે.

કુમ્ભં કરોતિ કુમ્ભકારઃ । તન્તૂન્વયતિ તન્તુવાયઃ ।

પાપં હન્તિ પાપઘાતો યતિઃ । દ્વિ. પા. ૩૬. નિ. ૪

મારંવહાત મારવાહઃ । દ્વારં પાલયતિ દ્વારપાલઃ । સૂત્રધારઃ ઈ.

કર્મણોઽણ્ ૫।૧।૭૨

૨૫ કૃમ્થી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના ગા (ગૈ) ધાતુથી અ (ટ્ક) પ્રત્યય થાય છે.

વ્રક્રં ગાપતિ વ્રક્રગઃ । સામગઃ । સામગી । દ્વિ. પા. ૨૫.

નિ. ૬. તથા દ્વિ. પા. ૨૧ નિ. IV

ગાયો ડ્નુપસર્ગાત્ ટ્ક ૫।૧।૭૪

૨૬ કૃમ્થી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના હ્રા (હ્રે) વા (વૈ) અને મા સિવાય આ કારાન્ત ધાતુથી અ (ડ) પ્રત્યય થાય છે.

ગાં દાદતિ ગોદઃ । કમ્બલદઃ । જલદઃ । અઙ્ગુલિત્રમ્ ।

આતો હો હા-વા-મઃ ૫૧૧૭૬

૨૭ કલેશાદિ કર્મથી પર રહેલ અપ પૂર્વકે હન્ ધાતુથી હ પ્રત્યય થાય છે. કલેશમપહન્તિ કલેશાપહઃ । તમોપહઃ । જ્વરાપહઃ ।

કલેશાદિભ્યો ડપાત્ ૫૧૧૮૧

૨૮ કુમાર અને શીર્ષ કર્મથી પર રહેલ હન્ ધાતુથી હ (ણિન્) પ્રત્યય થાય છે. કુમારં હન્તિ કુમારઘાતી । શીર્ષઘાતી ।

કુમાર-શીર્ષાદ્ ણિન્ ૫૧૧૮૨

૨૯ કર્મથી પર રહેલ હન્ ધાતુથી ‘ અચિત્ કર્તા હોય તો ’ ટક્ પ્રત્યય થાય છે. વાતં હન્તિ વાતઘ્નં તૈલમ્ । પિત્તઘ્નં ઘૃતમ્ । શ્લેષ્મઘ્નં મધુ ।

અચિત્તે ટક્ ૫૧૧૮૩

૩૦ બ્રહ્મ વિગેરે કર્મથી પર રહેલ હન્ ધાતુથી ટક્ પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મહન્તિ બ્રહ્મઘ્નઃ । કૃતઘ્નઃ । વૃત્તઘ્નઃ । ઋણઘ્નઃ । બાલઘ્નઃ દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૬ અને પા. ૧૩ નિ. ૯

બ્રહ્માદિભ્યઃ ૫૧૧૮૫

૩૧ કુક્ષિ આત્મન્ અને ઉદર કર્મથી પર રહેલ મૃ ધાતુથી હ (સ્ત્રિ) પ્રત્યય થાય છે.

કુક્ષિમેવ વિભર્તિ કુક્ષિભરિઃ । આત્મંભરિઃ । ઉદરંભરિઃ ।

કુક્ષ્યાત્મોદરાદ્ મૃગઃ સ્ત્રિઃ ૫૧૧૯૦

VII અવ્યય સિવાય સ્વરાન્ત નામથી અને અરુસ્ શબ્દથી સ્ત્રિ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તર૨૫૬ પર છતાં, મ્ આગમ થાય છે અને હ્રસ્વ થાય છે. કુક્ષિભરિઃ । ઇત્યાદિ.

સિત્યનવ્યયાસ્વો મોન્તો હ્રસ્વઃ ૩૨૧૧૧૧

કિરતીતિ કિરઃ । ઉત્કિરઃ । ગિલતીતિ ગિલઃ । નિગલઃ ।

જાનાતીતિ જ્ઞઃ । દ્વિ. પા. ૨૫. નિ. ૯

નિ. V જ્ઞઃ જ્ઞાયકઃ જ્ઞાતા । નન્દનઃ નન્દકઃ નાન્દયતા ।

નામ્યુપાન્ત્ય-પ્રી-કૃ-ગૃ-જ્ઞઃ કઃ ૫૧૧૫૪

૨૩ ઉપસર્ગથી પર રહેલા (ઇચૈ) સિવાય આ કારાન્ત ધાતુથી અ (ડ) પ્રત્યય થાય છે.

આહ્વયતોતિ આહ્વઃ । સંવ્યઃ । પરિવ્યઃ । પ્રજ્યઃ । અનુજ્યઃ ।

પ્રસ્થઃ । સુગલઃ । સુમ્લઃ । સુત્રઃ । વ્યાલઃ । સુરઃ ।

ઉપસર્ગાદ્ આતો ડો ડશ્યઃ ૫૧૧૧૬

VI કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક (કરનાર) સૂત્રમાં પંચમ્યન્ત નામથી ઉક્ત નામ, કૃદન્તની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે, આ સમાસને ઉપપદતત્પુરુષ સમાસ કહે છે. કુમ્ભં કરોતિ કુમ્ભકારઃ વિગેરે કૃદન્તો, ઉપપદસમાસ છે. જેમકે—
હસ્યુક્તં કૃતા ૩૧૧૪૯

૨૪ કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી અ (અણ્) પ્રત્યય થાય છે.

કુમ્ભં કરોતિ કુમ્ભકારઃ । તન્તૂન્વયતિ તન્તુવાયઃ ।

પાપં હન્તિ પાપઘાતો યતિઃ । દ્વિ. પા. ૩૬. નિ. ૪

ભારં વહાત ભારવાહઃ । દ્વારં પાલયતિ દ્વારપાલઃ । સૂત્રધારઃ ઈ-

કર્મણોઽણ્ ૫૧૧૭૨

૨૫ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના ગા (ગૈ) ધાતુથી અ (ટક્) પ્રત્યય થાય છે.

વક્ત્રં ગાપતિ વક્ત્રગઃ । સામગઃ । સામગીઃ । દ્વિ. પા. ૨૫.

નિ. ૯. તથા દ્વિ. પા. ૨૬ નિ. IV

ગાયો ડ્વુપસર્ગાત્ ટક્ ૫૧૧૭૪

૨૬ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના હ્વા (હ્વે) વા (વે) અને મા સિવાય આ કારાન્ત ધાતુથી અ (ડ) પ્રત્યય થાય છે.

ઘન્ટાનન્ત-કાર-બાહુર્-ધનુર્-નાન્દી-લિપિ-લિવિ-
વલિ-ભક્તિ-ક્ષેત્ર-જઙ્ઘા-ક્ષપા-ક્ષણદા-રજનિ-દોષા-
દિન-દિવસાત્ ટઃ ૫૧૧૧૦૨

ઘ્રાતુષ્ણુત્ર-કસ્કાદયઃ ૨૧૩૧૧૪

સમાસેઽસમસ્તસ્ય ૨૧૩૧૧૩

૩૭ શબ્દાદિ સિવાય ક્રમ્થી પર રહેલ ધાતુથી હેતુ, તત્શીલ
અને અનુકૂલ કર્તા હોય તો, ટ પ્રત્યય થાય છે.

યશસ્કરોતિ યશસ્કરી વિદ્યા । શોકકરી કન્યા । કુલકરં
ધનમ્ । ક્રીડાકરઃ । શ્રાદ્ધકરઃ । તિર્થકરઃ । તીર્થકરઃ ।
અહીં વિકલ્પે મ્ આગમ થાય છે. પ્રેષણાકરઃ । વચનકરઃ
હેતુ-તચ્છીલાનુકૂલે ડશન્દ-શ્લોક-કલહ-ગાથા-વૈર-
ચાટુ-સૂત્ર-મન્ત્ર-પદાત્ ૫૧૧૧૦૩

૩૮ કર્મ શબ્દ ક્રમ્થી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી ભૂતિ-વેતન (પગાર)
ગમ્ય હોય તો ટ પ્રત્યય થાય છે. કર્મકારઃ । કર્મકરી દાસી ।
પગાર લઈને કામ કરનાર. અન્યથા કર્મકારઃ । પગાર વિના
કામ કરનાર.

ભૃતૌ કર્મણઃ ૫૧૧૧૦૪

૩૯ ક્ષેમ પ્રિય મદ્ર અને ભદ્ર ક્રમ્થી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી અં
[સ્વ] અને અ [અણ] એ એ પ્રત્યય થાય છે.

ક્ષેમં કરોતિ ક્ષેમકરઃ । પ્રિયંકરઃ । મદ્રક્રૂરઃ । ભદ્રક્રૂરઃ ।
ક્ષેમકારઃ । પ્રિયકારઃ । મદ્રકારઃ । ભદ્રકારઃ ।

ક્ષેમ-પ્રિય-મદ્ર-ભદ્રાત્ સ્વાણ્ ૫૧૧૧૦૫

૪૦ મેઘ ઋતિ મય અને અમય ક્રમ્થી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી
સ્વ પ્રત્યય થાય છે.

૩૨ કર્મથી પર રહેલ અર્હ ધાતુથી અ (અચ્) પ્રત્યય થાય છે,
પૂજામર્હતિ પૂજાર્હઃ સાધુઃ । પૂજાર્હા સાધ્વી ।

અર્હોઽચ્ ૫૧૧૧૧

૩૩ દણ્ડાદિ સિવાય આયુઘ વિગેરે કર્મથી પર રહેલ ઘૃ ધાતુથી
અચ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઘનુર્ઘરતિ ઘનુર્ઘરઃ । શક્તિઘરઃ । ચક્રઘરઃ । વજ્રઘરઃ
ભૂઘરઃ । જલઘરઃ । પયોઘરઃ । શશઘરઃ । વિદ્યાઘરઃ । ધૃત્યાદિ
દણ્ડઘારઃ । કર્ણઘારઃ । સૂત્રઘારઃ । છત્રઘારઃ । અણ્

આયુઘાદિભ્યો ધૃગોઽદણ્ડાદેઃ ૫૧૧૧૪

૩૪ કર્મથી પર રહેલ હ ધાતુથી વય અને ઉઘમાભાવ જણાતો
હોય ત્યારે અચ્ પ્રત્યય થાય છે. અસ્થિહરઃ શ્વશિશુઃ । ક્વચ્ચ-
હરઃ ક્ષત્રિયકુમારઃ । અંશહરો દાયાદઃ ।

મનોહરઃ પ્રાસાદઃ । મનોહરા માલા । વિરુદ્ધ-ભારહારઃ

હગો વયો-ઽનુઘમે ૫૧૧૧૫

૩૫ રજસ્ ફલે અને મલ કર્મથી પર રહેલ ગ્રહ ધાતુથી ઇ
પ્રત્યય થાય છે. રજોગ્રહિઃ કજ્જુકઃ । ફલાનિ ગૃહ્ણતિ ફલે-
ગ્રહિ વૃક્ષઃ । ફલ તું ફલે થાય છે. મલગ્રહિઃ કમ્બલઃ ।

રજઃ-ફલે-મલાદ્ ગ્રહઃ ૫૧૧૧૬

૩૬ સંખ્યા વિગેરે કર્મથી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી અ (ટ) થાય છે.
સંખ્યા કરોતિ સંખ્યાકરઃ । એકકરઃ । દ્વિકરઃ । ત્રિકરઃ ।
અહસ્કરઃ । દિવાકરઃ । વિભાકરઃ । સૂર્ય. નિશાકરઃ ।
પ્રભાકરઃ । ચન્દ્ર. ભાસ્કરઃ । ચિત્રકરઃ । કર્તૃકરઃ ।

અરુણકરઃ । ઘનુષ્કરઃ । વિગેરે

રજનિકરઃ । દોષાકરઃ । ચન્દ્ર. દિનકરઃ દિવસકરઃ સૂર્ય.
સંખ્યાહર્-દિવા-વિભા-નિશા-પ્રભા-ભાસ્-ચિત્ર-કર્તૃ-

ઘન્ટાનન્ત-કાર-બાહુર્-ધનુર્-નાન્દી-લિપિ-લિવિ-
 બલિ-ભક્તિ-ક્ષેત્ર-જડ્ઘા-ક્ષપા-ક્ષણદા-રજનિ-દોષા-
 દિન-દિવસાત્ ટઃ ૫૧૧૧૦૨

આતુષ્પુત્ર-કસ્કાદયઃ ૨૧૩૧૧૪

સમાસેઽસમસ્તસ્ય ૨૧૩૧૧૩

૩૭ શબ્દાદિ સિવાય કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી હેતુ, તત્શીલ
 અને અનુકૂલ કર્તા હોય તો, ટ પ્રત્યય થાય છે.

યશસ્કરોતિ યશસ્કરી વિદ્યા । શોકકરી કન્યા । કુલકરં
 ધનમ્ । ક્રીડાકરઃ । શ્રાદ્ધકરઃ । તિર્થકરઃ । તીર્થકરઃ ।
 અહીં વિકલ્પે મ્ આગમ થાય છે. પ્રેષણાકરઃ । વચનકરઃ
 હેતુ-તચ્છીલાનુકૂલે ડશન્દ-શ્લોક-કલ્હ-ગાથા-વૈર-
 ચાટુ-સૂત્ર-મન્ત્ર-પદાત્ ૫૧૧૧૦૩

૩૮ કર્મ શબ્દ કર્મથી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી ભૂતિ-વેતન (પગાર)
 ગમ્ય હોય તો ટ પ્રત્યય થાય છે. કર્મકારઃ । કર્મકરી દાસી ।
 પગાર લઈને કામ કરનાર. અન્યથા કર્મકારઃ । પગાર વિના
 કામ કરનાર.

ભૂતૌ કર્મણઃ ૫૧૧૧૦૪

૩૯ ક્ષેમ પ્રિય મદ્ર અને ભદ્ર કર્મથી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી અં
 [સ્વ] અને અ [અણ] એ બે પ્રત્યય થાય છે.
 ક્ષેમં કરોતિ ક્ષેમકરઃ । પ્રિયંકરઃ । મદ્રકરઃ । ભદ્રકરઃ ।
 ક્ષેમકારઃ । પ્રિયકારઃ । મદ્રકારઃ । ભદ્રકારઃ ।

ક્ષેમ-પ્રિય-મદ્ર-ભદ્રાત્ સ્વાળ્ ૫૧૧૧૦૫

૪૦ મેઘ ઋતિ ભય અને અભય કર્મથી પર રહેલ ક્ષ ધાતુથી
 સ્વ પ્રત્યય થાય છે.

મેઘાન્કરોતિ મેઘંકરઃ । ઋર્તિકરઃ । (ઋતિઃ ગતિઃ સત્યતા
વા) ભયઙ્કરઃ । અભયંકરઃ । ભયઙ્કરં શ્મશાનમ્ ।

મેઘર્તિ-ભયાભયાત્ સ્વઃ ૫૧૧૧૦૬

૪૧ પ્રિય અને વશ ક્ર્મથી પર રહેલ વદ્ ધાતુથી સ્વ પ્રત્યય
થાય છે. પ્રિયં વદતિ પ્રિયંવદઃ । વશંવદઃ ।

પ્રિય-વશાત્ વદઃ ૫૧૧૧૦૭

૪૨ કૂલ અમ્ર અને કરીષ ક્ર્મથી પર રહેલ કષ્ ધાતુથી સ્વ
પ્રત્યય થાય છે.

કૂલંકષા નદી । અમ્રંકષો ગિરિઃ । કરીષંકષા વાત્યા ।

કૂલામ્ર-કરીષાત્ કષઃ ૫૧૧૧૧૦

૪૩ સર્વ ક્ર્મથી પર રહેલ સહ્ અને કષ્ ધાતુથી સ્વ પ્રત્યય
થાય છે. સર્વંસહતે સર્વંસહૌ મુનિઃ । સર્વંકષઃ સ્વલઃ ।

સર્વાત્ સહશ્ચ ૫૧૧૧૧૧

૪૪ ક્ર્મથી પર રહેલ મન્ ધાતુથી ણિન્ પ્રત્યય થાય છે.

પણ્ડિતં મન્યતે વન્ધુમ્ પણ્ડિતમાની વન્ધોઃ ।

મન્યાળ્ ણિન્ ૫૧૧૧૧૬

૪૫ કર્તા-ક્ર્મથી પર રહેલ મન્ ધાતુથી અ [સ્વશ્ચ] પ્રત્યય થાય
છે. પણ્ડિતમત્માનં મન્યતે પણ્ડિતંમન્યઃ । પ્રત્યયશિત્ હોવાથી
ય [ચ્ચ] ।

પટ્વીમાત્માનં મન્યતે પટ્વિવમન્યા । પા. ૭ નિ. VII હ્રસ્વ.

,, પણ્ડિતમાની । પટ્વીમાનિની પણુ થાય. જુઓ નિ. V

કર્તુઃ સ્વશ્ચ ૫૧૧૧૧૭

૪૬ શુની સ્તન મુજ્જ કૂલ આસ્પ અને પુષ્પ ક્ર્મથી પર રહેલ
ધે [દ્ધે] ધાતુથી સ્વશ્ચ પ્રત્યય થાય છે.

શુનીંધયતિ શુનધય । પા. ૭ નિ. VII હ્રસ્વ. પ્રત્યય શિત્
હોવાથી અ [શ્વ્]. સ્તનંધયઃ । વિગેરે. પુષ્પંધયઃ ।

શુની-સ્તન-મુજ્જ-કૂલાસ્ય-પુષ્પાત્ દ્ધેઃ ૫૧૧૧૧૯

૪૭ વહ અને અન્ન ક્ર્મથી પર રહેલ લિહ્ ધાતુથી લ્ઞ પ્રત્યય
થાય છે. વહં લેઢિ વહંલિહો ગૌઃ । અન્નંલિહઃ પ્રાસાદઃ ।
વહાન્નાલ્ લિહઃ ૫૧૧૧૨૩

૪૮ બહુ વિધુ અરુસ્ અને તિલ ક્ર્મથી પર રહેલ તુદ્ ધાતુથી
લ્ઞ થાય છે. બહુ તુદતિ બહુંતુદં યુગમ્ । વિધુંતુદો રાહુઃ ।
અરુન્તુદઃ પીઢાકરઃ । દ્વિ. પા. ૧૩ નિ. ૧૨. તિલંતુદઃ કાકઃ ।

બહુ-વિધ્વરુસ્-તિલાત્ તુદઃ ૫૧૧૧૨૪

૪૯ લલાટ વાત અને શર્ધ ક્ર્મથી પર રહેલ અતુક્રમે તપ્ અજ્
અને હા (તળ્વું) ધાતુથી લ્ઞ પ્રત્યય થાય છે.

લલાટં તપતિ લલાટંતપઃ સૂર્યઃ । વાતમજન્તિ વાતમજા મૃગાઃ
શર્ધજજહા માષાઃ । અઽહ વાઘ્ન કરે છે.

લલાટ-વાત-શર્ધાત્ તપાજ-હાકઃ ૫૧૧૧૨૫

૫૦ અસૂર્ય અને ઉગ્ર ક્ર્મથી પર રહેલ દશ્ ધાતુથી લ્ઞ પ્રત્યય
થાય છે. સૂર્યમપિ ન પશ્યન્તિ અસૂર્યપશ્યા રાજદારાઃ ।
ઉગ્રંપશ્યઃ । પ્રત્યય શિત્ હોવાથી પશ્ આદેશ થયો છે.

અસૂર્યોગ્રાત્ દશઃ ૫૧૧૧૨૬

૫૧ ચ્વિ પ્રત્યયના અર્થમાં રહેલ નગ્ન વિગેરે ક્ર્મથી પર રહેલ
ક્ર ધાતુથી કરણમાં અન [ચ્વનટ્] પ્રત્યય થાય છે.

અનગ્નો નગ્નઃ ક્રિયતેઽનેન નગ્નંકરણં દ્યૂતમ્ ।

પલિતંકરણં તૈલમ્ । પ્રિયંકરણં શીલમ્ । અન્ધંકરણઃ શોકઃ
સ્થૂલંકરણં દધિ । સુભગંકરણં રૂપમ્ । આઢ્યંકરણં વિત્તમ્ ।

નગ્ન-પલિત-પ્રિયાન્ધ-સ્થૂલ-સુભગાઢ્ય-તદન્તાત્

ચ્વર્યેઽચ્વે સ્વઃ ચ્વિણ્-ચ્વકર્જી ૫૧૧૧૨૮

ક્રુગઃ खनट् करणे ૫૧૧૧૨૯

૫૨ નામથી ૫૨ રહેલ ગમ્ ધાતુથી અ [ખઙ્ઙ ડ અને ख] પ્રત્યય થાય છે અને વિહાયસૂ નો વિહ આદેશ થાય છે.

તુરો ગચ્છતિ તુરંગઃ । ભુજેન ભુજ ઇવ વા ગચ્છતિ ભુજંગઃ ।
(ભુજઃ કૌટલ્યં હસ્તશ્ચ ।)

પ્લવેન ગચ્છતિ પ્લવંગઃ । વિહાયસા ગચ્છતિ વિહંગઃ । खङ्
તુરંગઃ । ભુજંગઃ] પ્લવંગઃ । વિહંગઃ । સર્વંગઃ । પારંગઃ ।
खे ગચ્છતિ खगः પક્ષી । ન ગચ્છતિ અગો વૃક્ષઃ પર્વતશ્ચ ।
एवं नगः । उरसा गच्छति उरगः । स् લોપાય છે.
आशुगच्छति आशुगः શરઃ । નિમ્નગા । સમુદ્રગા । ड
તુરંગમોશ્વઃ । ભુજંગમઃ સર્પઃ । પ્લવંગમો મેકઃ । વિહંગમઃ
પક્ષી । ख

નામ્નો ગમઃ खङ् डौ च विहायसस्तु विहः ૫૧૧૧૩૧

૫૩ આધાર નામથી-૫૨ રહેલ શી ધાતુથી અ પ્રત્યય થાય છે.
खे शेते खशयः । गुहाशयः । विलेशयः । अलुप् સં

શમો નામ્ન્યઃ ૫૧૧૧૩૪

પાશ્વર્ણદિભ્યઃ शिङः ૫૧૧૧૩૫ આધારાત્ ૫૧૧૧૩૭

૫૪ આધાર નામથી ૫૨ રહેલ च्ઙ ધાતુથી અ [ટ] પ્રત્યય થાય છે. कुरुप् चरति कुरुचरः । मद्रचरः । निशाचरी ।
चरेष्टः ૫૧૧૧૩૮

૫૫ નામથી-૫૨ રહેલ स्था पा स्ना અને त्रा [त्रै) ધાતુથી
અ [ક] પ્રત્યય થાય છે, स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गस्थः । पादैः
पिबति पादपः । नृन्पाति नृपः । नद्यां स्नाति नदीष्णः ।
आतपात्त्रायते आतप-त्रम् ।

સ્થા-પા-સ્ના-ત્રઃ કઃ ૫૧૧૧૪૨

૫૬ મૂલવિમુજ વિગેરે શબ્દો ક પ્રત્યાન્ત સિદ્ધ છે.

મૂલાનિ વિમુજતિ મૂલવિમુજો રથઃ ।

અયો વિભર્તિ અબ્ધ્રં મેઘઃ । કૌ મોદતે કુમુદં કૈરવમ્ ।

સરસિ રોહતિ સરસિરુહમ્ , સરોરુહમ્ પદ્મમ્ ।

આગમેન પ્રજાનાતિ આગમપ્રજઃ ।

મૂલવિમુજાદયઃ ૫૧૧૧૪૪

૫૭ નામથી ૫૨ રહેલ મજ્ ધાતુથી ૦ [વિણ્] પ્રત્યય થાય છે.

સુલં ભજતે સુલભાક્ । અર્ઘભાક્ ।

મજો વિણ્ ૫૧૧૧૪૬

૫૮ નામથી ૫૨ રહેલ ધાતુથી મન્ વન્ વન્ [કવનિપ્] અને ।

૦ [વિચ્] પ્રત્યય ક્વચિત્ થાય છે. ઇન્દ્રં શૃણાતિ ઇન્દ્રશર્મા ।

વૃતપાવા । સુધીવા । કીલાલપાઃ । કેવલ ધાતુથી પણ થાય

છે. શર્મ । ધીવા (કવનિપ્) જાગઃ (વિચ્)

મન્-વન્-કવનિપ્-વિચ્ ક્વચિત્ ૫૧૧૧૪૭

૫૯ નામથી ૫૨ રહેલ ધાતુથી ૦ [કિવપ્] ક્વચિત્ થાય છે.

શકાન્ હ્રયતિ શકહ્ઃ । અક્ષૈઃ દીવ્યતિ અક્ષદ્યૂઃ ।

દિવિ સીદતિ દિવિષત્ , દ્યુસત્ । વીરં સૂતે વીરસૂઃ ।

તમઃ છિનન્તિ તમશ્છિદ્ । શત્રું જયતિ શત્રુજિત્ ।

સેનાં નયતિ સેનાનીઃ । ગ્રામં નયતિ ગ્રામણીઃ ।

કેવલ ધાતુથી પણ થાય છે. લૂઃ । પક્ ।

કિવપ્ ૫૧૧૧૪૮

૬૦ ક્રમવાચિ ઉપમાન ભૂત ત્યદ્ (તે) તદ્ યદ્ અદસ્ હદમ્

एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् [भवतु] किम् ।

તથા અન્ય અને સમાન શબ્દથી પર રહેલ દશ્ ધાતુથી
કર્મમાં અ [ટક્] સ [સક્] અને ૦ [કિવપ્] પ્રત્યય
થાય છે. સ્વઃ ઇવ દૃશ્યતે ત્યાદશઃ ત્યાદક્ષઃ ત્યાદક્ ।
તાદશઃ-ક્ષઃ-ક્ । એવમ્-અન્યાદશઃ અન્યાદક્ષઃ । અન્યાદક્ ।
સદશઃ સદશી । સદક્ષઃ સદક્ષા । સદક્ ।

ત્યદાઘન્ય-સમાનાદુપમાનાદ્ વ્યાપ્યે દશષ્ટક-સકૌ ચ
૫૧૧૧૫૨

VIII દશ્ દશ અને દક્ષ પરછતાં-

(૧) સમાન નો સ થાય છે. સદક્ ।

(૨) અન્ય અને ત્યદાદિ ના અંતનો આ થાય છે, અન્યા-
દક્ । ત્યાદક્ । અસાવિત્ર દૃશ્યતે-અમૂદક્ । અમૂદશઃ ।
અમૂદક્ષઃ । અહીં આ નો ઋ થાય છે.

અહમિવ દૃશ્યતે માદશઃ । વયમિવ અસ્માદશઃ । ત્વમિવ
ત્વાદશઃ યૂયમિવ યુષ્માદશઃ । પરિશિષ્ટ નિ. ૧ બુઓ.

(૩) હદમ્ નો હૈ, કિમ્ નો કી થાય છે. હૈદક્ । કીદક્ ।

દક્-દશ-દક્ષે ૩૧૨૧૫૧

અન્ય-ત્યદાદેરાઃ ૩૧૨૧૫૨

હદં-કિમીત્કી ૩૧૨૧૫૩ માદુવર્ણો ઽનુ ૨૧૧૪૭

૬૧ ઈર્વાયિ ઉપમાન ભૂત નામથી પર રહેલ ધાતુથી હ [ગિન્] પ્રત્યય થાય છે. સિંહ ઇવ નર્દતિ સિંહનર્દી । ગજ ઇવ ગચ્છતિ ગજગામિની નારી ।

કર્તુ ગિન્ ૫૧૧૧૫૩

૬૨ ભતિ સિવાય નામથી પર રહેલ ધાતુથી શીલ અર્થમાં ગિન્ થાય છે. ઉષ્ણં મુહ્યતે इत्येवंशीलઃ ઉષ્ણભોજી । શીત-

મોજી । પરેષામુકરોતિ इत्येवंशीलः परोपकारी । वनवासी ।
मधुपायी भ्रमरः । प्रतिष्ठते इत्येवंशीलः प्रस्थायी ।

અજાતેઃ શીલે ૫૧૧૧૫૪

ભૂતકાળમાં

૬૩ ब्रह्म भ्रूण अने वृत्र कर्मथी पर रહેલ हन् धातुथी क्विप् थाय
छे. ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । अणहा । वृत्रहा (—हन्)

करणाद् यजो भूते ५१११५८

हनो णिन् ५१११६०

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् ५१११६१

૬૪ કેમ્થી પર રહેલ દશ્ ધાતુથી વન્ [ક્વનિપ્] પ્રત્યય થાય
છે. મેરું દષ્ટવાન્ મેરુદૃશ્વા । વિશ્વદૃશ્વા । વિશ્વદૃશ્વાનો ।

दशः क्वनिप् ५१११६६

૬૫ સપ્તમ્યન્ત નામથી પર રહેલ જન્ ધાતુથી ઙ પ્રત્યય થાય છે.
अप्सु जातम् अप्सुजम् । अब्जम् ।

अनो र्जने र्ङः ५१११६८

सप्तम्याः ५१११६९

૬૬ જાતિ સિવાય પંચમ્યન્ત નામથી પર રહેલ જન્ ધાતુથી ઙ થાય
છે. સંતોષાજ્ઞાતમ્ સંતોષજમ્ સુલમ્ । બુદ્ધિજઃ સંસ્કારઃ ।

अजातेः पञ्चम्याः ५१११७०

૬૭ બીજે પણ ક્વચિત્ ઙ પ્રત્યય થાય છે.

द्वि र्जातः द्विजः । न जातः अजः । प्रजाताः प्रजाः ।

अनुजातः अनुजः । क्षत्रियात् जातम् क्षत्रियजं युद्धम् ।

स्त्रीजमनृतम् । पुंसानुजातः पुंसानुजः । मित्रं ह्वयति

मित्रहः । अटति अतति वा अः । कायति कामयते

વા કઃ । ભાતીતિ ભં નક્ષત્રમ્ । સ્વન્યતે इति खम् ।

વવચિન્ ૫૧૧૧૭૧

ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયાન્ત ભૂતકૃદન્તો—

૬૮ ભૂતકાળગાં વર્તમાન ધાતુથી ત [ક્ત] અને તવત્ [ક્તવતુ] પ્રત્યય થાય છે. કૃતઃ । કૃતવાન્ ।

ક્ત-ક્તવતૂ ૫૧૧૧૭૪

૬૯ ક્ત પ્રત્યય સકર્મક ધાતુથી કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુથી ભાવમાં થાય છે. ક્રિયતે સ્મ કૃતઃ ઘટઃ । કૃતમ્ ।

તત્ સાપ્થાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-સ્વલર્થાથ્ચ
૩૧૩૨૧

૭૦ ક્તવતુ પ્રત્યય કર્તામાં થાય છે. કરોતિ સ્મ કૃતવાન્ ઘટમ્ ॥
કર્તરિ ૫૧૧૩

૭૧ શ્લિષ્ શી સ્થા આસ્ વસ્ જન્ રુહ્ જૃ અને ભજ્ ધાતુથી ક્ત પ્રત્યય કર્તામાં વિકલ્પે થાય છે. આશ્લિષ્ટઃ કાન્તાં કામુકઃ । આશ્લિષ્ટા કાન્તા કામુકેન । આશ્લિષ્ટં કામુ-
કેન । ઈત્યાદિ.

શ્લિષ્-શીઙ્-સ્થાસ-વસ-જન-રુહ-જૃ-ભજેઃ ક્તઃ
૫૧૧૯

૭૨ ગત્યર્થ ધાતુઓથી અકર્મક ધાતુઓથી પા [પિવ] અને ભુજ ધાતુથી ક્ત પ્રત્યય કર્તામાં વિકલ્પે થાય છે,
ગતો મૈત્રો ગ્રામમ્ । ગતો મૈત્રેણ ગ્રામઃ । ગતં મૈત્રેણ ।
પયઃ પીતા ગાવઃ । પયઃ પીતં ગોભિઃ । પીતં ગોભિઃ ।
અન્નં ભુક્તાસ્તે । અન્નં તૈ ભુક્તમ્ । તૈ ભુક્તમ્ ।
મત્યર્થાકર્મક-પિવ-ભુજેઃ ૫૧૧૧૧

IX ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે, સેટ્ ધાતુથી હ આવે છે અને અનિટ્ ધાતુથી હ નથી આવતી.

સેટ્ યાચિતઃ । યાચિતવાન્ । પઠિતઃ । પઠિતવાન્ ।

અનિટ્ પૃષ્ઠઃ । પૃષ્ઠવાન્ । ભુક્તઃ । ભુક્તવાન્ ।

સ્તાદ્યશિતો ડગ્રોનાદેરિટ્ ૪૧૪૩૨

एकस्वराद् अनुस्वारेतः ૪૧૪૫૬

૭૩ એકસ્વરવાળા ક્ર વર્ણાન્ત ધાતુઓ તેમજ શ્રિ અને ઋર્ણુ ધાતુથી કરેલા કિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે હ થતી નથી.

वृ- वृतः । वृतवान् । वृत्वा ।

तृ- तीर्णः । तीर्णवान् । तीर्त्वा ।

श्रि- श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा ।

ऊर्णु- ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् । ऊर्णुत्वा ।

ऋवर्ण-श्चयूर्णुगः कितः ૪૧૪૫૭

૭૪ એકસ્વરી ડ વર્ણાન્ત ધાતુથી કરેલા કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે હ થતી નથી. યુ-યુતઃ યુતવાન્ યુત્વા । લૂ-લૂનઃ લૂનવાન્ લૂત્વા ।

उवर्णात् ૪૧૪૫૮

૭૫ હી ગ ય શ્ચિ અને લસ્ઙ્ વિજ્ યત્ ત્રસ્ /દીપ્ વિગેરે ધાતુઓથી પર રહેલ ક્ અને ક્વતુ ની પૂર્વે હ થતી નથી.

હીનઃ । હીનવાન્ । (હી ગ. ૧ હયિતઃ । હયિતવાન્)

હઙ્હીનઃ । હઙ્હીનવાન્ । શૂનઃ । શૂનવાન્ ।

લગ્નઃ । લગ્નવાન્ । હઙ્ગિન્ । હઙ્ગિન્વાન્ । યત્તઃ યત્તવાન્

ત્રસ્તઃ । ત્રસ્તવાન્ । દીપ્તઃ । દીપ્તવાન્ ।

હીય-શ્ચયૈદિતઃ કયોઃ ૪૧૪૬૧

૭૬ પત્ સિવાય, કોઈપણ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે ઇટ્ લેનારા એકસ્વરી ધાતુથી ક્ત અને ક્તવતુ પૂર્વે ઇટ્ થતી નથી.

રઘ્-રઘ્ઃ । રઘ્વાન્ । અઙ્-અઙ્ઃ । અઙ્વાન્ ।

ગૂઢ્-ગૂઢ્ઃ । ગૂઢ્વાન્ । સામાન્ય વેટ્ છે.

શમ્-શાન્તઃ । શાન્તવાન્ । અસ્-અસ્તઃ । અસ્તવાન્ ।

શાન્ત્વા । શમિત્વા । અસ્ત્વા । અસિત્વા । ક્ત્વા પૂર્વે વેટ્ છે.

સહ્-સોઢ્ઃ । સોઢ્વાન્ ।

સોઢુમ્ । સહિતુમ્ । સોઢા । સહિતા । તાદિ પૂર્વે વેટ્ છે.

પત્ ધાતુ સન્ ભાં વેટ્ છે પિત્સતિ । પિપાતષતિ । પણુ તેનું વર્જન કરેલું છે એટલે, ઇટ્ થાય છે. પતિતઃ । પતિતવાન્ ।

વેટો ડપતઃ ૪૧૪૧૬૨

૭૭ ડી ગ. ૧, શી અને પૂ ગ. ૧ ધાતુથી પર રહેલ સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ કિત્ થતા નથી. હયિતઃ । હયિતવાન્ ।

શયિતઃ । શયિતવાન્ । પવિતઃ । પવિતવાન્ । ડી ગ. ૪

હીનઃ । હીનવાન્ । પૂ ગ. ૬ પૂતઃ । પૂતવાન્ ।

ન હીઙ્-શીઙ્-પૂઙ્-ધૃષિ-ક્ષિવદિ-સ્વિદિ-મિદઃ

૪૧૩૧૨૭

૭૮ ત કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં—

સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પર રહેલા ધા સિવાયના દા સંઘક ધાતુને ક્ત આદેશ થાય છે. આત્તઃ । આત્તવાન્ । ઉપાત્તઃ । ઉપાત્તવાન્ ।

ગ્રાદ્ દાગઃ ક્ત આરમ્ભે ક્તે ૪૧૪૧૭

સ્વરાદ્ ઉપસર્ગાદ્ દઃ તિ કિત્યધઃ ૪૧૪૧૯

X કૃત્ય કૃદન્તના કર્તાને પછી વિકલ્પે થાય છે મુનેઃ સ્થેયમ્ । મુનિના સ્થેયમ્ ।

કૃત્યસ્ય વા ૨૧૨૧૮૮

પાઠ ૮ મે કૃદન્તો. વર્તમાન કાળમાં

૧ વય, શક્તિ અને શીલ અર્થ જણાતો (ગમ્ય) હોય ત્યારે, ધાતુથી આન [જ્ઞાન] પ્રત્યય થાય છે.

૧ કતીહ શિખણ્ડં વહમાનાઃ । વય, બાલ્યાવસ્થા જણાય છે. અહિં (આમાં) બાળરી ને વહનકરનારા કેટલા છે.

કતીહ સ્ત્રિયં ગચ્છમાનાઃ । યુવાવસ્થા જણાય છે.

૨ કતીહ હસ્તિનં નિષ્નાનાઃ । શક્તિ-સામર્થ્ય.

આમાં હાથને ભારી શકનારા કેટલા છે.

કતીહ સમશ્નાનાઃ । આમાં સારી રીતે ખાધ શકનારા કેટલા છે.

૩ કતીહ પરાન્ નિન્દમાનાઃ । શીલ-સ્વભાવ.

કતીહાત્માનં વર્ણયમાનાઃ ।

સતિ ૫૧૨૧૯ પૂઙ્-યજઃ જ્ઞાનઃ ૫૧૨૨૩

વયઃ શક્તિ-શીલે ૫૧૨૨૪

૧ અહિં ક્રમને દ્વીતીયા થાય છે. કતીહ શિખણ્ડં વહમાનાઃ નોમયો હૈતોઃ ૨૧૨૮૯

તૃન્-ઉદન્તાવ્યય-વવસાનાતૃન્-શતૃ-હિ-ળકન્-

સ્વલ્થસ્ય ૨૧૨૧૦

૨ અકૃઙ્ (સુખસાધ્ય) અર્થ જણાતો હોય ત્યારે ધારિ અને હ 'ભણવું' ધાતુથી અત્ [અતૃશ્] પ્રત્યય થાય છે.

ધારયન્ આચારાક્ષમ્ આચારાંગને સુખેથી ધારણ કરતો.

અઘીયન્ દ્રુમપુષ્પીયમ્ । દ્રુમપુષ્પીય અધ્યયનને સુખેથી ભણતો.

ધારીહો ડકૃચ્છે ડતૃશ્ ૫૧૨૨૫

૩ સત્રી, શત્રુ અને સ્તુત્ય કર્તા હોય ત્યારે, અતુક્રમે સુ, દ્વિષ્ અને અર્હ્ ધાતુથી અતૃશ્ પ્રત્યય થાય છે

૧ સર્વે સુન્વન્તઃ યજ્ઞસ્વામિન ઇત્યર્થઃ ।

૨ ચૌરં દ્વિષન્ શત્રુરિત્યર્થઃ ।

૩ પૂજામર્હન્ પ્રશસ્ય ઇત્યર્થઃ ।

સુગ્-દ્વિપાર્હઃ સત્રિ-શત્રુ-સ્તુત્યે ૫૧૨।૨૬

૪ શીલ, ધર્મ અને સાધુ અર્થ જણાતો હોય ત્યારે ધાતુથી
ત્ [ત્વન્] પ્રત્યય થાય છે.

૧ કરોતિ ઇત્યેવંશીલઃ કર્તા । કર્તા કટમ્ ।

વદતિ ઇત્યેવંશીલઃ વદિતા । વદિતા જનાપવાદાન્ ।

૨ ધર્મ-કુલાદિનો આચાર.

વધૂમૂઢાં મુણ્ડયિતારઃ શ્રાવિષ્ઠાયનાઃ ।

૩ ગન્તા खेलઃ । સાધુ ગચ્છતિ ઇતિ ગન્તા ।

ત્વન્ શીલ ધર્મ-સાધુષુ ૫૧૨।૨૭

૫ આજ્ઞ, અલં-ક્ર, નિરાક્ર, મૂ સહ, રુચ્, વૃત્, વૃધ્, ચરૂ
પ્ર-જન્, અને અપ-ત્રપ્ ધાતુથી ઇષ્ણુ પ્રત્યય થાય છે.

આજનશીલઃ આજનધર્મા સાધુ આજતે વા આણિષ્ણુઃ ।

અલંકરિષ્ણુ । નિરાકરિષ્ણુઃ । અવિષ્ણુઃ । સહિષ્ણુઃ ।

રોચિષ્ણુઃ । વર્તિષ્ણુઃ । વર્ધિષ્ણુઃ । ચરિષ્ણુઃ । પ્રજનિષ્ણુઃ ।

અપત્રવિષ્ણુઃ ।

આજ્યલંક્રગ્-નિરાક્રગ્-મૂ-સહિ-રુચિ-વૃતિ-વૃધિ-
ચરિ-પ્રજનાપત્રપ ઇષ્ણુઃ ૫૧૨।૨૮

૬ મૂ, અને જિ ધાતુથી ણુ [ણુક્ર] પ્રત્યય થાય છે.

મૂષ્ણુઃ । જિષ્ણુઃ ।

મૂ-જેઃ ણુક્ર ૫૧૨।૩૦

૭ સ્થા, ગ્લા, મ્લા, પઘ્, પરિમૃજ્, અને ક્ષિ ધાતુથી સ્તુ પ્રત્યય થાય છે.

સ્થાસ્તુઃ । ગ્લાસ્તુઃ । મ્લાસ્તુઃ । પક્ષ્ણુઃ । પરિમાર્દ્ધુઃ । ક્ષેણુઃ ।

સ્થા-ગ્લા-મ્લા-પચિ-પરિ-મૃજિ-ક્ષેઃ સ્તુઃ ૫૧૨૧૩૧

૮ ત્રસ્, ગૃધ્ ધૃષ્, અને ક્ષિપ્ ધાતુથી નુ [ક્તુ] પ્રત્યય થાય છે.

ત્રસ્તુઃ । ગૃત્તુઃ । ધૃત્તુઃ । ક્ષિપ્તુઃ ।

ત્રસિ-ગૃધિ-ધૃષિ-ક્ષિપઃ ક્તુઃ ૫૧૨૧૩૨

૯ શૃ અને વન્દ્ ધાતુથી આરુ પ્રત્યય થાય છે. શૃણાતીત્યેવં

શીલઃ શારુઃ । વિશીર્યતે વિશારુઃ । વન્દતે વન્દારુઃ ।

શૃ-વન્દેઃ આરુઃ ૫૧૨૧૩૫

૧૦ શી, શ્રદ્-ઘા, નિદ્રા, તન્દ્રા, દય્, પત્, ગૃહિ અને સ્પૃહિ ધાતુથી આલુ પ્રત્યય થાય છે.

શયાલુઃ । શ્રદ્ધાલુઃ । નિદ્રાલુઃ । તન્દ્રાલુઃ । દયાલુઃ ।

પતયાલુઃ । ગૃહયાલુઃ । સ્પૃહયાલુઃ ।

શીઙ્-શ્રદ્ધા-નિદ્રા-તન્દ્રા-દયિ-પતિ-ગૃહિ-સ્પૃહેરાલુઃ

૫૧૨૧૩૭

૧૧ શ, કમ્, ગમ્, હન્, વૃષ્, મૂ અને સ્થા ધાતુથી ઉક [ઉકળ્] પ્રત્યય થાય છે. શૃણાતીત્યેવંશીલઃ શારુકઃ ।

પ્રશારુકઃ શરઃ । કામુકઃ । ગામુકઃ । આગામુકઃ સ્વગૃહમ્ ।

ઘાતુકઃ । આઘાતુકો વ્યાધઃ । વર્ણુકઃ । પ્રવર્ણુકઃ પર્જન્યઃ ।

ભાવુકઃ પ્રમત્તઃ । ઉપસ્થાયુકઃ ગુરુમ્ । ગુ૩ પાસે રહેનાર.

ગુણાનધિષ્ઠાયુકઃ । ગુણોર્મા રહેનાર.

શૃ-કમ-ગમ-હન-વૃષ-મૂ-સ્થ ઉકળ્ ૫૧૨૧૪૦

॥ અહીં ૩મીને દ્વિતીયા થાય છે. આગામુકઃ સ્વગૃહમ્ ।

અકમેઃ ઉકસ્યઃ ૨૧૨૧૯૩

૧૨ લષ્, પત્ અને પદ્ ધાતુથી ડકણ થાય છે.

અભિલાષુકઃ । ઉત્પાતુકં જ્યોતિઃ ।

પ્રવાતુકા ગર્ભાઃ । ઉપપાદુકા દેવાઃ ।

લષ-પત-પદઃ ૫૧૨૧૪૧

૧૩ ભૂષા અર્થવાળા, ક્રોધ અર્થવાળા, જુ, સ્તુ, ગૃધ્, જ્વલ્

અને શુચ્ ધાતુથી અને લષ્, પત્ પદ્ ધાતુથી અન પ્રત્યય

થાય છે. ભૂષયતીત્યેવંશીલો ભૂષણઃ કુલસ્ય । મણ્ડના

ગગનસ્ય ભાઃ । પ્રસાધનઃ । ક્રોધનઃ । રોષણઃ । જવનઃ ।

સરણઃ । ગર્ધનઃ । જ્વલનઃ । શોચનઃ । અમિલણઃ ।

પતનઃ । અર્થસ્ય પદનઃ । અર્થને બાળુનાર

ભૂષા-ક્રોધાર્થ-જુ-સ્તુ-ગૃધિ-જ્વલ-શુચશ્ચાનઃ ૫૧૨૧૪૨

૧૪ યજન્ત યજ્, જપ્, દશ્ અને વદ્ ધાતુઓથી ડક પ્રત્યય

થાય છે. યજ્ પુનર્પુન વાં યજતીત્વંશીલો યાયજૂકઃ ।

જંજપૂકઃ । દન્દશૂકઃ । વાવદૂકઃ ।

દ્રમ-ક્રમો યજઃ ૫૧૨૧૪૬

યજિ-જપિ-દંશિ-વદાદૂકઃ ૫૧૨૧૪૭

૧૫ જાગૃ ધાતુથી ડકપ્રત્યય થાય છે. જાગૃતીત્યેવંશીલો જાગરૂકઃ

જાગુઃ ૫૧૨૧૪૮

૧૬ શમ્ વિગેરે આઠ ધાતુથી ઇન્ [ધિનળ્] પ્રત્યય થાય છે.

શામ્યતીત્યેવંશીલઃ શમી । દમી । તમી । શ્રમી । અમી, ।

ક્ષમી, પ્રમાદી । ડન્માદી । કલમી ।

શમણ્ઠકાદ્ ધિનળ્ ૫૧૨૧૪૯

૧૭ યુજ્, યુજ્, મજ્, ત્યજ્, રઙ્જ્, દ્વિષ્, દુષ્, દ્રુહ્, દુહ્
અને અભ્યા-હન્ ધાતુથી ઘિનણ પ્રત્યય થાય છે.
યોગી । મોગી । માગી । ત્યાગી । રાગી । દ્વેષી । દોષી ।
દ્રોહી । દોહી । અભ્યાઘાતી ।

યુજ-યુજ-મજ-ત્યજ-રઙ્જ-દ્વિષ-દુષ-દ્રુહ-

દુહાભ્યાહનઃ ૫૧૨।૫૦.

૧૮ સ્, ઘસ્ અને અદ્ ધાતુથી મર [મરક્] પ્રત્યય થાય છે.
સરતીત્યેવંશીલઃ સ્મરઃ । ઘસ્મરઃ । અદ્મરઃ ।

સ્-ઘસ્યદો મરક્ ૫૧૨।૭૩

૧૯ મઙ્જ્, માસ્ અને મિદ્ ધાતુથી ઊર [ઘુર] પ્રત્યય થાય છે.
મજ્યતે સ્વયમેવ હત્યેવંશીલં મઙ્ગુરં કાષ્ઠમ્ ।
માસતે માસુરં વપુઃ । મેદ્યતિ મેદતે વા મેદુરઃ ।

મઙ્જિ-માસિ-મિદો ઘુરઃ ૫૧૨।૭૪

૨૦ સ્, જિ, ઇ, જ્વું, અને નશ્ ધાતુથી વર [દ્વરપ્ કિત્] પ્રત્યય થાય છે. સૃત્વરઃ । જિત્વરઃ । જિત્વરી સ્ત્રી । ઇત્વરઃ । નશ્વરઃ ।

સ્-જીજ્-નશઃ દ્વરપ્ ૫૧૨।૭૭

૨૧ સ્મિ, અ-જસ્, હિંસ્, દીપ્, કમ્પ્, કમ્ અને નમ્ ધાતુથી.
ર પ્રત્યય થાય છે. સ્મયતે હત્યેવંશીલં સ્મેરં મુલ્લમ્ ।
ન જસ્યતિ અજસ્યમ્ । અજસ્યં પચ્ચતિ સતત પઞ્ચાવે છે.
હિંસ્રો વ્યાધઃ । દીપ્રો દીપઃ । કમ્પ્રઃ । નમ્રઃ ।

સ્મ્યજસ-હિંસ-દીપ-કમ્પ-કમ-નમો રઃ ૫૧૨।૭૯.

૨૨ સ્થા, ईश्, भास्, पिस् અને કસ્ પાતુથી વર પ્રત્યય થાય.
 છે. तिष्ठति इत्येवंशीलः स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः ।
 पेस्वरः । विकस्वरः । (प्रमाद्यति प्रमद्वरः प्रमादी)

સ્થેશ-ભાસ-પિસ-કસો વરઃ ૫૧૨।૮૧

૨૩ દિદ્યુત્ વિગેરે અને ભ્રાજ્ વિગેરે ક્વિવન્ત શબ્દો સિદ્ધ છે.

(૧) દ્યોતતે इत्येवंशीलो दिद्युत् । दिद्युतौ । दृणातीति ददृत् ।
 गच्छतीति जगत् । जुहोतीति जुहूः । वक्तीति वाक् ।
 पृच्छतीति प्राट् । प्राशौ । शब्दप्राट् । तत्त्वप्राट् ।
 दधाति ध्यायति वा धीः ।

अयतीति श्रीः । शतं द्रवतीति शतद्रूः । स्रवतीति स्रूः ।
 जवतीति जूः । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ।

कटं प्रवते कटप्रूः । परिव्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ

(૨) વિભ્રાજતે इति विभ्राट् । विभ्राजौ । भासते इति भाः ।
 भासौ । पिपतीति पूः । पुरौ । धूर्वतीति धूः । धुरौ । विद्योतते
 इति विद्युत् । ऊर्जयतीति ऊर्क् । आवाणं स्तौतीति प्रावस्तुत् ।
 पचतीति पक् । भिनत्तीति भिद् । वेत्तीति विद् । शोकच्छिद् ।
 भूः पृथिवी । शंभूः शिवः । आत्मभूः कामः । मनोभूः स एव ।
 स्वयंभू ब्रह्मा । स्वभू विष्णुश्च । मित्रभू नाम कश्चित् । प्रति-
 भूः उत्तमर्णाधमर्णयोरन्तरस्थः । दृन्भूः व्यसनसहायः ।
 कारभूः पण्यमूल्यादिनिर्णेता । वर्पाभू दर्दुरः औषधिश्च ।
 पुनर्भूः पुनरूढा औषधिश्च ।

દિદ્યુત્-દદૃત્-જગત્-જુહૂ-વાક્-પ્રાટ્-ધી-શ્રી-દ્રૂ-સ્રૂ
 જ્વાયતસ્તૂ-કટપ્ર-પરિવ્રાટ્-ભ્રાજાદયઃ ક્વિવઃ ૫૧૨।૮૩

પાઠ ૯ મો. કૃદન્તો

૧. ઇન્ વિગેરે પ્રત્યયાન્ત ગમિન્ વિગેરે શબ્દો લવિષ્યકાળમાં વપ-
રાય છે. ગમિષ્યતીતિ ગમી ગ્રામમ્ । ઇન્
આગમી । ભાવી । પ્રતિરોધી । વિગેરે ણિન્
વત્સ્યતિ ગમ્યાદિઃ ૫।૩।૧

। અહીં દ્વિતીયા થાય છે. ગમી ગ્રામમ્ ।

ષ્ણ્યદ્-ઋણેનઃ ૨।૨।૯૪

૨. હેતુની સિદ્ધિ હોય તો, ધાતુથી લવિષ્યકાળમાં વત પ્રત્યય
વિકલ્પે થાય છે. મેઘશ્ચેદ્વૃષ્ટસ્તર્હિ સંપન્નાઃ સમ્પત્સ્યન્તે વા
શાલયઃ । જે શાલિની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત વરસાદ વરસ્યો છે
તો શાલિ થવાના છે.

વા હેતુસિદ્ધૌ ક્તઃ ૫।૩।૨

૩. જે ધાતુથી તુમ્ વિગેરે કરવાના છે તે ધાતુની ક્રિયા, જે
ક્રિયાનું પ્રયોજન-હેતુ છે, તે ક્રિયા (ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા).
ઉપપદ્દ હોય તો, ધાતુથી લવિષ્યકાળમાં તુમ્, અક [જકચ્]
અને ભવિષ્યન્તી પ્રત્યય થાય છે.

કર્તુમ્ વ્રજતિ । કરવાને જાય છે.

કારકો વ્રજતિ । કરવાવાળો જાય છે.

કરિષ્યામીતિ વ્રજતિ । કરીશ એ હેતુથી જાય છે.

અહીં વ્રજતિ 'જવાની' ક્રિયા ઉપપદ્દ છે અને જવાનું
પ્રયોજન, કાંઈપણ ક્રિયા કરવાનું છે.

કરવાનું છે માટે જાય છે. એટલે આ હેતુવર્થ કૃદન્ત કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે—મોક્તું વ્રજતિ ખાવાને જાય છે.

મોજકો વ્રજતિ ખાવાવાળો જાય છે.

મોક્ષ્યે इति व्रजति ખાઇશ માટે જાય છે.

દરેકનો અર્થ ખાવા માટે જાય છે, એવો થાય છે.

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्-णकच्-भविष्यन्ती ૫।૩।૧૩

૪ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી, ભવિષ્યકાળમાં, અ [અણ] પ્રત્યય થાય છે.

कुम्भकारो याते । कु ल કરવાવાળો જાય છે.

काण्डलावो व्रजति । वृक्षनी शाखा કાપવાવાળો જાય છે.

कर्मणो ऽण् ૫।૩।૧૪

૫ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, ધાતુથી ભવિષ્યકાળમાં, ભાવમાં થતા (ઘઙ્ ક્રિતિ વિગેરે આગળ આવશે તે) પ્રત્યયો થાય છે.

पाकाय व्रजति । रसोर्ध કરવા માટે જાય છે

पक्तये व्रजति । ”

पचनाय व्रजति । ”

वन्दनायै व्रजति । વ દના કરવા માટે છે.

भाववचनाः ૫।૩।૧૫

॥ અહીં ચતુર્થી થાય છે. પાકાય વ્રજતિ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् ૨।૨।૬૧

૬ ભાવમાં અને કર્તા સિવાય કારકમાં

ધાતુથી અ [ઘઙ્] પ્રત્યય થાય છે.

पचनम् पाकः । एवं रागः । त्यागः । ભાવમાં

प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः । (પ્રક્રિયતે યઃ સ પ્રાકારઃ)

एवं प्रासः । प्रसेवः । समाहारः । कारः । કર્મમાં

दाशन्तेऽस्मै इति दाशः । સંપ્રદાનમાં

આહરન્ત્યસ્માદિતિ આહારઃ । અપાદાનમાં

કરણુમાં અને આધારમાં અન્ત્ (નિ. ૩૮માં) અને અન્ત્ નો અપવાદ વ્યજનાન્ત ધાતુથી ઘજ્ઞ (નિ. ૪૦ માં) કહેવાશે.

પદ-રૂજ-વિશ-સ્પૃશો ઘજ્ઞ ૫૧૩૧૬

ભાવાકર્ત્રોઃ ૫૧૩૧૮

૧૧૧ ઘજન્ત શબ્દ પર છતાં, ઉપસર્ગનો બહુલ દીર્ઘ થાય છે. પ્રાકારઃ

इचि अस्वरे दीर्घ आच् च ૩૧૨૧૭૨

घञि उपसर्गस्य बहुलम् ૩૧૨૧૮૬

૭ સમ્, નિ, વિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પર રહેલા યમ્ ધાતુથી અ [અલ્] વિકલ્પે થાય છે. સંયમઃ । સંયામઃ । નિયમઃ । નિયામઃ । વિયમઃ । વિયામઃ । ઉપયમઃ । ઉપયામઃ ।

भूश्च्यदो ऽल् ૫૧૩૧૨૩ સમ્ નિ વ્યુપાદ્યમઃ ૫૧૩૧૨૬

૮ નિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ નદ્, ગદ્, પઠ્, સ્વન્ અને ક્વણ્ ધાતુથી અલ્ વિકલ્પે થાય છે.

निनदः । निनादः । निगदः । निगादः । निपठः । निपाठः ।
निस्वनः । निस्वानः । निक्वणः । निक्वाणः ।

ने नद-गद-पठ-स्वन-क्वणः ૫૧૩૧૨૬

૯ ઇ વર્ણાન્ત ઋ વર્ણાન્ત ષ્ઠ, ટ્, વશ્, રણ, ગમ્, દીર્ઘ ઋ કારાન્ત અને ગ્રહ ધાતુથી અ [અલ્] પ્રત્યય થાય છે.

चयः । निश्चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । विगेरे

यवः । रवः । नवः । स्तवः । लवः । पवः । विगेरे

अरः । प्रवरः । दरः । आदरः । वशः । रणः । गमः । अवगमः ।

करः । गरः । तरः । दरः । शरः । विगेरे । ग्रहः ।

घञ् અને અલ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો પુલિંગ છે.

युवर्ण-वृ-ट्-वश-रण-गमृद्-ग्रहः ૫૧૩૧૨૮

૧૦ સ્થા વિગેરે ધાતુથી અ [ક] પ્રત્યય થાય છે. આંખૂનાનુત્થાનમ્
આંખૂત્થો વર્તતે । પ્રતિષ્ઠન્તે અસ્મિન્નિતિ પ્રસ્થઃ સાનુઃ ।
સંતિષ્ઠન્તે ઽસ્યામિતિ સંસ્થા । વ્યવતિષ્ઠન્તે ઽનયેતિ વ્યવસ્થા
પ્રપિવન્ત્યસ્યામિતિ પ્રપા । વિધ્યતે ઽનેનેતિ વિધઃ ।
વિહન્યતે ઽનેનાસ્મિન્વા વિન્નઃ । આયુધ્યન્તે ઽનેનેતિ આયુધમ્ ।
આધ્યાયન્તિ તમિતિ આઢ્યઃ । અહીં ઘૂ ને ઢ્ થાય છે.
સ્થાદિભ્યઃ કઃ ૫૧૩।૮૨

૧૧ વેપ્ વિગેરે (હુ ઇત્ વાળા) ધાતુઓથી અથુ પ્રત્યય થાય છે.
વેપથુઃ । વમથુઃ । શ્વયથુઃ । ભ્રાસથુઃ । નન્દથુઃ ।
દિવતો ઽથુઃ ૫૧૩।૮૩

૧૨ પચ્ વિગેરે (હુ ઇત્ વાળા) ધાતુઓથી તત્કૃત અર્થમાં
ત્રિમ [ત્રિમક્] પ્રત્યય થાય છે.
પાકેન નિર્વૃત્તમ્ પક્ત્રિમમ્ । પાકેલું. (પાક વડે તૈયાર થયેલું)
કૃત્રિમમ્ । લઙ્ગિમમ્ । યાચિત્રિમમ્ । (મતાન્તરે યાચથુઃ)
દિવતઃ ત્રિમક્ તત્કૃતમ્ ૫૧૩।૮૪

૧૩ યજ્, સ્વપ્, રક્ષ્, યત્ અને પ્રચ્છ્ ધાતુથી ન પ્રત્યય
થાય છે. યજ્ઞઃ । સ્વપ્નઃ । રક્ષણઃ । યત્નઃ । પ્રશ્નઃ ।
યજિ-સ્વપિ-રક્ષિ-યતિ-પ્રચ્છો નઃ ૫૧૩।૮૫

૧૪ ઉપસર્ગથી ૫૨ રહેલ દા સંગ્રહધાતુથી ઇ [કિ] પ્રત્યય
થાય છે. આદિઃ । આધિઃ । નિધિઃ । સંધિઃ । સમાધિઃ ।
ઉપસર્ગાદ્ દઃ કિઃ ૫૧૩।૮૬

૧૫ કર્મથી ૫૨ રહેલ દા સંગ્રહધાતુથી આધારમાં કિ થાય છે.
જલં ધીયતેસ્મિન્નિતિ જલધિઃ । શરધિઃ । ઇષુધિઃ ।
વાલધિઃ । શેવધિઃ ।

વ્યાપ્યાદ્ આધારે ૫૧૩।૮૮

૧૬ સ્ત્રીલિંગમાં-ધાતુથી તિ [ક્તિ] પ્રત્યય થાય છે.
 કૃતિઃ । દૃતિઃ । ચિતિઃ । નીતિઃ । જુતિઃ । ભૂતિઃ ।
 સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫૧૩૧૧

૧૭ શ્રુ વિગેરે ધાતુઓથી ક્તિ પ્રત્યય પણ થાય છે.
 શ્રુતિઃ । પ્રતિશ્રુત્ । ૨૯ ક્વિપ્
 સપત્તિઃ । સંપત્ । ”
 અર્ત્તિઃ । અર્દિકા । ૩૩ ણક
 પ્રશસ્તિઃ । પ્રશંસા । ૨૩ અ
 કણ્ઠ્ઠિતિઃ । કણ્ઠ્ઠઃ । ૩૦ ક્વિપ્
 કણ્ઠ્ઠયા ૨૩ અ ।
 પક્તિઃ । પચા । ૨૫ અઙ્

શ્રવાદિભ્યઃ ૫૧૩૧૨

IV પ્ [પુ] અને યકાર રહિત વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં,
 ય્ અને ણ્ નો લોપ થાય છે. કણ્ઠ્ઠિતિઃ (પા. ૩૫ નિ. ૧)

ચ્વોઃ પ્વય્-વ્યજ્જને લુક્ ૪૧૪૧૨૧

૧૮ આસ્, અટ્, વ્રજ્ અને યજ્ ધાતુથી ય [ક્યપ્] પ્રત્યય
 થાય છે. આસ્યા । અટ્યા । વ્રજ્યા । હજ્યા । સ્ત્રીલિંગમાં આપ્
 આસ્યટિ-વ્રજ્યજઃ ક્યપ્ ૫૧૩૧૭

૧૯ ક્ર ધાતુથી અ [શ] અને ક્યપ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
 ક્રિયા । કૃત્યા । કૃતિઃ । (દ્વિ. પા. ૪ નિ. ૩)

ક્રુગઃ શ ચ વા ૫૧૩૧૦૦

૨૦ પરિ પૂર્વક સ્ત્ર અને ચરૂ ધાતુથી ય થાય છે. પરિસર્યા । પરિચર્યા
 પરેઃ સ્ત્ર-ચરે ર્યઃ ૫૧૩૧૦૨

૨૧ અટાટથ (યઙન્ત-અટ્) ધાતુથી ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
અટાટથા । પા. ૩૫ નિ. । તથા પાઠ ૪ નિ. ૧૭ જુઓ.
અટાટા । નિ. ૨૩ થી અ

વા-ડટાટયાત્ ૫૧૩।૧૦૩

૨૨ જાગૃ ધાતુથી અ અને ય પ્રત્યય થાય છે.
જાગરા । જાગર્યા ।

જાગુરશ્ચ ૫૧૩।૧૦૪

૨૩ શંસ્ ધાતુથી અને આય વિગેરે પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી અ થાય છે.
પ્રશંસા । ગોપાયા રક્ષણુ । મીમાંસા । કણ્ઢ્યા । ખરજ.
લોલૂયા અતિશય અથવા વારંવાર કપવું તે. ચિકીર્ષા ।
પુત્રકામ્યા । પુત્રની ઇચ્છા.

શંસિ-પ્રત્યયાત્ ૫૧૩।૧૦૫

૨૪ ત [ક્ત] ની પૂર્વે જે ધાતુને ઇટ્ આવતી હોય એવા ગુરુ
સ્વરવાળા વ્યંજનાંત ધાતુથી અ પ્રત્યય થાય છે.

ઈહા । ઈક્ષા । ઉક્ષા । હુણ્ડા । શિક્ષા । મિક્ષા ।

ક્ષેટો ગુરો વ્યંજનાત્ ૫૧૩।૧૦૬

૨૫ પદ્મ વિગેરે (ષ્ ધત્ વાળા) ધાતુથી અ [અઙ્] થાય છે.
પદ્મા । ક્ષમા । ઘટા । ત્વરા । પ્રથા । વ્યથા । જરા ।

ષિતો ડહ્ ૫૧૩।૧૦૭

૨૬ મિદા વિગેરે શબ્દો અર્થ વિશેષમાં અઙ્ પ્રત્યયાન્ત અને છે.
મિદા-વિદારણમ્ । છિદા-દ્વૈધીકરણમ્ । વિદા-વિચારણા ।
મૃજા-શરીરસંસ્કારઃ । ક્ષિપા-પ્રેરણમ્ । દયા-અનુકમ્પા ।
રુજા-રોગઃ । ચુરા-ચૌર્યમ્ । પૃચ્છા-પ્રશ્નઃ ।

મિદાદયઃ ૫૧૩।૧૦૮

૨૭ પ્યન્ત ધાતુ, વિદ્, આસ્, શ્રન્થ, ઘટ્ટ અને વન્દ ધાતુથી
અન પ્રત્યય થાય છે.

કારણા । હારણા । કામના । લક્ષણા । ભાવના ।
વેદના । આસના । ઉપાસના । શ્રન્થના । ઘટ્ટના । વન્દના ।

ણિ-વેત્યાસ-શ્રન્થ-ઘટ્ટ-વન્દેરનઃ ૫।૩।૧૧૧

૨૮ ઈચ્છા અર્થ સિવાય ઇષ્ (૪-૫૨, જવું) ધાતુથી અન થાય છે.

અન્વેષણા । ઇષણા । પિન્દૈષણા ।

ઈચ્છા અર્થમાં પણ ક્વચિત્ થાય છે-

પ્રાણૈષણા । વિત્તૈષણા । પરલોકૈષણા ।

ઇપોઽનિચ્છાયામ્ ૫।૩।૧૧૨

૨૯ ક્રૂઘ્ વિગેરે અને સમ્ + પદ્ વિગેરે ધાતુથી ક્વિપ્ થાય છે.

૧ ક્રૂઘ્, કૃત્ । યુઘ્, યુત્ । શુઘ્, શુત્ । તૃપ્, તૃટ્ ।

ત્વિષ્, ત્વિટ્ । રૂષ્, રુટ્ । રૂઙ્, રુક્ । રૂઞ્, રુક્ ।

શુષ્, શુક્ । મુદ્, મુત્ । મૃદ્, મૃત્ । ગૃ, ગીઃ ।

ઐ, ત્રાઃ । દિશ્, દિક્ । સૃઙ્, સૃક્ ।

૨ પદ્, સંપદ્ । વિપદ્ । આપદ્ । વ્યાપદ્ । પ્રતિપદ્ ।

સદ્, સંસત્ । શાસ્, આશીઃ । શ્રુ, પ્રતિશ્રુત્ । ઉપશ્રુત્ ।

સુ, પરિસુત્ । નહ્ ઉપાનત્ । વૃષ્, પ્રાવૃટ્ । પ્રુષ્, વિપ્રુટ્

વૃત્, નિવૃત્ । ઉપાવૃત્ । યત્, સંયત્ । ઇ, સમિત્ ।

મૃ, ઉપમૃત્ । ઇન્ધ્, સમિત્ ।

ક્રુત્-સંપદાદિભ્યઃ ક્વિપ્ ૫।૩।૧૧૪

૩૦ મી વિગેરે ધાતુથી ક્વિપ્ વિકલ્પે થાય છે.

મીઃ મીતિઃ હ્રીઃ હ્રીતિઃ । લૂઃ લૂનિઃ । મૂઃ મૂતિઃ ।

કળ્ઢ્ઃ કળ્ઢ્યા । કૃત્ કૃતિઃ । મિત્ મિત્તિઃ । છિત્ છિત્તિઃ ।

તુત્ તુત્તિઃ । દક્ દષ્ટિઃ । ઈત્યાદિ.

ઋયાદિભ્યો વા ૫।૩।૧૧૫

૩૧ શાપ (આક્રોશ) ગમ્ય હોય તો, ન [નચ્] થી પર રહેલ ધાતુથી.
અતિ પ્રત્યય થાય છે. અજનનિસ્તે વૃપલ ભૂયાત્ ।

एवं-अजीवणिः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः ।

નજો ડનિઃ શાપે ૫૧૩।૧૧૭

૩૨ ગ્લા, હા અને જ્યા ધાતુથી અતિ પ્રત્યય થાય છે.

ग्लानिः । हानिः । ज्यानिः । भनान्तरे म्लानिः ।

ग्ला-हा-ज्यः ५१३।११८

૩૩ ધાતુથી ભાવમાં અક્ર [ણક] પ્રત્યય થાય છે.

भवत आसिका । शायिका । जीविका । कारिका ।

V કૃદન્તના કર્તામાં વર્તમાન નામથી ષષ્ઠી થાય છે.

भावे ५१३।१२२ कर्तरि २।२।८६

૩૪ નપુંસક લિંગમાં ભાવમાં ધાતુથી ત [ક્ત] પ્રત્યય થાય છે.

हसितम् छात्रस्य । नृत्यम् मयूरस्य । व्याहृतं कोकिलस्य ।

વલીયે ત્તઃ ૫૧૩।૧૨૩

૩૫ નપુંસક લિંગમાં ભાવમાં ધાતુથી અન [અનટ્] પ્રત્યય

થાય છે. गमनम् । भोजनम् । वचनम् । हसनम् छात्रस्य ।

अनट् ५१३।१२४

૩૬ રમ્ વિગેરે ધાતુથી કર્તામાં અનટ્ પ્રત્યય થાય છે. રમણી ।

कमनी । नन्दनी । ह्लादनी । इध्मवश्चनः । पलशशातनः

रम्यादिभ्यः कर्तरि ५१३।१२६

૩૭ ભુજ્ વિગેરે ધાતુથી કર્તામાં અને પત્ત્ વિગેરે ધાતુથી અપા-

दानेમાં અનટ્ પ્રત્યય થાય છે. भुज्यते इति भोजनम् ।

નિરવન્તિ તદિતિ નિરવનમ્ । आच्छादनम् । अवसावि-अव-
सावणम् । अवसेचनम् । असनम् । वसनम् । आभरणम् ।

પ્રપતત્યસ્માત્ પ્રપતનઃ । પ્રસ્કન્દનઃ । પ્રપ્રચ્યોતનઃ ।
પ્રસ્ત્રવણઃ । નિર્હરણઃ । સહ્લોદ્ધરણઃ । અપાદાનમ્ ।

મુજિ-પત્યાદિભ્યઃ કર્માપાદાને ૫।૩।૧૨૮

૩૮ કરણુમાં અને આધારમાં ધાતુથી અન [અનટ્] થાય છે.
કરણુમાં વપગી । લેખતી । વિચયતી । હ્રધ્મવશ્ચનઃ । પ્રમશ્રુકર્તનઃ
આધારમાં- ગોદોહતી । સક્તુધાતી । તિલપીડતી ।
શયનમ્ । આસનમ્ । અધિકરણમ્ । આસ્થાનમ્ ।

કરણાધારે ૫।૩।૧૨૯

૩૯ પુ'લિંગનામમાં, કરણ અને આધારમાં ધાતુથી અ [ઘ] પ્રત્યય થાય છે. કરણે- પ્રચ્છદઃ । ઊરચ્છદઃ । દન્તચ્છદઃ ।
પ્લવઃ । પ્રણવઃ । કરઃ । પ્રત્યયઃ । શરઃ ।
આધારે-પ્રત્ય કુર્વેન્ત્યસ્મિન્નિત્યાકરઃ । આલવઃ । આરવઃ ।
આપવઃ । ભવઃ । લયઃ । વિષયઃ । ભરઃ । પ્રસરઃ । અવસરઃ ।
પરિસરઃ । વિસરઃ । પ્રતિસરઃ ।

પું-નાસ્મિન ઘઃ ૫।૩।૧૩૦

૪૦ પુ'લિંગનામમાં કરણ અને આધારમાં વ્યંજનાન્ત ધાતુથી ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. કરણુમાં-વિદન્તિ વિન્દન્તિ વિન્દતે વાડનેનેતિ
વેદઃ । ચેષ્ટતેડનેન ચેષ્ટો વલમ્ । રજ્યતેડનેનેતિ રાગઃ ।
આધારમાં પ્રત્ય પચન્તિ અસ્મિન્નિતિ આપાકઃ । આરામઃ ।
લેખઃ । વન્ધઃ । નેગઃ । વેગઃ । રક્તઃ ।
ક્રમઃ । પ્રાસાદઃ । અપામાર્ગઃ । નીમાર્ગઃ ।

વ્યજ્ઞનાદ્ ઘઙ્ ૫।૩।૧૩૨

૪૧ કૃઙ્ (કુઃખ) અર્થવાળા કુઙ્ થી તથા અકૃઙ્ (કુખ) અર્થવાળા કુ અને ર્કપત્ થી પર રહેલા ધાતુથી ભાવમાં અને કર્મમાં અ [ચલ્] થાય છે.

દુઃખેન શય્યતે इति दुःशयम् भवता ।
 सुखेन शय्यते इति सुशयम् । ईषच्छयं भवता ।
 दुઃખેન ક્રિયતે इति दुष्करः ।
 सुखेन क्रियते इति सुकरः । ईषत्करः कष्टो भवता ।
 दुष्करम् । सुकरम् । ईषत्करं भवता ।
 एवम्-दुर्लभम् । सुलभम् । ईषल्लभम् । ઈત્યાદિ
 દુઃસ્રીષતઃ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थाद् खल् ५।३।१३९
 તત્ સાપ્યાનાપ્યાત્ કર્મ-ભાવે કૃત્ય-ક્ત-સ્વલર્થાશ્ચ

૩।૩।૨૧

૪૨ કૃચ્છ્ર (દુઃખ) અર્થવાળા દુઃ થી અને અકૃચ્છ્ર (સુખ)
 અર્થવાળા સુ અને ઈષદ્ થી પર રહેલ ઙિવ ના અર્થભા
 વર્તમાન કેતી અને કેર્મથી પર અતુકમે મૂ અને કૃ
 ધાતુથી સ્વલ્ પ્રત્યય થાય છે. દુઃખેનાનાદયેન આદયેન ભૂયતે
 દુરાદયંભવં ભવતા । સુખેનાનાદયેન આદયેન ભૂયતે સ્વા
 દયંભવં ભવતા । ઈષદાદયંભવં ભવતા ।
 દુઃખેનાનાદય આદયઃ ક્રિયતે દુરાદયંકરો મૈત્રો ભવતા ।
 સુખેનાનાદયઃ આદયઃ ક્રિયતે સ્વાદયકરશ્ચૈત્રો ભવતા ।
 ઈષદાદયંકરશ્ચૈત્રો ભવતા ।
 સુખેનાકટઃ કટઃ ક્રિયન્તે સુકટંકરાણિ વીરણાણિ ।
 ચ્ચયર્થે કર્ત્રાપ્યાદ્ મૂ-કૃગઃ ૫।૩।૧૪૦

૪૩ શાસ્ યુધ્ દશૂ ધૃષ્ મૃપ્ અને આ કારાન્ત ધાતુથી અન થાય.
 છે. દુઃખેન શિષ્યતે દુઃશાસનઃ । સુશાસનઃ । ઈષચ્છાસનઃ
 एवं दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ।
 આદન્ત-દુસ્તથાનમ્ ભવતા । સૂતથાનમ્ । ઈષદુતથાનમ્ ।
 દુપ્પાનં પયો ભવતા । સુપાનમ્ । ઈષત્પાનમ્ ।
 શાસ્-યુધિ-દશિ-ધૃષિ-મૃષાતો ડનઃ ૫।૩।૧૪૧

VI સ્મ યુક્ત મા [માહ્] ઉપપદ હોય તો, હ્યસ્તની અને અદ્યતની થાય છે. મા સ્મ કરોત્ । મા સ્મ કાર્ષીત્ ।

સસ્મે હ્યસ્તની ચ ૫૧૪૧૪૦

પાઠ ૧૦ મો. કૃદન્ત

૧ પર (પછીના) કાલના ધાત્વર્થ સાથે જેનો કર્તા તુલ્ય (એક) છે, એવા પ્રાણ (ભૂત) કાલના અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી- ધાતુના સંબંધમાં-

ત્વા (ક્ત્વા) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. આસિત્વા મુહુક્તે । બેસીને જમે છે. પહેલો બેસે છે અને પછી જમે છે.

અહિં બેસવાનો પાફ કાલ છે અને જમવાનો પરકાલ છે અને તે બન્ને ધાત્વર્થનો કર્તા તુલ્ય છે, પૂર્વ ધાતુનો અને પર ધાતુનો સંબંધ છે, માટે આ સંબંધક ભૂત કૃદન્ત કહેવાય છે. મુક્ત્વા વ્રજતિ । ખાઈને જાય છે.

મુક્ત્વા પુન મુહુક્તે । જમીને પુનઃ જમે છે.

સ્નાત્વા મુક્ત્વા પીત્વા વ્રજતિ નાહીને ખાઈને પીને જાય છે. પક્ષે-આસ્યતે મોક્તુમ્ इत्यपि भवति ।

જમવાને બેસાય છે, એ પ્રમાણે પણ (પ્રયોગ) થાય છે.

પ્રાક્કાલે ૫૧૪૧૪૭ ધાતોઃ સંવન્ધે પ્રત્યયાઃ ૫૧૪૧૪૧

। ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે સેટ્ ધાતુથી ર આવે છે. અનિટ્ ધાતુથી નથી આવતી અને વેટ્ ધાતુથી વિકલ્પે આવે છે. જેમકે- યાચિત્વા । પઠિત્વા । વિગેરે. પૃષ્ટ્વા । મુક્ત્વા । વિગેરે. રદ્ધ્વા રઘિત્વા । અક્ત્વા અઙ્ગિત્વા । વિગેરે.

સ્તાદ્યશિતો ડ્રોણાદેરિટ્ ૪૧૪૧૩૨

एकस्वराद् अनुस्वारेतः ૪૧૪૧૫૬ ધૂર્ગૌદિતઃ ૪૧૪૧૩૮

૨ જૃ ગ. ૯ અને વ્રશ્ચ્ ધાતુથી ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે દ્વિ થાય છે.
જરિત્વા । વ્રશ્ચિત્વા ।

જૃ-વ્રશ્ચઃ ક્ત્વઃ ૪૧૪૧૪૧

૩ દમ્ વિગેરે (ઋદિત્) ધાતુઓથી ક્ત્વા પ્રત્યયની પહેલાં દ્વિ
વિકલ્પે થાય છે. દાન્ત્વા દમિત્વા । શાન્ત્વા શમિત્વા ।
તાન્ત્વા તમિત્વા । દ્યૂત્વા દેવિત્વા । સ્યૂત્વા । સેવિત્વા
અસ્ત્વા । અસિત્વા ।

ઋદિતો વા ૪૧૪૧૪૨

૪ ધાતુથી પર રહેલ સેદ્ ક્ત્વા કિદ્ થતો નથી. દેવિત્વા ।
લેવિત્વા । વર્તિત્વા । ઇન્શિત્વા । ધ્વંસિત્વા । વ્રશ્ચિત્વા ।
ક્ત્વા ૪૧૩૧૨૯

૫ જકારાન્ત ધાતુથી અને નશ્ ધાતુથી, નકાર ઉપાન્ત્ય હોતે
છતે, તકારદિ ક્ત્વા કિદ્વદ્ વિકલ્પે થાય છે
રક્ત્વા । રહ્ક્ત્વા । ભવત્વા મહ્ક્ત્વા । મક્ત્વા મહ્-
ક્ત્વા । નષ્ટ્વા । નંષ્ટ્વા । દ્વિ. પા. ૧૯ નિ. ૧૪ અને ૧૩.
જ-નશો ન્યુપાન્ત્યે તાદિઃ ક્ત્વા ૪૧૩૧૨૩

૬ ક્રત્ તૃપ્ મૃપ્ કૃશ્ વઙ્ચ્ લુઙ્ચ્ તથા ન્ ઉપાન્ત્ય છે એવા
ય્ અને ફ્ અંતવાળા ધાતુઓથી સેદ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વદ્ છે.
ક્રતિત્વા અર્તિત્વા । તૃપિત્વા તર્પિત્વા । મૃષિત્વા મર્ષિત્વા
મૃષ્ટ્વા । કૃશિત્વા કર્શિત્વા । વચ્ચિત્વા વચ્ચિત્વા વક્ત્વા ।
લુચિત્વા લુચિત્વા । અચિત્વા અચિત્વા ઇ. । ગુફિત્વા ।
ગુમ્ફિત્વા ઇ.

મૃષ્ અને વઙ્ચ્ ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પૂર્વે વેદ્ છે. નિ. ૩.
ક્રંતૃપ-મૃપ-કૃશ-વઙ્ચ-લુઙ્ચ-થ-ફઃ સેદ્ ૪૧૩૧૨૪

૭ ઉકાર કે ફકાર ઉપાન્ત્ય હોય અને વ્યંજન આદિમાં હોય, એવા વ્ અંત સિવાયના ધાતુથી એક ક્ત્વા અને સન્ વિકલ્પે કિક્લ્પ થાય છે. દ્યુતિત્વા દ્યોતિત્વા । દિદ્યુતિષતે દિદ્યોતિષતે । મુદિત્વા મોદિત્વા । મુમુદિષતે મુમોદિષતે । લિલ્લિત્વા । લેલિત્વા । લિલિલિપતિ લિલેલિપતિ । પશુ-દેવિત્વા દિદેવિપતિ ।

ઘૌ વ્યઙ્જનાદેઃ સન્ચાચ્ચઃ ૪।૩।૨૫

૮ આમીક્ષણ્ય-પુનઃ પુનઃ અર્થમાં અમ્ [ચ્છમ્] અને ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. ભોજં ભોજં યાતિ । વારંવાર જમીને જાય છે. ભુક્ત્વા મુક્ત્વા યાતિ । પાયં પાયં વ્રજતિ । દ્વિં ૫ાઠ. ૧૯ નિ. ૧૯. પીત્વા પીત્વા વ્રજાત । નામં નામં ગચ્છતિ । દ્વિં ૫ાં ૫ નિ ૨ નત્વા નત્વા ગચ્છતિ ।

ચ્છમ્ આમીક્ષણ્યે ૫।૪।૪૮

૧૧ આમીક્ષણ્ય અર્થમાં દ્વિરુક્તિ થાય છે. ભોજં ભોજં યાતિ ।

મૃશામીક્ષણ્યાવિચ્છેદે દ્વિઃ પ્રાક્તમવાદેઃ ૭।૪।૭૩

૯ પૂર્વ, અગ્રે અને પ્રથમ ઉપપદ હોય ત્યારે ચ્છમ્ વિકલ્પે થાય છે, પૂર્વ ભોજં યાતિ । પહેલો જમીને જાય છે. પૂર્વ મુક્ત્વા યાતિ । અગ્રે ભોજં યાતિ । અગ્રે મુક્ત્વા યાતિ । પ્રથમ ભોજં યાતિ । પ્રથમ મુક્ત્વા યાતિ ।

પૂર્વાગ્રે-પ્રથમે ૫।૪।૪૯

૧૦ અન્યથા ઇવમ્ કથમ્ અને હત્યમ્ થી પર રહેલ અન્યથક ક ધાતુથી ચ્છમ્ વિકલ્પે થાય છે. અન્યથાકારં મુહ્યક્તે પક્ષે અન્યથા કૃત્વા મુહ્યક્તે અન્યથા મુહ્યક્તે હત્યર્થઃ ।

અન્યથૈવં કૃગો ડનર્થકાત્ ૫।૪।૫૦

૧૧ ધર્મા પૂર્વક ઉત્તર આપે ત્યારે, યથા અને તથા અવ્યયથી પર રહેલ અનર્થક ક્રુ ધાતુથી રૂણમ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

કથં ભવાન્ ભોક્ષ્યત્ત્વેતિ પૃષ્ઠોઽસ્યયથા તં પ્રત્યાહ-
યથાકારમહં ભોક્ષ્યે તથાકારમહં ભોક્ષ્યે કિં તવાનેન ।

યથા-તથાદ્ ઈર્વ્યોત્તરે ૫૧૪૧૫૧

૧૨ આક્રોશ જણાતો હોય ત્યારે, કર્મથી પર ક્રુ ધાતુને રૂણમ્ વિકલ્પે થાય છે, પક્ષે ક્ત્વા થાય છે.

ચૌરંકારમાક્રોશતિ । ચોર એમ કહીને તેના ઉપર આક્રોશ કરે છે. તું ચોર છે, એ પ્રમાણે આક્રોશ કરે છે.

અહીં ચૌરંકારમ્ એ ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ છે. પા. ૭ નિ. VI પ્રત્યય ચિત્ત્ હોવાથી-મ્ આગમ થયો છે. પા. ૭ નિ. VII

પક્ષે-ચૌરં કૃત્વાક્રોશતિ ।

જાપે વ્યાપ્યાત્ ૫૧૪૧૫૨

૧૩ સ્વાદુ અર્થવાળા અને દીર્ઘ ન હોય એવા, કર્મથી ક્રુ ધાતુને રૂણમ્ વિકલ્પે થાય છે પક્ષે ક્ત્વા થાય છે

સ્વદુંકારં મુહ્ક્તે, સ્વાદિષ્ટ કરીને ખાય છે.

મૃદ્ગ્ધ્કારં મુહ્ક્તે । મીઠું કરીને ખાય છે.

લવણંકારં મુહ્ક્તે । મીઠું કરીને (નાખીને) ખાય છે.

સ્વાદું કૃત્વા મુહ્ક્તે । સ્વાદુ કરીને ખાય છે

દીર્ઘથી ન થાય. સ્વાદ્વીં કૃત્વા યવાગું મુહ્ક્તે ।

સ્વદ્વર્યાદ્ અદીર્ઘાદ્ ૫૧૪૧૫૪

III ક્ત્વા, તુમ્ અને અમ્ [ણમ્ રૂણમ્] પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અવ્યય છે. કૃત્વા કર્તુમ્ યાવજ્જીવમદાત્ સ્વાદુંકારં મુહ્ક્તે
ક્ત્વા-તુમમ્ ૧૧૧૩૫

૧૪ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા કર્મથી પર રહેલ વિદ્ અને દર્શ
ધાતુથી અમ્ [જમ્] થાય છે.

અતિથિવેદં ભોજયતિ । યં યમતિર્થિ જાનાતિ તં તં સર્વમ્ ।
જેને જેને અતિથિ બાણે છે, તેને તેને સર્વને જમાડે છે.

કન્યાદર્શં વરયતિ । યાં યાં કન્યાં પश्यતિ તાં તાં સર્વામ્ ।
જેને જેને કન્યા જુએ છે. તેને તેને સર્વને વરે છે.

વિદ્-દૃગ્મ્યઃ કાત્સર્ન્યે જમ્ ૫૧૪૫૪

૧૫ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા યાવત્ કર્મથી પર રહેલ વિન્દ
અને જીવ્ ધાતુથી જમ્ થાય છે.

યાવદ્વેદં મુહુક્તે । જેટલું મેળવે છે. તેટલું બધું ખાય છે.
યાવજીવમધીતે । જેટલું જીવે છે ત્યાં મુધી બાણે છે.

યાવતો વિન્દ-જીવઃ ૫૧૪૫૫

૧૬ ચર્મ અને ઉદર કર્મથી પર રહેલ પૂરિ [પૂર+ણિ] ધાતુથી
જમ્ વિકલ્પે થાય છે. પા. ૩૬ નિ. ૮.

ચર્મપૂરમાસ્તે ચર્મ પૂરયિત્વાસ્તે । આમઝાને પૂરીને એસે છે,
ઉદરપૂરં રોતે ઉદરં પૂરયિત્વા રોતે । પેટ ભરીને મુવે છે,

ચર્મોદરાત્ પૂરેઃ ૫૧૪૫૬

૧૭ વૃષ્ટિનું માન જણાતું હોય ત્યારે કર્મથી પર રહેલ
પૂરિ ધાતુથી જમ્ વિકલ્પે થાય છે. અને ધાતુના ઋ નો લોપ
વિકલ્પે થાય છે. ગોષ્પદપ્રં વૃષ્ટો મેઘઃ । ગોષ્પદપૂરં વૃષ્ટો મેઘઃ ।
મૂષક-વિલપૂરં વૃષ્ટો મેઘઃ । યાવતા ગોષ્પદાદિપૂરણા
ભવતિ તાવદ્ વૃષ્ટઃ ।

વૃષ્ટિમાને ઝલુક્ ચાસ્ય વા ૫૧૪૫૭

૧૮ ચેલ (કપડું) જેનો અર્થ છે એવા કર્મથી પર રહેલ કનોપિ (કનૂય+ણિ) ધાતુથી જન્મ વિકલ્પે થાય છે. દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. (૪) અને ॥

ચેલકનોપં વૃષ્ટો મેઘઃ । યવતા ચેલં કનૂય્યતે આદ્રીંભવતિ તાવદ્ વૃષ્ટઃ । કમ્બલકનોપં વૃષ્ટો મેઘ । કાંબળ પલાળીને મેઘ વરસ્યો, કાંબળ પલાળે એટલો મેઘ વરસ્યો.

ચેલાર્થાત્ કનોપેઃ ૫૧૪૧૫૮

૧૯ ગાત્ર અને પુરુષ કર્મથી પર રહેલ સ્ના ધાતુથી જન્મ વિકલ્પે થાય છે. ગાત્રસ્નાયં વૃષ્ટો મેઘઃ । પુરુષસ્નાયં વૃષ્ટો મેઘઃ । યાવતા ગાત્રં પુરુષશ્ચ સ્નાપ્યતે તાવદ્ વૃષ્ટઃ । ગાત્ર-પુરુષાત્ સ્નઃ ૫૧૪૧૬૯

૨૦ શુષ્ક, ચૂર્ણ અને રુક્ષ, કર્મથી પર રહેલ પિષ્ ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં જન્મ વિકલ્પે થાય છે. શુષ્કપેષં પિનિષ્ટ શુષ્કં પિનષ્ટીત્યર્થઃ । સૂકાને વાટે છે ચૂર્ણપેષં પિનિષ્ટિ ચૂર્ણને વાટે છે. રુક્ષપેષં પિનષ્ટિ રુક્ષને વાટે છે. શુષ્ક-ચૂર્ણ-રુક્ષાત્ પિપસતસ્યૈવ ૫૧૪૧૬૦

૨૧ અકૃત અને જીવ કર્મથી પર અતુકમે કૃ અને જીવ્ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં જન્મ વિકલ્પે થાય છે. અકૃતકારં કરોતિ અકૃતં કરોતીત્યર્થઃ । જીવગ્રાહં ગૃહ્ણતિ । જીવન્તં ગૃહ્ણતીત્યર્થઃ । કૃગ્-ગ્રહો ડકૃત-જીવાત્ ૫૧૪૧૬૧

૨૨ કરણથી પર હન્ ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં જન્મ વિકલ્પે થાય છે. પાણિઘાતં કુહ્યમાહન્તિ । પાણિનાં હન્તીતિ । પાદઘાતં શિલાં હન્તિ । પાદેન હન્તીતિ । દ્વિ. પા. ૩૬ નિ. ૪/ અસ્યુપઘાતમરીન્હન્તિ । તલવાર-વડે શત્રુઓને હણે છે.

શરોપવાતં મૃગાન્ હન્તિ । આણપડે મૃગલાઓને હણે છે.

નિમૂલાત્ કષઃ ૫૧૪૬૨ ઠનશ્ચ સમૂલાત્ ૫૧૪૬૩

કરણેભ્યઃ ૫૧૪૬૪

૨૩ આધાર થી પર રહેલ બન્ધ્ ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં
ળમ્ વિકલ્પે થાય છે. ચક્રવન્ધં વદ્ધઃ । ચારકવન્ધં વદ્ધઃ ।
ગુપ્તિવન્ધં વદ્ધઃ । ચક્રાદિષુ વદ્ધઃ इत्यर्थः ।

વન્ધે નામ્નિ ૫૧૪૬૭ આધારાત્ ૫૧૪૬૮

૨૪ જીવ અને પુરુષ કર્તાથી પર રહેલ અતુક્રમે નશ્ અને વહ
ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં ળમ્ વિકલ્પે થાય છે.
જીવનાશં નશ્યતિ । જીવન્નશ્યતીત્યર્થઃ ।

પુરુષવાહં વહતિ । પુરુષઃ-પ્રેષ્યો ભૂત્વા વહતીત્યર્થઃ ।

કર્તુર્જીવ-પુરુષાત્ નશ્-વહઃ ૫૧૪૬૯

૨૫ ઋધ્વ કર્તાથી પર રહેલ પૂર્ ગ. ૪. અને શુષ્ ધાતુથી, તેજ
ધાતુના સંબંધમાં ળમ્ વિકલ્પે થાય છે,

ઋધ્વપૂર્ પૂર્યતે । ઋધ્વઃ પૂર્યતે इत्यर्थः ઉભો વધે છે.

ઋધ્વશોષં શુષ્યતિ । ઋધ્વઃ શુષ્યતિ इत्यर्थः ઉભો સુકાય છે.

ઋધ્વાત્ પુઃ-શુષઃ ૫૧૪૭૦

૨૬ ઉપમા અર્થવાળા ક્રમ્ અને કર્તાથી પર રહેલ ધાતુથી તેજ
ધાતુના સંબંધમાં ળમ્ વિકલ્પે થાય છે.

કર્મ-સુવર્ણનિધાયનિહિતઃ । સુવર્ણમિવ નિહિત इत्यर्थः ।

શાકવલેશં કિલ્લુષઃ । ઓદનાપાચં પક્વઃ ।

કર્ત્તા-કાકનાદાં નષ્ટઃ । કાક इव નષ્ટઃ इत्यर्थः ।

અન્નવિલાયં વિલીનઃ । અન્નમિવ વિલીનઃ इत्यर्थः ।

વ્યાપ્યાત્ ચેવાત્ ૫૧૪૭૧

૨૭ તૃતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં ઉપ+દંશ્ ધાતુથી ગમ્ વિકલ્પે થાય છે. મૂલકેનોપદંશં મૂલકોપદંશં મુઙ્ક્તે ।
 પક્ષે-મૂલકેનોપદશ્ય મુઙ્ક્તે । મૂળાવડે કરીને ખાય છે.
 દંશેઃ તૃતીયયા ૫૧૪૧૭૩

IV તૃતીયોક્ત નામ કૃદન્ત સાથે વિકલ્પે ઉપપદ સમાસ પામે છે.
 તૃતીયોક્તં વા ૩૧૧૫૦

૨૮ તૃતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં, સંખધી ધાતુની સાથે એક કર્મવાળા હિંસાર્થક ધાતુથી ગમ્ વિકલ્પે થાય છે.
 દળ્ડેનોપઘાતં દળ્ડોપઘાતં ગાઃ સાદયતિ ।
 સાદયતિ-દુઃખી કરે છે.
 લડગેન પ્રહારં લડગપ્રહારં શત્રૂન્ વિજયતે ।
 પક્ષે-દળ્ડેનોપહત્ય ઈત્યાદિ.
 હિંસાર્થાત્ એકાપ્યાત્ ૫૧૪૧૭૪

૨૯ તૃતીયાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામ સાથે યોગમાં ઉપ+પીઙ્ રુઘ્ અને કર્ષ્ (કૃષ્ણ-૧) ધાતુથી ગમ્ વિકલ્પે થાય છે.
 તૃ૦ પાર્શ્વાભ્યામુપપીઙ્ શેતે પાર્શ્વોપપીઙ્ શેતે ।
 પડખા વડે દબાવીને સુવે છે.
 સ૦ પાર્શ્વયોરુપપીઙ્ શેતે પાર્શ્વોપપીઙ્ શેતે ।
 પડખામાં દબાવીને સુવે છે.
 તૃ૦ વ્રજેનોપરોઘં વ્રજોપરોઘં ગાઃ સ્થાપયતિ
 વાડા વડે ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
 સ૦ વ્રજે ઉપરોઘં વ્રજોપરોઘં ગાઃ સ્થાપયતિ ।
 વાડામાં ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
 તૃ૦ પાણિનોપકર્ષં પાણ્યુપકર્ષં ધાનાઃ પિનષ્ટિ ।
 નહાય વડે મશળીને ધાણાને પીસે છે.

સ૦ પાણાલુપકર્ષ પાણ્યુપકર્ષ ધાનાઃ પિનષ્ટિ ।

હાથમાં મશળીને ધાણાને પીસે છે.

ઉપપીડ-રૂઢ-કર્ષઃ તત્સપ્તમ્યા ૭૧૪૧૭૫

૩૦ ત્વરા જણાતી હોય ત્યારે, પંચમ્યન્ત નામ સાથે યોગમાં ધાતુથી જમ્ વિકલ્પે થાય છે.

શય્યાયા ઉત્થાયં, શય્યોત્થાયં ધાવતિ ।

પથારીમાંથી ઉઠીને દોડે છે.

પક્ષે-શય્યાયા ઉત્થાય ધાવતિ ।

પશ્ચમ્યા ત્વરાયામ્ ૫૧૪૧૭૭

૩૧ ત્વરા જણાતી હોય ત્યારે, દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં ધાતુથી જમ્ વિકલ્પે થાય છે.

લોષ્ટાન્ગ્રાહં યુધ્યન્તે । ઢેકાં લઈને લડે છે.

દણ્ડમુદ્યામં દણ્ડોદ્યામં ધાવતિ । લાકડી ઉપાડીને દોડે છે.

પક્ષે-લોષ્ટાન્ગ્રહાત્વા યુધ્યન્તે । ઈત્યાદિ

દ્વિતીયયા ૫૧૪૧૭૮

૩૨ વીપ્સા અને આલીક્ષ્ય જણાય ત્યારે, દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં વિશ્, પત્, પદ્, અને સ્કન્દ્ ધાતુથી જમ્ વિકલ્પે થાય છે.

૧) (૧) ગેહં ગેહમનુપ્રવેશમ્ ગેહાનુપ્રવેશમાસ્તે ।

ઘરે ઘરે પ્રવેશ કરીને બેસે છે.

(૨) ગેહં અનુપ્રવેશમ્ અનુપ્રવેશં ગેહાનુપ્રવેશમાસ્તે ।

ઘરમાં પ્રવેશ કરી કરીને બેસે છે.

પક્ષે-ગેહં ગેહમનુપ્રવિશ્યાનુપ્રવિશ્યાસ્તે । ઈત્યાદિ

વિશ-પત-પદ-સ્કન્દો વીપ્સામીક્ષ્યે ૬૧૪૧૮૧

૩૩ શક્ ઘૃષ્ જ્ઞા રમ્ લમ્ સહ્ અર્હ્ ગ્લા ઘટ્ અને અસ્ ધાતુ
 તથા એના અર્થવાળા ધાતુઓ, તેમજ સમર્થ નામ અને તેના
 અર્થવાળા નામો તથા ધાતુઓ અને ધૃષ્ટા અર્થવાળા ધાતુઓ
 ઉપપદ હોય તો ક્રમ્ ભૂત ધાતુથી તુમ્ પ્રત્યય ધાય છે.
 શક્નોતિ પારયતિ વા ભોક્તુમ્ 'ખાવાતું' (ખાવું) પુરું કરે છે.
 ધૃષ્ણોતિ અધ્યવસ્યતિ વા ભોક્તુમ્ । ખાવાને વિચારે છે.
 જાનાતિ વેત્તિ વા ભોક્તુમ્ । ખાવાને જાણે છે.
 આરમ્ભતે પ્રકમતે વા ભોક્તુમ્ । ખાવાને શરૂ કરે છે
 લમ્ભતે વિન્દતે વા ,, ખાવાને મેળવે છે..
 સહતે હમ્ભતે વા ,, ખાવાને સહન કરે છે.
 અર્હતિ પ્રાપ્નોતિ વા ,, ખાવાને પ્રાપ્ત કરે છે.
 ગ્લાયતિ મ્લાયતિ વા ,, ખાવામાં હુપ વગરનો થાય છે.
 ઘટતે યુજ્યતે વા ,, ખાવાને (ખાવામાં) યોગ્ય થાય છે.
 અસ્તિ વિદ્યતે વા ,, ખાવાને વિદ્યમાન-હાજર છે.
 સમર્થોડલં પ્રભવતિ ઈષ્ટે વા ભોક્તુમ્ । ખાવાને સમર્થ છે.
 હચ્છતિ લઘિટ અભિલપતિ વા ભોક્તુમ્ । ખાવાને ધૃષ્ટ છે.
 શક્-ઘૃષ્-જ્ઞા-રમ્-લમ્-સહર્હ-ગ્લા-ઘટાસ્તિ-

સમર્થાર્થે ચ તુમ્ ૫।૪।૯૦

V વૃ ઉ. વૃ આ અને દીર્ઘ ઋ કારાન્ત ધાતુઓથી દૃદ્ વિકલ્પે
 દીર્ઘ થાય છે, પરાક્ષા, આશીઃ અને પરસ્મૈપદ સિચ્ સિવાય.
 પ્રાચીતા પ્રાવરિતા । વરીતા વરિતા । તરીતુમ્ તરિતુમ્
 વૃતી નવા ડનાશીઃ-સિચ્પરસ્મે ચ ૪।૪।૩૫

VI ઋ અને લૃ પર છતાં સમાન સ્વરનો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.
 મહઋષિઃ મહર્ષિઃ ।

ઋ-લૃતિ હ્રસ્વો વા ૧।૨।૨

તદ્ધિત પ્રકરણ—ભૂમિકા

[સંજ્ઞા વિધિ]

૧ અ [અણ્] વિગેરે પ્રત્યયો તદ્ધિત કહેવાય છે. ઔપગવઃ ।

તદ્ધિતો ઽળાદિઃ ૬।૧।૧

૨ સમ્યગ્ વ્યવહારને માટે જે નામ (સંજ્ઞા) પાડવામાં આવે છે, તે નામ દુ વિકલ્પે કહેવાય છે. દૈવદત્તીયાઃ । દૈવદત્તાઃ । સિદ્ધસેનીયાઃ । સૈદ્ધસેનાઃ । પા. ૧૩. નિ. ૧૭.

સંજ્ઞા દુ વાં ૬।૧।૬

૩ ત્યદ્ તદ્ વિગેરે સર્વનામો દુ કહેવાય છે. ત્યદીયમ્ । તદીયમ્ । इदमીयम् । अदसायम् । एतदीयम् । एकीयम् । द्वीयम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

ત્યદાદિઃ ૬।૧।૭

૪ જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર વૃદ્ધિ સંતક છે, તે શબ્દો દુ કહેવાય છે. આન્નમયમ્ । શાલમયમ્ । પા. ૧૨. નિ. ૨૧ (૪).

વૃદ્ધિયસ્ય સ્વરેષ્વાદિઃ ૬।૧।૮

૫ દેશમાં જ વર્તમાન જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર ઇકાર કે ઓકાર છે, તે શબ્દ ઈય વિગેરે પ્રત્યયો કરવામાં, દુ કહેવાય છે. સેપુરે ભવા સૈપુરિકા । સૈપુરિકી । પા. ૧૩. નિ. ૨૦. સ્કોનગરે ભવા સ્કૌનગરિકા । સ્કૌનગરિકી ।

एदोद् देश एवेयादौ ૬।૧।૯

૬ પ્રાગ્ દેશમાં વર્તમાન જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર ઇકાર કે ઓકાર છે, તે શબ્દ ઈય વિગેરે પ્રત્યયો કરવામાં, દુ કહેવાય છે. ણીપચ્ચને ભવ ણીપચ્ચનીયઃ । ગોતર્દીયઃ ।

પ્રાગ્-દેશે ૬।૧।૧૦

[સામાન્ય પ્રત્યય વિધિ]

૭ પા. ૧૪. નિ. ૨ માં કહેલ જિત અર્થની પહેલાંના—પાઠ ૧૧.
૧૨ અને ૧૩માં કહેલા, અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં—
અ [અણ] પ્રત્યય થાય છે.

ઉપગોરપત્યમ્ ઔપગવઃ । પા. ૧૮. નિ. ૧. નિ. ૧૯.

મશ્ચિષ્ઠયા રક્તં વસ્ત્રમ્ માશ્ચિષ્ઠમ્ । પા. ૧૮. નિ. ૧૭.

મિક્ષાણાં સમૂહો મૈક્ષમ્ ।

અશ્મનો વિકારઃ આશ્મઃ પા. ૧૮. નિ. ૧૪.

ગ્રાણ્ જિતાદ્ અણ્ ૬।૧।૧૩

૧ ધનાદિ પૂર્વપદ વાળા પતિ ઉત્તરપદ શબ્દથી અણ્ થાય છે.
ધનપતેઃ અપત્યમ્ તત્ર ભવઃ તત આગતો વા ધાનપતઃ ।
રાષ્ટ્રપતેઃ इदम् રાષ્ટ્રપતમ્ । ધાન્યપતેઃ इदम् ધાન્યપતમ્ ।
ધનાદેઃ પત્યુઃ ૬।૧।૧૪

૮ (અ) અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં— અને

(વ) इदम् અર્થ સિવાય અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં થતા,
અણ્ ના અપવાદમાં—

(૧) દિતિ અદિતિ આદિત્ય યમ અને પતિ ઉત્તરપદ હોય
એવા શબ્દોથી ચ [જ્ય] પ્રત્યય થાય છે.

(અ) દિતેરપત્યમ્ દૈત્યઃ । અદિતેઃ આદિત્યઃ ।

દિતિરદિતિરાદિત્યો દેવતાઽસ્ય—

દૈત્યમ્ । આદિત્યમ્ । આદિત્યમ્ । एवं યામ્યમ્ ।

વૃહસ્પતેરપત્યમ્ વાર્હસ્પત્યઃ । પ્રજાપતેઃ પ્રાજાપત્યઃ ।

વૃહસ્પતિઃ દેવતાઽસ્ય વાર્હસ્પત્યમ્ । एवं યામ્યમ્ ।

(વ) આદિત્યસ્યાપત્યમ્ આદિત્યઃ । યમસ્ય યામ્યઃ ।

વનસ્પતીનાં સમૂહો વાનસ્પત્યમ્ ।

इदम् અર્થોમાં, આદિત્યસ્યેદમ્ આદિતીયં મળ્ડલમ્ ।

इदम् अर्थभां अण् नो अपवाद ईय थशे. पा. १३. नि. १७
अनिदमि अणपवादे च दित्यदित्यादित्य-यस-पत्यु-
त्तरपदाद् ऊयः ६।१।१५

(૨) बहिस् शब्दथी ईक [टीकण्] અને ય [જ્ય] થાય છે.
बहिर्जातः वाहीकः । वाह्यः । स्त्री. वाह्या । वाहीकी ।
पा. १८ नि. १५

बहिषः टीकण् च ६।१।१६

(૩) कलि અને અગ્નિ શબ્દથી एय [एयण्] થાય છે.
कलि देवतास्य कलौ भवम् कलेरिदम् कलेरागतम् काले-
यम् । आग्नेयम् ।

कल्यग्नेः एयण् ६।१।१७

(૪) पृथिवी શબ્દથી अ [ज અને अञ्] થાય છે.

(अ) पृथिव्यां भवः पार्थिवः । स्त्री. पार्थिवा । पार्थिवी ।

(ब) पृथिव्या अपत्यम् , , ,

पृथिव्या ज्ञाञ् ६।१।१८

(૫) उत्स विगेरे શબ્દથી अ [अञ्] થાય છે.

(अ) उत्सस्येदम् औत्सम् । औदपानम् ।

(ब) उत्सस्यापत्यम् औत्सः । औदपानः ।

तरुण्या अपत्यम् तारुणः । पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः ।

कुरोः अयम् (अपत्यं पुमान्) कौरवः ।

અપત્યાર્થ પણુ વિવક્ષાથી ધ્વજમર્થ કહેવાય.

उत्सादेः अञ् ६।१।१९

(૬) देव શબ્દથી य [यञ्] અને अ [अञ्] થાય છે.

દેવસ્યેદં દેવાદાગતં વા દૈવ્યમ્ । દૈવમ્ । દૈવી વાક્ ।
દેવાદ્ યજ્ ચ ૬।૧।૨૧

II અણ્ અજ્ ઇય્ ઇકણ્ નજ્ સ્તજ્ અને ટિત્ (ટ્ ઇત્ વાળા) પ્રત્યયોનો અ જોને અંતે છે, એવા અકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [હી] પ્રત્યય થાય છે. ઔપગવી । ૪.

અણએયેકણ્-નજ્-સ્તજ્-ટિતામ્ ૨।૪।૨૦

III હી પ્રત્યય પર છતાં, (૧) પૂર્વના અ નો લોપ થાય છે. (૨) વ્યંજનથી પર રહેલ તદ્ધિતના ય નો લોપ થાય છે. દૈવ + ઈ=દૈવી । દૈવ્ય + ઈ—દૈવી । યજ્ થી ઈ થાય છે. અસ્ય હયાં લુક્ ૨।૪।૮૬ યજો હાયન્ ચ વા ૨।૪।૬૭ મત્સ્યસ્ય યઃ ૨।૪।૮૭ વ્યજ્જનાત્ તદ્ધિતસ્ય ૨।૪।૮૮

૯ અપત્ય અર્થે સિવાયના અર્થોમાં થયેલા દ્વિગુ સમાસથી પર રહેલા યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયનો (એકવાર) લોપ થાય છે. દ્વયો રથયોઃ (દ્વિરથ્યા વા) વોઠા દ્વિરથઃ । અણ્ લોપ. પશ્ચેન્દ્રાણ્યઃ (પશ્ચેન્દ્રાણિ વા) દેવતાઽસ્ય પશ્ચેન્દ્રઃ । અણ્ લોપ. ચતુરોઽનુયોગાન્ (ચતુરનુયોગીં વા) અધીતે ચતુરનુયોગઃ । ૧૧ ગ્રીન્ વેદાન્ (ત્રિવેદીં વા) અધીતે ત્રિવેદઃ । ૧૧ પશ્ચસુ કપાલેષુ (પશ્ચકપાલ્યાં વા) સંસ્કૃતઃ પશ્ચકપાલઃ । ૧૧

દ્વિગોરનપત્યે ય-સ્વરાદે હૃલ્ અ-દ્વિઃ ૬।૧।૨૪

૧૦ વત્ (પા. ૧૫ નિ. ૨૯) પ્રત્યયની પહેલાંના અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં—હી અને પુંસ્ શબ્દથી અનુક્રમે ન [નજ્] અને સ્ત [સ્તજ્] પ્રત્યય જ થાય છે.

સ્ત્રિયા અપત્યમ્ સ્ત્રીણઃ । પૌસ્તઃ । પ્ર. પા. } ૪૦ નિ. ૬
સ્ત્રીણાં સમૂહઃ સ્ત્રીણમ્ । પૌસ્તમ્ । } ૩૪ નિ. ૧

સ્ત્રીષુ ભવમ્ સ્ત્રૈણમ્ । પૌસ્તમ્ સ્ત્રીણામિયમ્ સ્ત્રૈણી । પૌસ્તી ।
સ્ત્રીભ્યો હિતમ્ સ્ત્રૈણમ્ । પૌસ્તમ્ ।

પ્રાગ્ વતઃ સ્ત્રી-પુંસાદ્ નઙ્ સ્તનઙ્ ૬।૧।૨૫

૧૧ ત્વપ્રત્યયના વિષયમાં-સ્ત્રી અને પુંસ શબ્દથી અનુક્રમે નઙ્
અને રનઙ્ વિકલ્પે થાય છે. સ્ત્રિયા ભાવઃ સ્ત્રૈણમ્ । સ્ત્રીત્વમ્ ।
સ્ત્રીતા । પુંસો ભાવઃ પૌસ્તમ્ । પુંસ્ત્વમ્ । પુંસ્તા ।
ત્વે વા ૬।૧।૨૬

૧૨ સ્વરાદિ તદ્વિત પ્રસંગે-ગો શબ્દથી ય થાય છે.
ગોરિદમ્ ગવ્યમ્ । ગોરપત્યં ગવ્યઃ । ગવિ ભવમ્ ગવ્યમ્ ।
ગૌર્વેતાસ્ય ગવ્યઃ । ગવા ચરતિ ગવ્યઃ । પા. ૬ નિ. ૧૧
ગોઃ સ્વરે યઃ ૬।૧।૨૭

પાઠ ૧૧ મો. અપત્ય અર્થ

૧ ષબ્દયન્ત-નામથી અપત્ય અર્થમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અણ
વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. ઉપગોરપત્યમ્ ઔપગવઃ ઔપગવો
ઔપગવાઃ । સ્ત્રી ઔપગવી । યદોઃ યાદવઃ । સ્ત્રૈણઃ । પૌસ્તઃ ।
હસો ડપત્યે ૬।૧।૨૮

૨ અકારાન્ત નામથી ઙ્ [ઙ્] પ્રત્યય થાય છે.
દક્ષસ્યાપત્યમ્ દાક્ષિઃ । અસ્યાપત્યમ્ ઙ્ ।
અત ઙ્ ૬।૧।૨૯

૩ દ્રોણ શબ્દથી આયન (આયનળ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
દ્રૌણાયનઃ । દ્રૌણિઃ ।

નહાદિભ્ય આયનળ ૬।૧।૫૩ દ્રોણાદ્ વા ૬।૧।૫૫

૪ શિવ વિગેરે શબ્દોથી અણ પ્રત્યય થાય છે.
શિવસ્યાપત્યં શૈવઃ । પાણ્ડોઃ પાણ્ડવઃ ।

શિવાદેઃ અળ્ ૬।૧।૬૦

૫ ઋષિ વૃષ્ણિ અન્ધક અને કુરુ વાચક શબ્દથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઋષિ-વાસિષ્ઠઃ । વૈશ્વામિત્રઃ । ગૌતમઃ । વૃષ્ણિ-વાસુદેવઃ । અન્ધક-શ્વાપત્કઃ । કુરુ-નાકુલઃ । દૌર્યોધનઃ

ઋષિ-વૃષ્ણ્યન્ધક-કુરુભ્યઃ ૬।૧।૬૧

૬ કન્યા અને ત્રિવેણી શબ્દથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે અને અનુક્રમે કનીન અને ત્રિવળ આદેશ થાય છે.

કન્યાયા અપત્યં કાનીનઃ કર્ણઃ । ત્રિવેળ્યા અપત્યં ત્રૈવળઃ ।

કન્યા-ત્રિવેળ્યાઃ કનીન-ત્રિવળં ચ ૬।૧।૬૨

૭ શુક્લ અને શુક્લા શબ્દથી ભારદ્વાજ (અપત્ય)માં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. શુક્લસ્ય શુક્લાયા વાડપત્યં શૌક્લો ભારદ્વાજઃ ।

શુક્લાભ્યાં ભારદ્વાજે ૬।૧।૬૩

૮ વિકર્ણ અને છગલ શબ્દથી અનુક્રમે વાત્સ્ય અને આત્રેય (અપત્ય)માં અળ્ થાય છે. વૈકર્ણો વાત્સ્યઃ । છાગલ આત્રેયઃ

વિકર્ણ-છગલાત્ વાત્સ્યાત્રેયે ૬।૧।૬૪

૯ વિશ્રવસ શબ્દથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે અને અંતનો ન થાય છે, તેમજ વિન્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિશ્રવસોડપત્યમ્ વૈશ્રવણઃ । પક્ષે રાવણઃ ।

ણશ્ચ વિશ્રવસો વિન્-લુક્ ચ વા ૬।૧।૬૫

૧૦ સંખ્યાવાચિ શબ્દથી, સમ્ શબ્દથી અને મદ્ર શબ્દથી પર રહેલ માતૃ શબ્દથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે અને માતૃ નો માતૃઃ આદેશ થાય છે. દ્વયો માત્રોઃ અપત્યમ્ દ્વૈમાતૃરઃ । ગણેશ. ષાળ્માતૃરઃ । ધર્તિક્ષિય.

શતસ્ય માતા શતમાતા, તસ્યા અપત્યમ્ શાતમાતૃરઃ ભરતઃ । સંગતા માતા સંમાતા, તસ્યા અપત્યમ્ સાંમાતૃરઃ ।

ભદ્રા ભદ્રસ્ય વા માતા ભદ્રમાતા તસ્યા અપત્યમ્ ભાદ્રમાતુરઃ ।

સંખ્યા-સં-ભદ્રાદ્ માતુઃ માતુર્ ચ ૬।૧।૬૬

૧૧ જેની દુ સંજ્ઞા ન હોય, એવા નદી નામ અને માનુષી નામથી અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

યમુનાયા યામુતઃ પ્રણેતઃ । નર્મદાયા નાર્મદો નીલઃ ।

દેવદત્તાયાઃ દૈવદત્તઃ । સુતારાયાઃ સૌતારઃ ।

દુ- ચાન્દ્રભાગાયા (નદ્યાઃ) ચાન્દ્રભાગેયઃ ।

વાસવદત્તાયા (માનુપ્યાઃ) વાસવદત્તેયઃ ।

અદોઃ નદી-માનુષી-નામ્નઃ ૬।૧।૬૭

૧૨ પીલા સાલ્વા અને મણ્ઢૂક શબ્દથી અળ્ વિકલ્પે થાય છે.

પૈલઃ । પૈલૈયઃ । સાલ્વઃ સાલ્વેયઃ । માણ્ઢૂકઃ । માણ્ઢૂકિઃ ।

પીલા-સાલ્વા-મણ્ઢૂકાદ્ વા ૬।૧।૬૮

૧૩ દિતિ અને મણ્ઢૂક શબ્દથી ણ્ય [ણ્યન્] વિકલ્પે થાય છે.

દૈતેયઃ । દૈત્યઃ । માણ્ઢૂકેયઃ । માણ્ઢૂકઃ માણ્ઢૂકિઃ ।

દિતેઃ ચ ણ્યન્ વા ૬।૧।૬૯

૧૪ હાં અન્તવાળા આપ્ અન્તવાળા તિ અન્તવાળા અને ઝઙ્ઙ અન્તવાળા શબ્દોથી ણ્યન્ પ્રત્યય થાય છે.

સુવર્ણાઃ અપત્યમ્ સૌવર્ણેયઃ । વિનતાયા વૈનતેયઃ । ગરુડ

યુવત્યા યૌવતેયઃ । કમણ્ઢલ્વાઃ કામણ્ઢલેયઃ । પા. ૧૮. નિ. ૧૮

હયાપ્-ત્યૂઢઃ ૬।૧।૭૦

૧૫ નદી સિવાયના દ્વિસ્વરવાળા હાં આપ્ તિ અને ઝઙ્ઙ અન્તવાળા

શબ્દોથી ણ્યન્ પ્રત્યય થાય છે. દાક્ષેયઃ । ગુપ્તાયા ગૌપ્તેયઃ ।

દ્વિસ્વરાદ્ અનદ્યાઃ ૬।૧।૭૧

૧૬ ઇઙ્ પ્રત્યય સિવાયના ઇઙ્ગરાન્ત દ્વિસ્વર નામથી ણ્યન્ થાય છે.

નામેરપત્યમ્ નામેયઃ । અત્રેઃ આત્રેયઃ । અહેઃ આહેયઃ ।

इतः अनिजः ६।१।७२

૧૭ અંગ હીન હોય અથવા જેનો પુરૂષ અનિયત હોય, એવી સ્ત્રીઓને ક્ષુદ્રા કહેવાય છે. ક્ષુદ્રા વાચિ સ્ત્રીલિંગ શબ્દોથી
एर [एरण्] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

काणाया अपत्यं काणेयः । काणेयः । दास्या अपत्यं दासेरः
दासेयः । नटया अपत्यं नाटेरः नाटेयः ।

क्षुदाभ्यः एरण् वा ६।३।८०

૧૮ ચતુષ્પાદ વાચિ શબ્દોથી ઇયજ્ થાય છે. કમળહલ્વા અપત્યમ્
कामण्डलेयः । जम्बवा जाम्बवेयः । बहुलायाः बाहुलेयः
शवलायाः शावलेयः । सुरमेः सौरमेयः गायत्री वाछडी.

चतुष्पाद्भ्यः एयज् । ६।१।८३

૧૯ આતૃ શબ્દોથી વ્ય પ્રત્યય થાય છે. આતુરપત્યમ્ આતૃવ્યઃ ।

आतुः व्यः ६।१।८८

૨૦ આતૃ અને સ્વસૃ શબ્દોથી ઈય થાય છે. આત્રીયઃ । સ્વસ્રીયઃ ।
ईयः स्वसुश्च ६।१।८९

૨૧ શ્વશુર શબ્દોથી ય પ્રત્યય થાય છે. શ્વશુરસ્યાપત્યમ્ શ્વશુર્યઃ ।
श्वशुराद् यः ६।१।९१

૨૨ જાતિ ગમ્ય હોય તે—

(૧) રાજન્ શબ્દોથી ય પ્રત્યય થાય છે. રાજ્નોઽપત્યમ્ રાજન્યઃ
क्षत्रियजातिश्चेत् ।

(૨) ક્ષત્ર શબ્દોથી ઇય પ્રત્યય થાય છે. ક્ષત્રસ્યાપત્યમ્ ક્ષત્રિયઃ
जातिश्चेत् ।

(૩) મનુ શબ્દોથી ય અને અન્ પ્રત્યય થાય છે. અને ણ્ નો
आगम थाय છે.

મનોરપત્યાનિ મનુષ્યાઃ । મનુષી સ્ત્રી । માનુષાઃ । માનુષી સ્ત્રી ।
જાતિ ન હોય તો, માનવઃ । માનવૌ । માનવાઃ । માનવી
સ્ત્રી । અળ્ ।

। મૂઠ (મૂર્ખ) અપત્ય હોય તો માણવઃ । ન નો જ થાય છે.

જાતૌ-રાજ્ઞઃ ૬।૧।૧૨ ક્ષત્રાદ્ ઇયઃ ૬।૧।૧૩

મનોઃ યાળૌ પશ્ચાન્તઃ ૬।૧।૧૪

માણવઃ કુત્સાયામ્ ૬।૧।૧૫

૨૩ કુલ શબ્દથી ર્દન પ્રત્યય થાય છે. કુલસ્યાપત્યં કુલીનઃ ।
આઢ્યકુલીનઃ ।

કુલાદ્ ર્દનઃ ૬।૧।૧૬

૨૪ સમાસ વિનાના કુલ શબ્દથી ય અને ઇયકજ્ વિકલ્પે થાય
છે. કુલ્યઃ । કૌલેયકઃ । કુલીનઃ ।

યૈયકજૌ અસમાસે વા ૬।૧।૧૭

૨૫ તેના ક્ષત્રિય (રાજા) સાથે સરૂપ (સરખા) રાષ્ટ્ર નામથી
રાજા અર્થમાં અને તેના રાષ્ટ્ર સાથે સરૂપ (સરખા) ક્ષત્રિય
નામથી અપત્ય અર્થમાં દ્રિસંજક અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિદેહાનાં (રાષ્ટ્રસ્ય) રાજા વૈદેહઃ । વૈદેહૌ । વિદેહાઃ ।

વિદેહસ્ય (રાજ્ઞઃ) અપત્યમ્ । વૈદેહઃ । વૈદેહૌ । વિદેહાઃ ।

એવં દેક્ષવાકઃ । દેક્ષવાકૌ । દક્ષવાકવઃ । દક્ષવાકુ શબ્દ

પાશ્ચાલઃ । પાશ્ચાલૌ । પશ્ચાલાઃ । પશ્ચાલ શબ્દ

રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ સરૂપાદ્ રાજાપત્યે દ્રિઃ અજ્

૬।૧।૧૧૪

॥ બહુવચનમાં દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. વિદેહાઃ ।

સ્ત્રીલિંગમાં લોપ થતો નથી. વૈદેહી । વૈદેહૌ । વૈદેહાઃ ।

વહુષુ અસ્ત્રિયામ્ ૬।૧।૧૨૪

ખાઠ ૧૨ મા. રક્ષાદિ અસંદૃશ્યપદ્ય પર્યંત અર્થો

૧ રક્ષા અર્થમાં તૃતીયાન્ત રાગ (જેના પડે વશાદિ રંગાય તે) નામથી પૂર્વે ક્વ્યા પ્રમાણે અણ પ્રત્યય થાય છે.

કુસુમ્યેન રક્તમ્, કૌસુમ્યમ્, વાસઃ । કપાયેણ રક્તમ્, કાપા-
યમ્ । મજ્જિન્દ્રિયા રક્તમ્, માજ્જિન્દ્રમ્ ।

રાગાદ્ દો રક્તે દારા ?

૨ લાક્ષ્યા અને રોચના શબ્દોથી દક્ષણ પ્રત્યય થાય છે
લાક્ષ્યા રોચનયા વા રક્તમ્, લાક્ષિકમ્ । રોચનિકમ્ ।

લાક્ષ્યા-રોચનાદ્ દક્ષણ દારા ?

૩ સમૃદ્ધ અર્થમાં પાઠ્યન્ત નામથી પૂર્વે ક્વ્યા પ્રમાણે અણ વિશેષ પ્રત્યયો થાય છે. આપાળાં સમૃદ્ધઃ આપમ્ । એવં
કાકમ્ । વાકમ્ । શૌકમ્ । મશ્ચુકમ્ । વાલ્લવમ્ । વન-
સ્પતીનાં સસૃદ્ધો વાનસ્પત્યમ્ । ઘ્વણમ્ । પૌન્નમ ।

સમૃદ્ધ અર્થમાં નપુંસક લિંગ થાય છે.

પૃષ્ઠાઃ સમૃદ્ધે દારા ?

૪ મિશ્ત્રાદિ શબ્દોથી પૂર્વે ક્વ્યા પ્રમાણે અણ થાય છે. મિશ્ત્રાળાં
સમૃદ્ધો મિશ્ત્રમ્ । સાર્થિણમ્ । યૌવનમ્ । યૌવનમ્ । વિશેષ.
મિશ્ત્રાદેઃ દારા ?

૫ મોત્ર શબ્દોથી નેમજ ઉદ્ધન, વત્સ, ઉષ્ટ, વૃદ્ધ, ઝજ,
ડગ્ધ, મનુષ્ય, રાજન, રાજન્ય, રાજપુત્ર થી ઝકઝ થાય છે.
ઔપગવાનાં સમૃદ્ધઃ ઔપગવકમ્ । ઔપગવ નામનું ઝાત્ર છે,
ઐ ઝાત્રના અથવા ઝાત્રુનાં આમાન્ય રીતે ઔપગવ કહીને ઘોલા-
વાય. ઐ પ્રમાણે અનંક નામવાળાં અનંક ઝાત્રો છે.

ઉદ્ધાળામ્, સમૃદ્ધ ઔદ્ધકમ્ । ચાન્નકમ્ । ઔષ્ટકમ્ ।

વાર્ધકમ્ । આજકમ્ । ઔરમ્નકમ્ । માનુષ્યકમ્ । રાજકમ્ ।
રાજન્યકમ્ । રાજપુત્રકમ્ ।

ગોત્રોક્ષ-વત્સોષ્ટ્ર-વૃદ્ધાજોરમ્-મનુષ્ય-રાજ-રાજન્ય

રાજપુત્રાદ્ અકઞ્ ૬૧૨।૧૨

૬ કેદાર શબ્દથી જ્ય અને અકઞ્ થાય છે. કેદાર્યમ્ । કેદારકમ્ ।

કેદારાણ્ પ્યશ્ચ ૬૧૨।૧૩

૭ કવચિન્, હાંસ્તન્, અચિત્ત (અચિત્) અને કેદાર શબ્દથી
ઇકળ્ થાય છે કાવચિકમ્ । હાસ્તિકમ્ । પા. ૧૮, નિ. ૧૭
અચિત્, અપૂર્ણાનાં સમૂહ આપૂર્ણિકમ્ । કેદારિકમ્ ।

કવચિ-હસ્ત્યચિત્તાન્ ચેકળ્ ૬૧૨।૧૪

૮ નજ્ થી પર હોય નહિં એવા ઘેનુ શબ્દથી ઇકળ્ થાય છે.
ઘેનુકમ્ । અઘેનૂનાં સમૂહ આઘેનવમ્ । ઉત્સાદિ હોવાથી અજ્
ઘેનોઃ અનજઃ ૬૧૨।૧૫

૯ ગણિકા શબ્દથી જ્ય થાય છે. ગાણિક્યમ્ ।

ગણિકાયા પ્યઃ ૬૧૨।૧૭

૧૦ કેશ થી વિકલ્પે પ્ય થાય છે. કૈશ્યમ્ । કૈશિકમ્ । નિ. ૭

કેશાદ્ વા ૬૧૨।૧૮

૧૧ અશ્વ થી વિકલ્પે ઈય થાય છે. અશ્વીયમ્ । આશ્વમ્ । નિ. ૩

વાશ્વાદ્ ઈયઃ ૩૧૨।૧૯

૧૨ ગો, રથ અને વાત્ શબ્દથી અનુક્રમે ત્રલ્, કટથલ્ અને જલ્
થાય છે. ગવાં સમૂહો ગોત્રા । રથાનાં સમૂહો રથકટથા ।
વાતાનાં સમૂહો વાત્લઃ । લ્ ઇત્ હોવાથી સ્ત્રીલિંગ

ગો-રથ-વાતાત્ ત્રલ્-કટથલ્-જલમ્ ૬૧૨।૨૪

૧૩ પાશાદિશબ્દોથી અને ગો, રથ, અને વાત શબ્દોથી ય [લ્ય] થાય છે. પાશ્યા । તૃણ્યા । ચલ્યા । ગવ્યા । રથ્યા । વાત્યા ।

પાશાદેશ્વ લ્યઃ ૬।૨।૨૫

૧૪ શ્વન્ વિગેરે શબ્દોથી અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. શૂનાં સમૂહઃ શૌવમ્ । અહ્નાં ,, આહમ્ । દણ્ડિનાં ,, દાણ્ડમ્ । ચક્રિણાં ,, ચાક્રમ્ । વિગેરે.

શ્વાદિભ્યઃ અઙ્ ૬।૨।૨૬

૧૫ ચલ વિગેરે શબ્દોથી ઇન્ [લિન્] પ્રત્યય થાય છે.

ચલનાં સમૂહઃ ચલિની । ચલ્યા । પાશાદિ થી લ્ય ઝકાનાં સમૂહઃ ઝકિની । કુટુમ્બાનાં સમૂહઃ કુટુમ્બિની । ચલાદિભ્યો લિન્ ૬।૨।૨૭

૧૬ ગ્રામ, જન, વન્ધુ, ગજ અને સહાય શબ્દોથી તલ્ થાય છે. ગ્રામાણાં સમૂહો ગ્રામતા । જનતા । વન્ધુતા । ગજતા । સહાયતા ।

ગ્રામ-જન-વન્ધુ-ગજ-સહાયતાત્ તલ્ ૬।૨।૨૮

૧૭ પુરુષ શબ્દોથી ઇયઙ્ થાય છે. પુરુષાણાં સમૂહઃ પૌરુષેયમ્ । પુરુષ શબ્દોથી કૃત વિગેરે ય અર્થમાં પણ ઇયઙ્ થાય છે. પુરુષેણ કૃતઃ પૌરુષેયો ગ્રન્થઃ । પુરુષાય હિતમ્ પૌરુષેય-માર્હતશાસનમ્ । પુરુષસ્ય વધઃ પૌરુષેયો વધઃ । પુરુષસ્ય વિકારઃ પૌરુષેયો વિકારઃ હસ્તાદ્યવ્યવચ્છેદઃ ।

પુરુષાત્ કૃત-હિત-વધ-વિકારે ચૈયઙ્ ૬।૨।૨૯

૧૮ વિકાર અર્થમાં યજ્ઞયન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્રવ્યની ખીજ અવસ્થા, વિકાર કહેવાય છે. અશ્મનો વિકારઃ આશ્મનઃ । આશ્મઃ પા. ૧૮. નિ. ૧૪મશ્મનો ભાશ્મનઃ । મૃતિકાયા માર્તિકઃ ।

વિકારે ૬।૨।૩૦

૩૯ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં પ્રાણિન્, ઔષધિ, અને
 વૃક્ષ વાગિ ૫૫૪૫-ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અળ થાય છે.
 પ્રાણિ-કાપોતં સક્થિ । કાપોતં માંસમ્ । માયૂરં સક્થિ ।
 માયૂરં માંસમ્ ।

औषधि-दौर्व काण्डम् । दौर्व भस्म । दूर्वा धरे।

वृक्ष-कारीरं काण्डम् । कारीरं भस्म ।

ग्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च ६।२।३१

અહીંથી આગળ-પ્રાણિ, ઔષધિ અને વૃક્ષ વાચિ શબ્દોથી વિકાર અને અવયવ એ બે અર્થોમાં અને બીજા શબ્દોથી-દ્વિત વિકાર અર્થમાં જ પ્રત્યય થાય છે, એમ જાણવું.

૨૦ ત્રપુ અને જતુ શબ્દથી અણ થાય છે. અને ષ આગમ થાય છે.
ત્રપુણો વિકારઃ ત્રાપુષમ્ । જતુનો વિકારઃ જાતુષમ્ ।

त्रपु-जतो षोन्तश्च ६।२।३३

॥ पयस् अने द्रु शब्दથી य થાય છે. પયસ્યમ્ । દ્રવ્યમ્ ।

॥ इ शब्दस्थी भान अर्थभां वय प्रत्यय थाय छे.

द्रो दारुणो विकारो द्रव्यं मानसम् ।

पयो-द्रो र्यः ६।२।३५ द्रोः वयः ६।२।४३

૨૧. લક્ષ્ય અને આચ્છાદન વર્ણિત—

(૧) નાભથી મયટ્ વિકલ્પે થાય છે. મસ્મતો વિકારઃ મસ્મ-
મયમ્ ભાસ્મતમ્ । અશ્મતઃ વિકારઃ આશ્મમયમ્ આશ્મતમ્ ।

प्राणि-कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतमयम् । कापोतम्

औषधि-दुर्वायाः ,, ,, दुर्वास्यम् । दौर्वम् ।

वृक्ष-शिरीषस्य " " शिरीषमयम् । शैरीषम् ।

करीरस्य ,, ,, करीरमयम् । करीरम् ।

ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનમાં થતો નથી—

મૌદ્રઃ સૂપ્રઃ । કાર્પાસઃ પટઃ । અણ્

આમધ્યાચ્છાદને વા મયટ્ ૬।૨।૪૬

(૨) એકસ્વરવાળા નામથી નિત્ય મયટ્ થાય છે.

વાचाં વિકારઃ વાહ્મયમ્ । મૃન્મયમ્ ।

ષ્કસ્વરાત્ ૬।૨।૪૮

(૩) પ્રાણિ સિવાય દુ સંશક શબ્દથી મયટ્ થાય છે.

આન્નમયમ્ । શાલમયમ્ । શાકમયમ્ । કાશમયમ્ તન્મયમ્

દોઃ અ-પ્રાણિનઃ ૬।૨।૪૯

(૪) ગો શબ્દથી પુરીષ અર્થમાં મયટ્ થાય છે.

ગોઃ પુરીષમ્ ગોમયમ્ । ગવ્યમ્ પયઃ સક્થિ વા । નિ. ૧૨ ભૂ.

ગોઃ પુરીષે ૬।૨।૫૦

IV વિકાર કે અવયવ પુષ્પ કે મૂલ હોય તો પ્રત્યયનો બાદ પ્રકારે લોપ થાય છે. મલ્લિકાયા વિકારોઽવયવો વા પુષ્પં મલ્લિકા । કદમ્બસ્ય કદમ્બમ્ । વિદાર્યા મૂલમ્ વિદારી । કોઈ વખત લોપ ન થાય વરણસ્ય પુષ્પાણિ વારણાણિ । ઈર-ણ્ડસ્ય મૂલાણિ ઈરણ્ડાણિ । કોઈ વખત પુષ્પ મૂલ સિવાય પણ લોપ થાય છે વદરસ્ય વિકારો વૃક્ષઃ વદરી સ્ત્રી ।

લુવ્ વહુલં પુષ્પ-મૂલે ૬।૨।૫૭

V વિકાર, ફલ હોય તો પ્રત્યયનો લોપ થાય છે

કપિત્થસ્ય વિકારઃ ફલમ્ કપિત્થમ્ ।

ફલે ૬।૨।૫૮

૨૨ બ્રાતૃ અર્થમાં પૃષ્ઠયન્ત પિતૃ અને માતૃ શબ્દથી ઉલ્ [હુલ] થાય છે. પિતુઃ બ્રાતા, પિતૃવ્યઃ । માતુઃ બ્રાતા માતુલઃ ।

પિતૃ-માતુઃ વ્ય-હુલં બ્રાતરિ ૬।૨।૬૨

૨૩ પિતૃ અને માતૃ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત પિતૃ અને માતૃ શબ્દથી
આમહ [હામહટ્] પ્રત્યય થાય છે.

પિતુઃ પિતા પિતામહઃ, માતા પિતામહી ।

માતુઃ પિતા માતામહઃ, માતા માતામહી ।

પિત્રોઃ હામહટ્ ૬।૨।૬૩

૨૪ નિવાસ અને અદૂરભવ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામથી યથા-
વિહિત અણ્ પ્રત્યય થાય છે અને તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે.

દેશ ગોટલે જનપદ, ગામ, નગર, પર્વત, નદી સમુદ્ર વિગેરે.

૧ શિબીનાં નિવાસઃ શૈવઃ । ૨ વિદિશાયા નગર્યાં અદૂરભવં
વૈદિશં પુરમ્ ।

નિવાસાદૂરભવે इति देशे नाम्नि ૬।૨।૬૯

૨૫ 'તે એમાં છે' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી યથાવિહિત અણ્
થાય છે. અને તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે.

उडुम्बराः सन्ति अस्मिन् औडुम्बरं पुरम् ।

तदत्र अस्ति ૬।૨।૭૦

૨૬ નિર્વૃત્ત અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામથી અણ્ થાય છે. અને
તે દેશનું રૂઢ નામ હોય છે. કુશામ્બેન નિર્વૃત્તા કૌશામ્બી
નગરી । સગરૈઃ નિર્વૃત્તઃ સાગરઃ ।

तेन निर्वृत्ते च ૬।૨।૭૧

૨૭ યથા યોગે ઉપરના ચાર અર્થમાં, મતુ પ્રત્યય થાય છે
અને તે નદીનું નામ હોય છે. ઉડુમ્બરાઃ સન્તિ અસ્યામ્

उडुम्बरावती नदी । वीरणावती । शरावती ।

भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । जह्नुना जाह्नवी ।

भागीरथी विगैरेभां मतु यतो नदी अण् થાય છે.

नद्यां मतुः ૬।૨।૭૨

૨૮ મધુ વિગેરે શબ્દોથી મતુ થાય છે. અને તે દેશનું નામ હોય છે. મધુમાન્ । વિસવાન્ ।

મધ્વાદેઃ ૬૧૨।૭૩

૨૯ નહ, કુમુદ, વેતસ અને મહીપ શબ્દોથી હિત્ મતુ થાય છે અને તે દેશનું નામ હોય છે. નહ્વાન્ । કુમુદ્વાન્ । વેતસ્વાન્ । મહીષ્માન્ ।

નહ-કુમુદ-વેતસ-મહિષાહ્ હિત્ ૬૧૨।૭૪

૩૦ નહ અને શાદ શબ્દોથી હિત્ વલ થાય છે અને તે દેશનું નામ હોય છે.

નહ્વલમ્ । શાદ્વલમ્ ।

નહ-શાદાત્ વલઃ ૬૧૨।૭૫

૩૧ 'એનો દેવતા' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી યથાવિહિત અળ વિગેરે થાય છે. જિનો દેવતાસ્ય જૈનઃ । શૈવઃ । અગ્નિ દેવતાસ્ય આગ્નેયઃ । આદિત્યઃ ।

દેવતા ૬૧૨।૧૦૧

૩૨ વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત નામથી અળ થાય છે. મુદ્ધર્ત્ વેત્તિ મૌદ્ધર્ત્ । છન્દોઽધીતે છાન્દસઃ । વ્યા-કરણં વેત્તિ અધીતે વા વૈયાકરણઃ । પા. ૧૮ નિ. ૨

તદ્વેત્ત્યધીતે ૬૧૨।૧૧૭

૩૩ ન્યાય વિગેરે શબ્દોથી ઇકળ્ થાય છે.

ન્યાયં વેત્તિ અધીતે વા નૈયાયિકઃ ।

ન્યાયાદેઃઇકળ્ ૬૧૨।૧૧૮

૩૪ સંસ્કૃત ભક્ષ્ય અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી યથા-વિહિત અળ થાય છે. આષ્ટૈ સંસ્કૃતા આષ્ટા અપૂષાઃ । પાત્રાઃ ।

સંસ્કૃતે ભક્ષ્યે ૬૧૨।૧૪૦

૩૫ ક્ષીર શબ્દથી ઇયળ્ થાય છે. ક્ષીરે સંસ્કૃતા ક્ષેરેયા યવાનુઃ

ક્ષીરાદ્ ઇયળ્ ૬।૨।૧૪૨

૩૬ અપત્ય વિગેરે અર્થ સિવાય, અન્ય અર્થમાં ક્વચિત્
યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. લક્ષુષા ગૃહ્યતે ચાક્ષુષં રૂપમ્ ।
શ્રાવણઃ શબ્દઃ । અશ્વૈરુહ્યતે આશ્વો રથઃ । સમ્પ્રતિ યુજ્યતે
સામ્પ્રતમ્ । સામ્પ્રતઃ ।

ક્વચિત્ ૬।૨।૧૪૫

પાઠ ૧૩ મો. શેષ અર્થોમાં—પ્રત્યયો

૧ પાઠ ૧૧ અને ૧૨ માં ‘અપત્ય’ થી લઇને ‘સંસ્કૃતઃ ભક્ષ્ય’
સુધીના અર્થોમાં પ્રત્યયો કહ્યા છે, હવે તે અર્થોઃ સિવાય
અન્ય—શેષ અર્થોમાં, એટલે કે, ‘જિત’ અર્થની પહેલાં પાઠ
૧૩માં નિ. ૧ થી ૩૫ સુધીમાં ‘કૃત’ લખ્ય અર્થથી લઇને
તે અર્થો કહેવામાં આવશે, તે સર્વ અર્થોમાં, પ્રત્યય કહેવાય છે—
શેષે ૬।૩।૧

૨ નદી વિગેરે શબ્દોથી ઇયળ્ થાય છે.

નદ્યાં જાતો ભવો વા નાદેયઃ । મહ્યાં માહેયઃ । વને વાનેયઃ ।

નદ્યાદેરેયળ્ ૬।૩।૨

૩ રાષ્ટ્ર થી ઇય થાય છે. રાષ્ટ્રે જાતો ભવો વા રાષ્ટ્રિયઃ ।

રાષ્ટ્રાદિયઃ ૬।૩।૩

૪ દૂર થી ઇત્ય થાય છે. દૂરે ભવો દૂરેત્યઃ ।

દૂરાદેત્યઃ ૬।૩।૪

૫ ઉત્તર થી આહજ્ થાય છે. ઔત્તરાહઃ ।

ઉત્તરાદાહજ્ ૬।૩।૫

૬ પારાવાર તથા પાર અવાર અને અવારપાર થી ર્ફન થાય છે.
અવારસ્ય સમુદ્રસ્ય પારમ્ પારાવારઃ તત્ર ભવો જાતો વા
પારાવારીણઃ । પારીણઃ । અવારીણઃ અવારપારીણઃ ।

પારાવારાદ્ ર્ફનઃ ૬।૩।૬

વ્યસ્ત-વ્યત્યસ્તાત્ ૬।૩।૭

૭ દિવ્ તથા પ્રાચ્, અપાચ્, ઉદચ્ અને પ્રત્યચ્ થી ય થાય છે.
દિવિ ભવં દિવ્યમ્ । પ્રાચિ પ્રાગ્વા ભવં પ્રાચ્યમ્ ।
અપાચ્યમ્ । ઉદીચ્યમ્ । પ્રતીચ્યમ્ ।

દ્યુ-પ્રાગપાગુદક્-પ્રતીચો યઃ ૬।૩।૮

૮ ગ્રામ થી ર્ફનજ્, ય અને ણ્યકજ્ થાય છે.
ગ્રામે ભવઃ ગ્રામીણઃ ગ્રામ્યઃ । ગ્રામેયકઃ ।

ગ્રામાદીનજ્ ચ ૬।૩।૯

૯ કુલ, કુક્ષિ અને ગ્રીવા શબ્દથી અનુક્રમે શ્વા અસિ અને
અલङ્કાર અર્થમાં ણ્યકજ્ થાય છે. કુલે ભવઃ કૌલેયકઃ શ્વા
કૌલેયકોઽસિઃ । ગ્રૈવેયકોઽલङ્કારઃ ।

કત્ત્યાદેશ્ચ ણ્યકજ્ ૬।૩।૧૦

કુલ-કુક્ષિ-ગ્રીવાચ્ આસ્યલङ્કારે ૬।૩।૧૨

૧૦ દક્ષિણા પશ્ચાત્ અને પુરસ્ શબ્દથી ત્યન્ થાય છે.
દક્ષિણસ્યાં દિશિ ભવઃ દાક્ષિણાત્યઃ । પાશ્ચાત્યઃ । પૌરસ્ત્યઃ ।

દક્ષિણા-પશ્ચાત્-પુરસઃ ત્યન્ ૬।૩।૧૩

૧૧ ક્વ, ઇહ, અમા અને ત્ર તથા તસ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોથી ત્યન્
થાય છે. ક્વત્યઃ । ઇહત્યઃ । અમાત્યઃ । તત્રત્યઃ । કુતસ્ત્યઃ ।

ક્વેહામા-ત્ર-તસઃ ત્યન્ ૬।૩।૧૬

૧૨ નિસ્ શબ્દથી ગત અર્થમાં ત્યજ્ થાય છે.
 નિર્ગતો વર્ણાશ્રમેભ્યો નિપ્ત્યઃ ચણ્ડાલઃ ।
 નિસો ગતે ૬।૩।૧૮

૧૩ ણેષમસ્ હાસ્ અને શ્વસ્ થી ત્યજ્ પિઠ્ઠપે થાય છે.
 ણેષમો ભવમ્ ણેષમસ્ત્યમ્ । ણેષમસ્તનમ્ ।
 હાસ્ત્યમ્ । હાસ્તનમ્ । શ્વસ્ત્યમ્ । શ્વસ્તનમ્ । નિ. ૩૪ બુચો.
 ણેષમોહ્યઃ-શ્વસો વા ૬।૩।૧૯

૧૪ અરણ્ય શબ્દથી અ [ળ] થાય છે.
 આરણ્યાઃ સુમનસઃ । આરણ્યાઃ પશવઃ ।
 રૂપ્યોતરપદારણ્યાણ્ ણઃ ૬।૩।૨૨

૧૫ ભવત્ [ભવતુ] શબ્દથી ઇકળ્ અને ઈય [ઈયસ્ થાય છે.
 ભવતઃ ભવત્યા વા ઇદમ્ ભાવત્કમ્ । સ્ત્રી ભાવત્કી ।
 „ „ ભવદીયમ્ । ભવદીયા ।
 ભવતોરિકળીયસૌ ૬।૩।૩૦

। સ્ ઇત્ વાળા પ્રલયો પર છતાં, પૂર્વતું નામ પદ થાય છે.
 ભવતઃ ઇદમ્-ભવત્+ઈયસ્=ભવદીયમ્ । પદ સંજ્ઞા થવાથી
 ત્ નો દ્ પ્ર. ૨૫ નિ. ૧
 નામ સિદ્યુવ્યઙ્ને ૧।૧।૨૧

૧૬ પર, જન અને રાજન્ થી અકીય થાય છે.
 પરકીયઃ । જનકીયઃ । રાજકીયઃ ।
 પર-જન-રાજ્ઞોઽકીયઃ ૬।૩।૩૧

૧૭ દુ સંજ્ઞાવાળા નામોથી ઈય થાય છે.
 દેવદત્તીયઃ । તદીયઃ । શાલીયઃ । ગોનર્દીયઃ ।
 દોરીયઃ ૬।૩।૩૨

૧૮ ડુણ વિગેરે પૂર્વપદ હોય એવા કાલ શબ્દથી રૂંચ પ્રત્યય થાય છે. ડુણકાલીયઃ ।

ડુણાદિભ્યઃ કાલાત્ ૬।૩।૩૩

૧૯ વિ વિગેરે પૂર્વપદ હોય એવા કાલ શબ્દથી તથા કાશિ વિગેરે ટુ સંજક શબ્દોથી ણિક અને ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. વૈકાલિકઃ । સ્ત્રી વૈકાલિકા । વૈકાલિકી । તાત્કાલિકા । તાત્કાલિકી । કાશિકા કાશિકા । ચૈદિકા ચૈદિકી ।

વ્યાદિભ્યો ણિકેકણૌ ૬।૩।૩૪ કાશ્યાદેઃ ૬।૩।૩૫

૨૦ વાહિક દેશમાં ગ્રામ વાચિ ટુ શબ્દોથી ણિક અને ઇકણ્ થાય છે. સૈપુરિકા । સૈપુરિકી । સ્કૌનગરિકા । સ્કૌનગરિકી ।

વાહીકેષુ ગ્રામાત્ ૬।૩।૩૬

૨૧ દેશવાચિ વૃજિ અને મદ્ર શબ્દોથી ક પ્રત્યય થાય છે. વૃજિકઃ । મદ્રકઃ ।

વૃજિ-મદ્રાદ્ દેશાત્ કઃ ૬।૩।૩૮

II રૂંકારાન્ત પ્રાગ્દેશ વાચિ ટુ સંજક શબ્દોથી અકજ્ થાય છે. કાકન્દ્યાં ભવઃ કાકન્દક । માકન્દકઃ

દોરેવ ગ્રાચઃ ૬।૩।૪૦ રૂંતોઽકજ્ ૬।૩।૪૧

III ર ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા પ્રાગ્દેશ વાચિ ટુ સંજક શબ્દોથી અકજ્ થાય છે. પાટલિપુત્રે ભવઃ પાટલિપુત્રકઃ ।

રોપાન્ત્યાત્ ૬।૩।૪૨

૨૨ પ્રસ્થ પુર અને વહ અન્તવાળા, ય ઉપાન્ત્યવાળા અને ધન્વન્ (મરુદેશ) અર્થવાળા દેશ વાચિ ટુ શબ્દોથી અકજ્ થાય છે. માલાપ્રસ્થકઃ । નાન્દીપુરકઃ । પૈલુવહકઃ । સાંકાશ્યકઃ । ધન્વન્-પારેધન્વકઃ । પેરાવતકઃ ।

પ્રસ્થ-પુર-વહાન્ત-યોપાન્ત્ય-ધન્વર્થાત્ ૬।૩।૪૩

૨૩ દુ સં રકે રાષ્ટ્ર, વહુવચ્ચનાન્તરાષ્ટ્ર અને ધૂમાદિ દેશવાચિ શબ્દોથી
અકજ્ થાય છે. આભિસારે ભવઃ આભિસારકઃ । અહ્મેપુ
જાતઃ આજ્ઞકઃ । ધૂમે ભવઃ ધૌમકઃ ।

રાષ્ટ્રેભ્યઃ ૬।૩।૪૪

વહુવિષયેભ્યઃ ૬।૩।૪૫ ધૂમાદેઃ ૬।૩।૪૬

IV. ક ઉપાન્ત્ય હોય એવા અને કચ્છાદિ દેશ વાચિ શબ્દોથી
અળ થાય છે. દક્ષવાકુષુ જાતઃ દેક્ષવાકઃ । કાચ્છઃ ।

કોપાન્ત્યાચ્ ચાળ્ ૬।૩।૫૬

૨૪ યુષ્મદ્ અસ્મદ્ થી અજ્ અને ઈનજ્ વિકલ્પે થાય છે. અને
યુષ્માક અને અસ્માક એકવચનમાં તવક અને મમક
આદેશ થાય છે. યુષ્માકમયં યુવયોર્વા યૌષ્માકઃ । યૌષ્માકીણઃ
પક્ષે યુષ્મદીયઃ । અસ્માકમયમાવયોર્વા આસ્માકઃ । આસ્મા-
કીનઃ । પક્ષે અસ્મદીયઃ । એકવચનમાં તવાયં તાવકઃ ।
તાવકીનઃ । ત્વદીયઃ । મામકઃ । મામકીનઃ । મદીયઃ ।
વા યુષ્મદસ્મદોઽગ્રીનગ્રૌ યુષ્માકાસ્માકૌ ચ અસ્યૈકત્વે તુ
તવક-મમકસ્ ૬।૩।૬૭

૨૫ અન્ત અવસ્ અને અધસ્ શબ્દોથી અમ પ્રત્યય થાય છે.
અન્તમઃ । અવમઃ । અધમઃ । પા. ૧૮. નિ. ૧૫

અમોઽન્તાઽવોઽધસઃ ૬।૩।૭૪

૨૬ પશ્ચાત્, આદિ, અન્ત અને અગ્ર થી ઇમ થાય છે.
પશ્ચિમઃ । આદિમઃ । અન્તિમઃ । અગ્રિમઃ । પા. ૧૮. નિ. ૧૭

પશ્ચાદાદ્યન્તાઽગ્રાદ્ ઇમઃ ૬।૩।૭૫

૨૭ મધ્ય થી મ થાય છે. મધ્યમઃ ।

મધ્યાન્ મઃ ૬।૩।૭૬

૨૮ અધ્યાત્મ આદિ શબ્દોથી ઇકળ્ થાય છે. અધ્યાત્મં ભવમ્
આધ્યાત્મિકમ્ । અકસ્માદ્ ભવમ્ આકસ્મિકમ્ । આમુષ્મિ-
કમ્ । ऐहिकम् ।

અધ્યાત્માદિભ્ય ઇકળ્ ૬।૩।૭૮

૨૯ સમાન પૂર્વપદ હોય એવા શબ્દોથી તેમજ લોક ઉત્તરપદ હોય
એવા શબ્દોથી ઇકળ્ થાય છે. સમાનગ્રામે કૃતો ભવો વા
સામાનગ્રામિકઃ । સામાનદેશિકઃ । इह लोके कृतो भवो
वा ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः ।

સમાનપૂર્વ-લોકાત્તર-પદાત્ ૬।૩।૭૯

૩૦ વર્ષા શબ્દથી, કાલ વિશેષ વાચિ શબ્દથી ઇકળ્ થાય છે.
વર્ષાસુ ભવઃ વાર્ષિકઃ । માસિકઃ । સાંવત્સરિકઃ । દૈવ-
સિકઃ । રાત્રિકઃ ।

વર્ષા-કાલેભ્યઃ ૬।૩।૮૦

૩૧ ચિર પરત્ પરારિ શબ્દોથી ત્ન વિકલ્પે થાય છે. ચિરત્નમ્ ।
પરત્નમ્ । પરારિત્નમ્ । પક્ષે ચિરંતનમ્ । ઈત્યાદિ.

ચિર-પરત્-પરારેઃ ત્નઃ ૬।૩।૮૫

૩૨ પુરા થી ન વિકલ્પે થાય છે. પુરા ભવં પુરાણમ્ । પુરાતનમ્
પુરો નઃ ૬।૩।૮૬

૩૩ પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્ન થી તનટ્ વિકલ્પે થાય છે.

પૂર્વાહ્ને જાતો ભવો વા પૂર્વાહ્નણેતનઃ । પૂર્વાહ્નતનઃ ।

અપરાહ્નણેતનઃ । અપરાહ્નતનઃ । સપ્તમીનો લોપ વિકલ્પે થાય
છે. પક્ષે-પૌર્વાહ્નિકઃ । આપરાહ્નિક ।

પૂર્વાહ્નાપરાહ્નાત્ તનટ્ ૬।૩।૮૭. ૩।૨।૨૪

૩૪ સાયમ્, ચિરમ્, પ્રાહ્ણે, પ્રગે અને કાલ વાચિ અવ્યય
શબ્દોથી તનટ્ થાય છે. સાયે ભવઃ સાયન્તનમ્ । ચિરન્ત-

નમ્ । પ્રાહ્ણેતનમ્ । પ્રગેતનમ્ । અવ્યય-દિવાતનમ્ ।
પ્રાતસ્તનમ્ । પ્રાક્તનમ્ ।

સાયં-ચિરં-પ્રાહ્ણે-પ્રગેઽવ્યયાત્ ૬૧૩૮૮

૩૫ કાલવાચિ નક્ષત્ર શબ્દો, ઋતુવાચિ શબ્દો, અને સન્ધ્યાદિ
શબ્દોથી અળ્ થાય છે. પુણ્યે ભવઃ પૌષઃ । આશ્વિનઃ ।
રૌહિણઃ । સૌવાતઃ । પા. ૧૮ નિ. ૩ ગ્રીષ્મે ભવઃ ગ્રૈષ્મઃ ।
શૈશિરઃ । વાસન્તઃ । સન્ધ્યાયાં ભવઃ સાન્ધ્યઃ । આમાવાસ્યઃ ।

મ-ઋતુ-સન્ધ્યાદેઃ અળ્ ૬૧૩૮૯

૩૬ સંવત્સર શબ્દથી ફલ અને પર્વ અર્થમાં અળ્ થાય છે.
સંવત્સરમ્ ફલમ્ પર્વ વા ।

સંવત્સરાત્ ફલ-પર્વણોઃ ૬૧૩૯૦

૩૭ હૈમન્ત શબ્દથી વિકલ્પે અળ્ અને ત નો લોપ થાય છે.
હૈમન્તમ્ । હૈમનમ્ । હૈમન્તિકમ્ । નિ. ૩૦

હૈમન્તાદ્ વા ત-લુક્ ચ ૬૧૩૯૧

૩૮ પ્રાવૃષ્ શબ્દથી ણ્ય થાય છે. પ્રાવૃષિ ભવઃ પ્રાવૃષેષ્યઃ ।

પ્રાવૃષઃ ણ્યઃ ૬૧૩૯૨

શેષ અર્થો

૧ કૃત લબ્ધ ક્રીત અને સંભૂત અર્થમાં સસ્તમ્યન્ત
નામથી પૂર્વે ક્ષણ પ્રમાણે અળ્ વિગેરે અને ણ્યન્ વિગેરે
પ્રત્યયો થાય છે. સ્વને કૃતઃ સ્ત્રોક્ષ્ણઃ । નદ્યાં કૃતઃ નાદેયઃ ।
एवं लब्धः कृत्यादि

તત્ર કૃત-લબ્ધ-ક્રીત-સંભૂતે ૬૧૩૯૪

૨ કુશળ અર્થમાં સસ્તમ્યન્ત નામથી અળ્ વિગેરે અને
ણ્યન્ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

સ્ત્રુઘ્ને કુશલઃ સ્ત્રૌઘ્નઃ । નદ્યાં કુશલઃ નાદેયઃ ।

કુશલે ૬।૩।૯૫

૩ અશ્મન્ વિગેરે શબ્દોથી ક થાય છે.

અશ્મનિ કુશલઃ અશ્મકઃ । પથર ડોરવામાં કુશળ

ત્સરુકઃ । ત્સરુ એટલે તલવારની મુંઠ, તે પકડવામાં કુશળ.

કો ડશ્માદેઃ ૬।૩।૯૭

૪ જાત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી યથા વિહિત (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) અન્ વિગેરે અને ણ્યન્ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

સ્ત્રુઘ્ને જાતઃ સ્ત્રૌઘ્નઃ । માથુરઃ । વાહ્યઃ । વાહીકઃ । કાલેયઃ ।

આગ્નેયઃ । હૈણઃ । પોંસનઃ । નાદેયઃ । રાષ્ટ્રિયઃ । પારા-

વારીણઃ । ગ્રામ્યઃ । ગ્રામીણઃ ।

જાતે ૬।૩।૯૮

૫ પ્રાવૃષ્ શબ્દથી ઇક થાય છે. પ્રાવૃષિ જાતઃ પ્રાવૃષિકઃ ।

પ્રાવૃષ ઇકઃ ૬।૩।૯૯

૬ સાધુ પુષ્પયત્ અને પચ્યમાન અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત કાલ-વિશેષ વાચિ નામથી યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. હૈમન્તે

સાધુ હૈમનમ્ અનુલેપનમ્ । હૈમન્તમ્ । હૈમન્તિકમ્ ।

વસન્તે પુષ્પયન્તિ વાસન્ત્યઃ કુન્દલતાઃ । ગ્રૈષ્મ્યઃ પાટલાઃ ।

શરદિ પચ્યન્તે શારદાઃ શાલયઃ । શૈશિરાઃ મુદ્ગાઃ ।

સાધુ-પુષ્પયત્-પચ્યમાને ૬।૩।૧૦૭

૭ ઉપ્ત અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત કાલવિશેષ વાચિ નામથી યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. શરદિ ઉપ્તાઃ શારદા યવાઃ ।

ઉપ્તે ૬।૩।૧૧૮

૮ ભવ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામથી પૂર્વે ક્ષણ પ્રથાણે અણ વિગેરે અને ણ્યણ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે ભવ એટલે સત્તા-હોવું અને જાત એટલે જન્મેલ. સ્તુદને ભવઃ સ્તૌદનઃ । માથુરઃ । વાહ્યઃ । નાદેયઃ । રાષ્ટ્રીયઃ । ગ્રામ્યઃ । ગ્રામીણઃ ।

મંવે ૬૩૧૨૩

૯ દિશ્ વિગેરે શબ્દોથી અને દેહ ના અંશવાચક શબ્દોથી ચ થાય છે. દિશિ ભવો દિશ્યઃ । વર્ગ્યઃ । રહસ્યમ્ । આદ્યઃ । અન્ત્યઃ । વંશ્યઃ । વેશ્યઃ । કાલ્યઃ ।

દેહાંશઃ-મૂર્ધન્યઃ । દન્ત્યઃ । કર્ણ્યઃ । ઓષ્ઠ્યઃ । તાલવ્યઃ । પાણ્યઃ । પદ્યઃ । મુખ્યઃ । જઘન્યઃ ।

દિગાદિ-દેહાંશાદ્ યઃ ૬૩૧૨૪

૧૦ મધ્ય શબ્દથી દિનણ્ અ[ણ] અને ર્દ્ય પ્રત્યય થાય છે. અને મ્ આગમ થાય છે. મધ્યે ભવો માધ્યંદિનઃ । માધ્યમઃ । માધ્યમીયઃ ।

મધ્યાદ્ દિનણ્-ળેયા મોન્તશ્ચ ૬૩૧ ૧૨૬

૧૧ જિહ્વામૂલ, અઙ્ગુલિ અને મધ્ય શબ્દથી ર્દ્ય થાય છે. જિહ્વામૂલે ભવો જિહ્વામૂલીયઃ । અઙ્ગુલીયઃ મધ્યીયઃ ।

જિહ્વામૂલાઙ્ગુલેશ્ચેયઃ ૬૩૧૨૭

૧૨ વર્ગ અંતે હોય એવા શબ્દોથી ર્દ્ય થાય છે. કવર્ગીયઃ । પવર્ગીયો વર્ણઃ ।

વર્ગાન્તાદ્ ૬૩૧૨૮

૧૩ પરિ અને અનુ થી પર રહેલ ગ્રામ શબ્દ અંતે હોય એવા અવ્યયીભાવ સમાસથી ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ગ્રામાત્પરિ પરિગ્રામમ્ તસ્મિન્ભવઃ પારિગ્રામિકઃ ।

ગ્રામસ્ય સમીપમ્ અનુગ્રામમ્ તસ્મિન્ભવઃ અનુગ્રામિકઃ ।

અન્તઃપૂર્વાદિક્ષ્ણ ૬।૩।૧૩૭ પર્યનોઃ ગ્રામાત્ ૬।૩।૧૩૮

૧૪ ઉપ થી પર રહેલ જાનુ નીવિ અને કર્ણ શબ્દ અંતે હોય એવા અવ્યયીભાવ સમાસથી પ્રાયેણ ભવ અર્થમાં એકળ પ્રત્યય થાય છે. ઔપજાનુકઃ સેવકઃ । પા. ૧૮, નિ. ૨૦ ઔપનીવિકં ગ્રીવાદામ । ઔપકર્ણિકઃ સૂચકઃ ।

ઉપાજૂ જાનુ-નીવિ-કર્ણાત્ પ્રાયેણ ૬।૩।૧૩૯

૧૫ આગત અર્થમાં પંચમ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અળ વિગેરે તેમજ ણ્યજ્ વિગેરે થાય છે. સુદ્ધાત્ આગતઃ સ્ત્રોત્તનઃ । માથુરઃ ગવ્યઃ । સ્ત્રિણઃ ।

નાદેયઃ । રાષ્ટ્રીયઃ । ગ્રામીણઃ । ગ્રામ્યઃ ।

તત આગતે ૬।૩।૧૪૦

૧૬ વિદ્યાનો અને યોનિનો સંબંધ જો શબ્દોને છે, તે શબ્દોથી અકજ્ થાય છે. આચાર્યાદાગતમ્ આચાર્યકમ્ । પૈતામહકમ્ ।

વિદ્યા-યોનિ સમ્બન્ધે ૬।૩।૧૫૦

૧૭ પિતૃ શબ્દથી ય વિકલ્પે થાય છે. નિ. ૧૮

પિતુરાગતમ્ પિત્ર્યમ્ । પક્ષે પૈતૃકમ્ । પા. ૧૮. નિ. ૨૦

પિતુઃ યો વા ૬।૩।૧૫૧

। ઋકારનો યકારાદિ તદ્ધિત પર છતાં રૂ થાય છે. પિત્ર્યમ્ ।

૧૮ ઋકારાન્ત નામથી ફકળ થાય છે.

ઋતો રઃ તદ્ધિતે ૧।૨।૨૬

હૌતૃકમ્ । માતૃકમ્ । માતૃકી વિદ્યા । જામાતૃકમ્ ।

ઋત ફકળ ૬।૩।૧૫૨

૭ નિર્વૃત્ત અર્થમાં (૧) અક્ષદ્યૂતાદિ શબ્દોથી અક્ષદ્યૂતેન નિર્વૃત્તમ્ આક્ષદ્યૂતિકમ્ વૈરમ્ ।

(૨) ભાવવાચિ શબ્દોથી હિમ પ્રત્યય યાય છે. પાકેન નિર્વૃત્તં પાકિમમ્ । કુટ્ટિમમ્ । સંમૂચ્છિમમ્ । (૩) યાચિત અને અપમિત્ય શબ્દોથી કણપ્રત્યય યાય છે. યાચિતેન નિર્વૃત્તં યાચિતકમ્ । અપમિત્ય (પ્રતિદાનેન) નિર્વૃત્તમાપમિત્યકમ્ ।

નિર્વૃત્તેઽક્ષદ્યૂતાદેઃ ૬૧૪૧૨૦ ભાવાદિમઃ ૬૧૪૧૨૧

યાચિતાપમિત્યાત્ કણ ૬૧૪૧૨૨

૮ વર્તતે અર્થમાં ઓજસ્ અને અમ્મસ્ શબ્દોથી ઓજસા (વલેન) વર્તતે ઔજસિકઃ । સાહસિકઃ । આમ્મસિકઃ । ઓજઃ-સહો-ડમ્મસો વર્તતે ૬૧૪૧૨૭

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૯ વર્તતે અર્થમાં (૧) પ્રતિલોમ અનુલોમ પ્રતીપ અન્વીપ પ્રતિકૂલ અને અનુકૂલ શબ્દોથી

પ્રતિલોમં વર્તતે પ્રાતિલોમિકઃ । આનુલોમિકઃ । } ક્રિયા વિશે-
પ્રતીપં વર્તતે પ્રાતીપિક । આન્વીપિકઃ । } પણ-દ્વિતીયા
પ્રતિકૂલં વર્તતે પ્રાતિકૂલિકઃ । આનુકૂલિકઃ । }

(૨) પરિમુખ અને પરિપાર્શ્વ શબ્દોથી પરિમુખં વર્તતે પારિ-મુખિકઃ પારિપાર્શ્વિકઃ સેવકઃ ।

તં પ્રત્યનોઃ લોમેપ-કૂલાત્ ૬૧૪૧૨૮

પરેઃ મુખ-પાર્શ્વાત્ ૬૧૪૧૨૯

૧૦ રક્ષત્ અને ડઙ્છત્ અર્થમાં સમાજં રક્ષતિ સામાજિકઃ । સામવાયિકઃ । નાગરિકઃ ।

વદરાણિ ડઙ્છતિ વાદરિકઃ । શ્યામાકિકઃ । નૈવારિકઃ ।

રક્ષદ્-ડઙ્છતોઃ ૬૧૪૧૩૦

પાઠ ૧૪ માં

૧ અહીંથી આગળ પાઠ ૧૪ માં ખતાવેલા અર્થોમાં અપવાદ સિવાય ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત ૬૪૧

તૃતીયાન્ત નામથી—

૨ જિત જયત્ દીવ્યત્ અને જનત્ અર્થમાં
અક્ષૈર્જિતમ્ આશ્લિકમ્ । શાલાકિકમ્ । અક્ષૈર્જયતિઆશ્લિકઃ ।
શાલાકિકઃ । અક્ષૈઃ દીવ્યતિ આશ્લિકઃ । અભ્રયા જનતિ
આશ્લિકઃ । કૌદાલિકઃ ।

તેન જિત-જયત્-દીવ્યત્-જનત્સુ ૬૪૨

૩ સંસ્કૃત અર્થમાં અને સંસૃષ્ટ અર્થમાં
દક્ષ્ણા સંસ્કૃતં દાધિકમ્ । વિદ્યા વૈદિકઃ । દક્ષ્ણા સંસૃષ્ટં
દાધિકમ્ । વિષેણ વૈષિકમ્ ।

સંસ્કૃતે ૬૪૩ સંસૃષ્ટે ૬૪૪

૪ તરતિ અર્થમાં (૧) ઉડુપેન તરતિ ઔડુપિકઃ ।
(૨) નૌ શબ્દ અને દ્વિસ્વર શબ્દોથી ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
નાવા તરતિ નાવિકા । વાહુભ્યામ્ વાહુકઃ -કા ।

તરતિ ૬૪૫ નૌ-દ્વિસ્વરાદિકઃ ૬૪૬

૫ ચરતિ અર્થમાં હસ્તિના ચરતિ હાસ્તિકઃ । શાકટિકઃ ।
દક્ષ્ણા ચરતિ-ભક્ષયતિ દાધિકઃ ।

પાદાભ્યાં ચરતિ પદિકઃ । ફક્ત પ્રત્યય પાદ નો પદ્ થાય છે.

ચરતિ ૬૪૭ પદિકઃ ૬૪૮

૬ જીવતિ અર્થમાં વેતનાદિ શબ્દોથી વેતનેન જીવતિ વૈત-
નિકઃ । વાહેન વાહિકઃ । વિગેરે.

વેતનાદેઃ જીવતિ ૬૪૯

(૩) સેના શબ્દથી જ્ય વિદ્યે થાય છે. સૈન્યઃ । સૈનિકઃ ।

સમૂહાર્થાત્ સમવેતે ૬૧૪૧૪૬

પર્ષદો જ્યઃ ૬૧૪૧૪૭ સેનાયા વા ૬૧૪૧૪૮

૧૬ ચરતિ અર્થમાં ધર્મ અધર્મ શબ્દથી ધર્મ ચરતિ ધાર્મિકઃ ।
આધર્મિકઃ ।

ધર્માધર્માત્ ચરતિ ૬૧૪૧૪૯

પ્રથમાન્ત નામથી—

૧૭ અસ્ય પણ્યમ્ અર્થમાં (૧) અપૂપાઃ પણ્યમ્ અસ્ય આપૂપિકઃ ।
શાષ્કુલિકઃ । મૌદકિકઃ । લાવણિકઃ । ગાન્ધિકઃ ।

(૨) કિશરાદિ શબ્દોથી ઇકટ્ થાય છે. કિશરં પણ્યમસ્ય
કિશરિકઃ । કિશરિકી । તગરિકઃ । તગરિકી ।

તદસ્ય પણ્યમ્ ૬૧૪૧૫૪ કિશરાદેરિકટ્ ૬૧૪૧૫૫

૧૮ અસ્ય શિલ્પમ્ અર્થમાં (શિલ્પ એટલેકુશળપણું—હોંશિયારીથી
થતી ક્રિયા વિશેષ) નૃત્તં શિલ્પમસ્ય નાત્તિકઃ । ગૈતિકઃ ।
વાદનિકઃ । મૃદંગઃ (મૃદંગવાદનમ્) શિલ્પમસ્ય માર્દક્ષિકઃ ।
પાણવિકઃ । મૌરજિકઃ । વૈણિકઃ ।

શિલ્પમ્ ૬૧૪૧૫૭

૧૯ અસ્ય શીલમ્ અર્થમાં (શીલમ્ પ્રાણિનાં સ્વભાવઃ)

(૧) અપૂપા (અપૂપમક્ષણમ્) શીલમસ્ય આપૂપિકઃ । મૌદ-
કિકઃ । તામ્બુલિકઃ । વિગેરે. પરુષવચનં શીલમસ્ય પારુ-
ષિકઃ । આક્રોશિકઃ ।

(૨) અહ્ પ્રત્યયાન્ત સ્યા ધાતુથી તેમજ છત્રાદિ શબ્દોથી અહ્
પ્રત્યય થાય છે આસ્થા શીલમસ્ય આસ્થઃ । વ્યવસ્થા
શીલમસ્ય વ્યવસ્થઃ । નિષ્ઠા શીલમસ્ય નૈષ્ઠઃ । વિગેરે.

૧૧ ઘનત્ અર્થ'માં પક્ષિ મત્સ્ય અને મૃગ' અર્થ'વાળા શબ્દોથી

પક્ષિણો હન્તિ પાક્ષિકઃ	નાત્સ્યિકઃ	માર્ગિકઃ
શાકુનિકઃ	મૈનિકઃ	હારિણિકઃ
માયૂરિકઃ	શાફરિકઃ	સૌકરિકઃ

પક્ષિ-મત્સ્ય-મૃગાર્થાત્ ઘનતિ ૬।૪।૩૧

૧૨ ગચ્છતિ અર્થ'માં (૧) પરદાર વિગેરે શબ્દોથી પરદારાન્ગ-

ચ્છતિ પારદારિકઃ । ગૌરુદારિકઃ । ગૌરુતલ્પિકઃ ।

સમર્તૃકાં (સપત્નીં) ગચ્છતિ સામર્તૃકિકઃ । વિગેરે.

(૨) પ્રતિપથ શબ્દોથી ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

પન્થાનં ૨ પ્રતિ પથોઽભિમુખમ્ વા પ્રતિપથમ્ ।

પ્રતિપથં ગચ્છતિ પ્રતિપથિકઃ પ્રાતિપથિકઃ ।

પરદારાદિભ્યો ગચ્છતિ ૬।૪।૩૮

પ્રતિપથાદ્ ઇકશ્ચ ૬।૪।૩૯

૧૩ પૃચ્છતિ અર્થ'માં સુસ્નાત વિગેરે શબ્દોથી સુસ્નાતં પૃચ્છતિ

સૌસ્નાતિકઃ । સૌખરાત્રિક । સૌખશાયનિકઃ । વિગેરે

સુસ્નાતાદિભ્યઃ પૃચ્છતિ ૬।૪।૪૨

૧૪ બ્રુવત્ અર્થ'માં પ્રમૂત વિગેરે શબ્દોથી પ્રમૂત બ્રૂતે પ્રામૂતિકઃ ।

પર્યાપ્તં વ્રૂતે પાર્યાપ્તિકઃ । વિગેરે.

પ્રમૂતાદિભ્યો બ્રુવતિ ૬।૪।૪૩

૧૫ સમવેત (તાદાત્મ્યાત્તદેકદેશીભૂત) અર્થ'માં (૧) સમૂહવાચિ

શબ્દોથી સમૂહં સમવેતિ સામૂહિકઃ । સામાજિકઃ । સાંસ-

દિકઃ । સામવાયિકઃ । ગૌષ્ઠિકઃ ।

(૨) પર્વદ્ શબ્દોથી ણ્ય થાય છે, પર્વદં સમવેતિ પાર્વદઃ ।

(૨) સમાનતીર્થે શબ્દથી ય થાય છે. સમાનતીર્થે વસતિ સતીર્થ્યઃ । તીર્થમિહશુરુઃ સમાનસ્ય સઃ ।

નિકટાદિષુ વસતિ ૬।૪।૭૭ સતીર્થ્યઃ ૬।૪।૭૮

પન્થમ્યન્ત નામથી—

૨૩ અભિગમાહુઃ અર્થમાં ક્રોશશત યૌજનશત અને યોજન શબ્દથી ક્રોશશતાદભિગમમર્હતિ ક્રૌશશતિકઃ । યૌજન-શતિકઃ । યૌજનિકો મુનિઃ ।

ક્રોશ-યોજનપૂર્વાત શતાદ્ યોજનાચ્ચાભિગમાર્હે

૬।૪।૮૬

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૨૪ યાતિ અર્થમાં (૧) ક્રોશશત યોજનશત અને યોજન શબ્દથી ક્રોશશતં યાતિ-ગચ્છતિ ક્રૌશશતિકઃ । યૌજન-શતિકઃ । યૌજનિકો વ્રૂતઃ ।

(૨) પથિન્ શબ્દથી ઇકટ્ થાય છે. પન્થાન્તં યાતિ પથિકઃ ।

(૩) પન્થાન્તં નિત્યં યાતિ પાન્થઃ । પાન્થા ઓ અહિં ણ પ્રત્યય અને પથિન્ નો પન્થ થાય છે.

તદ્ યાત્યેભ્યઃ ૬।૪।૮૭

પથ ઇકટ્ ૬।૪।૮૮ નિત્યં ણઃ પન્થશ્ચ ૬।૪।૮૯

તૃતીયાન્ત નામથી—

૨૫ શોભમાન અર્થમાં (૧) કર્ણવેષ્ટકાભ્યાં શોભતે કાર્ણવેષ્ટ-કિકં મુલ્લમ્ । વાસ્ત્રયુગિકં શરીરમ્ । ઔપાનહિકૌ પાદૌ ।

(૨) કર્મ અને વેષ શબ્દથી યપ્રત્યય થાય છે. કર્મણા શોભતે કર્મણ્યં શૌર્યમ્ । વેષેણ શોભતે વેષ્યો નટઃ ।

શોભમાને ૬।૪।૧૦૨ કર્મ-વેષાદ્ યઃ ૬।૪।૧૦૩

છત્રં (છાદનક્રિયા શીલમસ્ય) છાત્રઃ । છાત્રી । ચુગ શીલ-
મસ્ય ચૌરઃ । ચૌરી । તપઃ,, તાપસઃ । તાપસી । વિગેરે.

શીલમ્ ૬૪૮૫૯ અહસ્થા-ચ્છત્રાદેરન્ ૬૪૮૬૦

૨૦ અસ્ય પ્રહરણમ્ અર્થ'માં (૧) અસિઃ પ્રહરણમસ્ય
આસિકઃ । પ્રાસિકઃ । ચાક્રિકઃ । મૌષ્ટિકઃ । ધાનુષ્કઃ
પા. ૧૮ નિ. ૨૦ । મૌદ્ગરિકઃ । મૌશલિકઃ ।

(૨) પરશ્વધ શબ્દોથી અન્ વિકલ્પે થાય છે.

પરશ્વધઃ (પર્શુઃ) પ્રહરણમસ્ય પારશ્વધઃ । પારશ્વધિકઃ ।

(૩) શક્તિ અને યષ્ટિ થી ટીકણ થાય છે. શક્તિઃ

પ્રહરણમસ્ય શાક્તીકઃ । શાક્તીકી । યાષ્ટીકઃ । યાષ્ટીકી ।

(૪) ઇષ્ટિ વિગેરે શબ્દોથી ટીકણ વિકલ્પે થાય છે. ઇષ્ટિઃ

પ્રહરણમસ્ય પેષ્ટીકઃ । પેષ્ટીકી । પેષ્ટિકઃ । ઈષા,, પેષીકઃ ।

પેષીકી । પેષિક. । દાણ્ડીકઃ । દાણ્ડિકઃ વિગેરે.

પ્રહરણમ્ ૬૪૮૬૨ પરશ્વધાદ્ વાણ્ ૬૪૮૬૩

શક્તિ-યષ્ટેઃ ટીકણ્ ૬૪૮૬૪ વેષ્ટ્યાદિભ્યઃ ૬૪૮૬૫

સપ્તભ્યન્ત નામથી—

૨૧ નિયુક્ત અર્થ'માં (૧) દ્વારે નિયુક્તઃ દૌવારિકઃ પા. ૧૮
નિ. ૩ । આપણેકઃ । માળ્ડશાલિકઃ । આતરે નિયુક્તઃ
આતરિકઃ । વિગેરે

(૨) અગારાન્ત શબ્દોથી ઇક થાય છે. માળ્ડાગારે નિયુક્તઃ
માળ્ડાગારિકઃ । માળ્ડાગારિકા ।

તત્ર નિયુક્તે ૬૪૮૭૪ અગારાન્તાદ્ ઇકઃ ૬૪૮૭૫

૨૨ વસતિ અર્થ'માં

(૧) નિકટાદિ શબ્દોથી નિકટે વસતિ નૈકટિકઃ । વૃક્ષમૂલે
વસતિ વાર્ક્ષમૂલિકઃ । શ્માશાનિકઃ । આવસથિકઃ । વિગેરે

૩૦ અસ્ય પ્રાપ્તઃ અર્થભાં

(૧) સમય શબ્દથી સમયઃ પ્રાપ્તોઽસ્ય સામયિકં કાર્યમ્ ।

(૨) ઋતુ વિગેરે શબ્દોથી ઋણ થાય છે. ઋતુઃ પ્રાપ્તોઽસ્ય આર્ત્તવં પુષ્પફલમ્ । ઉપવસ્તા પ્રાપ્તોઽસ્ય ઔપવસ્ત્રમ્ । પ્રાશિતા પ્રાપ્તોઽસ્ય પ્રાશિત્રમ્ ।

(૩) કાલ શબ્દથી ય થાય છે.

કાલઃ પ્રાપ્તોઽસ્ય કાલ્યસ્તાપસઃ । કાલ્યા મેઘાઃ ।

સમયાત્ પ્રાપ્તઃ ૬૧૪૧૨૪

ઋત્યાદિભ્યોઽન્ ૬૧૪૧૨૫ કાલાદ્ યઃ ૬૧૪૧૨૬

૩૧ અસ્ય દીર્ઘઃ અર્થભાં કાલ શબ્દથી

દીર્ઘઃ કાલોઽસ્ય કાલિકં ઋણમ્, વૈરમ્ । કાલિકી સંપત્ ।

દીર્ઘ ૬૧૪૧૨૭

૩૨ આગળ કહેવાતા, ક્રીત થી માંડીને મહત્ સુધીના અર્થભાં—

(૧) ત્રિંશદ્ અને વિંશતિ શબ્દથી ડક પ્રત્યય થાય છે

પ્રત્યયાન્ત શબ્દ કોઈની સંજ્ઞા ન હોય તો. (કાપવાદઃ) ત્રિંશતા ક્રીતમ્ ત્રિંશકમ્ । વિંશત્યા , વિંશકમ્ । ત્રિંશત્મહતિ ત્રિંશકઃ । વિંશકઃ ।

(૨) શત્ તિ અને છિ અંતવાળા સિવાય સંખ્યા શબ્દથી હતિ પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી તથા ત્રિંશત્ અને વિંશતિ શબ્દથી ક પ્રત્યય થાય છે. (ઇકણોઽપવાદઃ)

દ્વાભ્યાં ક્રીતમ્ દ્વિકમ્ । ત્રિકમ્ । પચ્ચકસ્ ।

કતિભિઃ ક્રીતમ્ કતિકમ્ । ત્રિંશત્કમ્ । વિંશતિકમ્ ।

(૩) કેવલ શત શબ્દથી ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. પ્રકૃતિથી અર્થ અતદ્-લિન્ન હોય તો. શત્તેન ક્રીતમ્ શત્યમ્ । શતિ-

૨૬ નિર્વૃત્ત અર્થમાં કાલવાચિ શબ્દથી આહો નિર્વૃત્તમ્ આહ્નિકમ્ । માસિકમ્ । વાર્ષિકમ્ । સાંવત્સરિકમ્ । ઇત્યાદિ નિર્વૃત્તે ૬।૪।૧૦૫

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૨૭ ભાવિ અને ભૂત અર્થમાં માસં ભાવી માસિક ઉત્સવઃ મહીના સુધી થવાનો ઉત્સવ. માસં ભૂતઃ માસિકઃ વ્યાધિઃ મહીના સુધી થયેલો વ્યાધિ.

તં ભાવિ-ભૂતે ૬।૪।૧૦૬

૨૮ ભૂત અર્થમાં (૧) વર્ષ શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુસમાસથી પ્રાણી અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. દ્વે વર્ષે ભૂતો દ્વિવર્ષો દારકઃ । ત્રિવર્ષો વત્સઃ ।

(૨) માસ શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુસમાસથી વય ગમ્ય હોય તો ય પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ માસૌ ભૂતઃ દ્વિમાસ્યઃ ત્રિમાસ્યો દારકઃ ।

(૩) માસ શબ્દથી વય ગમ્ય હોય તો ઈનઞ્ અને ય થાય છે. માસં ભૂતો માસીનો માસ્યો દારકઃ ।

(૪) પળમાસ શબ્દથી વય ગમ્ય હોય તો ય યણ્ અને ઇક્રણ્ થાય છે. પળમાસાન્ભૂતઃ પળમાસ્યઃ । પાળમાસ્યઃ । પાળમાસિકઃ ।

પ્રાણિનિ ભૂતે ૬।૪।૧૧૨ માસાદ્ વયસિ યઃ ૬।૪।૧૧૩

ઇનઞ્ ચ ૬।૪।૧૧૪ પળમાસાદ્ ય-યણિક્રણ્ ૬।૪।૧૧૫

પ્રથમાન્ત નામથી—

૨૯ અસ્ય પ્રયોજનમ્ અર્થમાં જિનમહઃ પ્રયોજનમસ્ય જૈનમહિકમ્ । દૈષોત્સવિકમ્ ।

પ્રયોજનમ્ ૬।૪।૧૧૭

(૨) પૃથિવી અને સર્વભૂમિ શબ્દથી અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૃથિવ્યા હેતુઃ સંયોગ ઉત્પાતો વા પાર્થિવઃ ।

સર્વભૂમેઃ , , , , સાર્વભૌમઃ । પા. ૧૮ નિ. ૬

૩૫ ईश અને જ્ઞાત અર્થમાં—

પૃથિવી અને સર્વભૂમિ શબ્દથી અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૃથિવ્યા ईशઃ જ્ઞાતો વા પાર્થિવઃ ।

સર્વભૂમેઃ , , , , સાર્વભૌમઃ ।

हेतौ संयोगोत्पाते ६।४।१५३

पृथिवी-सर्वभूमेः ईश-ज्ञातयोश्चाञ् ६।४।१५६

૩૬ જ્ઞાત અર્થમાં

લોક સર્વલોક શબ્દથી યથાવિહિત ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

લોકસ્ય જ્ઞાતઃ લૌકિકઃ । સાર્વલૌકિકઃ । પા. ૧૮ નિ. ૬. ,

लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते ६।४।१५७

પ્રથમાન્ત નામથી—

૩૭ ‘એનુ’માન ’ અર્થમાં યથા વિહિત ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

૧ પ્રસ્થો માનમસ્ય પ્રાસ્થિકો રાશિઃ । દ્રૌણિકઃ ।

वर्षशतम् , , વાર્ષશતિકો દેવદન્તઃ । વાર્ષસહસ્રિકઃ ।

૨ સહસ્ર્યા વાચિ શબ્દથી યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે, એનુ’ માન હોય તે બે સંઘ સૂત્ર અને પાઠ હોય તો.

पञ्च गावः मानमस्य पञ्चकः संघः । सप्तकः ।

अष्टा अद्याया मानमस्य अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् ।

शतकं निदानम् ।

अष्टौ रूपाणि-वारा मानમસ્ય અષ્ટકઃ પાઠોડધીતઃ ।

૩ પચ્ચદ્, દશદૂ એ બે શબ્દ વર્ગ અભિધેય હોય ત્યારે

હત્ પ્રત્યાયાન્ત વિકલ્પે નિપાત થાય છે. પક્ષે ક થાય છે.

પञ्ચ માનમસ્ય વર્ગસ્ય પञ્ચદ્ વર્ગઃ । પञ્ચકો વર્ગઃ ।

દશ ,, ,, દશદૂ વર્ગઃ । દશકો વર્ગઃ ।

૪ સખ્યા વાચિ શબ્દથી સ્તોમ અભિધેય હાય તો હટ્ પ્રત્યય થાય છે (ઋણાદીનાં સમૂહઃ સ્તોમઃ)

પञ્ચદશ માનમસ્ય પञ્ચદશઃ સ્તોમઃ

વિંશતિઃ માનમસ્ય વિંશઃ । પञ્ચવિંશઃ । ત્રિંશઃ ।

માનમ્ ૬।૪।૧૬૯ સંખ્યાયાઃ સંઘ-સૂત્ર-પાઠે ૬।૪।૧૭૧

પञ્ચદ્-દશદ્ વર્ગે વા ૬।૨।૧૭૫ સ્તોમે હટ્ ૬।૪।૧૭૬

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૩૮ અર્હત્ અર્થભાં

(૧) યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

શ્વેતચ્છત્રમર્હતિ શ્વેતચ્છત્રિકઃ । વૈષિકઃ । વાલ્મિકઃ ।

વાસ્યયુગિકઃ । આભિષેચનિકઃ । શાલીવર્દિકઃ । ચામરિકઃ ।

શત્યઃ । શતિકઃ ।

(૨) દણ્ડાદિ થી ય થાય છે. દણ્ડમર્હતિ દણ્ડયઃ । મુશલ્યઃ ।

(૩) યજ્ઞૃથી ઇય થાય છે. યજ્ઞમર્હતિ યજ્ઞિયો દેશઃ યજમાનઃ ।

(૪) પાત્ર થી ય અને ઇય બે પ્રત્યય થાય છે.

પાત્રમર્હતિ પાત્ર્યઃ । પાત્રિયઃ ।

(૫) છેદાદિ થી નિત્યમર્હતિ અર્થભાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

છેદમ્ નિત્યમર્હતિ છેદિકઃ । મૈદિકઃ ।

તમર્હતિ ૬।૪।૧૭૭

દણ્ડાદે ર્યઃ ૬।૪।૧૭૮ યજ્ઞાદિયઃ ૬।૪।૧૭૯

પાત્રાત્ તૌ ૬।૪।૧૮૦ છેદાદેઃ નિત્યમ્ ૬।૪।૧૮૨

પાઠ ૧૫ માં વહતિ વિગરે અર્થો

૧ અહીંથી આગળ આવતા અર્થોમાં-

૨૨ પ્રત્યયની પહેલાં, અપવાદ સિવાય ચ પ્રત્યય થાય છે.
યઃ ૭૧૧૧

૨ વહતિ અર્થોમાં-

(૧) દ્વિતીયાન્ત રથ યુગ અને પ્રાસજ્ઞ શબ્દથી.

રથ વહતિ રથ્યઃ । દ્વૌ રથો વહાતે દ્વિરથ્યઃ । યુગં વહતિ યુગ્યઃ । પ્રાસજ્ઞં વહતિ પ્રાસજ્ઞ્યઃ । પ્રસજ્યતે
इति प्रासङ्गः यत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध
આસજ્યતે તત્ ।

(૨) ધુર શબ્દથી ચ અને ધ્યણ્ થાય છે.

ધુરં વહતિ ધુર્યઃ । ધૌરેયઃ । (અન્યમતે ધુરીણઃ)

(૩) હલ અને સીર થી ફક્ત થાય છે.

હલં વહતિ હાલિકઃ । સૈરિકઃ ।

(૪) શકટ થી અણ્ થાય છે. શકટં વહતિ શાકટો ગૌઃ ।

વહતિ રથ-યુગ-પ્રાસજ્ઞાત્ ૭૧૧૨ ધુરો યૈયણ્ ૭૧૧૩

હલ-સીરાદિકણ્ ૭૧૧૬ શકટાદણ્ ૭૧૧૭

૩ વિધ્યતિ અનન્યેન (આત્મના) અર્થોમાં, દ્વિતીયાન્ત નામથી
પાદો વિધ્યન્તિ પદ્યાઃ શર્કરાઃ । ડરૂ વિધ્યન્તિ ડરઢ્યાઃ
કણ્ટકાઃ પા. ૧૮ નિ. ૧૬ । ડરો વિધ્યન્તિ ડરસ્યા
વાતાઃ । શર્કરાદયસ્તુ ન અન્યેન કરણેન વિધ્યન્તિ અપિ
તુ આત્મના ।

વિધ્યતિ અનન્યેન ૭૧૧૮

૪ લઘ્વરિ અર્થોમાં, દ્વિતીયાન્ત ઘન અને ગણ શબ્દથી.

ઘનં લઘ્વા ઘન્યઃ । ગણં લઘ્વા ગણ્યઃ ।

ઘન-ગણાલ્ લઘ્વરિ ૭૧૧૯

૫ અર્થ વિશેષમાં હ્રદય વિગેરે શબ્દો આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.
 હ્રદયસ્ય પ્રિયં હ્રદયમૌષધમ્ । હ્રદ્યો દેશઃ । હ્રદયસ્ય વ્રન્ધનઃ
 હ્રદ્યો વશીકરણમન્ત્રઃ । પદમસ્મિન્દ્રશ્યમ્ પદ્યઃ કર્દમઃ ।
 તુલયા સ્વંમિતં તુલ્યં માણડમ્ । તુલ્યઃ-સદશઃ । મૂલમેષા-
 મુત્પાટયં મૂલ્યા મુદ્ગાઃ । મૂલેન (ઉત્પત્તિકારણેન)
 આનામ્ન્યં (પ્રાપ્યમ્) મૂલ્યમ્ કીંમતઃ । મૂલેન (ઉપાદાનેન)
 સમઃ મૂલ્યઃ પટઃ ઉપાદાનેન સમાનફલઃ । વશં ગતઃ
 વશ્યો ગૌઃ । પથોડનપેતં પથ્યમ્ ઓદનાદિ । વયસા તુલ્યો
 વયસ્યઃ સહ્યા । ધેનુરેવ ધેનુષ્યા આક્રુણપ્રદાનાત્ દોહાર્થ
 ધેનુ દીયતે સા । ગૃહપતિના સંયુક્તઃ ગાર્હપત્યઃ (एवं नामा
 कश्चिदग्निः । जनीं (वधूम्) वहन्ति जन्याः जामातुः
 वयस्या उच्यन्ते । धर्मेण प्राप्यम् धर्म्यम् सुखम् । धर्माद-
 नपेतं धर्म्यम् (यद् धर्ममनुवर्तते)

હ્રદ્ય—પદ્ય—તુલ્ય—મૂલ્ય—વશ્ય—પથ્ય—વયસ્ય—ધેનુષ્યા—
 ગાર્હપત્ય—જન્ય—ધર્મ્યમ્ ૭।૧।૧૧

૬ તાર્ય અને વધ્ય અર્થમાં—અનુક્રમે તૃતીયાન્ત નૌ અને
 વિષ્ય શબ્દથી. નાવા તાર્યમ્ નાવ્યમુદકમ્ । નાવ્યા નદી ।
 વિષેણ વધ્યો (વધાહો) વિષ્યઃ ।

નૌ—વિષેણ તાર્ય—વધ્યે ૭।૧।૧૨

૭ અનપેત અર્થમાં પંચમ્યન્ત ન્યાય અને અર્થ શબ્દથી.
 ન્યાયાદનપેતમ્ ન્યાય્યમ્ । અર્થાદનપેતમ્ અર્થ્યમ્ ।

ન્યાયાર્થાદ્ અનપેતે ૭।૧।૧૩

૮ સાધુ અર્થમાં (સાધુઃ પ્રવીણો યોગ્ય ઉપકારકો વા)–

(૧) સસ્તમ્યન્ત નામથી.

કર્મણિ સાધુઃ કર્મણ્યઃ । સમાયાં સમ્યઃ । શરણે શરણ્યઃ ।

(૨) પથિન્ અતિથિ વસતિ અને સ્વપતિ શબ્દથી પથણ્
પથિ સાધુ પાથેયમ્ । આતિથેયમ્ । સ્વાપતેયમ્ ।

(૩) ભક્ત શબ્દથી જ થાય છે. ભક્તે સાધુઃ ભાક્તઃ શાલિઃ ।

(૪) પર્વદ્ શબ્દથી જ્ય અને જ થાય છે. પર્વદિ સાધુઃ પાર્વદઃ ।
પર્વદિ સાધુઃ પાર્વદઃ । અન્યભતે પરિષદ્ થી પણ
પારિષદઃ । પારિષદઃ ।

(૫) સર્વજન શબ્દથી જ્ય અને જ્ઞ થાય છે. સાર્વજન્યઃ ।
સાર્વજનીનઃ ।

(૬) પ્રતિજન વિગેરેથી જ્ઞ થાય છે. પ્રતિજને સાધુઃ
પ્રાતિજનીનઃ । આનુજનીનઃ । હંદ્યુગે સાધુઃ પેદ્યુગીનઃ ।

(૭) કથા વિગેરેથી ક્થા થાય છે.

કથાયાં સાધુઃ કાથિકઃ । વિકથાયાં વૈકથિકઃ ।

તત્ર સાધૌ ૭૧૧૫

ધ્યયતિથિ-વસતિ-સ્વપતેરેયન્ ૭૧૧૬

ભક્તાન્ જઃ ૭૧૧૭ પર્વદો જ્ય-જ્ઞૌ ૭૧૧૮

સર્વજનાણ્યેનર્જૌ ૭૧૧૯

પ્રતિજનાદેરીનન્ ૭૧૨૦ કથાદેરિકન્ ૭૧૨૧.

૯ (૧) અહીંથી આગળ આવતા અર્થોમાં—

અપવાદ સિવાય જ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. નિ. ૧૧ સુધી.

(૨) હવિર્મેદ અન્નમેદ અને અપૂપાદિ શબ્દથી ચ વિકલ્પે

(૩) ઉવર્ણન્ત અને યુગાદિ શબ્દોથી ચ થાય છે.

જ્ઞઃ ૭૧૨૮ હવિરન્નમેદાઽપૂપાદે ર્યૌ વા ૭૧૨૯.

ઉવર્ણ-યુગાદેર્યઃ ૭૧૩૦

૧૦ હિત અર્થમાં (હિત ઉપકારક:)—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી યથા વિહિત પ્રત્યય થાય છે.

વત્સેભ્યો હિતઃ વત્સીયઃ । કરમીયઃ । પિત્રીયઃ । માત્રીયઃ ।
આમિક્ષ્યઃ આમિક્ષીયઃ । ઓદન્યઃ ઓદનીયઃ । અપૂજ્યઃ ।
અપૂજીયઃ । વિગેરે. યુગ્યઃ । હવિષ્યઃ । વિગેરે.

(૨) પ્રાણ્યજ્ઞ રથ ચલ તિલ ચવ વૃષ બ્રહ્મ માપ થી ય
દન્તેભ્યો હિતમ્ દન્ત્યમ્ । કર્ણ્યમ્ । ચક્ષુષ્યમ્ ।
કણ્ઠ્યમ્ । ઓષ્ઠ્યમ્ । નાભ્યમ્ । ગ્થાય હિતા રથ્યા
ભૂમિઃ । ચલાય હિતમ્ ચલ્યમ્ અગ્નિરક્ષણમ્ ।
તિલેભ્યો હિતઃ તિલ્યો વાયુઃ । યવેભ્યો હિતઃ
યવ્યસ્તુષારઃ । વૃષાય હિતમ્ વૃષ્યમ્ ક્ષીરપાણમ્ ।
બ્રહ્મણે હિતઃ બ્રહ્મણ્યો દેશઃ । માષેભ્યો હિતઃ માષ્યો
વાતઃ ।

(૩) અવિ અને અજ શબ્દથી થ્યપ્ પ્રત્યય થાય છે.
અવિભ્યો હિતમ્ અવિધ્યમ્ । અજેભ્યો હિતમ્ અજથ્યમ્ ।
પ્રકારઃ પુંવદ્ભાવાર્થઃ—અજાભ્યો હિતા અજથ્યા ચૂતિઃ ।

(૪) ભોગ ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી અને આત્મન્ શબ્દથી
ઈન થાય છે. માતૃભોગાય હિતઃ માતૃભોગીણઃ । પિતૃ-
ભોગાય પિતૃભોગીણઃ । આત્મને હિતઃ આત્મનીનઃ ।

(૫) કર્મધારય સમાસમાં પञ્ચ સર્વ વિશ્વ શબ્દથી પર
રહેલ જન શબ્દથી ઈન થાય છે. પञ્ચજનેભ્યઃ પञ્ચજનાય
વા હિતઃ પञ્ચજનીનઃ । સર્વજનીનઃ । વિશ્વજનીનઃ ।

(૬) મહત્ અને સર્વ થી પર રહેલ જન શબ્દથી ઈકણ્ થાય છે.
મહતે જનાય હિતઃ માહાજનિક । સર્વસ્મૈ જનાય
હિતઃ સાર્વજનિકઃ ।

(૭) સર્વ શબ્દથી જ વિકલ્પે થાય છે. સર્વેસ્મૈ હિતઃ સાર્વઃ ।
પંક્તે સર્વીયઃ ।

તસ્મૈ હિતે ૭૧૧૩૫

પ્રાણ્યજ્ઞ-રથ-સ્વલ-તિલ-ચક્ર-વૃષ-બ્રહ્મ-માષાદ યઃ

૭૧૧૩૭

અવ્યજાત્ ય્યપ્ ૭૧૧૩૮

ભોગોત્તરપદાત્મભ્યામીનઃ ૭૧૧૪૦

પશ્ચ-સર્વ-વિશ્વાજ્ઞ જનાત્ કર્મધારયે ૭૧૧૪૧

મહત્-સર્વાદિકણ્ ૭૧૧૪૨ સર્વાણ્ જો વા ૭૧૧૪૩

૧૧ તદર્થ અર્થભા—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી પરિણામિ-કારણ દ્રવ્ય અભિધેય
હોય તો, યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. અજ્ઞારેભ્ય દ્વમાનિ
અજ્ઞારીયાણિ કાષ્ઠાણિ અજ્ઞારાર્થાનીત્યર્થઃ । શક્યે
દ્વદમ્ શક્યં દાઠ નિ ૯ (૩) । આમિક્ષાયૈ દ્વદમ્ આમિક્ષ્યમ્
આમિક્ષીયં દધિ । ઓદન્યા ઓદનીયાસ્તળુલાઃ । અપૂપ્યમ્
અપૂપીયમ્ પિષ્ટમ્ ।

(૨) ચતુર્થ્યન્ત નામથી પરિણામિ-કારણ દ્રવ્ય ચર્મ અભિધેય
હોય તો, અજ્ પ્રત્યય થાય છે. વઘ્રાયેદં વાર્ઘ્ર ચર્મ ।

(૩) ઋષભ અને ઉપાનહ્ શબ્દથી જ્ઞ થાય છે.

ઋષભાયાયમ્ આર્ષભ્યો વત્સઃ । ઔપાનહો મુજઃ ।

પરિણામિનિ તદર્થે ૭૧૧૪૪ ચર્મણિ અજ્ ૭૧૧૪૫

ઋષભોપાનહાન્ ઋઃ ૭૧૧૪૬

૧૨ ક્રિયારૂપ અર્હ અર્થભા—પશ્ચ્યન્ત નામથી વત્ પ્રત્યય
થાય છે. રાજોઽર્હ રાજવત્ વૃત્તં રાજઃ । રાગતુ વર્તન

૧૦ હિત અર્થમાં (હિત ઉપકારક:)—

(૧) ચતુર્થ્યન્ત નામથી યથા વિહિત પ્રત્યય થાય છે.

વત્સેભ્યો હિતઃ વત્સીયઃ । કરમીયઃ । પિત્રીયઃ । માત્રીયઃ ।
આમિક્ષ્યઃ આમિક્ષીયઃ । ઓદન્યઃ ઓદનીયઃ । અપૂણ્યઃ ।
અપૂણીયઃ । વિગેરે. યુગ્યઃ । હવિષ્યઃ । વિગેરે.

(૨) પ્રાણ્યજ્ઞ રથ ચલ તિલ ચવ વૃષ બ્રહ્મ માષ થી ય
દન્તેભ્યો હિતમ્ દન્ત્યમ્ । કર્ણ્યમ્ । ચક્ષુષ્યમ્ ।
કણ્ઠ્યમ્ । ઓષ્ઠ્યમ્ । નાભ્યમ્ । રથાય હિતા રથ્યા
ભૂમિઃ । ચલાય હિતમ્ ચલ્યમ્ અગ્નિરક્ષણમ્ ।
તિલેભ્યો હિતઃ તિલ્યો વાયુઃ । યવેભ્યો હિતઃ
યવ્યસ્તુષારઃ । વૃણાય હિતમ્ વૃણ્યમ્ ક્ષીરપાણમ્ ।
બ્રહ્મણે હિતઃ બ્રહ્મણ્યો દેશઃ । માષેભ્યો હિતઃ માષ્યો
વાતઃ ।

(૩) અવિ અને અજ શબ્દથી ધ્યપ્ પ્રત્યય થાય છે.
અવિભ્યો હિતમ્ અવિધ્યમ્ । અજેભ્યો હિતમ્ અજધ્યમ્ ।
પ્રકારઃ પુંવદ્ભાવાર્થઃ—અજાભ્યો હિતા અજધ્યા યૂતિઃ ।

(૪) ભોગ ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી અને આત્મન્ શબ્દથી
ઈન થાય છે. માતૃભોગાય હિતઃ માતૃભોગીણઃ । પિતૃ-
ભોગાય પિતૃભોગીણઃ । આત્મને હિતઃ આત્મનીનઃ ।

(૫) કર્મધારય સમાસમાં પશ્ચ સર્વ વિશ્વ શબ્દથી પર
રહેલ જન શબ્દથી ઈન થાય છે. પશ્ચજનેભ્યઃ પશ્ચજનાય
વા હિતઃ પશ્ચજનીનઃ । સર્વજનીનઃ । વિશ્વજનીનઃ ।

(૬) મહત્ અને સર્વ થી પર રહેલ જન શબ્દથી ઇકણ્ થાય છે.
મહત્તે જનાય હિતઃ માહાજનિક । સર્વસ્મૈ જનાય
હિતઃ સાર્વજનિકઃ ।

(૩) વર્ણ વિશેષ વાચિ શબ્દોથી અને દૃઢાદિ શબ્દોથી ય
(ટચણ) અને હમન્ તથા ત્વ તલ્ વિકલ્પે થાય છે.
શુક્લસ્ય ભાવઃ શૌક્લ્યમ્ । શુક્લિમા । શુક્લત્વમ્ ।
શુક્લતા । કાળ્પ્યમ્ । કૃણ્ણત્વમ્ । કૃણ્ણતા । શિતે ભાવઃ
શૈત્યમ્ । શિતિમા । શિતિત્વમ્ । શિતિતા । શૈતમ્
અણ નિ. ૧૬ (૯) । ધત્યાદિ. દૃઢસ્ય ભાવઃ દાઢ્યમ્ ।
દ્રઢિમા । દૃઢત્વમ્ । દૃઢતા । વિમતે ભાવઃ વૈમત્યમ્ ।
વિમતિમા । વિમતિત્વમ્ । વિમતિતા । વૈમતમ્ અણ । ધ.

ભાવે ત્વ-તલ્ ૭।૧।૫૫ પૃથ્વાદેરિમન્ વા ૭।૧।૫૮
વર્ણ-દૃઢદિભ્યષ્ ટચણ્ ચ વા ૭।૧।૫૯

૧૬ ભાવ અને કર્મ (ક્રિયા) અર્થભાં-

(૧) પત્યન્ત શબ્દોથી રાજાન્ત શબ્દોથી ગુણાઙ્ગ (જે શબ્દોની
પ્રવૃત્તિમાં ગુણુ અંગ એટલે હેતુભૂત હોય તે) શબ્દોથી અને
રાજાદિ શબ્દોથી ય [ટચણ] તથા ત્વ તલ્ પ્રત્યય થાય છે.
અધિપતે ભાવઃ કર્મ વા આધિપત્યમ્ । અધિપતિત્વમ્ ।
અધિપતિતા । અધિરાજસ્ય ભાવઃ કર્મ વા અધિરાજ્યમ્ ।
અધિરાજત્વમ્ । અધિરાજતા । મૌઢ્યમ્ । મૂઢત્વમ્ । મૂઢતા ।
મૌઢ્યમ્ । વૈદુષ્યમ્ । રાજ્યમ્ । રજત્વમ્ । રાજતા ।
કાવ્યમ્ । કવિત્વમ્ । કવિતા ઈ. અબુધસ્ય ભાવઃ કર્મ
વા અબુધ્યમ્ । અચતુરસ્ય અચતુર્યમ્ ।

(૨) અર્હત્ શબ્દોથી ટચણ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્ નો ન્ત
થાય છે તથા ત્વ તલ્. અર્હતો ભાવઃ કર્મ વા અર્હન્ત્યમ્ ।
ટિત્ હોવાથી હી અર્હન્તી । અર્હત્ત્વમ્ । અર્હન્તા ।

(૩) સહાય શબ્દોથી વિકલ્પે ટચણ્ તથા ત્વ તલ્ થાય છે.
સહાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા સાહાય્યમ્ । સાહાયકમ્ ।
અકાન્ નિ. ૧૬ (૧૦) । સહાયત્વમ્ । સહાયતા ।

રાખને યોગ્ય છે. રાજવદવર્તત ભરતઃ । एवं कुलीनवत् ।

તસ્યાર્હે ક્રિયાયાં વત્ ૭૧૧૫૧

૧૩ ક્રિયારૂપ ઇવ (સાદ૨ય) અર્થમાં—સ્થાધન્ત નામથી વત્ પ્રત્યય થાય છે. ક્ષત્રિયા ઇવ ક્ષત્રિયવદ્યુધ્યન્તે બ્રાહ્મણાઃ । અશ્વવદ્ભાવતિ ચૈત્રઃ । દેવમિવ દેવવત્પદ્યન્તિ મુનિમ્ । સાધુનેવં સાધુવદાચરિતં મૈત્રેણ । બ્રાહ્મણવદત્તં ક્ષત્રિયાય । સ્યાદેરિવે ૭૧૧૫૨

૧૪ ઇવ (સાદ૨ય) અર્થમાં—(૧) સ્પન્ધન્ત નામથી વત્ પ્રત્યય થાય છે. મથુરાયામિવ મથુરાવત્ પાટલિપુત્રે પ્રાસાદાઃ । (૨) ષ્ઠ્યન્ત નામથી વત્ પ્રત્યય થાય છે. ચૈત્રસ્યેવ ચૈત્રવદ્ મૈત્રસ્ય ગાવઃ ।

તત્ર ૭૧૧૫૩ તસ્ય ૭૧૧-૫૪

૧૫ 'ભાવ' અર્થમાં—(૧) ષ્ઠ્યન્ત નામથી ત્વ અને ત [તલ્] પ્રત્યય થાય છે. ભવતોઽસ્માત્ અભિધાન-પ્રત્યયોં ઇતિ ભાવઃ—શબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તં દ્રવ્યસંસર્ગો ભેદકો ગુણઃ । જ્ઞેનાથી નામ અને ઓળખ થાય છે તે ભાવ, એટલે કે દ્રવ્યના શબ્દ (નામ)ની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત ભૂત, દ્રવ્યમાં રહેલ વિશેષ (તે દ્રવ્યને ઓળખવનાર) ગુણ. ગોઃ ભાવઃ ગોત્વમ્ । ગોતા । અશ્વત્વમ્ । અશ્વતા । શુક્લત્વમ્ । શુક્લતા । સ્ત્રોત્વમ્ । સ્ત્રીતા । સ્ત્રૈણમ્ । પુંસ્ત્વમ્ । પુંસ્તા । પૌસ્ત્નમ્ ।

(૨) પૃથુ વિગેરે શબ્દોથી હમન્ તથા ત્વ તલ્ વિકલ્પે થાય છે. પૃથો ભાવઃ પ્રથિમા । પૃથુત્વમ્ । પૃથુતા । પાર્થવમ્ । મૃદો ભાવઃ મ્રદિમા । મૃદુતા । માર્દવમ્ નિ. ૧૬ (૯) અણ્ । બહુલસ્ય ભાવઃ બંહિમા । બહુલત્વમ્ । બહુલતા । બાહુલ્યમ્ ટ્યણ્ નિ. ૧૫ (૩) । વત્સસ્ય ભાવઃ વત્સિમા । વત્સત્વમ્ । વત્સતા । વાત્સમ્ અઙ્ નિ. ૧૬ (૭) । વિગેરે.

(૩) વર્ણ વિશેષ વાચિ શબ્દોથી અને દૃઢાદિ શબ્દોથી ય
 (ટચણ) અને ઇમન્ તથા ત્વ તલ્ વિકલ્પે થાય છે.
 શુક્લસ્ય ભાવઃ શૌક્લ્યમ્ । શુક્લિમા । શુક્લત્વમ્ ।
 શુક્લતા । કાર્ણ્યમ્ । કૃણ્ણત્વમ્ । કૃણ્ણતા । શિતે ભાવઃ
 શૈત્યમ્ । શિતિમા । શિતિત્વમ્ । શિતિતા । શૈતમ્
 અણ્ નિ. ૧૬ (૯) । ઇત્યાદિ. દૃઢસ્ય ભાવઃ દાઢ્યમ્ ।
 દ્રઢિમા । દૃઢત્વમ્ । દૃઢતા । વિમતે ભાવઃ વૈમત્યમ્ ।
 વિમતિમા । વિમતિત્વમ્ । વિમતિતા । વૈમતમ્ અણ્ । ઇ.

ભાવે ત્વ-તલ્ ૭૧૧૫૫ પૃથ્વાદેરિમન્ વા ૭૧૧૫૮
 વર્ણ-દૃઢદિભ્યષ્ ટચણ્ ચ વા ૭૧૧૫૯

૬ ભાવ અને કર્મ (ક્રિયા) અર્થાભાં-

(૧) પત્યન્ત શબ્દોથી રાજાન્ત શબ્દોથી ગુણાક્ષ (જે શબ્દોની
 પ્રવૃત્તિમાં ગુણ અંગ એટલે હેતુભૂત હોય તે) શબ્દોથી અને
 રાજાદિ શબ્દોથી ય [ટચણ] તથા ત્વ તલ્ પ્રત્યય થાય છે.
 અધિપતે ભાવઃ કર્મ વા આધિપત્યમ્ । અધિપતિત્વમ્ ।
 અધિપતિતા । અધિરાજસ્ય ભાવઃ કર્મ વા આધિરાજ્યમ્ ।
 અધિરાજત્વમ્ । અધિરાજતા । મૌઢ્યમ્ । મૂઢત્વમ્ । મૂઢતા ।
 મૌઢ્યમ્ । વૈદુષ્યમ્ । રાજ્યમ્ । રજત્વમ્ । રાજતા ।
 કાવ્યમ્ । કવિત્વમ્ । કવિતા ઈ. અનુષ્ઠસ્ય ભાવઃ કર્મ
 વા આનુષ્ઠ્યમ્ । અચતુરસ્ય આચતુર્યમ્ ।

(૨) અર્હત્ શબ્દોથી ટચણ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્ નો ન્ત
 થાય છે તથા ત્વ તલ્. અર્હતો ભાવઃ કર્મ વા આર્હન્ત્યમ્ ।
 ટિત્ હોવાથી હી આર્હન્તી । અર્હત્વમ્ । અર્હત્તા ।

(૩) સહાય શબ્દોથી વિકલ્પે ટચણ્ તથા ત્વ તલ્ થાય છે.
 સહાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા સાહાય્યમ્ । સાહાયકમ્ ।
 અકજ્ નિ. ૧૬ (૧૦) । સહાયત્વમ્ । સહાયતા ।

(૪) સચ્ચિ વણિજ્ઞ અને દૂત થી ય તથા ત્વ તલ્ થાય છે.
સચ્ચિ ભાવઃ કર્મ વા સચ્ચિમ્ । સચ્ચિત્વમ્ । સચ્ચિતા ।
વણિજ્ઞા । વણિજ્ઞ્યમ્ । વણિક્ત્વમ્ । વણિક્તા । દૂત્યમ્ ।
દૂતત્વમ્ । દૂતતા । વણિજ્ઞ્યમ્ । દૌત્યમ્ । ટચણ
નિ. ૧૬ (૧)

(૫) સ્તેન શબ્દથી ય થાય છે અને ન લોપાય છે. તથા
ત્વ તલ્ થાય છે. સ્તેનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા સ્તેનમ્ ।
સ્તેનત્વમ્ । સ્તેનતા । સ્તૈન્યમ્ । ટચણ ૩૪

પતિ-રાજાન્ત-ગુણાન્ત-રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭।૧।૬૦
અર્હતસ્ તો ન્ત ચ ૭।૧।૬૧ સહાયાદ્ વા ૭।૧।૬૨
સચ્ચિ-વણિજ્ઞ-દૂતાદ્ યઃ ૭।૧।૬૩
સ્તેનાન્ ન લુક્ ચ ૭।૧।૬૪

(૬) કપિ અને જ્ઞાતિ થી ઇય [ઇયણ્] તથા ત્વ તલ્
થાય છે. કાપેયમ્ । કપિત્વમ્ । કપિતા । જ્ઞાતેયમ્ ।
જ્ઞાતિત્વમ્ । જ્ઞાતિતા ।

(૭) પ્રાણિજ્ઞાતિ શબ્દથી અને વય વાચિ શબ્દથી અ
[અજ્ઞ] તથા ત્વ તલ્ થાય છે. આશ્વમ્ । અશ્વત્વમ્ ।
અશ્વતા । ગાર્દભમ્ । માહિષમ્ । હસ્તિનો હોસ્તમ્ ।
પા. ૧૮ નિ. ૧૩ કૌમારમ્ । કુમારત્વમ્ । કુમારતા ।
કૈશોરમ્ । શાવમ્ ।

(૮) યુવાદિ શબ્દથી અ [અજ્ઞ] થાય છે. યૂનો યુવતે વા
ભાવઃ કર્મ વા યૌવનમ્ । યુવત્વમ્ । યુવતા । યૌવનિકા
અકજ્ઞ નિ. ૧૬ (૧૧) । સ્થાવિરમ્ । સ્થવિરત્વમ્ । સ્થવિરતા
ઈ. । સ્થાવિર્યમ્ શ્રામણ્યમ્ પૈશુન્યમ્ ટચણ
નિ. ૧૬ (૧)

(૯) લઙ્ઘ સ્વર આદિમાં હોય એવા ઇવર્ણાન્ત અને ઊ વર્ણાન્ત
અને ઈ વર્ણાન્ત શબ્દથી અણ્ તથા ત્વ તલ્ થાય છે.

શુચે ભાવઃ કર્મ વા શૌચમ્ । શુચિત્વમ્ । શુચિતા ।
 શકુનેઃ શાકુનમ્ । મુને ભાવઃ કર્મ વા મૌનમ્ ।
 હરિતિકયા હારિતકમ્ । તિતડનસ્તૈતવમ્ । પૃથોઃ
 પાર્થવમ્ । પટોઃ પાટવમ્ । લાઘવમ્ । વધ્વા વાધવમ્ ।
 પિતુઃ પૈત્રમ્ ।

(૧૦) ત્રણ કે તેથી વધારે સ્વરવાળા શબ્દોમાં યુ ઉપાન્ત્ય હોય
 અને યુ ની પૂર્વે ગુરુ સ્વર હોય એવા શબ્દોથી અકજ
 તથા ત્વ તલ્ થાય છે. રામણીયકમ્ । રમણીયત્વમ્ ।
 રમણીયતા । દાર્શનીયકમ્ । કામનીયકમ્ । ઔપા-
 ધ્યાયકમ્ । આચાર્યકમ્ ।

(૧૧) ચૌરાદિ શબ્દોથી અકજ તથા ત્વ તલ્ થાય છે. ચૌરસ્ય
 ભાવઃ કર્મ વા ચૌરિકા સ્ત્રી. ચૌરકમ્ ન. । ધૌર્તિકા
 સ્ત્રી. । ધૌર્તિકમ્ ન. । માનોજ્ઞકમ્ ન. । પ્રૈયરૂપકમ્ ન. ।
 ચૌરત્વમ્ । ચોરતા । ચૌર્યમ્ ધૌર્ત્યમ્ ટચણ્ નિ. ૧૬(૧)

કપિ-જ્ઞાતેરેયણ્ ૭૧૧।૬૫

પ્રાણિજાતિ-વયોર્થાદ્ અન્ ૭૧૧।૬૬

યુવાદેરણ્ ૭૧૧।૬૭

સ્ત્રવર્ણાલ્ લઘ્વાદેઃ ૭૧૧।૬૯

યોપાન્ત્યાદ્ ગુરુપોત્તમાદ્ અસુપ્રત્યાદ્ અકજ્ ૭૧૧।૭૨

ચૌરાદેઃ ૭૧૧।૭૩

૧૭ ક્ષેત્ર અર્થમાં—(૧) ષષ્ઠ્યન્ત નામથી શાફટ અને શાકિન
 પ્રલય થાય છે. ઇક્ષૂનાં ક્ષેત્રમ્ ઇશ્વરાકટમ્ । ઇશ્વ-
 શાકિનમ્ । મૂલકશાકટમ્ । મૂલકશાકિનમ્ ।

(૨) ધ્યાન્ય વાચિ શબ્દોથી ઈન [ઈનજ્] થાય છે કુલત્યાનાં

(૨) અધ્વન્ શબ્દથી ય અને ઈન થાય છે.

અધ્વાનમલંગામી અધ્વન્યઃ । અધ્વનીનઃ । ૫૧. ૧૮ નિ. ૯

(૩) અભ્યમિત્ર શબ્દથી ઈય ય અને ઈન થાય છે.

અભ્યમિત્રમલં ગામી અભ્યમીત્રીયઃ । અભ્યમિત્ર્યઃ ।

અભ્યમિત્રીણઃ અમિત્રાભિમુખં મૃશં ગન્તેઽત્યર્થઃ ।

અનુગુ અલમ્ ૭૧૧૧૦૨ અધ્વાનં યેનો ૭૧૧૧૦૩

અભ્યમિત્રમીયથ ૭૧૧૧૦૪

૨૫ સમાંસમીન અદ્યશ્વીન અદ્યપ્રાતીન આગવીન અને સાપ્ત-

પદીન શબ્દો ઈન પ્રત્યાયાન્ત નિપાતથી સિદ્ધ થાય છે.

સમાં સમાં ગર્ભ ધારયતિ સમાંસમીના ગૌઃ । સમા-વર્ષમ્ ।

અદ્ય શ્વો વા વિજ્ઞાનિપ્યમાણા અદ્યશ્વીના ગૌઃ ।

અદ્ય શ્વો વા ભવિષ્યતિ અદ્યશ્વીનો લાભઃ । અદ્યશ્વીન-

મરણમ્ । एवम् અદ્યપ્રાતઃ શબ્દાત્ અદ્યપ્રાતીના ગૌઃ ।

અદ્યપ્રાતીનો લાભઃ । અદ્યપ્રાતીનં મરણમ્ ।

આ-ગોપ્રતિદાનં કારી, આગવીનઃ કર્મકરઃ પ્રતિદાન-

શબ્દસ્ય લુપ્ । સપ્તભિઃ પંદૈઃ અવાપ્યમ્ સાપ્તપદીન-

સખ્યમ્ । સાપ્તપદીનઃ સત્તા અહીં ઈનજ્ છે માટે વૃદ્ધિ.

સમાંસમીનાદ્યશ્વીનાદ્યપ્રાતીનાઽઽગવીનસાપ્તપદીનમ્

૭૧૧૧૦૫

૨૬ અપઙક્ષ આશિતંગુ અલંકર્મ અને અલંપુરુષ શબ્દથી

સ્વાર્થભાં ઈનપ્રત્યય થાય છે. અવિદ્યમાનાનિ ષઙક્ષીણિ

અસ્મિન્ અષઙક્ષીણો મન્ત્રઃ । અપઙક્ષીણા ક્રીડા દ્વાશ્ય

સાધ્યત્ત્વ ઇત્યર્થઃ । અપઙક્ષીણઃ કન્દુકઃ યેન દ્વૌ ક્રીડતઃ

અદૃશ્યાનિ ષઙક્ષીણ્યસ્ય અપઙક્ષીણઃ ચૈત્રઃ પિતુઃ પિતા

મહસ્ય પુત્રસ્ય ચાદ્રગ્રેત્યર્થઃ । ઇન્દ્રિયપર્યાયો વાક્ષશબ્દઃ

અવિદ્યમાનાનિ ષઙક્ષીણિ અસ્ય અપઙક્ષીણોઽમનસ્કઃ

આશિતા ગાવોઽસ્મિન્નિતિ આશિતંગુ તત્ત્વેન આશિ-
તંગવીનમરણ્યમ્ । અલં કર્મણે અલંકર્મણઃ । અલંપુરુષાય
અલંપુરુષીણઃ ।

અષ્ટદશાશિતંગ્વલક્રમાલંપુરુષાદીનઃ ૭૧૧૧૦૬

૨૭ સ્વર્થાભિ-અષ્ટ જેને અન્તે છે એવા નામથી ર્જુન પ્રત્યય
નિષ્ક્રમે થાય છે. પણ દ્વિગ્વાયિ સ્ત્રીલિંગનામથી થતો નથી.

પ્રાક્ પ્રાચીનમ્ । પ્રત્યક્ પ્રતિચીનમ્ । ઉદક્ ઉદીચીનમ્ ।

અવાક્ અવાચીનમ્ । સમ્યક્ સમીચીનઃ । પ્રાચીના
શાખા । પ્રાચી દિક્ અહીં ર્જુન નહિ થાય.

અદિક્સ્ત્રિયાં વાચ્ચઃ ૭૧૧૧૦૭

૨૮ 'તુલ્ય' અર્થાભિ-(૧) શાખાદિ થી ય થાય છે. શાખાયાઃ

તુલ્યઃ શાખ્યઃ । મુલ્યસ્ય તુલ્યઃ મુલ્યઃ । જઘન્યઃ ।

(૨) દ્રુ શબ્દથી ય થાય છે. ભવ્ય હોય તો.

વિશિષ્ટેષ્ટપરિણામેન ભવતીતિ ભવ્યમ્-અભિવ્રેતાનામ-
ર્થાનાં પાત્રમ્ । દ્રુતુલ્યઃ દ્રવ્યમ્ અર્થ માણવકઃ ।
દ્રવ્યં કાર્ષાપણમ્ । યથા દ્રુ અગ્રન્થિ અજિહ્વં દારુ ઉપ-
કલ્પ્યમાનં વિશિષ્ટેષ્ટરૂપં ભવતિ તથા માણવકોઽપિ
વિનીયમાનો વિદ્યાલક્ષ્યાદિમાજનં ભવતીતિ ।

(૩) કુશાગ્ર શબ્દથી ર્જુ થાય છે. કુશાગ્રસ્ય તુલ્યં
કુશાગ્રીયં । શાસ્ત્રમ્ કુશાગ્રીયા બુદ્ધિઃ તીક્ષ્ણત્વાત્ ।

(૪) શર્કરાદિ થી અણ્ થાય છે. શર્કરં દધિ મધુરત્વાત્ ।

(૫) સપત્ની થી અ થાય છે. સપત્ન્યાસ્તુલ્યઃ સપત્નઃ શત્રુઃ ।

તસ્ય તુલ્યે ૦ ૭૧૧૧૦૮ શાખાદેઃ ર્જુઃ ૭૧૧૧૧૪

દ્રોઃ ભવ્યે ૭૧૧૧૧૫ કુશાગ્રાદીયઃ ૭૧૧૧૧૬

શર્કરાદેઃ અણ્ ૭૧૧૧૧૮ અઃ સપત્ન્યાઃ ૭૧૧૧૧૯

૨૯ 'વિસ્તૃત' અર્થમાં-વિ શબ્દથી શાલ શક્કટ અને કટ પ્રત્યય થાય છે. વિશાલઃ । વિશક્કટઃ । વિકટઃ ।

વેઃ વિસ્તૃતે શાલ-શક્કટૌ ૭૧૧૧૨૩

કટઃ ૭૧૧૧૨૪

૩૦ સંકીર્ણ પ્રકાશ અધિક અને સમીપ અર્થમાં-અતુકમે સમ્ પ્ર ઉદ્ અને નિ શબ્દથી કટ પ્રત્યય થાય છે.

સક્કટઃ । પ્રકટઃ । ઉત્કટઃ । નિકટમ્ ।

સં-પ્રોન્નેઃ સંકીર્ણ-પ્રકાશાધિક-સમીપે ૭૧૧૧૨૫

૩૧ 'ઘટતે' અર્થમાં-સપ્તમ્યન્ત કર્મ શબ્દથી ઠ પ્રત્યય થાય છે. કર્મણિ ઘટતે કર્મઠઃ-કર્મશૂરઃ ।

તત્ર ઘટતે કર્મણષ્ ઠઃ ૭૧૧૧૩૭

૩૨ 'અસ્ય સંજાતમ્' અર્થમાં-પ્રથમાન્ત તારકાદિ શબ્દોથી ઇત પ્રત્યય થાય છે. તારકાઃ સંજાતા અસ્ય તારકિતં નભઃ । પુષ્પાણિ સંજાતાન્યસ્ય પુષ્પિતસ્તરુઃ ।

પણ્ડા (સદસદ્વિવેકિની બુદ્ધિઃ) સંજાતાસ્ય પણ્ડિતઃ । ધત્યાદિ

તદસ્ય સંજાતં તારકાદિભ્ય ઇતઃ ૭૧૧૧૩૮

૩૩ 'અસ્ય પ્રમાણમ્' અર્થમાં-(૧) પ્રમાણુ વાચિ પ્રથમાન્ત શબ્દથી-માત્રટ્ થાય છે. આયામમાનં પ્રમાણમ્ લંબાધનું માન તે પ્રમાણુ તે એ પ્રકારનું છે. ઉધ્વમાન અને તિર્થગમાન.

૧ જાનુની પ્રમાણમસ્ય જાનુમાત્રસુદકમ્ । જાનુમાત્રા જ્ઞાતા ખાધ । ઊરુમાત્રસુદકમ્ । ઊરુમાત્રી જ્ઞાતા ।

૨ રજ્જુમાત્રી ભૂમિઃ । પ્રત્યય ટિત્ હોવાથી હી.

(૨) હસ્તિ અને પુરુષ શબ્દથી વિકલ્પે અણ થાય છે. હસ્તી પ્રમાણમસ્ય હાસ્તિનમ્ । હસ્તિમાત્રમ્ । હસ્તિદધ્નમ્ । હસ્તિદ્વયસમ્ ઉદકમ્ । નિ. (૩) હાસ્તિની । હસ્તિ-માત્રી । હસ્તિદધ્ની । હસ્તિદ્વયસી જ્ઞાતા ।

પૌરુષમ્ । પુરુષમાત્રમ્ । પુરુષદઘ્નમ્ । પુરુષદ્વય
સમુદકમ્ । પૌરુષી । પુરુષમાત્રી છાયા ।

(૩) ઉર્ધ્વ પ્રમાણવાચિ શબ્દથી દઘ્નટ્ અને દ્વયસટ્ વિકલ્પે
થાય છે. ઋહઃ પ્રમાણમસ્ય ઋહદઘ્નમ્ । ઋહદ્વયસમ્ ।
ઋહમાત્રસમુદકમ્ ।

(૪) માનવાચિ શન્ અંતવાળા શદ્ અંતવાળા અને વિંશતિ
શબ્દથી ડિન્ પ્રત્યય થાય છે. પચ્ચદશ પરિમાણમસ્ય
પચ્ચદશી અર્ધમાસઃ । ત્રિંશી માસઃ । ત્રયસિંશિનો
દેવવિશેષાઃ । વિંશિનો ભવનેન્દ્રાઃ ।

પ્રમાણાદ્ માત્રદ્ ૭૧૧૧૪૦

હસ્તિ-પુરુષાદ્ વાળ્ ૭૧૧૧૪૧

ત્રોર્ધ્વ દઘ્નદ્ દ્વયસદ્ ૭૧૧૧૪૨

શન્-શદ્-વિંશતેઃ ૭૧૧૧૪૬ ડિન્ ૭૧૧૧૪૭

૩૪ 'એનુમાન' અર્થ-મા-

(૧) પ્રથમાન્ત इदम् અને કિમ્ શબ્દથી અત્ [અતુ]
પ્રત્યય થાય છે તથા इदम् નો इय્ અને કિમ્ નો કિય્
આદેશ થાય છે.

ચતુર્વિધં માનમ્—

પ્રમાણ-इदं માનમસ્ય इयान् પટઃ । કિયાન્ પટઃ ।

પારમાણ-इयद्દાન્યમ્ । કિયદ્દાન્યમ્ ।

ઉન્માન-इयत्સुवर्णम् । કિયત્સુવર્ણમ્ ।

સંસ્થ્યા-इयन्तो ગુણિનઃ । કિયન્તો ગુણિનઃ ।

(૨) તદ્ યદ્ અને યતદ્ થી આવત્ [હાવતુ] પ્રત્યય થાય
છે. યાવત્ । તાવત્ । યતાવત્ । યાવતી । તાવતી ।

इदं-किमोऽ तुः इय्-किय् चास्य ૭૧૧૧૪૮

यत्तदेतदो ङावादिः ૭૧૧૧૪૯

‘એતુ’ સંખ્યામાન’ અર્થમાં

૩૫ યત્ તદ્ અને કિમ્ થી અતિ [હતિ] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય
યા સંખ્યા માનમેષાં યતિ યાદન્તઃ ।
તતિ તાવન્તઃ । કતિ કિયન્ત ।

યત્તત્—કિમઃ સંખ્યાયા હતિ વાં ૭૧૧૧૫૦

‘એના અવયવ’ અર્થમાં—

૩૬ (૧) સંખ્યા વાચી નામથી તયટ્ પ્રત્યય થાય છે.
ચત્વારોઽવયવા અસ્યાઃ ચતુષ્ટયી શબ્દાનાં પ્રવૃત્તિઃ ।
પચ્ચતયો યમઃ । સસતયી નયપ્રવૃત્તિઃ । દશતયો ધર્મઃ ।
દ્વાદશતયઃ સિદ્ધાન્તઃ ।

(૨) દ્વિ અને ત્રિ શબ્દથી અયટ્ વિકલ્પે થાય છે.

દ્વૌ અવયવાવસ્ય દ્વયં દ્વિતયં તપઃ ।

ત્રયં ત્રિતયં જગત્ । ત્રયઃ ત્રિતયો મોક્ષમાર્ગઃ ।

દ્વયી દ્વિતયી । ત્રયી ત્રિતયી રજ્જુઃ ।

અવયવાત્ તયટ્ ૭૧૧૧૫૧

દ્વિ ત્રિભ્યામયટ્ વા ૭૧૧૧૫૨

‘સંખ્યાપૂરણ’ અર્થમાં—

૩૭ (૧) પૃષ્ઠ્યન્ત સંખ્યાવાચિ નામથી અ [હટ્] પ્રત્યય થાય છે.
एकादशानां पूरणः एकादशः एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः ।

સંખ્યાપૂરણે હટ્ ૭૧૧૧૫૫

(૨) વિંશતિ વિગેરેથી વિકલ્પે તમટ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિંશતેઃ પૂરણઃ વિંશતિતમઃ, વિંશઃ ।

વિંશતિતમી, વિંશી । એકવિંશાતતમઃ, એકવિંશઃ ।

વિંશત્યાદે વાં તમટ્ ૭૧૧૧૫૬

(૩) શત વિગેરે તથા માસ અર્ધમાસ અને સંવરત્સર શબ્દથી
તમટ્ થાય છે. શતસ્ય પૂરણઃ શતતમઃ । શતતમી ।

एकशततमः । एकशततमी । सहस्रतमः । लक्षतमः ।
मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः ।
संवत्सरतमः ।

શતાદિ-માસાર્ધ-માસ-સંવત્સરાત્ ૭૧૧૧૫૭

(૪) સંખ્યા આદિમાં ન હોય એવા ષષ્ટિ વિગેરે શબ્દોથી
તમટ્ પ્રત્યય થાય છે.

षष्ठे: पूरणः षष्ठितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः ।
नवतितमः । एकषष्ठितमः एकषष्ठः । नि. (२)

षष्ठ्यादेः असंख्यादेः ७१११५८

(૫) સંખ્યા આદિમાં ન હોય એવા નૂકરાન્ત શબ્દોથી મટ્
પ્રત્યય થાય છે. પચ્ચાનાં પૂરણઃ પચ્ચમઃ । પચ્ચમી ।
સપ્તમઃ । અષ્ટમઃ । નવમઃ । દશમઃ ।

નો મટ્ ૭૧૧૧૫૯

(૬) ષટ્ કતિ અને કતિપય શબ્દોથી થટ્ પ્રત્યય થાય છે.
षष्णां पूरणः षष्ठः । षष्ठी ।
कतीनां पूरणः कतिथः । कतिथी । कतिपयथी ।

षट्-कति-कतिपयात् थट् ७१११६२

(૭) ચતુર શબ્દોથી થટ્ પ્રત્યય થાય છે.

चतुर्णां पूरणः चतुर्थः । चतसृणां पूरणी चतुर्थी ।

ચતુરઃ ૭૧૧૧૬૩

(૮) ચતુર શબ્દોથી ચ અને ઈય પ્રત્યય થાય છે અને ચ નો
લોપ થાય છે. तुर्यः तुरीयः । तुर्या तुरीया ।

येर्यौ च लुक् च ७१११६४

(૯) દ્વિ શબ્દોથી તીય થાય છે. द्वितीयः । द्वितीया ।

द्वेस् तीयः ७१११६५

(૧૦) ત્રિ શબ્દથી તૈય થાય છે અને ત્ આદેશ થાય છે
તૃતીયઃ । તૃતીયા ।

ત્રેસ્ ત્ ચ ૭૧૧૧૬૬

(૧૧) વહુ ગણ પૂગ અને સંઘ શબ્દથી તિથિ [પિત્તિથદ્]
પ્રત્યય થાય છે. વહુતિથઃ । ગણતિથઃ । પૂગતિથઃ ।

પિત્તિથદ્ વહુ-ગણ-પૂગ-સંઘાત્ ૭૧૧૧૬૦

(૧૨) અતુ અંતવાળા શબ્દોથી ઇથદ્ થાય છે.

ઇયતિથઃ । કિયતિથઃ ।

અતોરિથદ્ ૭૧૧૧૬૧

૩૮ કર્તાની તૃતીયાના અર્થમાં-(૧) દ્વિતીયાન્ત કેવલ પૂર્વ
શબ્દથી અને આદિપદ સહિત પૂર્વ શબ્દથી ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.
પૂર્વમનેન (કટઃ કૃતઃ) પૂર્વી કટમ્ । પૂર્વી ઓદનમ્ ।
પૂર્વી પયઃ । કૃતઃ કટઃ પૂર્વમનેન કૃતપૂર્વી કટમ્ । મુક્ત-
પૂર્વી ઓદનમ્ । ધત્યાદિ.

(૨) પ્રથમાન્ત ઇષ્ટાદિ શબ્દોથી ઇન્ થાય છે.

ઇષ્ટો યજ્ઞોઽનેન ઇષ્ટી યજ્ઞે । અધીતી વ્યાકરણે । ધત્યાદિ.

પૂર્વમનેન સાદેશ્વેન્ ૭૧૧૧૬૭ ઇષ્ટાદેઃ ૭૧૧૧૬૮

। ક્ત પ્રત્યાન્ત શબ્દથી ઇન્ થાય છે. તે ઇન્ પ્રત્યાન્ત
શબ્દના કર્મમાં વર્તમાન નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે.

અધીતં વ્યાકરણમનેન અધીતી વ્યાકરણે ।

વ્યાપ્યે ક્તેનઃ ૨૧૨૧૯૯

૩૯ 'વિત્ત' અર્થમાં-તૃતીયાન્ત નામથી ચઙ્ચુ અને ચણ પ્રત્યય
થાય છે. વિત્તો જ્ઞાતઃ પ્રકાશઃ इत्यर्थः । વિદ્યાયા વિત્તઃ
વિદ્યાચઙ્ચુઃ । વિદ્યાચણઃ । કેશચઙ્ચુઃ । કેશચણઃ ।

તેન વિત્તે ચઙ્ચુ-ચણૌ ૭૧૧૧૭૫

- ॥ માનવાગ્નિ-હસ્ત-વિતસ્તિ વિગેરે શબ્દોથી માત્રદ્ આદિ પ્રત્યયોનો અસંશયમાં લોપ થાય છે. હસ્તઃપ્રમાણમસ્ય હસ્તઃ । માનાદ્ અસંશયે લુપ્ ૭૧૧૧૪૩

પાઠ ૧૬ મો

- ૧ 'તે એનુ' છે' 'તે એમાં છે' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી મત્ [મતુ] પ્રત્યય થાય છે.

ગાવોઽસ્ય સન્તિ ગામાન્ । યવમાન્ । દ્વિ. પા. ૨૨ નિ. ૧૨

વૃક્ષા અસ્મિન્ સન્તિ વૃક્ષવાન્ । વૃક્ષવાન્ પર્વતઃ ।

અસ્તિ-ઘનમસ્યાસ્તિ અસ્તિમાન્-ઘનવાન્ ।

સ્વસ્તિ-આરોગ્યમસ્યાસ્તિ સ્વસ્તિમાન્-આરોગ્યવાન્ ।

રાજા અસ્તિ અસ્ય રાજવાન્ દેશઃ । પ્ર. પા. ૪૭ નિ. ૨

તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્ इति મતુઃ ૭૧૨૧

- ૧ સારો રાજા છે જેનો એવા અર્થમાં મતુ પરછતાં રાજન્ શબ્દો નુ લોપાતો નથી.

શોભનો રાજાઽસ્ય રાજન્વાન્ દેશઃ । રાજન્વતી પૃથ્વી ।

પ્ર. પા. ૪૬. નિ. ૬

રાજન્વાન્ સુરાગ્નિ ૨૧૧૧૯

- ૨ ય પ્રત્યય મુધી મતુ પ્રત્યય થાય છે. નિ. ૨૬

આ યાત્ ૭૧૨૧૨

- ૩ નો વિગેરે શબ્દોથી 'ઇક પ્રત્યય થાય છે. નૌરસ્યાસ્મિન્વા-સ્તીતિ નાવિકઃ । નૌમાન્ । કુમારિકઃ । કુમારીમાન્ ।

નાવાદેરિકઃ ૭૧૨૧૩

- ૪ શિખા વિગેરે શબ્દોથી 'ઇન્ થાય છે. શિખી । શિખાવાન્ । માલી । માલાવાન્ । નિ. ૨

શિખાદિભ્ય ઇન્ ૭૧૨૧૪

૫ વ્રીહિ વિગેરે શબ્દોથી ઇક અને ઇન્ થાય છે. વ્રીહયોઽસ્યા-
સ્મિન્વા સન્તિ વ્રીહિકઃ । વ્રીહી । વ્રીહિમાન્ । માયિકઃ ।
માયી । માયાવાન્ । માયાવી । વિન્ । નિ. ૨૭
વ્રીહ્યાદિભ્યસ્ તૌ ૭૧૨।૫

૬ અનેક સ્વરવાળા અકારાન્ત શબ્દોથી ઇક અને ઇન્ થાય
દણ્ડિકઃ । દણ્ડી । દણ્ડવાન્ । છત્રિકઃ । છત્રી । છત્રવાન્ ।
અતઃ અનેકસ્વરાત્ ૭૧૨।૬

૭ વ્રીહિ વાચિ શબ્દોથી અને તુન્દાદિ શબ્દોથી ઇલ તથા ઇક
અને ઇન્ થાય છે. કલમા અસ્યાસ્મિન્વા સન્તિ કલમિલઃ ।
કલમિકઃ । કલમી । કલમવાન્ । શાલિલઃ । શાલિકઃ ।
શાલી । શાલિમાન્ ।

તુન્દાદિ-તુન્દિલઃ । તુન્દિકઃ । તુન્દી । તુન્દવાન્ ।
ઉદરિલઃ । ઉદરિકઃ । ઉદરી । ઉદરવાન્ ।

વ્રીહ્યર્થ-તુન્દાદેરિલશ્ચ ૭૧૨।૯

૮ વિવૃદ્ધ સ્વાંગ વાચિ શબ્દોથી ઇલ ઇક અને ઇન્ થાય છે.
વિવૃદ્ધૌ-મહાન્તૌ કર્ણૌ અસ્ય સ્તઃ કર્ણિલઃ । કર્ણિકઃ ।
કર્ણી । કર્ણવાન્ । ઓષ્ઠિલઃ ઓષ્ઠિકઃ । ઓષ્ઠી । ઓષ્ઠવાન્ ।
સ્વાજ્ઞાદ્ વિવૃદ્ધાત્ તે ૭૧૨।૧૦

૯ વલિ વટિ અને તુણ્ડિ શબ્દોથી ન થાય છે. વલિભઃ ।
વલિનઃ નિ. ૨૦ । વલિવાન્ । વટિભઃ । વટિવાન્ । તુણ્ડિભઃ ।
તુણ્ડિલઃ નિ. ૧૪ તુણ્ડિવાન્ । પ્રવૃદ્ધા નાભિઃ તુણ્ડિઃ ।
વલિ-વટિ-તુણ્ડે ભઃ ૭૧૨।૧૬

૧૦ ઝર્ણા અહમ્ અને શુભમ્ શબ્દોથી યુ [યુસ્] થાય છે.
ઝર્ણાયુઃ ઝરઘ્રઃ । અહંયુઃ અહંકારી । શુભંયુઃ કલ્યાણવૃદ્ધિઃ ।
ઝર્ણાહં-શુભમો યુસ્ ૭૧૨।૧૭

૧૧ કમ્ અને શમ્ શબ્દોથી યુસ્ તિ યસ્ તુ ત વ અને મ થાય
 છે. કંયુઃ । શંયુઃ । કન્તિઃ । શંતિઃ । કંયઃ । શંયઃ । કન્તુઃ ।
 શન્તુઃ । કન્તઃ । શન્તઃ । કંવઃ । શંવઃ । કંમઃ । શંમઃ ।
 યુસ્ અને યસ્ પ્રત્યયમાં સ્ ઈત્, નામની પદ સંજ્ઞા થવા માટે છે.
 કં-શંભ્યામ્ યુસ્-તિ-યસ્-તુ-ત-વ-મમ્ ૭।૨।૧૮

૧૨ વલ વાત દન્ત અને લલાટ શબ્દોથી ઝલ થાય છે. વલૂલઃ ।
 વાતૂલઃ । દન્તૂલઃ । લલાટૂલઃ । વલવાન્ । વાતવાન્ ।
 દન્તવાન્ । લલાટવાન્ ।

વલ-વાત-દન્ત-લલાટાદ્ ઝલઃ ૭।૨।૧૯

૧૩ પ્રાણિના અંગવાયિ અક્ષરાન્ત શબ્દોથી લ થાય છે. ચૂડાલઃ ।
 જઙ્ગાલઃ । શિખાલઃ । ચૂડાવાન્ । જઙ્ગાવાન્ । શિખાવાન્ ।
 પ્રાણ્યજ્ઞાદ્આતો લઃ ૭।૨।૨૦

૧૪ સિધ્ધ વિગેરે શબ્દોથી ક્ષુદ્રજન્તુવાયિ શબ્દોથી અને
 રુગવાયિ શબ્દોથી લ થાય છે. સિધ્ધમાન્યસ્ય સન્તિ
 સિધ્ધમલઃ । સિધ્ધવાન્ । ગઢલઃ । ગઢમાન્ । તુળિડલઃ ।
 ક્ષુદ્રજન્તુ-યૂકાલઃ । યૂકાવાન્ । રુગ્-મૂર્છાલઃ । મૂર્છાવાન્ ।
 સિધ્ધાદિ-ક્ષુદ્રજન્તુ-રુગ્મ્યઃ ૭।૨।૨૧

૧૫ વાચ્ શબ્દોથી નિંદામાં આલ અને આટ થાય છે. વાચાલઃ ।
 વાચાટઃ । યો બહુ નિઃસારં ભાષતે સ एवं ક્ષિપ્યતે ।
 વાચ આલાટૌ ૭।૨।૨૪

૧૬ વાચ્ શબ્દોથી ગિમ્ થાય છે. વાગ્મી । વાગ્વાન્ ।
 ગિમ્ ૭।૨।૨૫

૧૭ મધુ વિગેરે શબ્દોથી ર થાય છે. મધુરો રસઃ । મધુરં મધુ ।
 મધુરં ક્ષીરમ્ । મધુમાન્ ઘટઃ । ધ્વ-મહત્કણ્ઠવિવરમસ્યાસ્ત

खरः गर्दभः । खवानन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्ये यस्यास्ति
मुखरः वाचालः । मुखवानन्यः ।

मध्वादिभ्योरः ७।२।२६

૧૮ કૃષિ વિગેરે શબ્દોથી વલ [વલચ્] થાય છે. કૃષીવલઃ
કુટુમ્બી । કૃષિમત્ક્ષેત્રમ્ । આસુતોવલઃ કલ્પપાલઃ ।
આસુતિમાન્ । રજસ્વલા સ્ત્રી । રજસ્વાન્ ગ્રામઃ । પિતૃવલઃ ।
કૃષ્યાદિભ્યો વલચ્ ૭।૨।૨૭

॥ વલચ્ પ્રત્યય પર છતાં પિત્રાદિ સિવાય શબ્દોનો અન્ય સ્વર
દીર્ઘ થાય છે. આસુતિઃ સુરા સાસ્યાસ્તીત્યાસુતીવલઃ ।
વલચ્યપિત્રાદેઃ ૩।૨।૮૨

૧૯ લોમ વિગેરે શબ્દોથી શ અને પિચ્છ વિગેરે શબ્દોથી ફલ
થાય છે. લોમશઃ । લોમવાન્ । પિચ્છિલઃ । પિચ્છવાન્ ।
લોમ-પિચ્છાદેઃ શેલમ્ ૭।૨।૨૮

૨૦ અઙ્ગ વિગેરે શબ્દોથી ન થાય છે.

अङ्गानि अस्याः सन्ति अङ्गना कल्याणाङ्गी । अङ्गवती अन्या ।
નોડ્ગાદેઃ ૭।૨।૨૯

૨૧ પ્રજ્ઞા શ્રદ્ધા અર્ચા અને વૃત્તિ શબ્દોથી અ [જ્ઞ] થાય છે.
પ્રજ્ઞઃ । પ્રજ્ઞાવાન્ । શ્રાદ્ધઃ । શ્રદ્ધાવાન્ । આર્ચઃ । અર્ચાવાન્ ।
વાર્ત્તઃ । વૃત્તિમાન્ । સ્ત્રી તુ પ્રજ્ઞા ઈ.

પ્રજ્ઞા-શ્રદ્ધાર્ચા-વૃત્તેર્જઃ ૭।૨।૩૩

૨૨ જ્યોત્સ્ના વિગેરે શબ્દોથી અજ્ઞ થાય છે. જ્યોત્સ્ના અરિમ-
ન્નસ્તિ જ્યોત્સ્નઃ પક્ષઃ । જ્યોત્સ્ની રાત્રિઃ । તમિસ્તમસ્ત્યસ્ય
તામિસ્તઃ પક્ષઃ । તામિસ્ત્રી રાત્રિઃ । જ્યોત્સ્નાવાન્ ।
તમિસ્ત્રાવાન્ । તમિસ્તં તમઃસમૂહઃ । તપોડસ્યાસ્તિ તાપસઃ ।
જ્યોત્સ્નાદિભ્યોઽજ્ઞ ૭।૩।૩૪

૨૩ સિકતા અને શર્કરા શબ્દથી અણ થાય છે.

સૈકતઃ । સિકતાવાન્ દેશઃ । શાર્કરઃ શર્કરાવાનોદનઃ ।

સિકતા-શર્કરાત્ ૭૧૨।૩૫

૨૪ કચ્છ શબ્દથી ડુર [હુર] થાય છે. કચ્છુરઃ । કચ્છુમાન્ ।

કચ્છવા ડુરઃ ૭૧૨।૩૯

૨૫ ઉન્નત દન્ત શબ્દથી હુર થાય છે.

ઉન્નતા દન્તા અસ્ય દન્તુરઃ । અન્યો દન્તવાન્ ।

દન્તાદુન્નતાદ્ ૭૧૨।૪૦

૨૬ અમ્ર વિગેરે શબ્દોથી અ થાય છે. અમ્રાણ્યસ્મિન્સન્તિ અમ્રં
નભઃ । અર્શસ્યસ્ય સન્તિ અર્શસો દેવદત્તઃ । ડરસઃ ડરસ્વાન્ ।

અમ્રાદિભ્યઃ ૭૧૨।૪૬

૨૭ અસ્ અન્તવાણા શબ્દોથી તપસ્ માયા મેઘા અને સ્વજ્
શબ્દોથી વિન્ થાય છે. યશસ્વી । યશસ્વાન્ । સરસ્વી ।
સરસ્વાન્ । સરસ્વતી । તેજસ્વી । વર્જસ્વી । તપસ્વી નિ.૨૨ ।
માયાવી । માયાવાન્ । મેઘાવી । મેઘાવાન્ । સ્વગ્વી ।
સ્વગ્વાન્ ।

અસ્-તપો-માયા-મેઘા-સ્વજો વિન્ ૭૧૨।૪૭

III સ્ અન્તવાણું અને ત્ અન્તવાણું નામ મત્વર્થ પ્રત્યય પર
છતાં 'પદ થતું' નથી. યશસ્વી । તદિત્વાન્ ।

ન સ્તં મત્વર્થે ૧૧૧।૨૩

૨૮ ગુણ વિગેરે શબ્દોથી ય થાય છે.

ગુણયઃ પુરુષઃ । ગુણવાન્ । હિમ્યઃ પર્વતઃ હિમવાન્ ।

ગુણાદિભ્યો યઃ ૭૧૨।૫૩

૨૯ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત રૂપ શબ્દોથી ય થાય છે. પ્રશસ્તં

રૂપમસ્યાસ્તિ રૂપ્યો ગૌઃ । રૂપ્યઃ પુરુષઃ । રૂપવાન્ । આહર્ત
રૂપમસ્યાસ્તિ રૂપ્યઃ કાર્ષાપણઃ ।

રૂપાત્ પ્રશસ્તાહતાદ્ ૭૧૨|૬૪

૩૦ પૂર્ણમાસુ શબ્દથી અણ્ થાય છે. પૂર્ણો માશ્વન્દ્રમા અસ્યામસ્તિ
પૌર્ણમાસી ।

પૂર્ણમાસોઽણ્ ૭૧૨|૬૫

૩૧ વાત અતિસાર અને પિશાચ શબ્દથી ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.
અને ક ઉમેરાય છે. વાતકી । અતિસારકી । પિશાચકી ।

વાતાતિસાર-પિશાચાત્ કશ્ચાન્તઃ ૭૧૨|૬૧

૩૨ પૂરણુ પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી વ્ય ગમ્ય હોય તે ઇન્ પ્રત્યય જ
થાય છે. પશ્ચમો માસઃ સંવત્સરો વાસ્યાસ્તિ પશ્ચમી બાલકઃ ।

પૂરણાદ્ વયસિ ૭૧૨|૬૨

૩૩ 'એનો પ્રકાર' અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામથી જાતીયર્ પ્રત્યય
થાય છે. પટુઃ પ્રકારોઽસ્ય પટુજાતીયઃ । મૃદુજાતીયઃ ।
યજ્ઞાતીયઃ । તજ્ઞાતીયઃ । નાનાભૂતઃ પ્રકારોઽસ્ય નાના-
જાતીયઃ । એવંજાતીયઃ ।

પ્રકારે જાતીયર્ ૭૧૨|૭૫

૩૪ ભૂતપૂર્વ અર્થમાં (૧) વર્તમાન નામથી ચર [પ્ચરટ્] પ્રત્યય
થાય છે. પૂર્વ ભૂતઃ ભૂતપૂર્વઃ । ભૂતપૂર્વ આદ્યઃ આદ્યચરઃ ।
આદ્યચરી । દર્શનીયચર દર્શનીયચરી ।

(૨) ષષ્ઠ્યન્ત નામથી રૂપ્ય અને પ્ચરટ્ પ્રત્યય થાય છે.

દેવદત્તસ્ય ભૂતપૂર્વઃ દેવદત્તરૂપ્યો ગૌઃ । દેવદત્તચરઃ ।

ભૂતપૂર્વે પ્ચરટ્ ૭૧૨|૭૮

ષષ્ઠ્યાઃ રૂપ્ય-પ્ચરટ્ ૭૧૨|૮૦

IV અવ્યયો-ધળ્ સિવાય તસુ વિગેરે શસ્ પર્થન્ત પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અવ્યયો છે.

અધળ્-તસ્વાદ્યાશસઃ ૧૧૧૩૨

૩૫ પૃષ્ઠ્યન્ત નામથી વ્યાશ્રય ગમ્ય હોય તો તસ્ [તસુ] પ્રત્યય થાય છે. નાનાપક્ષાશ્રયો વ્યાશ્રયઃ। દેવા અર્જુનતોઽભવન્। આદિત્યઃ કર્ણતોઽભવત્। અર્જુનસ્ય પક્ષે દેવાઃ કર્ણસ્ય પક્ષે આદિત્યોઽભવદિત્યર્થઃ। ત્વત્તોઽભવત્। મત્તોઽભવત્। વ્યાશ્રયે તસુઃ ૭૨।૮૧

૩૬ સર્વ અને ઉભય અર્થમાં અનુક્રમે વર્તમાન પરિ અને અભિ થી તસુ થાય છે. પરિતઃ સર્વત્ इत्यર્થઃ। અભિતઃ ઉભયત્ इत्यર્થઃ।

પર્યમેઃ સર્વોભયે ૭૨।૮૩

૩૭ આદિ વિગેરે શબ્દોથી તંસુ પ્રત્યય થાય છે. આદૌ આદેર્વા આદિતઃ। પવં મધ્યતઃ। અન્યતઃ અગ્રતઃ। વક્ષસ્તઃ। પાર્શ્વતઃ। પૃષ્ઠતઃ। મુક્ષતઃ। સર્વતઃ। ઇતઃ। પ્રમાણેન પ્રમાણાદ્વા પ્રમાણતઃ। પૃષ્ઠેન પૃષ્ઠતોઽકં સેવેત। આદ્યાદિભ્યઃ ૭૨।૮૪

૩૮ અપાદાન પંચમી વાળા નામથી તસુ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામત આગચ્છતિ। ચૌરતો વિમેતિ। ત્વત્તઃ। મત્તઃ। અ-દ્વીય-રુહોઽપાદાને ૭૨।૮૮

૩૯ પંચમ્યન્ત કિમ્ થી તથા દ્વિ યુષ્મદ્ અસ્મદ્ અને ભવતુ સિવાય સર્વાદિ શબ્દોથી અને અવૈપુદ્યાર્થ-અનેકાર્થ' બહુ થી તસ્ [પિત્તસુ] થાય છે. સર્વતઃ। યતઃ। તતઃ। બહુતઃ।

કિમદ્રયાદિ-સર્વાદ્યવૈપુલ્ય-બહોઃ પિત્તસુ ૭૨।૮૯

૪૦ તસ્ કૈ તસુ (નિ. ૩૭, ૩૮, ૩૯) પર છતાં હદમ્ નો હ, ઇતદ્ નો અ અને કિમ્ નો કુ થાય છે. ઇતઃ । અતઃ । કુતઃ ।

ઇતો-ડતઃ કુતઃ ૭૧૨।૯૦

૪૧ તતોભવાન્ । તત્રભવાન્ વિગેરે શબ્દો પૂજ્ય અર્થમાં વપરાય છે. એ પ્રમાણે આયુષ્મદ્ । દીર્ઘાયુસ્ । અને દેવાનાંપ્રિય પૂર્વે પણ તતઃ તત્ર ઇતઃ કુતઃ વિગેરે જોડાય છે.

મવત્રાયુષ્મદ્-દીર્ઘાયુ-દેવાનાંપ્રિયૈકાર્થાત્ ૭૧૨।૯૧

ત્રપ્ ચ ૭૧૨।૯૨

૪૨ ત્રપ્ પ્રત્યય પર છતાં કિમ્ નો ક્વ અને કુત્ર, ઇતદ્ નો અત્ર અને હદમ્ નો હહ નિપાત થાય છે. (નિ. ૪૩ થી ત્રપ્ કસ્મિન્ ઇતિ ક્વ કુત્ર । ઇતસ્મિન્ જાંત અત્ર । અસ્મિન્ હહ । ક્વભવાન્ । કુત્રભવાન્ । અત્રભવાન્ । હહભવાન્

ક્વ-કુત્રાત્રેહ ૭૧૨।૯૩

૪૩ સપ્તમ્યન્ત કિમ્ શબ્દથી તથા દ્વિ યુષ્મદ્ અસ્મદ્ અને ભવ સિવાય સર્વાદિ શબ્દોથી અને અનેકાર્થે બહુ શબ્દોથી પ્રત્યય થાય છે. સર્વત્ર । તત્ર । બહુષુ-બહુન્ન ।

સપ્તમ્યાઃ ૭૧૨।૯૪

૪૪ સપ્તમ્યન્ત કિમ્ યત્ તદ્ સર્વે એક અને અન્ય શબ્દો કાલ વાચ્ય હોય ત્યારે દા પ્રત્યય થાય છે. કસ્મિન્ ક કદા । યદા । તદા । સર્વદા । એકદા । અન્યદા ।

કિમ્-યત્-તત્-સર્વૈકાન્યાત્ કાલે દા ૭૧૨।૯૫

V તસાદિ પ્રત્યયો પર છતાં-

(૧) કિમ્ નો ક થાય છે. કદા । કહિં ।

(૨) દ્વિ પદ્યન્ત ત્યદાદિ ના અંતનો અ થાય છે.

તતઃ । તત્ર । તથા । તર્હિ । યતઃ । યત્ર । યદા । યથા ।

કિમઃ કરતસાદૌ ચ ૨।૧।૪૦ આદ્યેઃ અઃ ૨।૧।૪૧

૪૫ સદા અધુના इदानीम् તદાનીમ્ અમે એતર્હિ કાલે મા
નિપાત છે. સર્વસ્મિન્ કાલે સદા । અસ્મિન્કાલે અધુના
इदानीम् એતર્હિ । તસ્મિન્ કાલે તદાનીમ્ ।

સદાધુનેદાની-તદાનીમેતર્હિ ૭।૨।૯૬

૪૬ સઘસ્ અઘ અને પરેઘવિ અહુન્ વાચ્યમાં નિપાત છે. સમા-
નેઽહિ સઘઃ । અસ્મિન્ અહનિ અઘ । પરસ્મિન્ પરેઘવિ ।

સદોઘ-પરેઘવ્યહિ ૭।૨।૯૭

૪૭ પૂર્વ અપર અધર ઉત્તર અન્ય અન્યતર અને હિતર શબ્દથી
અહન્ વાચ્ય હોય ત્યારે ઇદુસ્ પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વસ્મિન્
અહનિ પૂર્વેદ્યુઃ । અપરેદ્યુઃ । ઈત્યાદિ.

પૂર્વાપરાધરોત્તરાન્યાન્યતરેતરાદ્ ઇદુસ્ ૭।૨।૯૮

૪૮ ઉભય શબ્દથી અહન્ વાચ્યમાં દ્યસ્ અને ઇદુસ્ થાય છે.
ઉભયસ્પિન્નહનિ ઉભયદ્યુઃ । ઉભયેદ્યુઃ ।

ઉભયાદ્ દ્યુથ ૭।૨।૯૯

૪૯ ષેષમસ્ પરત્ અને પરારિ વર્ષ વાચ્યમાં નિપાત છે.
અસ્મિન્ વર્ષે ષેષમઃ । પૂર્વસ્મિન્ પરસ્મિન્ વર્ષે પરત્ ।

પૂર્વતરસ્મિન્ પરતરસ્મિન્ વર્ષે પરારિ ।

ષેષમઃ-પરત્-પરારિ વર્ષે ૭।૨।૧૦૦

૫૦ અનઘતન કાલમાં યથા સ ભવ હિ પ્રત્યય થાય છે. કસ્મિન્ન-
નઘતને કાલે કર્હિ । યર્હિ । તર્હિ ।

અનઘતને હિ ૭।૨।૧૦૧

૫૧ પ્રકારમાં વર્તમાન કિમ્ અને દ્વયાદિ સિવાય સર્વનામથી યા પ્રત્યય થાય છે. સર્વેણ પ્રકારેણ સર્વથા । યથા તથા । ધ.

પ્રકારે થા ૭૨।૧૦૨

૫૨ કથમ્ અને ક્થમ્ પ્રકારમાં નિપાત છે. કેન પ્રકારેણ કથમ્

કથમિત્થમ્ ૭૨।૧૦૩

૫૩ પ્રકારમાં વર્તમાન સંખ્યા વાચિ નામથી ઘા થાય છે.

એકેન પ્રકારેણ એકઘા । દ્વિઘા । ત્રિઘા । બહુઘા । કતિઘા ।

સંખ્યાયા ઘા ૭૨।૧૦૪

૫૪ વિચાલ ગમ્ય હોય ત્યારે સંખ્યા વાચિનામથી ઘા પ્રત્યય થાય છે. વિચાલ એટલે એકતુ અંનેક થવું અને અંનેકતુ એક થવું. એકો રાશિ દ્વૌ ક્રિયતે દ્વિઘા ક્રિયતે । દ્વિઘા ભવતિ । ત્રિઘા ક્રિયતે । અંનેકઃ એકઃ ક્રિયતે એકઘા ક્રિયતે ।

વિચાલે ચ ૭૨।૧૦૫

૫૫ એક શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં ધ્યમ્ [ધ્યમજ્] વિશ્લેષે થાય છે. એકેન પ્રકારેણ એકધ્યમ્ એકઘા ભુજ્વતે । અંનેકમેકં કરોતિ એકધ્યં કરોતિ એકઘા કરોતિ ।

વૈકાદ્ ધ્યમન્ ૭૨।૧૦૬

૫૬ દ્વિ અને ત્રિ શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં ધમ્ [ધમજ્] અને ઘા વિશ્લેષે થાય છે. દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યાં દ્વૈધમ્ ત્રૈધમ્ દ્વેઘા ત્રેઘા દ્વિઘા ત્રિઘા ભુજ્વતે । એકં રાશિ દ્વૌ કરોતિ દ્વૈધમ્ દ્વેઘા ત્રેઘા । દ્વિઘા ત્રિઘા કરોતિ ।

દ્વિ-ત્રેઃ ધમન્વેઘૌ વા ૭૨।૧૦૭

૫૭ દ્વિ અને ત્રિ શબ્દથી પ્રકારવત્ અને વિચાલવત્ અર્થમાં ધળ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ પ્રકારૌ વિમાગૌ વા ણ્ણાં દ્વૈધાનિ । ત્રૈધાનિ । આ અવ્યય નથી. નિ. IV બુઓ.

તદ્વતિ ધળ્ ૭૨૧૧૦૮

૫૮ વાર અર્થમાં સંખ્યાવાચિનામથી કૃત્વસ્ પ્રત્યય થાય છે. પञ्ચ વારા अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । षट्कृत्वः । शतकृत्वः । सहस्रकृत्वोऽधीते । बहुकृत्वः ।

વારે કૃત્વસ્ ૭૨૧૧૦૯

૫૯ એક દ્વિ ત્રિ અને ચતુર્ થો સ્ [સુચ્] પ્રત્યય થાય છે અને એક નો સકૃત્ થાય છે. સકૃત્ । દ્વિઃ । ત્રિઃ । ચતુર્ ભુજ્ક્તે ।

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરઃ સુચ્ ૭૨૧૧૧૦

એકાત્ સકૃત્ चास्य ૭૨૧૧૧૧

૬૦ આસન્ત્ વાર 'અર્થમાં' बहु શબ્દથી ઘા થાય છે. बहव आसन्ना वारा अस्य बहुधा भुङ्क्ते । ઉપરાઉપર જમે છે. बहो धा ऽऽसन्ने ૭૨૧૧૧૨

૬૧ દિગ્ દેશ અને કાળમાં વર્તમાન—(૧) પ્રથમા પંચમી અને સપ્તમ્યન્ત દિક્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં ઘા પ્રત્યય થાય છે. प्राची दिग् रमणीया प्राग् रमणीयम् । (અવ્યય હોવાથી प्राग् देशो रमणीयः " " નપુંસક થાય છે. " કાલો " " " " प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः ।

प्राचः देशाद् " "

प्राचः कालाद् " "

પ્રાચ્યાં દિશિ વસતિ પ્રાગ્ વસતિ ।

પ્રાચિ દેશે " " "

પ્રાચિ કાલે " " "

દિગ્શબ્દાદ્ દિગ્દેશ-કાલેષુ પ્રથમા-પञ्चમી-સપ્તમ્યાઃ

૭૨।૧૧૩

VI અઙ્ચ અન્તવાળા શબ્દથી ઘા અને ઈન નિ. (૧૦) પ્રત્યયનો લોપ થાય છે પ્રાચીદિગ્ દૂરાદૂરા વા રમણીયા દેશઃ કાલો વા પ્રાગ્ રમણીયમ્ પ્રાગાગતઃ । પ્રાગ્ વસતિ । અને લોપ થયા પછી સ્ત્રી પ્રત્યયનો પણ લોપ થાય છે.

લુઙ્ અઙ્ચેઃ ૭૨।૧૨૩

(૨) ઙ્ધ્વા થી રિ અને રિષ્ટાત્ થાય છે અને ઉપ આદેશ થાય છે.

ઙ્ધ્વા દિગ્ દેશઃ કાલો વા રમણીયઃ ઉપરિ રમણીયમ્ ।

" " " " " ઉપરિષ્ટાદ્ રમણીયમ્ ।

એવં- ઉપર્યાગતઃ । ઉપરિષ્ટાદાગતઃ ।

ઉપરિ વસતિ । ઉપરિષ્ટાદ્ વસતિ

ઙ્ધ્વાદ્ રિ-રિષ્ટાતૌ ઉપશ્વાસ્ય ૭૨।૧૧૪

(૩) પૂર્વ અવર અને અધર શબ્દથી અસ્ અને અસ્તાત્ પ્રત્યય થાય છે અને અતુક્રમે પુર્ અઙ્ અને અઙ્ આદેશ થાય છે.

પુરો રમણીયમ્ પુરસ્તાદ્ રમણીયમ્ । પુર આગતઃ પુરસ્તાદ્ આગતઃ । પુરો વસતિ પુરસ્તાદ્ વસતિ । એવં અવઃ । અવસ્તાદ્ । અધઃ । અધસ્તાદ્ ।

પૂર્વાવરાધરેભ્યોઽસસ્તાતૌ પુરવધઞ્ચૈષામ્ ૭૨।૧૧૫

(૪) પર અવર થી સ્તાત્ થાય છે. પરસ્તાદ્ । અવરસ્તાદ્

પરાવરાત્ સ્તાત્ ૭૨।૧૧૬

(૫) દક્ષિણ ઉત્તર તેમજ પર અને અવર થી અતસ્ થાય છે.
દક્ષિણતઃ । ઉત્તરતઃ । પરતઃ । અવરતઃ ।

દક્ષિણોત્તરાન્ ચાતસ્ ૭૧૨।૧૧૭

(૬) અધર અને અપર થી તેમજ દક્ષિણ અને ઉત્તર થી
આત્ થાય છે. અધરાત્ પશ્ચાત્ દક્ષિણાત્ ઉત્તરાત્
અધરાપરાચ્ ચાત્ ૭૧૨।૧૧૮

VII અપર નો પશ્ચ આદેશ થાય છે. પશ્ચાત્ ।

પશ્ચોઽપરસ્ય દિક્પૂર્વસ્ય ચાતિ ૭૧૨।૧૨૪

(૭) પ્રથમા અને સપ્તમ્યન્ત દાક્ષિણ થી આ વિકલ્પે થાય છે.

દક્ષિણા રમણીયમ્ । દક્ષિણા વસતિ । પક્ષે અતસાતૌ ।

વા દક્ષિણાત્ પ્રથમા-સપ્તમ્યા આ ૭૧૨।૧૧૯

(૮) દૂર રહેલ દક્ષિણ શબ્દથી આ અને આહિ થાય છે.

ગ્રામાદ્ દૂરા દક્ષિણા દિગ્દેશો વા રમણીયઃ—

ગ્રામાદ્ દક્ષિણા દક્ષિણાહિ રમણીયમ્ । ગ્રામાદ્ દક્ષિણાઃ
દક્ષિણાહિ વસતિ । દક્ષિણ શબ્દ કાલમાં વપરાતો નથી.

આઽઽહી દૂરે ૭૧૨।૧૨૦

(૯) ઉત્તર શબ્દથી આ અને આહિ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્તરા । ઉત્તરાહિ । પક્ષે ઉત્તરતઃ । ઉત્તરાત્ ।

વોત્તરાત્ ૭૧૨।૧૨૧

(૧૦) અદૂર (નજીક) દિક્ શબ્દથી પણ થાય છે. અદૂરા પૂર્વા
દિગ્ રમણીયા-દેશઃ કાલો વા પૂર્વેણાસ્ય રમણીયમ્
વસતિ । એવં અપરેણ । દક્ષિણેન । ઉત્તરેણ । અધરેણ ।
પરિશિષ્ટ નિ. ૭ બુચ્ચો.

અદૂરેણઃ ૭૧૨।૧૨૨

૬૨ કૃ તેમજ મૂ અને અસ્ ધાતુ સાથેના યોગમાં કૃમ્ અને
કર્તાથી ' પહેલાં તે નથી તેનું' તે થયું' ગમ્ય હોય ત્યારે ૦
[ચિચ] પ્રત્યય થાય છે. વ્યાપ્તિ હોય તો સ્સાત્ થાય છે.

પ્રાગ્ અશુક્લં શુક્લં કરોતિ શુક્લીકરોતિ પટમ્ ।

„ અશુક્લઃ શુક્લો ભવતિ શુક્લીભવતિ પટઃ ।

„ „ „ સ્યાત્ શુક્લીસ્યાત્ પટઃ ।

સર્વ કાષ્ઠં પ્રાગ્ અગ્નિમગ્નિં કરોતિ અગ્નિસાત્કરોતિ
કાષ્ઠમ્ । અગ્નિસાદ્ ભવતિ । અગ્નિસાત્સ્યાત્ ।

પ્રત્યયમાં ડઅલ સ્ હોવાથી સ જ રહેશે. મૂર્ધન્ય ષ્ થશે નહિં
કૃ-ભવસ્તિભ્યાં કર્મ-કર્તૃભ્યાં પ્રાગતત્-તત્ત્વે ચિચઃ

૭૧૨૧૨૬

વ્યાસૌસ્સાત્ ૭૧૨૧૩૦

૬૩ અવ્યક્ત શબ્દના અનુકરણ રૂપ અનેકસ્વરવાળા શબ્દથી કૃ
મૂ અને અસ્ સાથેના યોગમાં ઇતિ પરમાં ન હોય તો આ
[ડાચ્] પ્રત્યય થાય છે અને તે શબ્દ ડઅલ થાય છે.

પટત્ કરોતિ પટપટાકરોતિ ભવતિ સ્યાત્ ।

દમત્ કરોતિ દમદમાકરોતિ ભવતિ સ્યાત્ ।

અવ્યક્તાનુકરણાદનેકસ્વરાત્ કૃ-ભવસ્તિના અનિતૌ

દ્વિશ્ચ ૭૧૨૧૪૬

VIII આદિમાં પટત્ નો ત્, ડાચ્ પરજતાં લોપાય છે. પટપટાકરોતિ ।

ડાચ્યાદૌ ૭૧૨૧૪૯

૬૪ વહુ અર્થવાળા અને અલ્પ અર્થવાળા કૌરક વાચિનામથી
અનુક્રમે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ નિષયમાં શસ્ [પ્શસ્] થાય છે.

૧ ગ્રામે વહવો દદતિ વહુશો દદતિ ।

વહુ ધનં દદાતિ વહુશો ધનં દદાતિ ।

વિવાહે વહુમિર્ભુક્તમતિથિભિઃ વહુશો ભુક્તમતિથિભિઃ ।

વહુભ્યોઽતિથિભ્યો દદાતિ વહુશોઽતિથિભ્યો દદાતિ ।

વહુભ્યો ગ્રામેભ્ય આગચ્છતિ વહુશો ગ્રામેભ્ય આગચ્છતિ ।

વહુષુ ગ્રામેષુ વસતિ વહુશો ગ્રામેષુ વસતિ ।

એવં ભૂરિશઃ । પ્રભૂતશઃ । ગણશઃ ।

૨ અલ્પ આગચ્છતિ અલ્પશ આગચ્છતિ । ઈત્યાદિ

વહ્વલ્પાર્થાત્ કારકાદ્ ઇષ્ટાનિષ્ટે પ્શસ્ ૭૧૨।૧૫૦

૬૫ સંખ્યા વાચિ કારક નામથી અને એકવચનાર્થ કારક નામથી વીખ્યામાં શસ્ થાય છે.

૧ એકૈકં દદાતિ એકશો દદાતિ । દ્વૌ દ્વૌ દ્વિશઃ । ત્રિશઃ ।

એકૈકેન દીયતે એકશો દીયતે । દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં

દ્વિશઃ । ત્રિશઃ । ૨ માષં માષં દેહિ માષશો દેહિ ।

પાદશઃ । અર્ધશઃ । વનશઃ પ્રવિશતિ । ક્રમેણ ક્રમેણ ક્રમશઃ ।

સંખ્યૈકાર્થાદ્ વિપ્સાયાં શસ્ ૭૧૨।૧૫૧

સ્વાર્થમાં

૬૬ (૧) સ્વરૂપ અર્થમાં વર્તમાન વર્ણ અને અવ્યયથી કાર થાય છે. અકારઃ । ઇકારઃ । કકાર । खकारઃ

ઑકારઃ । નમસ્કારઃ । ચકારઃ । એવકારઃ । હુંકારઃ ।

વર્ણાઽવ્યયાત્ સ્વરૂપે કારઃ ૭૧૨।૧૫૬

(૨) ર થી એક પણ થાય છે. રેફઃ । રકારઃ ।

રાદેફઃ ૭૧૨।૧૫૭

૬૭ નામન્ રૂપ અને ભાગ શબ્દથી ધેય પ્રત્યય થાય છે.

નામૈવ નામધેયમ્ । રૂપધેયમ્ । ભાગધેયમ્ ।

નામ-રૂપ-ભાગાદ્ ધેયઃ ૭૧૨।૧૫૮

૬૮ મર્ત વિગેરે શબ્દોથી ય પ્રત્યય થાય છે.

મર્ત એવ મર્ત્યઃ સૂર એવ સૂર્યઃ । ભાગ એવ ભાગ્યમ્ ।

મર્તાદિભ્યો યઃ ૭૧૨।૧૫૯

૬૯ નવ શબ્દોથી ફેન તન ત્ન અને ય થાય છે. અને નૂ આદેશ થાય છે. નવમેવ નવીનમ્ । નૂતનમ્ । નૂત્નમ્ । નવ્યમ્ ।

નવાદ્ ફેન-તન-ત્નં ચ નૂ ચાસ્ય ૭૧૨।૧૬૦

૭૦ પુરાણ અર્થમાં વર્તમાન પ્ર શબ્દોથી ન ફેન તન અને ત્ન થાય છે. પ્રણમ્ । પ્રીણમ્ । પ્રતનમ્ । પ્રત્નમ્ પુરાણમ્ ।

પ્રાત્ પૂરાણે નશ્ચ ૭૧૨।૧૬૧

૭૧ દેવ શબ્દોથી તલ્લ થાય છે. દેવ એવ દેવતા ।

દેવાત્ તલ્લ ૭૧૨।૧૬૨

૭૨ ભેષજ વિગેરે શબ્દોથી ય [ટચણ્] પ્રત્યય થાય છે.

ભેષજમેવ ભેષજ્યમ્ । અનન્ત એવ આનન્ત્યમ્ ।

ચત્વાર એવ વર્ણાઃ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ । ત્રૈલોક્યમ્ ।

ભેષજાદિભ્યઃ ટચણ્ ૮૧૨।૧૬૪

૭૩ પ્રજા વિગેરે શબ્દોથી અણ્ થાય છે.

પ્રજા એવં પ્રાજઃ પ્રાજ્ઞી કન્યા । વણિમેવ વાણિજઃ । ઇ.

પ્રજ્ઞાદિભ્યોઽણ્ ૭૧૨।૧૬૬

૭૪ વિનય વિગેરે શબ્દોથી ઇકણ્ થાય છે.

વિનય એવ વૈનયિકમ્ । સમય એવ સામયિકમ્ ।

સમાય એવ સામાયિકમ્ ઇ.

ઉપાય એવ ઔપયિકમ્ । ઉપાય નો પા હ્રસ્વ થાય છે.

વાચ ઇકણ્ ૭૧૨।૧૬૮ વિનયાદિભ્યઃ ૭૧૨।૧૬૯

ઉપાયાદ્ હ્રસ્વશ્ચ ૭૧૨।૧૭૦

૭૫ મૃદ્ થી તિક થાય છે. મૃદેવ મૃત્તિકા ।

મૃદઃ તિકઃ ૭૨।૧૭૧

૭૬ પ્રશસ્તા અર્થમાં મૃદ્ થી સ અને સ્ત થાય છે.

પ્રશસ્તા મૃદ્ મૃત્સા । મૃત્સના ।

સ-સ્નો પ્રશસ્તે ૭૨।૧૭૨

પા. ૧૭ એ. પ્રકૃત વિગેરે અર્થો

૧ પ્રકૃત (પ્રચુર અથવા પ્રધાન) અર્થમાં નામથી સ્વાર્થમાં મયદ્ થાય છે. અન્નં પ્રકૃતમ્ અન્નમયમ્ પ્રચુર અન્ન અથવા-પ્રધાન અન્ન ઘૃતમયમ્ । વધિમયમ્ ।

પ્રકૃતે મયદ્ ૭૩।૧

૨ પ્રકૃતમ્ અસ્મિન્ અર્થમાં નામથી મયદ્ થાય છે.

અન્નં પ્રકૃતમસ્મિન્ અન્નમયમ્ મોજનમ્ ।

અપૂપમયં પર્વ । વટકમયી યાત્રા ।

અસ્મિન્ ૭૩।૨

૩ પ્રકૃત અને પ્રકૃતમ્ અસ્મિન્ એ એ અર્થોમાં બહુવચનમાં-

વર્તમાન નામથી સમૂહવત્ પ્રત્યયો થાય છે. અને મયદ્

પ્રત્યય થાય છે. અપૂપાઃ પ્રકૃતાઃ આપૂપિકમ્ । અપૂપમયમ્ ।

મૌદકિકમ્ । મૌદકમયમ્ । શાંકુલિકમ્ । શાંકુલીમયમ્ ।

ઘૈનુકમ્ । ઘૈનુમયમ્ । અપૂપાઃ પ્રકૃતા અસ્મિન્ આપૂપિ-

કમ્ । અપૂપમયમ્ પર્વ । મૌદકિકી । મૌદકમયી પૂજા ।

ગણિકાઃ પ્રકૃતા યસ્યાં યાત્રાયાં ગણિકયા ગણિકામયી

યાત્રા (પા. ૧૨. નિ. ૭, ૮, ૯) અશ્વીયા અશ્વમયી યાત્રા ।

પા. ૧૨. નિ. ૧૧

તયોઃ સમૂહવત્ ચ વહુષુ ૭૩।૩

૧૨ સ્વાર્થાંમાં યાવાદિ શબ્દોથી ક પ્રત્યય થાય છે. યાવ-અળતો.
યાવ એવ યાવકઃ । મિશ્તુરેવ મિશ્તુકઃ । ઇત્યાદિ
યાવાદિભ્યઃ કઃ ૭।૩।૧૫

૧૩ અસહાય અર્થાંમાં એક શબ્દથી આકિન્ અતે ક પ્રત્યય
થાય છે. એકાકી । એકકઃ એકલો-બીજો સાથે ન હોય તેવો.
એકાદ્ આકિન્ ચા-સહાયે ૭।૩।૨૭

૧૪ હ્રસ્વે આગળ કહેવાતા અર્થાંમાં—

(૧) ક [કપ્] પ્રત્યય થાય છે.

ગ્રાન્ નિત્યાત્ કપ્ ૭।૩।૨૮

(૨) ત્યાદ્યન્ત અતે સર્વાદિ ના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે
અક્ પ્રત્યય થાય છે. (કપ્ નો અપવાદ).

ત્યાદિ-સર્વાદેઃ સ્વરેષ્વન્ત્યાત્ પૂર્વો-ડક્ ૭।૩।૨૯

(૩) સકારાદિ ઓકારાદિ અતે મકારાદિ વળત સ્યાદ્યન્ત યુષ્મદ્
અતે અસ્મદ્ ના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે અક્ થાય છે.

યુષ્મદસ્મદોડસો-માદિ-સ્યાદેઃ ૭।૩।૩૦

(૪) અવ્યયના સ્વરોમાં અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે અક્ થાય છે અને
અવ્યયના અન્ત્ય ક્ નો દ્ થાય છે.

અવ્યયસ્ય કો દ્ ચ ૭।૩।૩૧

૧૫ કુત્સિત અદ્ય અતે અજ્ઞાત અર્થાંમાં—

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કપ્ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

(૧) કુત્સિતોડલ્પોડજ્ઞાતો વાશ્વઃ અશ્વકઃ । ગર્દભકઃ ।

(૨) કુત્સિતમલ્પમજ્ઞાતં વા પચતિ પચતકિ ।

સર્વકે । વિશ્વકે । સર્વકસ્મૈ । વિશ્વકસ્મૈ ।

(૩) ત્વયકા । મયકા । ત્વયકિ । મયકિ । યુષ્મકાસુ ।

યુવકયોઃ । આવકયોઃ । યુવકાભ્યામ્ । અસ્મકાભઃ ।

(૪) કુત્સિતમલ્પમજ્ઞાતં વા ઉચ્ચૈઃ ઉચ્ચકૈઃ । નીચકૈઃ ।

ધિક્-ધિકિદ્ । પૃથક્-પૃથકદ્ ।

કુત્સિતાઽલ્પાઽજ્ઞાતે ૭૩।૩૩

૧૬ 'એમાં નિર્ધારણુ' હોય એવા અર્થમાં—

(૧) એક શબ્દથી વિકલ્પે અતર [હતર] થાય છે.

એકતરો ભવતોઃ પદુઃ પક્ષે-એકકો ભવતોઃ પદુઃ । અવ

વૈકાદ્ દ્વયોઃ નિર્ધાર્યેહતરઃ ૭૩।૫૨

(૨) યત્ તત્ કિમ્ અને અન્ય શબ્દથી હતર થાય છે.

યતરો ભવતોઃ પદુઃ તતર આગચ્છતુ । ઈત્યાદિ.

યત્-તત્-કિમન્યાત્ ૭૩।૫૩

૧૭ 'અહુમાં નિર્ધારણુ' હોય 'એવા અર્થમાં—

(૧) યત્ તત્ અને અન્ય શબ્દથી તથા કિમ્ શબ્દથી પ્રશ્નન વિષયમાં હતમ અને હતર વિકલ્પે થાય છે.

યતમો યતરો વા ભવતાં પદુઃ તતમઃ તતરો વા આગચ્છતુ

કતમઃ કતરો વા ભવતાં પદુઃ ? । અન્યતમોઽન્યતરો વ

ભવતાં પદુઃ ।

પક્ષે-અક્-યકો ભવતાં પદુઃ સ્તકઃ આગચ્છતુ । ઈ.

કતમઃ કતરો વા ભવતાં દેવદત્તઃ ? । પ્રશ્ન

કિમ્ નિંદામાં પણ વપરાય છે. કો ભવતાં દેવદત્તઃ ।

બહનાં પ્રશ્ને હતમશ્ચ વા ૭૩।૫૪

૧ સંખ્યા અને અવ્યયથી પર રહેલ અડ્ડગુલિ શબ્દાન્ત તત્પુરુષ સમાસથી અ [હ] પ્રત્યય થાય છે.

દ્વયોરડ્ડગુલ્યોઃ સમાહારઃ દ્વઘડ્ડગુલમ્ । અત્યડ્ડગુલઃ ।

સંખ્યા-ડવ્યયાદ્ અડ્ડગુલેઃ ૭૩૧૧૨૪

૥ સુ પૂત્તિ ઉદ્ અને સુરભિ શબ્દથી પર રહેલ આગન્તુ (આહાર્ય) ગુણુમાં વર્તમાન ગન્ધ શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસથી ઇ [ઇત્] સમાસાન્ત થાય છે.

સુગન્ધિ સુગન્ધમ્ શરીરમ્ । ઉદ્ગન્ધિ ઉદ્ગન્ધં પલમ્ ।

૥ અદ્ય અર્થમાં વર્તમાન ગન્ધ શબ્દાન્ત બહુવ્રીહિથી ઇત્ સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

સૂપસ્ય ગન્ધો-માત્રાઽસ્મિન્ સૂપગન્ધિ સૂપગન્ધં ભોજનમ્ ।

વા-ઽઽગન્તૌ ૭૩૧૧૪૬ વા-ઽરૂપે ૭૩૧૧૪૬ .

પાઠ ૧૮ માં તદ્ધિત-વિધિ

૧ જિત્ અને જિત્ તદ્ધિત પર છતાં, શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. દક્ષસ્યાપત્યમ્ દાક્ષિઃ । હજ્ પ્રત્યય ઉપગોરપત્યમ્ ઔપગવઃ । અળ્ પ્રત્યય -

વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ ઝિણતિ તદ્ધિતે ૭૪૧૧

૨ જિત્ અને જિત્ તદ્ધિત પર છતાં, પદાન્ત ય્ અને વ્ ની પૂર્વે ણે અને ઔ આવે છે. વ્યાકરણં વેત્તિ અધીતે વા વૈયાકરણઃ । નૈયાયિકઃ । સ્વાગમં વેત્તિ અધીતે વા સૌવાગમિકઃ ।

ચ્ચઃ પદાન્તાત્ પ્રાગ્ એદૌત્ ૭૪૧૫

૩ જિત્ અને જિત્ તદ્ધિત પર છતાં, દ્વાર વિગેરે શબ્દોના ય્ અને વ્ પહેલાં ણે અને ઔ થાય છે. દ્વારે નિયુક્તઃ દૌવારિકઃ ।

દ્વારાદેઃ ૭૪૧૬

૪ જઙ્ગલ ઘેનુ અને વલજ ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વ-
પદની નિત્ય અને ઉત્તરપદની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. કુરુજઙ્ગલેષુ
ભવઃ કૌરુજઙ્ગલઃ કૌરુજાઙ્ગલઃ । વૈશ્વઘેનવઃ, વૈશ્વઘેનવઃ ।

જઙ્ગલ-ઘેનુ-વલજસ્ય ઉત્તરપદસ્ય તુ વા ૭૧૪૧૨૪

૫ હૃદ્ ભગ અને સિન્ધુ ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વપદની
અને ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થાય છે. સુહૃદઃ ભાવઃ સૌહાર્દમ્ ।
(સૌહૃદમ્ પણ થાય છે.) સુભગસ્ય ભાવઃ સૌભાગ્યમ્ ।
સક્તુસિન્ધુપુ ભવઃ સાક્તુસૈન્ધવઃ ।

હૃદ્-ભગ-સિન્ધોઃ ૭૧૪૧૨૫

૬ અનુશતિક વિગેરે શબ્દોની જિત્ જિત્ તદ્ધિત પર છતાં,
પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાં આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.
અનુશતિકસ્યેદમ્ આનુશતિકમ્ । આધૈનવમ્ । ऐहलौकिकः
पारलौकिकः । सार्वलौकिकः । सार्वभौमः । ईत्यादि

અનુશતિકાદીનામ્ ૭૧૪૧૨૭

૭ ણિ ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય પર છતાં—

(૧) વિન્ અને મતુ નો લોપ થાય છે સ્ત્રગ્વિણમાચષ્ઠે સ્ત્રજયતિ ।
અયમેષાં સ્ત્રગ્વિણાન્નતિશયેન સ્ત્રગ્વી સ્ત્રજિષ્ઠઃ । અયમનયોઃ
સ્ત્રગ્વિણોરતિશયેન સ્ત્રગ્વી સ્ત્રજીયાન્ । ત્વગ્વન્તમાચષ્ઠે
ત્વચયતિ । ત્વચિષ્ઠઃ । ત્વચીયાન્ ।

વિન્-મતોઃ ણીષ્ઠેયસૌ લુપ્ ૭૧૪૧૩૨

(૨) અલ્પ અને યુવન્ નો કન્ વિકલ્પે થાય છે. કનયતિ ।
કનિષ્ઠઃ । કનીયાન્ । પક્ષે અલ્પયતિ । અલ્પિષ્ઠઃ । અલ્પીયાન્ ।
યવયતિ । યવિષ્ઠઃ । યવીયાન્ । નિ. ૮ (૫)

અલ્પ-યુનોઃ કન્ વા ૭૧૪૧૩૩

(૩) પ્રશસ્ય નો શ્ર થાય છે. શ્રયતિ । શ્રેષ્ઠઃ । શ્રેયાન્ ।
પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ ૭।૪।૩૪

(૪) વૃદ્ધ અને પ્રશસ્ય નો જ્ય થાય છે. જ્યયતિ । જ્યેષ્ઠઃ ।
વૃદ્ધસ્ય ચ જ્યઃ ૭।૪।૩૫

(૫) જ્ય આદેશથી ૠયસુ ના ૠ નો આ થાય છે. જ્યાયાન્ ।
જ્યાયાન્ ૭।૪।૩૬

(૬) વાઢ અને અન્તિક નો સાઘ અને નેદ થાય છે.
સાઘયતિ । સાઘિષ્ઠઃ । સાઘીયાન્ । નેદયતિ । નેદિષ્ઠઃ ।
નેદીયાન્ ।

વાઢાન્તિકયોઃ સાઘનેદૌ ૭।૪।૩૭

૮ હમન્ ગિ હ્ષ્ઠ અને ૠયસુ ૫૨ છતાં—

(૧) પ્રિય નો પ્રા, પ્રેમા । પ્રાપયતિ । પ્રેષ્ઠઃ । પ્રેયાન્ ।

સ્થિર નો સ્થા, સ્થેમા । સ્થાપયતિ । સ્થેષ્ઠઃ । સ્થેયાન્ ।

સ્ફિર નો સ્ફા × સ્ફાપયતિ । સ્ફેષ્ઠઃ । સ્ફેયાન્ ।

ગુરુ નો ગરૂ, ગરિમા । ગરયતિ । ગરિષ્ઠઃ । ગરીયાન્ ।

ગુરુ નો ગરૂ, ગરિમા । ગરયતિ । ગરિષ્ઠઃ । ગરીયાન્ ।

બહુલ નો બંહૂ, બંહિમા । બંહયતિ । બંહિષ્ઠઃ । બંહીયાન્ ।

તૃપ્ર નો ત્રપ્, ત્રપિમઃ । ત્રપયતિ । ત્રપિષ્ઠઃ । ત્રપીયાન્ ।

દીર્ઘ નો દ્રાઘ, દ્રાઘિમા । દ્રાઘયતિ । દ્રાઘિષ્ઠઃ । દ્રાઘીયાન્ ।

વૃદ્ધ નો વર્ષ, વર્ષિમા । વર્ષયતિ । વર્ષિષ્ઠઃ । વર્ષીયાન્ ।

વૃન્દારક વૃન્દ વૃન્દિમા વૃન્દયતિ વૃન્દિષ્ઠઃ । વૃન્દીયાન્ ।

પ્રિય-સ્થિર-સ્ફિરોરુ-ગુરુ-બહુલ-તૃપ્ર-દીર્ઘ-વૃદ્ધ-

વૃન્દારકસ્ય હમનિ ચ પ્રા-સ્થા-સ્ફા-વર-ગર-બંહ-ત્રપ-

દ્રાઘ-વર્ષ-વૃન્દમ્ ૭-૪-૩૮

(૨) પૃથુ વિગેરે શબ્દોના ક્ર નો રૂ થાય છે.

પૃથુ, પ્રથિમા । પ્રથયતિ । પ્રથિષ્ઠઃ । પ્રથીયાન્ ।

મૃદુ, મ્રદિમા । મ્રદયતિ । મ્રદિષ્ઠઃ । મ્રદીયાન્ ।

મૃશ, મ્રશિમા । મ્રશયતિ । મ્રશિષ્ઠઃ । મ્રશીયાન્ ।

કૃશ, ક્રશિમા । ક્રશયતિ । ક્રશિષ્ઠઃ । ક્રશીયાન્ ।

દૃઢ, દ્રઢિમા । દ્રઢયતિ । દ્રઢિષ્ઠઃ । દ્રઢીયાન્ ।

પરિવૃઢ, પરિવ્રઢિમા । પરિવ્રઢિષ્ઠઃ । પરિવ્રઢીયાન્ ।

પૃથુ-મૃદુ-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃઢસ્ય ક્રતો રઃ ૭૧૪૩૯

(૩) વહુ નો ણિ અને ઇષ્ઠ પર છતાં, ભૂય્ થાય છે.

ભૂયયતિ । ભૂયિષ્ઠઃ ।

વહોઃ ણીષ્ઠે ભૂય્ ૭૧૪૪૦

(૪) વહુ નો ઈયસુ અને હમન્ પર છતાં, ભૂ થાય છે. અને પ્રત્યયના હ વર્ણનો લોપ થાય છે. ભૂયાન્ । ભૂમા ।

ભૂ ભૂક્ ચેવર્ણસ્ય ૭૧૪૪૧

(૫) સ્થૂલ વિગેરે શબ્દોના અન્તસ્થાદિ અવયવનો લોપ અને નામિનો ગુણ થાય છે. સ્થૂલ, x । સ્થવયતિ । સ્થવિષ્ઠઃ ।

સ્થવીયાન્ । દૂર, x । દવયતિ । દવિષ્ઠઃ । દવીયાન્ ।

યુવન્, x । યવયતિ । યવિષ્ઠઃ । યવીયાન્ । હ્રસ્વ,

હ્રસિમા હ્રસયતિ હ્રસિષ્ઠઃ હ્રસીયાન્ । ક્ષિપ્ર, ક્ષેપિમા ।

ક્ષેપયતિ । ક્ષેપિષ્ઠઃ । ક્ષેપીયાન્ । ક્ષુદ્ર, ક્ષોદિમા ।

ક્ષોદયતિ । ક્ષોદિષ્ઠઃ । ક્ષોદિયાન્ ।

સ્થૂલ-દૂર-યુવ-હ્રસ્વ-ક્ષિપ્ર-ક્ષુદ્રસ્યા-અન્તસ્થાદેઃ

ગુણશ્ચ નામિનઃ ૭૧૪૪૨

(૬) ત્વ પ્રત્યયનો અને અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવનો લોપ થાય છે. કર્તૃમન્તમાચ્છે કરયતિ । કર્તારમાચ્છે કરયતિ । પટ્, પટિમા । પટયતિ પટિષ્ઠઃ પટીયાન્ । લઘુ, લઘિમા । લઘયતિ । લઘિષ્ઠઃ । લઘીયાન્ । વિમનસ્, વિમનિમા ।

અન્ત્ય-સ્વરાદેઃ ૭૧૪૪૩

(૭) એકસ્વરાળા શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવનો લોપ થતો નથી. સ્ત્રગ્વિણમાચ્છે સ્ત્રજયતિ । સ્ત્રજિષ્ઠઃ । સ્ત્રજીયાન્ । નિ. ૭ (૧). શ્રેષ્ઠઃ । શ્રેયાન્ ।

નૈકસ્વરસ્ય ૭૧૪૪૪

૯ અધ્વન્ અને આત્મન્ શબ્દનો ઈન્ પ્રત્યય પર છતાં, અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. નિ. ૧૩ નો અપવાદ અધ્વાનમલગામી અધ્વનીનઃ । આત્મને હિતઃ આત્મનીનઃ ।

ઈનેઽધ્વા-ઽઽત્મનોઃ ૭૧૪૪૮

૧૦ અન્ અંતવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો ટચ સિવાય ય પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થતો નથી. મૂર્ધનિ ભવઃ મૂર્ધન્યઃ ।

અનો ઽટચે યે ૭૧૪૫૧

૧૧ અન્ અંત નામના અન્ત્ય સ્વરાદિનો અળ્ પર છતાં, લોપ થતો નથી. સુત્વનોઽપત્યમ્ સૌત્વનઃ પર્વણિ ભવઃ પાર્વણઃ ।

અણિ ૭૧૪૫૨

૧૨ સંયોગથી ઇન્ હોય એવા ઇન્ અંત નામના અન્ત્ય સ્વરાદિનો અળ્ પર છતાં, લોપ થતો નથી. શક્તિનોપત્યંશક્તિનઃ સંયોગાદિનઃ ૭૧૪૫૩

૧૩ અપદ સ્કારાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરાદિનો તદ્દિત પર છતાં, લોપ થાય છે. મેઘાવિનોડપત્યમ્ મૈઘાવઃ । આગ્નિશર્મિઃ । હસ્તિનાં સમૂહો હાસ્તિકમ્ । દ્વયોરહ્નોઃ સમાહાર દ્વયહઃ ।
નો ડપદસ્ય તદ્દિતે ૭૧૪૬૧

૧૪ અપદ અશ્મન્ શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિનો, વિકાર અર્થમાં તદ્દિત પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે.

અસ્મનો વિકારઃ આશ્મઃ આશ્મનો વા ।

ત્વા ડશ્મનો વિકારે ૭૧૪૬૩

૧૫ અપદ અવ્યય નામના અન્ત્ય સ્વરનો તદ્દિત પર છતાં પ્રાયઃ લોપ થાય છે. બહિર્જાતો વાહ્યઃ । વાહીકઃ । શશ્વદ્ ભવઃ શાશ્વતિકઃ શાશ્વતઃ અહિં લોપ થયો નથી. તથા પા. ૧૩ નિ. ૩૦, અને ૩૫ થી ઇકળ્ અને અળ્ થયો છે.

પ્રાયો ડવ્યયસ્ય ૭૧૪૬૫

૧૬ અપદ વિંશતિ શબ્દના તિ નો ઢિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. વિંશત્યા ક્રીતઃ વિંશકઃ । વિશતેઃ પૂરણઃ વિંશઃ । વિશતેઃ તેઃ ઢિતિ ૭૧૪૬૭

૧૭ અપદ અવર્ણાન્ત અને હ્રવર્ણાન્ત શબ્દના અવર્ણો અને હ્રવર્ણો તદ્દિત પર છતાં લોપ થાય છે.

દક્ષસ્યાપત્યમ્ દાક્ષિઃ । નામેરપત્યમ્ નામેયઃ ।

અવર્ણેર્વર્ણસ્ય ૭૧૪૬૮

૧૮ કદ્ અને પાણ્ડુ સિવાય ઉવર્ણાન્ત શબ્દના ઉવર્ણો પ્રય પર છતાં લોપ થાય છે. કમણ્ડલ્વા અપત્યમ્ કામણ્ડલેયઃ ।

અકદ્-પાણ્ડ્વોઃ ઉવર્ણસ્યૈયે ૭૧૪૬૯

૧૯ સ્વયંભૂ સિવાય અપદ ઉવર્ણન્તિ શબ્દના ઉવર્ણનો તદ્વિત્
પર છતાં, અવ્ થાય છે. ઉપગોરપત્યમ્ ઔપગવઃ ।

અસ્વયંભુવો ડવ્ ૭૧૪૧૭૦

૨૦ ઋવર્ણન્તિ ઉવર્ણન્તિ દોસ્ દસન્ત અને, ડસન્ત શબ્દથી તેમજ
શશ્વત્ અને અકસ્માત્ સિવાય તકારાન્ત શબ્દથી પર રહેલ
ઇક પ્રત્યયના ઇ નો લોપ થાય છે. માતુરાગતમ્ માતૃકમ્ ।
પૈતૃકમ્ । નિષાદકર્ણા ભવઃ નૈષાદકર્પુકઃ પરિ. નિ. ૧૨
દોર્ભ્યામ્ તરતિ દૌષ્કઃ । સર્પિઃ પળ્યમસ્ય સાર્પિષ્કઃ ।
ઘનુઃ પ્રહરણમસ્ય ઘાનુષ્કઃ । ઉદશ્વિતા સંસ્કૃતઃ ઓદનઃ
ઔદશ્વિત્કઃ । શકૃતા સંસ્કૃષ્ટઃ પાદઃ શાકૃત્કઃ । શશ્વદ્-
ભવં શાશ્વતિકમ્ । અકસ્માદ્ભવમ્ આકસ્મિકમ્ ।

ઋવર્ણોવર્ણ-દોસિસુસ-શશ્વદકસ્માત્તઃ ઇકસ્યેતો લુક્

૭૧૪૧૭૧

૨૧ ભય વિગેરે કારણો વડે ચિત્ત ડોળાઈ જવાથી બોલનારને
ઉતાવળ થઈ ભય છે, ત્યારે બોલનાર માણસ પદ કે વાક્ય
અનેકવાર બોલે છે. મચ્છ મચ્છ । મા જલ્પ મા
જલ્પ । અહિરહિરહિઃ ।

અસંકૃત્ સંપ્રમે ૭૧૪૧૭૨

૨૨ ભૂશ આભીક્ષુય અને અવિન્છેદ જણાતો હોય ત્યારે
પદ કે વાક્ય એવાર-ઉબલ બોલાય છે, પણ અતિશય
અર્થમાં આવતા તમસ્ આદિ પ્રત્યયની પહેલાં જ ઉબલ થાય
છે અને પછી તમસ્ વિગેરે થાય છે.

૧ ભૂશ સંપૂર્ણપણે કે અતિશયથી કરવું તે.

લુનીહિ લુનીહીત્યેવાયં લુનાતિ ।

૨ આભીક્ષુય-પુનઃ પુનઃ કે વારંવાર કરવું તે. મોજં
મોજં વ્રજતિ । પા. ૧૦ નિ. ૮

૩ અવિચ્છેદ-સતત કરવું તે. પચતિ પચંતિ । અધીતે
આધીતે । કુરુતે કુરુતેતમામ્ । પહેલાં દ્વિત્વ પછી તમ

મૃશા-ડડમીક્ષયા-ડવિચ્છેદે દ્વિઃ પ્રાક્ તમવાદેઃ

૭૧૪૧૭૩

। ભૂશ અને આલીક્ષ્યમાં સર્વકાળ અને અર્થમાં હિ અને સ્વ
થાય છે, યથાવિધિ ધાતુનો સંબંધ હોય તો. લુનીહિ લુની-
હીત્યેવાડયં લુનાતિ । અત્યંત કાપે છે વારંવાર કાપે છે

મૃશા-ડડમીક્ષયે દ્વિ-સ્વૌ યથા વિધિ ત-ધ્વમૌ ચ
તદ્-યુષ્મદિ ૫૧૪૧૪૨

૨૩ નાના-અનેકમાંના એક બે વિગેરેનું અવધારણુ-નક્કી કરવું
હોય ત્યારે બે વાર બોલાય છે. અસ્માત્ કાર્ષાપણાદ્ इह
भवद्भ्यां माषं माषं देहि, द्वौ द्वौ देहि । આ તોલા સુવર્ણમાંથી
બે પૂજ્યોને માષો માષો સોનું આપ. બે બે માષા આપ.

નાનાં-ડવધારણે ૭૧૪૧૭૪

૨૪ અધિક્તામાં અને અનુક્રમમાં જે શબ્દ હોય છે તે બે વાર
બોલાય છે. નમો નમઃ અધિકં નમ इत्यर्थः ।

મૂલે મૂલે સ્થૂલા અનુક્રમેણ મૂલે સ્થૂલાઃ ।

આધિક્યા-ડડનુપૂર્વ્યે ૭૧૪૧૭૫

૨૫ બીજાથી અતિશય જણાતો હોય ત્યારે પૂર્વ અને પ્રથમ બે વાર
બોલાય છે. પૂર્વ પૂર્વ પુષ્પ્યન્તિ પહેલાં પહેલાં બીલે છે.
પ્રથમં પ્રથમં પચ્યન્તે પહેલાં પહેલાં પાકે છે.

પૂર્વ-પ્રથમાવડન્યતોડતિશયે ૭૧૪૧૭૭

॥ સ્વરની પછી રહેલો રૂ અને હ ની પછી આવેલા રૂ હ અને
સ્વર સિવાય નો વર્ણ ડબલ વિકલ્પે થાય છે. અર્કઃ
અર્કઃ । બ્રહ્મસ્મ બ્રહ્મ ।

ર્-હાદ્ અ-ર્-દ્-સ્વરસ્યડનુ નવા ૧।૩।૩૧

૨૬ સમીપ અર્થમાં અઘસ્ અધિ અને ઉપરિ જે વાર બોલાય છે.
અધોડધો અધ્યધિ ઉપર્યુપરિ ગ્રામં ગ્રામાઃ
ગામની નજીક નજીક ગામો છે.

સામીપ્યેડધોધ્યુપરિ ૭।૪।૭૯

॥ અહીં દ્વિતીયા થાય છે. ઉપર્યુપરિ ગ્રામં ગ્રામાઃ ।

દ્વિત્વેડધોડધ્યુપરિભિઃ ૨।૨।૩૪

૨૭ વીપ્સામાં જે વાર બોલાય છે. વીપ્સા-ક્રિયા ગુણ પ્રત્ય કે
જલિવડે દરેકને વ્યાપી જવાની ઇચ્છા. વૃક્ષં વૃક્ષં સિદ્ધતિ ।
ગ્રામો ગ્રામો રમણીયઃ । ગૃહે ગૃહે અશ્વાઃ । યોદ્ધા યોદ્ધા
ક્ષત્રિયઃ ।

વિપ્સાયામ્ ૭।૪।૮૦

૨૮ વીપ્સામાં જે વાર બોલાયેલા એક શબ્દમાંના આદિમાં રહેલ
એક શબ્દના સ્થાદિનો લોપ થાય છે અને પુવત્ થાય છે.
એકૈકઃ । એકૈકા । એકૈકસ્યાઃ । એક, એકા । એક, એકસ્યાઃ ।

પ્લુપ્ ચા-ડડદી એકસ્ય સ્થાદેઃ ૭।૪।૮૧

૨૯ વીપ્સામાં જે વાર બોલાયેલા દ્વિ શબ્દનું વિકલ્પે દ્વન્દ્વમ્ અને છે.
દ્વન્દ્વં તિષ્ઠતઃ દ્વૌ દ્વૌ તિષ્ઠતઃ । દ્વન્દ્વં હીનાનિ, દ્વાભ્યાં
દ્વાભ્યાં હીનાનિ । દ્વન્દ્વં યુદ્ધમ્, દ્વયોઃ દ્વયોઃ યુદ્ધમ્ ।
દ્વન્દ્વં સ્થિતમ્, દ્વયોઃ દ્વયોઃ સ્થિતમ્ ।

દ્વન્દ્વં વા ૭।૪।૮૨

૩૦ બોલનારના મનને પીડા (આબાધ) થતી હોય તે વખતે
બોલનાર બે વાર બોલે છે અને પૂર્વપદના સ્થાદિનો લોપ
અને પુંવત્ થાય છે. ઋક્ ઋક્ । પૂઃ પૂઃ । ગતગતઃ । ગતગતા ।
આવાયે . ૭૧૪૮૫

૩૧ ગુણુ શબ્દ સદૃશ અર્થમાં વિકલ્પે ડબલ થાય છે અને પૂર્વપદના
સ્થાદિનો લોપ થાય છે અને પુંવત્ થાય છે.

શુક્લશુક્લં રૂપમ્ । શુક્લશુક્લઃ પટઃ । કાલકકાલિકા ।
શુક્લાદિ સદૃશ-અપરિપૂર્ણુ ગુણુવાળુ, એ પ્રમાણે બોલાય છે.
પદ્મે-શુક્લજાતીયમ્ । પા. ૧૬ નિ. ૩૩

નવા ગુણઃ સદૃશે રિત્ ૭૧૪૮૬

૩૨ ક્ષિયા-આચારબ્રબ્દતા, આશીઃ-પ્રાર્થના વિશેષ અને પ્રૈષ-
તિરસ્કાર પૂર્વક પ્રેરણા જણાતી હોય ત્યારે, વાક્યના સ્વરોમાં
અન્ય સ્વર, ખીબવાક્યની આકાંક્ષાવાળા ત્યાગન્ત પદ સંબંધી,
પ્લુત વિકલ્પે થાય છે. સ્વયં હ રથેન યાતિ ર યાતિ વા
ડપાધ્યાયં પદાર્તિ ગમયતિ । સિદ્ધાન્તમધ્યેષીષ્ઠાઃ અધ્યે-
ષીષ્ઠા વા વ્યાકરણં ચ તાત । કટં ચ કુરુર કુરુ વા
ગ્રામં ચ ગચ્છ ।

ક્ષિયા-ડડશીઃ-પ્રૈષે ૭૧૪૯૨

૩૩ પ્રત્યભિવાદમાં-ગુરુના આશીર્વાદમાં આમંત્ર્ય મોઃ ગોત્ર
અને નામનો અન્ય સ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે, પણ સ્ત્રી
અને શુદ્રના વિષયમાં થતો નથી.

અભિવાદયે મૈત્રોડહં મોઃ આયુષ્માનેધિ મોઃ ર મો વા ।

„ ગાર્ગ્યોડહં „ કુશલ્યસિ ગાર્ગ્ય ર ગાર્ગ્ય વા ।

„ મૈત્રોડહં „ આયુષ્મન્નેધિ મૈત્ર ર મૈત્ર વા ।

અસ્ત્રી-શૂદ્રે પ્રત્યભિવાદે મો-ગોત્ર-નામ્નો વા ૭૧૪૧૦૧

તદ્ધિત-પરિશિષ્ટ

૧ સ્યાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, ખીજા પ્રત્યયો પર છતાં અને ઉત્તર પદ પર છતાં, એક વચનમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નો મ્ સુધીના અવયવનો અનુક્રમે ત્વ મ થાય છે. એટલે ત્વદ્ મદ્ થાય છે. ત્વામ્ । મામ્ । ત્વયા । મયા । ત્વદ્ । મદ્ । ત્વયિ । મયિ । તવાયં ત્વદીયઃ । મદીયઃ । ત્વત્પુત્રઃ । મત્પુત્રઃ ।

ત્વ-મૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચ એકસ્મિન્ ૨।૧।૧૧

૨ ય કારાદિ તદ્ધિત પર છતાં, નામિનો રેઃ પર છતાં દીધ્ થતો નથી. ધુરં વહતિ ધુર્યઃ । ગિરિ સાધુઃ ગિર્યઃ ।

ન યિ તદ્ધિતે ૨।૧।૬૫

૩ જેમાં પાણી રહે છે એવા અર્થમાં અને સંજ્ઞામાં, ઉદક શબ્દનો મત્તુ પ્રત્યય પર છતાં ઉદન્ થાય છે. ઉદન્વાન્ ઘટઃ । ઉદન્વાન્ મેઘઃ । સંજ્ઞા. ઉદન્વાન્, સમુદ્રઃ ઋષિઃ આશ્રમશ્ચ ।

ઉદન્વાન્ અન્ધૌ ચ ૨।૧।૯૭

૪ જિ, ક્ય અને ઘુટ્ સિવાયના ય કારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) પાદ્ નો પદ્ થાય છે. વ્યાગ્રસ્યેવ પાદૌ અસ્ય વ્યાગ્રપાદ્- વ્યાગ્રપાદઃ અપત્યમ્ વૈયાગ્રપદ્યઃ ય પ્રત્યય । ટ્વૌ પાદૌ અસ્ય દ્વિપાદ્-દ્વિપદે હિતમ્ દ્વિપદીયમ્ ।

ય સ્વરે પાદઃ પદ્ અગ્નિ-ક્ય-ઘુટિ ૨।૧।૧૦૨

(૨) ઉદચ્ નો ઉદીચ્ થાય છે. ઉદીચ્યઃ । ઉદીચઃ પદ્ય ।

ઉદચ ઉદીચ્ ૨।૧।૧૦૩

(૩) અચ્ નો સ્ થાય છે અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
પ્રાચ્યઃ । પ્રતીચ્યઃ । પ્રાચી । પ્રતીચી ।

અચ્ ચઃ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ ૨૧૧૧૦૪

(૪) ય ડરાદિ, સ્વરાદિ અને મતુ પર છતાં, ક્વસ્ ઉષ્ થાય છે. વિદુષિ સાધુઃ વિદુષ્યઃ । વિદુષઃ इदम् वैदुषम् । વિદુષ્માન્ ।

ક્વસુષ્ મતૌ ચ ૩૧૧૧૦૫

૫ તસ્ પ્રત્યયાન્ત સર્વે, ઉભય, અભિ અને પરિ થી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાય છે. સર્વતો ગ્રામં વનાનિ । ઉભયતો ગ્રામં વનાનિ । અભિતો ગ્રામં ક્ષેત્રાણિ અભિતઃ--
ઉભયતઃ । પરિતો ગ્રામં ક્ષેત્રાણિ પરિતઃ--
સર્વતઃ (સંબંધ ષષ્ઠ્યપવાદઃ)

સર્વોભયા-અભિ-પરિણા તસા ૨૧૨૧૩૫

૬ રિ, રિષ્ટાત્, સ્તાત્, અસ્તાત્, અસ્, અતસ્ અને આત્ પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણનામને ષષ્ઠી થાય છે.

(ઊર્ધ્વ) ઉપરિ ગ્રામસ્ય । ઉપરિષ્ટાત્ ગ્રામસ્ય ।

(પર) પરસ્તાત્ ગ્રામસ્ય । (પૂર્વ) પુરસ્તાદ્ ગ્રામસ્ય ।

પુરો ગ્રામસ્ય । (દક્ષિણ) દક્ષિણતો ગ્રામસ્ય ।

(ઉત્તર) ઉત્તરાત્ ગ્રામસ્ય । દ્વિ. પા. ૩૨. નિ. ૪ નો અપવાદ.

રિ-રિષ્ટાત્-સ્તાદ્-અસ્તાદ્-અસ-અતસ-આતા ૨૧૨૧૮૨

૭ એન્ પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને ષષ્ઠી થાય છે, પણ એન્ પ્રત્યય અઙ્ચ થી પર વિહિત ન હોય તો.

पूर्वेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य ।

प्राग् ग्रामात् । अङिं दिग् शब्दना योगभां पञ्चमी थाय છે.

द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन अनञ्चेः २।२।११७

૮ અવ્યય સિન્ન શબ્દના રૂ નો-

(૧) પ્રત્યયવિષયક ક, ख, प, फ પર છતાં સ્ થાય છે.
पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । पयस्कम् ।

પ્રત્યયે ૨।૩।૬

(૨) કામ્ય પર છતાં સ્ ના જ રૂ નો સ્ થાય છે.
पयस्काम्यति । પણ, अहःकाम्यति અહિં સ્ નો રૂ નથી.

રોઃ કામ્યે ૨।૩।૭

૯ નામિ સ્વરથી પર રહેલ રૂ નો-

(૧) પ્રત્યય વિષયક ક, ख, प, फ, પર છતાં ષ્ થાય છે.
सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् ।

(૨) કામ્ય પર છતાં સ્ ના જ રૂ નો ષ્ થાય છે.
सर्पिष्काम्यति । પણ, गीःकाम्यति અહિં સ્ નો રૂ નથી.

નામિનઃ તયોઃ પઃ ૨।૩।૮

૧૦ નામથી વિહિત-કરાયેલા તકરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, હ્રસ્વ-
નામિથી પર રહેલ પદાન્ત સ્ નો ષ્ થાય છે.

सर्पिषो भावः सर्पिष्ट्वम् । सर्पिष्टा । त्व । तल् ।

સર્પિષઃ इति सर्पिष्टः । तस् प्रत्यय

निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठयः चण्डालः । त्य [त्यच्]

चतुष्टयः वेदः (चत्वारोऽवयवा अस्य) तयट् ।

પ્રકૃષ્ટં સર્પિઃ સર્પિષ્ટમ્ । સર્પિષ્ટમમ્ । તરપ્ । તમપ્ ।

„ વપુઃ । વપુષ્ટમ્ । વપુષ્ટમમ્ ।

હ્રસ્વાદ્ નામ્નઃ તિ ૨૧૩૧૩૪

૧૧ વ્યંજન પછી રહેલા અપ્રત્યયા નો, ચક્રરાદિ તદ્ધિત અને આક્રરાદિ સિવાય સ્વરાદિ તદ્ધિત પર છતાં લોપ થાય છે. આદિત્યે સાધુઃ આદિત્યઃ । આદિત્યસ્યેદં આદિતીયં મण्डलम् ।

તદ્ધિતય-સ્વરે ડનાતિ ૨૧૪૧૨

૧૨ ડી, આત્, ઈ અને ઊ નો ક પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે. (કુમારી) કુમારિકા । (સોનપા) સોમપકઃ । સ્ત્રીલિંગે-સોમપિકા અ નો ઈ થાય છે. (લક્ષ્મી) લક્ષ્મિકા ।

(વધૂઃ) વધુકા ।

હયા-ડડીદૂતઃ કે ૨૧૪૧૦૪

૧૩ કઙ્ પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થતો નથી.

વહુકુમારીકઃ । વહુસોમપાકઃ । વહુલક્ષ્મીકઃ । વહુવધૂકઃ ।

ન કચિ ૨૧૪૧૦૫

૧૪ કષ્ પ્રત્યય પર છતાં, કાષ્ વિજ્ઞે હ્રસ્વ થાય છે.

પ્રિયલ્લટ્વકઃ । પ્રિયલ્લટ્વાકઃ । સ્ત્રીલિંગે-પ્રિયલ્લટ્વિકા ।

નવા-ડડયઃ ૨૧૪૧૦૬

૧૫ ડિગ્ વાચિ નામ અને અધિક નામ, ખીજ નામ સાથે સંજ્ઞામાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તર પદ છતાં, ક્રમધારય સમાસ પામે છે.

- ૧ દક્ષિણાઃ કોશલાઃ દક્ષિણકોશલા જનપદઃ સંજ્ઞાભાં ક્રમં
 દક્ષિણસ્યાં શાલાયાં ભવઃ દાક્ષિણશાલઃ । તદ્વિતભાં ,,
 દક્ષિણો ગૌઃ ધનમસ્ય દક્ષિજગવધનઃ । ઉત્તરપદ્મભાં ,,
 ૨ અધિકયા પૃષ્ઠ્યા ક્રીતઃ અધિકષાષ્ટિકઃ તદ્વિતભાં ,,
 અધિકો ગૌઃ ધનમસ્ય અધિકગવધનઃ । ઉત્તરપદ્મભાં ,,

દિગ્-અધિકં સંજ્ઞા-તદ્વિતોત્તરપદે ૩।૧।૯૮

- ૧૬ સંખ્યાવાયિ નામ ળીળ નામ સાથે સંજ્ઞાભાં, તદ્વિત પ્રત્યયના
 વિષયભાં, ઉત્તરપદ્ ૫૨ છતાં અને સમાહાર કહેવાનો લોપ ત્યારે
 ક્રમધારય સમાસ પામે છે અને આ જ સમાસ સંજ્ઞા સિવાય
 દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે.

- ૧ પञ्चाम्नाઃ । સંજ્ઞાભાં ક્રમધારય.
 ૨ દ્વયોર્માત્રોરપત્યમ્ દ્વૈમાતુરઃ । દ્વિગુ
 પञ્ચસુ કપાલેષુ સંસ્કૃતઃ ઓદનઃ પञ્ચકપાલ ઓદનઃ ।
 ૩ પञ્ચ ગાવો ધનમસ્ય પञ્ચગવધનઃ । ,,
 ૪ પञ્ચાનાં પૂલનાં સમાહારઃ પञ્ચપૂલી । ,,

સંખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુશ્ચ-ડનામ્ન્યયમ્ ૩।૧।૯૯

- ૧૭ એકાર્થ-એક પદ થયે છતે, સ્યાદિ નો લોપ થાય છે.
 ચિત્રગુઃ । પુત્રીયતિ । ઉપનોઃ અપત્યમ્ ઔપગવઃ ।
 એકાર્થે ૩।૨।૮

- ૧૮ અકારાન્ત કાલવાયિ નામથી સપ્તમીનો તન, તર, તમ પ્રત્યય
 અને કાલ શબ્દ ૫૨ છતાં, વિકલ્પે લોપ થતો નથી.
 પૂર્વાહ્ણેતનઃ । પૂર્વાહ્ણતનઃ । પૂર્વાહ્ણેતરામ્ । પૂર્વાહ્ણતરે । પૂર્વા-
 હ્ણેતમામ્ પૂર્વાહ્ણતમે । પૂર્વાહ્ણેકાલે । પૂર્વાહ્ણકાલે ।
 કાલાત્ તન-તર-તમ-કાલે ૩।૨।૨૪

૧૯ ક્યઙ્ માનિન્ અને પિત્ તદ્ધિત પર છતાં, પરતઃ-વિશેષ્યના વશથી થયેલ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, પુંવત્-પુલિંગ જેવો થાય છે.

૧ ક્યેનીવાચરિત ક્યેતાયતે । ક્યેત-સક્રદ્, સ્ત્રીલિંગે ક્યેની

૨ દર્શનીયાં મન્યતે દર્શનીયમાની અયમ્ અસ્યાઃ ।

૩ અજાયૈ હિતમ્ અજથ્યં યૂથમ્ । મૂતપૂર્વા પટ્વી પટુચરી ।

ક્યઙ્-માનિ-પિત્તદ્ધિતે ૩૧૨૧૦

૨૦ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ અને પરતઃ જાતિ સ્ત્રીલિંગ, ણિ પ્રત્યય અને તદ્ધિતનો યકારાદિ તથા સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પુંવત્ થાય છે.

૧ પટ્વીમાચષ્ટે પટયતિ । ક્યેન્યાં સાધુઃ ક્યેત્યઃ ।

ભવત્યા હદમ્ ભાવત્કમ્ । ભવદીયમ્ । ૨ હસ્તિનાનાં સમૂહો હાસ્તિકમ્ ।

જતિશ્ચ ણિ-તદ્ધિતય-સ્વરે ૩૧૨૧૧

૨૧ રિત્ (ર્ ઇત્ વાળો) પ્રત્યય પર છતાં, પરતઃ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ પુંવત્ થાય છે ઋઙ્ સિવાય. પટ્વી પ્રકારોઽસ્યાઃ પટુજાતીયા । ઈષદ્-અપરિસમાતા પટ્વી પટુદેશીયા ।

રિતિ ૩૧૨૧૮

૨૨ હૃદય નો લાસ્ અને લેલ્ ઉત્તર પદ પર છતાં તેમજ અણ્ અને ય પ્રત્યય પર છતાં, હૃદ્ થાય છે. હૃદયસ્ય લાસઃ હૃલાસઃ । હૃદયં લિખતિ હલ્લેલ્લઃ । હૃદયસ્યેદમ્ હાર્દમ્ । હૃદયસ્ય પ્રિયઃ હૃદ્યઃ । હૃદયે ભવં, હૃદયાય હિતમ્ હૃદ્યમ્ ।

હૃદયસ્ય હૃદ્ લાસ-લેલા-ઽણ્-યે ૩૧૨૧૪

૨૩ ય પ્રત્યય પર છતાં, પાદ નો પદ્ થાય છે.

પાદૌ વિધ્યન્તિ પદ્યાઃ શર્કરાઃ । પાદયોર્ભવાઃ પદ્યાઃ પાંશવઃ । પાદાભ્યાં હિતમ્ પદ્યમ્ છૃતમ્ ।

હિમ-હતિ-કાશિ-યે. પત્ ૩૧૨૧૬

૨૪ નાસિકા નો (૧) તસ્ પ્રત્યય પર છતાં નસ્ થાય છે.

નાસિકાયાઃ નાસિકાયાં વા નસ્તઃ ।

નસ્ નાસિકાયાઃ તસ્-શુદ્રે ૩૧૨।૯૯

(૨) ય પ્રત્યય પર છતાં, વણ્ સિવાય નસ્ થાય છે.

નાસિકાયૈ હિતમ્, તત્ર અવં વા નસ્યમ્ । વર્ણો નાસિક્યઃ ।

યેઽવર્ણે ૩૧૨।૧૦૦

૨૫ શિરસ્ નો-(૧) ચ પ્રત્યય પર છતાં, શીર્ષન્ થાય છે. પણ્

કેશમાં વિકલ્પે થાય છે. શિરસિ ભવઃ શીર્ષણ્યઃ સ્વરઃ વ્રણો

વા । શિરસે હિતમ્ શીર્ષણ્યં તૈલમ્ ।

શીર્ષણ્યાઃ શિરસ્યાઃ કેશાઃ ।

શિરસઃ શીર્ષન્ ૩૧૨।૧૦૧ કેશે વા ૩૧૨।૧૦૨

(૨) સ્વરાદિ તદ્વિત પર છતાં, શીર્ષ થાય છે.

શિરસિ કૃતમ્ શીર્ષમ્ । શિરસા તરતિ શીર્ષિકઃ ।

શીર્ષઃ સ્વરે તદ્વિતે ૩૧૨।૧૦૩

૨૬ ઈય પ્રત્યય અને કારક પર છતાં, અન્ય નો અન્યદ્ થાય છે.

અન્યસ્યેદમ્ અન્યદીયમ્ । અન્યસ્ય કારકઃ અન્યત્કારકઃ ।

ઈય-કારકે ૩૧૨।૧૨૧

इति श्रीमद्भनेमचन्द्रात्मज-पण्डितशिवलाल-विरचितम्

श्रीसिद्धहेमसारांशानुवादप्रक्रियारूपं संस्कृतव्याकरणम्

समाप्तम्

एवं च श्रीहैमसंस्कृतप्रवेशिकानां प्रथमा-मध्यमोत्तमानां

नियमावलिरपि ससूत्रा समाप्ता

विक्रमार्कसंवत् २०४० तमेऽब्दे, चैत्रशुक्ल-पञ्चमीवासरे ।

પરિશિષ્ટ

મધ્યમા અને ઉત્તમાની માર્ગદર્શિકામાં આપેલા પરિશિષ્ટ
નિયમોનું-પરિશિષ્ટ

મધ્યમા

૧ (પાઠ ૨૩) તૃતીયાન્ત એક શબ્દ, ન વિંશતિ વિગેરે નામ સાથે
તત્પુરુષ સમાસ પામે છે અને એક શબ્દને અદ્ આગમ થાય છે.
એકેન ન વિંશતિઃ એકાન્નવિંશતિઃ એકાદ્નવિંશતિઃ ।

ન વિંશત્યાદિનૈકોઽચ્ચાન્તઃ ૨૧૧૬૯

૨ (પાઠ ૨૬) ઋણુ ધાતુના ઋ નો ઔ વિકલ્પે થાય છે.
(પા. ૧૧. નિ. ૩) ઋણૌત ઋણૌતિ ।

વૌણોઃ ૪૧૩૬૦

૩ (પાઠ ૩૧) અધિક ના યોગમાં બહુઅર્થવાળા નામને સપ્તમી
અને પંચમી વિલક્ષિત થાય છે. અધિકા દશ યેમ્યો યેષુ વા
તે અધિકદશાઃ ૧૧ વિગેરે.

અધિકેન ભૂયસસ્તે ૨૧૨૧૧૧

૪ સહ ન અને વિદ્યમાન સિવાયનું પૂર્વપદ છે જેને એવા ક્રોડ
વિગેરે સિવાયના અકારાન્ત સ્વાક્ષ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં **ઈ**
[હી] વિકલ્પે થાય છે **ઇમકુસ્મસ્તની ઇમકુસ્મસ્તના** ।

અસહ-નન્-વિદ્યમાનપૂર્વપદાત્ સ્વાક્ષાદક્રોડાદિભ્યઃ.

૨૧૪૧૩૮

૫ નાસિકા ઉદર ઓષ્ઠ જઙ્ઘા દન્ત કર્ણ શૃક્લ અક્લ ગાત્ર કણ્ઠ
સ્વાક્ષ શબ્દથી **ઈ** વિકલ્પે થાય છે આ સિવાયના બહુ સ્વરવાળા
અને સંયોગ ઉપાન્ત્યવાળા સ્વાક્ષ શબ્દથી **ઈ** થતી નથી.
તુક્લનાસિકી તુક્લનાસિકા । કુશોદરી કુશોદરા । સુપાર્શ્વ

નાસિકોદરોઘ્ઠ-જઙ્ઘા-દન્ત-વાર્ણ-શૃંગાન્ન-ગાત્ર-કળ્ઠાત્

૨।૪।૩૯

૬ નલ્લ અને મુલ્લ સ્વાન્ન થી કોઈનું નામ ન હોય ત્યારે વિકલ્પે ફે થાય છે. શૂર્પનલ્લી શૂર્પનલ્લા ।

નલ્લ-મુલ્લાદનામ્નિ ૨।૪।૪૦

૭ (૫।૪ ૩૨) નિરૂ પ્ર અગ્રે અન્તરૂ લ્લદિર કાર્કર્ય આમ્ન શરૂ
હશ્ચુ પ્લક્ષ અને પીયુક્ષા વિગેરે શબ્દોથી પર આવેલા વન
શબ્દના ન નો જ થાય છે. અંગ્રેવળમ્ । અન્તર્વળમ્ । આમ્નાળાં
વનમ્ આમ્નવળમ્ ।

નિપ્રાગ્રેડન્તઃલ્લદિર-કાર્કર્યાન્ન-શરેશ્ચુ-પ્લક્ષ-પીયુક્ષામ્બ્યો

વનસ્ય ૨।૩।૬૬

૮ લક્ષણ, વીપ્સ્ય અને ઈત્યંભૂત અર્થમાં વર્તમાન નામને અમ્નિના
યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે વૃક્ષમમ્નિ વિદ્યોતતે વિદ્યુત્ । વૃક્ષ
વૃક્ષમમ્નિ સ્લેકઃ । સાધુ દેવદત્તો માતરમમ્નિ ।

લક્ષણ-વીપ્સ્યેત્યંભૂતેષ્વમ્નિના ૨।૨।૩૬

૯ પૂર્વોક્ત નામ તથા મ્મગ્નિ અર્થમાં વર્તમાન નામને પ્રતિ પરિ
અને અનુના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે. ચદન્ન માં પ્રતિ માં
પરિ મામન્નુ સ્વાત્તદ્ દીયતામ્ ।

મ્મગ્નિ ચ પ્રતિ-પર્યન્નુમ્નિઃ ૨।૨।૩૭

૧૦ (૫।૪ ૩૩) કૃત્સા-નિદાઅર્થમાં વર્તમાન કિમ્ શબ્દોથી પર ઋક્
વિગેરે શબ્દો હોય, એવા સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી.
કા (કૃત્સિતા) ધૂઃ કિંધૂઃ । કઃ (કૃત્સિતઃ સલા) કિંસલા
ન કિમઃ ક્ષેપે ૭।૩।૭૦

૧ નજ્ તત્પુરુષથી સમાસાન્ત થતો નથી અનૃક્ । અરાજા ।

નજ્તત્પુરુષાત્ ૭।૩।૭૧

૨ (પાઠ ૩૫) સ્વરાદિ ધાતુના એકસ્વરી દ્વિતીય અંશનો સંયોગની આદિમાં રહેલો હ ડખલ થતો નથી. પણ હ પછી ચ હોય તો ડખલ થાય અર્ચ્, અર્ચિચિષતિ । અર્ચ, અરાર્યતે ।

અર્ચિ રઃ ૪।૧।૬

૧૩ હ ગ-ર. જ્વુ. અને હ ગ. ર. સ્મરણ કરવું નો સ [સન્] પર છતાં 'જ્ઞાન' સિવાયના અર્થમાં ગમ્ [ગમુ] આદેશ થાય છે. જિગમિષતિ ગ્રામમ્ । અધિજગમિષતિ માતરમ્ । જ્ઞાનમાં અર્ચાન્ પ્રતીષિષતિ ।

સનીહથ્ ૪।૪।૨૬

૧૪ ધ્રુઙદિ સ [સન્] પર છતાં સન્ ધાતુના ન્ નો આ થાય છે. સન્, સિષાસતિ । સિસન્નિપતિ ।

સનિ ૪।૨।૬૧

૧૫ સ્વદ્ સ્વિદ્ અને સહ્ સિવાય ય્યન્ત ધાતુઓના અને સ્તુ ધાતુના જ સ્ નો નામિ અન્તસ્થા અને ક વર્ગથી પર હોય તો, જન્ પર છતાં પ થાય છે. સિષેવવિષતિ । સુષ્વાપવિષતિ । તુષ્ઠૂષતિ । ખીજોનો થતો નથી. સુસૂપતિ । સિસિદ્ધતિ । સિસેવિષતિ ॥ સુષ્ઠ્ઠસતિ । તિષ્ઠાસતિ અહીં પન્ નથી !

ણિ-સ્તોરેવાસ્વદ-સ્વિદ-સહઃ પળિ ૨।૩।૩૭

૧૬ આ અને પ્રતિ ઉપસર્ગ સિવાય સન્નન્ત શ્રુ, ધાતુથી આત્મને પદ થાય છે. શુશ્રૂષતે ગુરુન્ । આશુશ્રૂષતિ

શ્રુવોડનાહ-પ્રતેઃ ૩।૩।૭૧

ઉત્તમા

૧૭ (પાઠ ૧) એક ધાતુમાં, પૂર્વે જોયેલી કર્મમાં રહેલી ક્રિયા સાથે એક-અભિન્ન, હવે અકર્મક ક્રિયા છે જેની તેવા (કર્મ કર્તારૂપ) કર્તામાં ધાતુથી જિ ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે.

ચૈત્રઃ કટં કરોતિ-ક્રિયતે કટઃ સ્વયમેવ કર્મ, કર્તા રૂપે થયું છે.

एकधातौ कर्मक्रियैकाऽकर्मक्रिये ૩।૪।૮૬

૧૮ (પાઠ ૪) વધ અર્થમાં હન્ ધાતુનો યજ્ઞ પર છતાં ઘની આદેશ થાય છે. જેઘનીયતે । ગતિમાં જઙ્ઘન્યતે ।

हनो घनी वर्धे ૪।૩।૧૧

૧૯ સ્વપ્ ધાતુનો યજ્ઞ ઙ અને કિત્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વર સહિત અન્તસ્થા ચ્વૃત્ થાય છે. સોષુપ્યતે । અસુષુપત્ । સુપ્યતે ।

स्वपे र्यङ्-ङे च ૪।૧।૮૦

૨૦ યજ્ઞ પર છતાં ઘ્યે અને સ્યમ્ ધાતુનું ચ્વૃત્ થાય છે. વેઘીયતે । સેસિમ્યતે ।

व्ये-स्यमो र्यङि ૪।૧।૮૫

૨૧ પરોક્ષા અને યજ્ઞ પર છતાં શ્વિ ધાતુનું ચ્વૃત્ વિકલ્પે થાય છે. શુશાવ શિશ્વાય । શોશૂયતે શેશ્વીયતે ।

वा परोक्षा यङि ૪।૧।૧૦

૨૨ ગુ ગ ટ. પર. શુમ્ અને રુચ્ ધાતુને યજ્ઞ થનો નથી. ગૃહિતં ગૃણાતિ । મૃશં શોમતે । મૃશં રોચતે ।

न गृणा-शुम-रुचः ૩।૪।૧૩

૨૩ અવ ઉપસર્ગ પછી સ્તમ્ ધાતુના સ્ નો આશ્રય ઝર્જ અને અવિદૂર ગમ્યમાન હોય તો પ્ થાય છે. દુર્ગમવણ્ટમ્નાતિ । અવણ્ટમ્મઃ । અવણ્ટઙ્ઘા । ઉપ થી પણ થાય છે. ઉપણ્ટમ્મઃ ।

अवाच् चाश्रयोर्जाविदूरे ૨।૩।૪૨

૨૪ (પાઠ ૫) નૃત્ ધાતુના ન નો યજ્ઞ ના વિષયમાં જુ થતો નથી નરીનૃત્યતે । નરિનર્તિ ।

નૃતે ર્યઙિ ૨૧૩।૧૫

૨૫ અ વર્ણનો ક્રત ના ક્ર ની સાથે તૃતીયાસમાસમાં આદ્ર થાય છે. શીતેન ક્રતઃ શીતાર્તઃ । ઠંડી વડે પ્રાપ્ત-પીડિત થયેલો

ક્રતે તૃતીયા-સમાસે ૧।૨।૮

૨૬ (પાઠ ૬) ભૂખ તરસ અને આસક્તિમાં અનુક્રમે અશન નો અશનાય ઉદક નો ઉદન્ય અને ઘન નો ઘનાય એવો ક્યન્ પ્રત્યાન્ત, આદેશ થાય છે. અશનાયતિ । ઉદન્યતિ । ઘનાયતિ ।

હુત-તૃડ્-ગર્ધેઽશનાયોદન્ય-ધનાયમ્ ૪।૩।૧૧૩

૨૭ (પાઠ ૭) ચરૂ વિગેરે ધાતુઓને અચ્ પ્રત્યય લાગતાં વિકૃત્ત્વે દ્વિત્વ અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ચરતીતિ ચરાચરઃ ચરઃ । હન્તીતિ ઘનાઘનઃ હનઃ હ્ નો ઘ્ થાય છે. પાટ્યતીતિ પાટૂપટઃ પાટઃ દીર્ઘ ઋ ને ળ્સ્વ થાય છે.

ચરાચર-ચલાચલ-પતાપત-વદાવદ-ઘનાઘન-પાટૂપટં વા

૪।૧।૧૩

૨૮ નિ અને નદી શેષ્ઠી પર રહેલા સ્ના ધાતુના સ્ નો ષ્ થાય છે. કુશળપણું જણાતું હોય તો. નિષ્ણઃ નિષ્ણાતઃ । નદીષ્ણઃ નદીષ્ણાતઃ પ્રતરણે ।

નિ-નદ્યાઃ સ્નાતેઃ કૌશલે ૨।૩।૨૦

૨૯ ઉપસર્ગ રહિત ચરૂ ધાતુથી ચ પ્રત્યય થાય છે તેમજ આનચરૂ ધાતુથી ગુરુ સિવાયના અર્થમાં ચ થાય છે. ચર્યમ્ આચર્યમ્ ભવતા । ચર્ય આચર્યો દેશઃ । આચાર્યો ગુરુઃ ઘ્યન્

ચરેરાઙ્સ્વગુરૌ ૫।૧।૩૧

૩૦ વર્ય ઉપસર્યા અવદ્ય અને પળ્ય શબ્દો અતુકમે ઉપેય (પાસે જવા-સેવવા યોગ્ય) ઋતુમતી ગર્હ્ય અને વિકેય અર્થમાં ય પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાય છે. વર્યા ઉચેયા વર્યઃ ઉપેયઃ । ઉપસર્યા ઋતુમતી । અવદ્ય ગર્હ્યમ્ । પળ્યં વિક્રેયમ્ ।

વર્યોપસર્યાવદ્ય-પળ્યમુપેયર્તુમતી-ગર્હ્ય-વિક્રેયે ૫૧૧૩૨

૩૧ સ્વામી અને વૈશ્ય અર્થમાં ઋ ધાતુથી ય થાય છે.

અર્યઃ સ્વામી । અર્યો વૈશ્યઃ । અર્યતેઽભિગમ્યતે આર્યઃ ઘ્યન્

સ્વામિ-વૈશ્યેઽર્યઃ ૫૧૧૩૩

૩૨ આશિષ્ (ઈષ્ટની પ્રાર્થના) અર્થ ગમ્ય હોય તો ધાતુથી અકન્ પ્રત્યય થાય છે. નન્દતાત્ इति આશાસ્યમાનઃ નન્દકઃ ।

આશિષ્યકન્ ૫૧૧૭૦

૩૩ આશિપ્ના વિષયમાં સંજ્ઞા હોય તો ધાતુથી તિક્ પ્રત્યય અને કૃત્ પ્રત્યયો સર્વે થાય છે. શામ્યાત્ શાન્તિઃ । રંપીષ્ટ इति આશંસિતઃ રન્તિઃ । વીરો ભૂયાત્ इति વીરમૂઃ ।

તિક્-કૃતૌ નામ્નિ ૫૧૧૭૧

૩૪ (પાઠ ૮) પૂઙ્ અને યજ્ઞધાતુથી જ્ઞાન પ્રત્યય થાય છે.

પવતે પવમાનઃ । યજતિ યજતે વા યજમાનઃ ।

પૂઙ્-યજઃ જ્ઞાનઃ ૫૧૨૧૨૩

૩૫ સાસદિ વાવદિ ચાચલિ અને પાપતિ શબ્દો યજન્ત સહ્ વહ્ ચલ્ અને પત્ ધાતુને ાઙ્ પ્રત્યય લાગીને અને છે.

હો સાસદિ-વાવદિ-ચાચલિ-પાપતિ ૫૧૨૧૩૮

૩૬ શમ્ સમ્ સ્વયમ્ વિ અને પ્ર થી પર મૂ ધાતુને ડ [ડિ] પ્રત્યય થાય છે. શમ્ ભવતિ શંભુઃ-શંકરઃ । સંભુઃ જનિતા ।

રયંભુઃ । વિભુઃ વ્યાપકઃ । પ્રમુઃ સ્વામી ।

શં-સં-વિ-પ્રાત્ મુવો ડુઃ ૫૧૨૧૮૪

૩૭ પૂ ધાતુથી દેવતા કર્તામાં ફ્ર પ્રત્યય થાય છે.

પુનાતિ પવતે વા પવિત્રોઽર્હન્ ।

પુત્ર ફ્રો દૈવતે ૫૧૨।૮૫

૩૮ ની દા ગ. ૨. શસ્ યુ યુજ્ સ્તુ તુદ્ સિ સિચ્ મિહ્ પત્
પા અમે નહ્ ધાતુથી કરણમાં ઝદ્ પ્રત્યય થાય છે. નયતિ
અનેન નેત્રમ્ । દાન્તિ અમેન દાત્રમ્ । શસ્ત્રમ્ । યોત્રમ્ ।

ની-દાંવ્-શસ્-યુ-યુજ-સ્તુ-તુદ-સિ-સિચ-મિહ-

પત-પા-નહસ્ત્ ૫૧૨।૮૭

૩૯ (પાઠ ૯) અવશ્યભાવ અને દેવાદાર પશ્ય જણાતું હોય તો
ધાતુથી કર્તામાં ફ્ર [ણિન્] પ્રત્યય અને કૃત્ય પ્રત્યયો થાય છે.
અવશ્યકારી । શતં દાયી । અવશ્યંગેયોગીતસ્ય ।

ણિન્ ચાવશ્યકાધમર્ણ્યે ૫૧૪।૩૬

૪૦ (પાઠ ૧૦) બંધના નામના વિષયવાળા કરણવાચિ શબ્દથી પર
રહેલ વન્ધ્ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ વિકલ્પે થાય છે.
કૌશ્ઠવન્ધં વદ્ધઃ । કોંચ પક્ષિના આકરવાળા બંધવડે બાંધેલો.

વન્ધેર્નામ્નિ ૫૧૪।૬૭

૪૧ નપુંસક લિંગમાં વિદિત ક પ્રત્યયના કર્તાને ષથી વિભક્તિ વિકલ્પે
થતી નથી. મયૂરસ્ય મયૂરેણ વા નૃત્તમ્ ।

વા કલીબે ૨।૨।૧૨

૪૨ (પાઠ ૧૫) સમાસના વિષયમાં ન હોય એવા પુરુષ અને હૃદય
શબ્દથી અણ અને ત્વ તલ્ થાય છે. પૌરુષમ્ । પુરુષત્વમ્-તા ।
હાર્દમ્ । હૃદયત્વમ્-તા । સમાસમાં અણ ન થાય.

પુરુષ-હૃદયાદસમાસે ૭।૧।૭૦

૪૩ (પાઠ ૧૬) વૃન્દ શબ્દથી આરક થાય છે વૃન્દારકઃ ।

વૃન્દારકઃ ૭૨।૧૧

૪૪ શૃજ્ઞ શબ્દથી આરક થાય છે. શૃજ્ઞારકઃ ।

શૃજ્ઞાત્ ૭૨।૧૨

૪૫ ફલ વર્હ અને શૃજ્ઞ શબ્દથી ફલ થાય છે.

ફલિનઃ । વર્હિણઃ । શૃજ્ઞિણઃ ।

ફલ-વર્હાચ્ચ વેનઃ ૭૨।૧૩

૪૬ અવ્યક્તાનુકરણુ અનેકસ્વરી શબ્દના અત્નો હતિ પર છતાં લોપ થાય છે. પટત્ હતિ પટિતિ । ઇટત્ હતિ ઇટિતિ ।

ઇતાવતો લુક્ ૭૨।૧૪૬

૪૭ દ્વિત્વમાં લોપ થતો નથી પટત્પટદિતિ કરોતિ ।

ન દ્વિત્વે ૭૨।૧૪૭

૪૮ દ્વિત્વમાં ત્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે પટત્પટેતિ કરોતિ ।

તો વા ૭૨।૧૪૮

૪૯ (પાઠ ૧૭) સ્નાત શબ્દથી 'વેદની સમાપ્તિ' જણાતી હોય ત્યારે ક પ્રત્યય થાય છે. વેદં સમાપ્ય સ્નાતઃ સ્નાતકઃ ।

સ્નાતાદ્ વેદસમાપ્તૌ ૭૩।૨૨

૫૦ તનુ પુત્ર અણુ વૃહતી અને શૂન્ય શબ્દથી અનુક્રમે સૂત્ર-કૃત્રિમ નિપુણ આન્છાદન અને રિક્ત અર્થમાં હોય ત્યારે સ્વાર્થમાં ક થાય છે. તનુક્રમ્ । પુત્રકઃ । અણુકઃ । વૃહતિકા । શૂન્યકઃ ।

તનુ-પુત્રાણુ-વૃહતી-શૂન્યાત્ સૂત્ર-કૃત્રિમ-નિપુણ
છાદન-રિક્તે ૭૩।૨૩

૫૧ હાસ અર્થમાં કપ્ પ્રત્યય થાય છે. હાસ-કેરકાર હ્રસિતા વધૂદી-વધૂટિકા । ઉંમરને વટી ગયેલી વહુ.

પ્રાગ્ નિત્યાત્ કપ્ ૭૩।૨૮, ૭૩।૫૧

ઉપસર્ગ પત્ર પરિશિષ્ટ

૧ નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા (૧) સુ ગ. પ. ગ. ડ સો સ્તુ અને સ્તુમ ગ. ૧. ધાતુના સ નો ષ થાય છે. અટ ના આગમમાં પણ થાય છે. દ્વિત્વમાં થતો નથી. અભિષુણોતિ । નિષુણોતિ । અભ્યપુણોત્ । અભિષુવતિ । અભિષ્યતિ । અભિષ્ટૌતિ । અભિષ્ટોમતે । અભિસુસૂપતિ । દ્વિત્વમાં ન થાય.

ઉપસર્ગાત્ સુગ્-સુવ-સો-સ્તુમોઽટ્યપ્યદ્વિત્વે ૨।૩।૩૯

(૨) સ્થા સેનિ નામધાતુ સિધ્ ગ. ૧ સિચ્ અને સઙ્ઙ ધાતુના સ નો ષ્ થાય છે. દ્વિત્વમાં પણ થાય છે અને અટ ના આગમમાં પણ થાય છે.

અધિષ્ઠાસ્યતિ । અધિતષ્ઠૌ । અધ્યષ્ઠાત્ । સેનયા અભિયાતિ । અભિષેણયતિ । પ્રતિષેધતિ । અભિષિઞ્ચતિ । અભિષિષિક્ષતિ । અભિષષઞ્જ । અભિષજતિ ।

સ્થા-સેનિ-સેધ-સિચ-સઙ્ઙાં દ્વિત્વેઽપિ ૨।૩।૪૦

૨ પરિ નિ અને વિ ઉપસર્ગથી સેવ્ ધાતુના સ નો ષ દ્વિત્વમાં અને અટ માં પણ થાય છે. પરિષેવતે । પરિષિષેવિષતે । પરિષેવ્યત ।

પરિ-નિ-વેઃ સેવઃ ૨।૩।૪૬

૩ પ્રાદુસ્ શબ્દ અને નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા અસ્ ધાતુના સ્ નો યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ષ્ થાય છે. પ્રાદુઃધ્યાત્ । પ્રાદુઃખન્તિ । નિષન્તિ ।

પ્રાદુરુપસર્ગાદ્ ય-સ્વરેઽસ્તેઃ ૨।૩।૫૮

सिद्धहेम-सारांश-सूत्राणि

[अष्टाध्यायी-क्रमः] ।

प्रथमोऽध्यायः

१ पादः संज्ञा

- १ अर्हम्
- २ सिद्धिः स्याद्वादात्
- ३ लोकात्
- ४ औदन्ताः स्वराः *१-१-१
- ५ एक-द्वि-त्रि-मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः १-१-४
- ६ अनवर्णा नामी १-१-६
- ७ लृदन्ताः समानाः १-१-७
- ८ ए ऐ ओ औ सन्व्यक्षरम् १-१-५
- ९ अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १-१-२
- १० कादि व्यञ्जनम् १-१-३
- ११ अ-पञ्चमान्तस्थो धुद् १-१-१०
- १२ पञ्चको वर्गः १-१-८

- १३ आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः १-१-११
- १४ अन्यो घोषवान् १-१-१२
- १५ य-र-ल-वा अन्तस्थाः १-१-९
- १६ अं-अः-क-)(प-ष-शसाः शिट् १-१-१३
- १७ तुल्य-स्थाना-ऽऽस्य-प्रयत्नः स्वः १-१-१५
- १८ स्यौजसमौ-शस्-टा-भ्याम्-भिस्र-डे-भ्याम्-भ्यस्र-डसि-भ्याम्-भ्यस्-डसोसाम्-ड-चोस्सुषां त्रयीत्रयी प्रथमादिः *१-१६-१, *२-१६-१
- १९ स्त्यादि विभक्तिः १-१-१
- २० तदन्तं पदम् १-२-४, १-१६-१, १-१६-३

* १-१-१ ओटले प्रथमा प्रवेश १ नियम १

* १-१६-१ ओटले प्रथमा पाठ १६ नियम १

* २-१६-१ ओटले मध्यमा पाठ १६ नियम १

- २१ नाम सिद्धय-व्यञ्जने
१-३४-१, ३-१३-१
- २२ नं क्ये ३-६-१४
- २३ न स्तं मत्वर्थे २-२२-॥
३-१६-॥
- २५ वृत्त्यन्तोऽस-षे २-३१-१
- २६ स-विशेषणमाख्यातं
वाक्यम् १-५१-१
- २७ अ-धातु-विभक्ति-वाक्य-
मर्थवन्नाग १-२-२
- २८ शि-घुट १-४०-४
- २९ पुं-स्त्रियोः स्यमौ-जस्
१-४०-३
- ३० स्वरादयोऽव्ययम्
१-१६-२
- ३१ चादयोऽसत्त्वे १-१६-२
- ३२ अधण्-तस्वाद्याशसः
२-२-VI, ३-१६-IV
- ३४ वत्-तस्याम् १-४६-११,
३-१३-॥

- ३५ क्त्वा-तुमम् १-३३-४,
३-१०-॥
- ३७ अ-प्रयोगीत् १-३६-१
- ३८ अनन्तः पञ्चम्याः
प्रत्ययः १-१७-४
- ३९ डत्यतू संख्यावत्
३-१४-३२
- ४० बहु-गणं भेदे
३-१५-३७, ३-१६-३९
२ पादः स्वर संधि
- १ समानानां तेन दीर्घः
१-१७-३
- २ ऋ-लृति ह्रस्वो वा
३-१०-VI
- ६ अ-वर्णस्येवर्णादिनैदो-
दरल् १-१५-२
- ८ ऋते तृतीया-समासे
*प-नि-२४
- १२ ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः
१-१७-१

- १३ ऊटा २-१९-॥
 २१ इवर्णादेरस्वे स्वरे य-व-
 र-लम् १-२६-७
 २३ एदैतोऽयाय् १-८-२
 २४ ओदौतोऽवाव् १-८-२
 २५ व्यक्ये ३-६-११
 २६ ऋतोस्तद्धिते ३-१३-१
 २७ एदोतः पदान्तेऽस्य
 लुक् १-१८-२
 ३४ ईदूदेत् द्वि-वचनम्
 १-२१-३

३ पादः व्यञ्जन संधि

- १ तृतीयस्य पञ्चमे
 १-२५-४
 २ प्रत्यये च १-५०-१०
 ३ ततो हश्चतुर्थः १-४१-४
 ४ प्रथमादधुटि शश्चः
 १-३२-३
 ५ रः क ख-पफयोः २क
 -)(पौ १-१-१४
 ६ श-प-से श-प-सं वा
 १-१८-४

- ७ च-ट-ते स-द्वितीये
 १-१८-५
 ८ नोऽप्रशानो ऽनुस्वारा-
 ऽनुनासिकौ च पूर्वस्या
 -ऽधुट्परे १-२०-५
 १४ तौ मु-मो व्यञ्जने स्वौ
 १-६-१, ३-४-॥
 १८ डनः सः त्सोऽश्चः
 २-२१-॥
 २० अतोऽति रोरुः १-१८-१
 २१ वोषवति १-१८-३
 २२ अवर्ण-भो-भगो-ऽघो
 लुगसन्धिः १-१९-१,
 १-४१-१
 २४ स्वरे वा १-१९-३,
 १-४१-१
 २६ रो र्यः १-१९-२
 २७ ह्रस्वाद् ङ-ण-नो द्वे
 १-३१-५
 २८ अनाङ्-माङो दीर्घाद्
 वा छः २-२-१.
 ३० स्वरेभ्यः २-२-११

३१ ह्रीर्दृह-स्वरस्यानु नवा
३-१८-॥

३९ म्नां धुद्वर्गेऽन्त्योऽप-
दान्ते २-४-७, २-८-१

४० शिङ्-हेऽनुस्वारः
१-४६-७

४१ रो रे लृग् दीर्घश्चा-
ऽदिदुतः १-३७-७

४२ ढस् तङ्-ढे २-१०-१२

४३ सहि-वहेरोच्चा-ऽवर्णस्य
२-१९-२

४४ उदः स्था-स्तम्भः सः
३-१-॥

४६ एतदश्च व्यञ्जने ऽनृ-
नञ्समासे १-३५-३

४८ धुटो धुटि स्वे वा
२-१०-५

४९ तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे
२-२-१२

५० अधोषे प्रथमो ऽशिष्टः
१-२५-२

५१ विरामे वा १-२५-३

५२ न सन्धिः १-१८-६,
१-५१-५

५३ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः
१-३-२

५७ अरोः सुपि रः १-५०-३,
२-२१-८

६० तवर्गस्य श्रवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां
योगे च-टवर्गौ
१-३२-१

६१ सस्य श-षौ १-४८-४

६३ पदान्ताद् ट-वर्गाद-
नाम्-नगरी-नवतेः
१-४८-५, १-५०-९

६५ लि लौ १-३२-२

४ पादः नाम५६

१ अत आः स्यादौ
जस्-भ्याम्-ये १-१७-२
१-२३-१, १-२४-१

२ मिस ऐस् १-२३-॥

३ इदमदसो ऽक्येव
१-३५-॥

- ४ एद् बहु-स्-भ्-ओसि
१-२४-२, १-२६-२
- ५ टा-ङसोरिन-स्यौ
१-२३-१, १-२६-१
- ६ डे-ङस्यो र्यातौ
१-२४-१, १-२५-१
- ७ सर्वादेःस्मै-स्मातौ
१-३५-११
- ८ डेः स्मिन् १-३५-१११
- ९ जस इः १-३५-१
- १० नेमा-ऽर्धं प्रथम-चरम-
तया-ऽया-ऽल्प-कति-
षयस्य वा २ २२-५
- १४ तीयं डित्-कार्ये वा
२-२३-६
- १५ अवर्णस्या-ऽऽमः साम्
१-३५-१४
- १६ नवभ्यः पूर्वभ्यः इ-स्मात्
स्मिन् वा २-१६-१
- १७ आपो ङित्ताम् यै यास्
यास् याम् १-२८-११
- १८ सर्वादेर्दस्पूर्वाः १-३६-१
- १९ टौस्येत् १-२८-२
- २० औता १-२८-१
- २१ इदुतो ऽस्त्रेरीदूत्
१-३७-१
- २२ जस्येदोत् १-३७-२
- २३ ङित्यदिति १-३७-३
- २४ टः पुंसि ना १-३७-१
- २५ ङि ङौः १-३७-११
- २६ केवल सखि-पतेरौ
२-१६-४
- २७ न ना-ङिदेत् २-१६-४
- २८ स्त्रिया ङितां वा दै दास्
दास् दाम् १-३९-१
- २९ स्त्रीदूतः १-३९-१
- ३० वेयुवो ऽस्त्रियाः २-२०-९
- ३१ आमो नाम् वा २-२०-९
- ३२ ह्रस्वापथ १-२६-११
- ३३ संख्यानां णाम्
१-५०-१
- ३४ त्रेस्त्रयः १-३७-६

३५ एदोद्भ्यां डसि-डसो
रः १-३७-४, २-१६-॥

३६ खि-ति-खी-ती-य उर्
२-१६-४

३७ ऋतो डुर् १-४९-॥

३८ तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ
-क्षत्-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो
छुट्यात् १-४९-३

३९ अर् डौ च १-४९-१

४१ ह्रस्वस्य गुणः १-३७-५

४२ एदापः १-२८-३

४३ नित्य-दिद्-द्वि-स्वरा-
ऽम्बार्थस्य ह्रस्वः
१-३९-१, १-४२-१

४४ अदेतः स्यमोर् लृक्
१-२७-१

४५ दीर्घ-इया-व्यञ्जनात्
सेः १-२८-१, २-१६-१

४६ समानादमोऽतः १-२०-१

४७ दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ
पूः १-२६-१

४८ तुर् वा १-४९-२

४९ शंसोऽता सश्च नः पुंसि
१-२०-१, १-५०-५

५१ निय आम् २-२०-७

५२ वा-ऽष्टन आः स्यादौ
१-५०-७

५३ अष्ट औ र्जस्-शसोः
१-५०-८

५४ डति णः संख्यायालुप्
१-५०-६, २-२२-॥

५५ नपुंसकस्य ङिः १-२१-॥

५६ औरीः १-२१-॥

५७ अतः स्यमोऽम् १-२१-

५८ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतर-
स्य दः २-२२-३

५९ अनतो लुप् १-३४-१,
१-३८-२

६१ नादिनो लुग् वा
१-३८-२

६३ दध्यसिध-सक्थ्यक्षणो-
ऽन्तस्या-ऽन् २-१६-५

६४ अनाम् स्वरे नो ऽन्तः
१-३८-१

- ६५ स्वाच्छौ १-२१-१
 ६६ धुटां प्राक् १-३४-२
 ६८ घुटि २-२१-१
 ६९ अचः २-२१-१
 ७० ऋदुदितः १-४०-५
 ७२ अनडुहः सौ २-१७-१४
 ७३ पुंसोः पुमन्स् २-१७-१३
 ७४ ओत औः २-१६-८
 ७५ आ अम्-शसोऽता
 २-१६-८
 ७६ पथिन्-मथिन्- ऋभुक्षः
 सौ २-१७-५
 ७७ एः २-१७-६
 ७८ थो न्थ् २-१७-६
 ७९ इन् ङी-स्वरे लृक्
 २-१७-७
 ८० वीशनसो नश्चा-ऽऽम-
 न्ये सौ २-१७-१२
 ८१ उतोऽनडुच् चतुरो वः
 २-१७-१५
 ८२ वाः शेषे १-५०-२,
 २-१७-१६

- ८३ सख्युरितोऽशवैत्
 २-१६-३
 ८४ ऋदुशनस्-पुरुदंशो-
 ऽनेहसश्च से ङाः
 १-४९।, २-१६-२,
 २-१७-११
 ८५ नि दीर्वः १-४७-१
 ८६ न्स्-महतोः १-४६-६
 ८७ इन्-हन्-पूपा-ऽर्यम्णः
 शि-स्योः १-४७-८,
 २-१७-४, २-२१-६
 ८८ अपः २-१७-८
 ९० अश्वादेरत्वसः सौ
 १-४५-२, १-४८-१
 ९१ क्रशस्तुनस्तृच् पुंसि
 २-१६-७
 ९२ टादौ स्वरे वा २-१६-७
 ९३ स्त्रियाम् २-१६-७
 द्वितीयोऽध्यायः
 १ पादः नामपद
 १ त्रि-चतुरस्र तिस्र-चतस्र-
 स्यादौ १-५०-१

- २ ऋतो रः स्वरे ऽनि
१-५०-४
- ३ जराया जरस् वा
२-१७-१८
- ४ अपोऽद् मे २-१७-९
- ५ आ रायो व्यञ्जने
२-१६-९
- ६ युष्मदस्मदोः १-२६-१
- ७ टा-ङ्योसि यः १-२६-२
- ८ शेषे लुक् १-२६-३
- १० मन्तस्य युवावौ द्वयोः
१-२६-१
- ११ त्यमौ प्रत्ययोत्तरपदे
चैकमिन् १-२६-२,
*त-प-१
- १२ त्वमहंसिना प्राक् चाकः
१-२६-१
- १३ यूयं वयं जसा १-२६-२
- १४ तुभ्यं महांङ्या १-२६-३
- १५ तत्र मम ङसा १-२६-४
- १६ अमौ मः १-२६-१

- १७ शसो नः १-२६-२
- १८ अभ्यम् भ्यसः १-२६-३
- १९ ङसेश्वाद् १-२६-४
- २० आम आकम् १-२६-५
- २१ पदाद् युग्-विभक्त्यैक-
वाक्ये वस्-नसौ बहुत्वे
१-५१-२
- २२ द्वित्वे वाम् नौ १-५१-२
- २३ ङे-ङसा ते मे १-५१-२
- २४ अमा त्वा मा १-५१-२
- ३१ नित्यमन्वादेशे १-५१-३
- ३३ त्यदामेनदेतदो द्वितीया-
टौस्यवृत्त्यन्ते १-५१-४
- ३४ इदमः १-५१-४
- ३५ अद् व्यञ्जने १-३५-॥
- ३६ अनक् १-३५-॥
- ३७ टौस्यनः १-३५-॥
- ३८ अयमियं पुं-स्त्रियोः सौ
१-३५-॥
- ३९ दो मः स्यादौ १-३५-॥

- ४० किमः कस्तसादौ च
१-३५-१, ३-१६-V
- ४१ आ-द्वेः १-३५-१,
३-१६-V
- ४२ तः सौ सः १-३५-२
- ४३ अदसो दः सेस्तु डौ
१-३५-१
- ४५ मोऽवर्णस्य १-३५-१
- ४७ मादुवर्णोऽनु १-३५-१,
३-७-VIII
- ४८ प्रागिनात् १-३५-१
- ४९ बहुष्वेरीः १-३५-१
- ५० धातोरिवर्णोऽवर्णस्येयुव्-
स्वरे प्रत्यये २-४-२
- ५१ इणः २-२५-८
- ५२ संयोगात् २-१४-१७
- ५३ भ्रू-श्रोः २-७-६,
२-२०-१०
- ५४ स्त्रियाः २-१६-६
- ५५ वा-ऽम्-शसि २-१६-६
- ५६ योऽनेकस्वरस्य
२-१४-१५

- ५७ स्यादौ वः २-२०-६
- ५८ क्विच्-वृत्तेरसुधियस्तौ
२-२०-६
- ५९ दन्-पुन-वर्षा-कारैर्भुवः
२-२०-८
- ६२ ष-होः कः सि २-१०-९
- ६३ भ्वादे नामिनो दीर्घो
स्-वो व्यञ्जने २-३-५
- ६४ पदान्ते २-२१-७
- ६५ न यि तद्धिते त-प-२
- ६७ मो नो म्वोश्च २-२६-१V
३-५-॥
- ६८ संस्-ध्वंस्-क्वस्सनडुहो
दः २ १७-१७,
२-२६-२४
- ६९ ऋत्विज्-दिश्-दृश्-
स्पृश्-स्रज्-दधृषुणिहो
गः २-२१-९
- ७१ युजश्च-क्रुश्चो नो डः
२-२१-२
- ७२ सो रुः १-३-१
- ७४ अहः २-१७-२

- ७५ रो लुप्यरि २-१७-३
 ७६ धुटस्तृतीयः १।२५।१
 ७७ ग-ड-द-वा-देश्चतुर्था-
 न्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः
 स्थोश्च प्रत्यये
 २-१३-१४
 ७८ धागस्तथोश्च २-१५-६
 ७९ अधश्चतुर्थात् त-थो र्धः
 २-१०-२
 ८० र्-नाम्यन्तात् परोक्षा-
 ऽद्यतन्याशिषो धोटः
 २-२४-६
 ८१ हान्तस्थान् जीङ्भ्यां वा
 २-२४-७
 ८२ हो धुट्-पदान्ते
 २-१०-११
 ८३ भ्वादे दादे र्धः
 २-१३-१३
 ८४ मुह-द्रुह-स्नुह-स्निहो वा
 २-१९-१२
 ८५ नह-ऽहो र्ध-तौ
 २-१९-१२

- ८६ च-जः क-गम् १-४८-२
 ८७ यज-सृज-मृज-राज-
 आज-असृज-व्रश्च-परि-
 व्राजः शः षः २-१३-२
 ८८ संयोगस्यादौ स्को लृक्
 २-१३-१२
 ८९ पदस्य १-४०-६
 ९० रात् सः २-१३-१
 ९१ नाम्नो नोऽनहः
 १-४७-२
 ९२ ना-ऽऽमन्त्र्ये १-४७-५
 ९३ क्लीबे वा १-४७-६
 ९४ मा-ऽवर्णा-ऽन्तोपान्ता-
 ऽपश्चमवर्गान्मतो र्मो वः
 १-४६-९
 ९७ उदन्वानन्धौच त-प-३
 ९८ राजन्वान्सुराज्ञि ३-१६-१
 ९९ नोर्म्यादिभ्यः
 २-२२-१२
 १०० मास-निशासनस्य शसादौ
 लृग् वा २-१७-१९

१०१ दन्त-पाद-नासिका-
हृदया-ऽसृक्-ग्रूषोदक-
दोर्-यकृच्-शकृतो दत्-
पद् नस्-हृदसन्-ग्रूप-
न्नुदन-दोषन्-यकञ्-
शकन् वा २-१७-२०

१०२ य-स्वरे पादः पदणि-
क्य-घुटि त-प-४

१०३ उदच् उदीच्
२-२१-३, त-प-४

१०४ अच् च् प्राग् दीर्घश्च
२-२१-३, त-प-४

१०५ क्वस् उप् मतो च
२-२६-२३, त-प-४

१०६ श्वन्-युवन्-मघोनो ङी-
स्याद्यघुट्-स्वरे व उः
२-१७-१

१०७ लुगातोऽनापः २-२०-४

१०८ अनोऽस्य १-४७-३,
१-४७-१०

१०९ ई-ङौ वा १-४७-४

१११ न वमन्तसंयोगात्
१-४७-७

११२ हनो ह्नो घ्नः २-१३-९

११३ लुगस्या-ऽदेत्यपदे
१-४-१

११४ डित्यन्त्य-स्वरादेः
१-३६-२

११५ अ-वर्णदश्चोऽन्तो वा-
ऽतुरीढ्योः १-४०-८,
२-११-११

११६ इय-श्वः १-४०-८

११७ दिव औः सौ २-१७-१०
२ पादः अरक्, विभक्ति

१ क्रिया-हेतुः कारकम्

२ स्वतन्त्रः कर्ता १-२०-४

३ कर्तुं व्याप्यं कर्म
- १-२०-३, १-३०-१,
२-६-८, २-३६-४

४ वा-ऽकर्मणामणिक्-

कर्ता णौ २-३६-६

५ गति-बोधा-ऽऽहारार्थ-
शब्दकर्म-नित्याकर्मणाम्

अ-नी-खाद्यदि-द्वा-शब्दाय

क्रन्दाम् २-३६-५

८ ह-क्रो नैवा २-३६-७

२० अघेः शीङ्-स्था-ऽऽ-

सामाधारः २-१३-V

२४ साधकतमंकरणं १-२३-३

२५ कर्माभिप्रेयः साम्प्र-

दानम् १-२४-४

२६ स्पृहे व्यर्पाप्यं वा १-३४-३

२७ क्रुद्-द्रुहेर्ष्या-ऽसूयार्थै

र्यं प्रति कोपः १-३४-४

२८ नोपसर्गात् क्रुद्-द्रुहा

१-३४-५

२९ अपायेऽवधिरपादानम्

१-२५-६

३० क्रियाश्रयस्या-ऽऽधारो-

ऽधिकरणम् १-२६-६

३१ नम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ

१-१७-४

३२ आमन्त्र्ये १-२७-१

३३ गौणात् समया-निकषा

-हा-धिगन्तरा-ऽन्तरेणा

ऽति-येन-तेनैद्वितीया

१-३६-४

३४ द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः

३-१८-III

३५ सर्वोभयाभि-परिणातसा

त-प-५

३६ लक्षण-वीप्स्येत्यंभूते-

व्यभिना प. नि. ८

३७ भागिनि च प्रति-पर्य-

नुभिः प. नि. ९

४० कर्मणि १-२०-२

४१ क्रियाविशेषणात्

१-३६-३

४२ कालाऽध्वनो व्यर्पाप्तौ

२-११-IV, २-१३-IV

४४ हेतु-कर्तृ-करणेत्यंभूत-

लक्षणे १-२३-२,

१-२९-४, १-३०-५

४५ सद्वार्थे १-२३-४

४६ यद्-भेदैस्तद्वदाख्या

१-३८-३

- ४७ कृताद्यैः १-४२-५
 ५३ चतुर्थी १-२४-३
 ५४ तादर्थ्ये १-२४-५
 ५५ रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः
 प्रेयविकारोत्तमर्णेषु
 १-३४-६, २-२-V,
 २-३६-१२
 ६१ तुमोर्थे भाववचनात्
 ३-९-॥
 ६८ शक्तार्थ-वषड्-नमः
 स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः
 १-२४-६
 ६९ पञ्चम्यपादाने १-२५-५
 ७० आङ्ग-स्वधौ-२-३२-V
 ७१ पर्यपाभ्यां वज्ये
 २-३२-IV
 ७२ यतः प्रतिनिधि-प्रति-
 दाने प्रतिना १-२९-६
 ७५ प्रभृत्यन्यार्थ-दिग्शब्द-
 बहिरारादितरैः २-३२-VI
 ७७ गुणादस्त्रियां नवा
 १-२९-६

- ७८ आरादर्थैः २-१८-॥
 ८१ शेषे १-२६-४
 ८२ रि-रिष्ठात्-स्ताद्-
 अस्तात्-अस्-अतस्-
 आता त-प-६
 ८३ कर्मणि कृतः ३-७-१
 ८६ कर्त्तरि ३-९- V
 ८८ कृत्यस्य वा ३-७-X
 ८९ नोभयो ह्येतौ
 ९० तृन्-उदन्ता-ऽव्यय-
 क्वसा-ऽऽना-ऽतृश्-शतृ-
 ङि-णकच्-खलर्थ-स्य
 ३-८-१
 ९१ कयोरसदाधारे
 ३-७-६८ थी ७२
 ९२ वा क्लीवे प. नि. ४०
 ९३ अकमेरुकस्य ३-८-॥
 ९४ एष्यद्-ऋणेनः ३-९-१
 ९५ सप्तम्यधिकरणे १-२६-१
 ९९ व्याप्ये क्तेनः ३-१५-१
 १०६ यद्-भावो भाव-लक्षणम्
 १-४०-९

- १०८ षष्ठी वा-ऽनादरे
१-४०-१०
- १०९ सप्तमी चा-ऽविभागे
निर्धारणे १-४५-७
- १११ अधिकेन भूयसस्ते
प. नि. ३
- ११३ पृथग् नाना पञ्चमी च
- ११४ ऋते द्वितीया च
२-१८-॥
- ११५ विना ते तृतीया च
१-२५-७
- ११६ तुल्या-ऽर्थैस्तृतीया-
षष्ठ्यौ १-३८-४
- ११७ द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन
अनञ्चेः त-प-७
- १२० असत्त्वा-ऽऽशदार्थात् टा-
ङसि-ङ्यम् २-१८-॥
- १२४ गुरावेकश्च १-३२-४
३ पादः षत्व-लृत्व
६ प्रत्यये त-प-८

- ७ रोः काम्ये त-प-८
- ८ नामिनः तयोः षः
त-प-९
- ९ निर्दुर्-बहिराविप्-
प्रादुश्-चतुराम् २-८-॥
- १३ समासेऽसमस्तस्य
३-७-३६
- १४ भ्रातृष्-पुत्र-कस्कादयः
३-७-३६
- १५ नाम्यन्तस्था-कवर्गात्
पदान्तः कृतस्य सः
शिङ्-ना-ऽन्तरेऽपि
१-२६-३, १-४८-३
- २० नि-नद्याः स्नातेः
कौशले प. नि. २७
- ३४ ह्रस्वाद् नाम्नः ति-
त-प-१०
- ३७ णि-स्तोरेवास्वद-स्विद-
-सहः षणि प-नि-१५
- ३९ उपसर्गात् सुग्-सुव-स्तु-
स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे *प-प-१

- ४० स्था-सेनि-सेध-सिच-
सञ्जांद्रित्वेऽपि ष-प-१
४२ अवाच् चाश्रयोर्जावि-
दूरे प. नि. २३
४६ परि-निवेः सेवः ष-प-२
५८ प्रादुरूपसर्गाद् य-स्वरे-
ऽस्तेः ष-प-३
६३ र-पृ-वर्णान्नो ण एक-
पदे ऽनन्त्यस्या-ऽल-
च-ट-त-वर्ग-श-सान्तरे
१-२१-२
६६ निष्प्राग्रेऽन्तः खदिर-
काश्याम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-
पीयुक्षाभ्यो वनस्य
प. नि. ७
९५ नृते र्यङि प. नि. २३
९६ क्षुभ्नादीनाम् २-९-६
९९ ऋर-लृलं कृपोऽकृपीटा
-ऽऽदिष्टु २-२-३
१०० उपसर्गस्या-यौ २-१-१२
१०१ ग्रोर्यङि ३-४-॥
१०२ नवा स्वरे ३-४-IV

४ पादः स्त्रीप्रत्यय

- १ स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्ङीः
१-४७-९, १-४९-४
२ अ-धातूदितः १-४०-७
३ अञ्चः २-२१-५
१४ मनः १-४७-९
१८ आत् १-२८-४, १-३६-१
१९ गौरादिभ्योमुख्यान् ङीः
२० अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-
टिताम् २-२१-IV, '
३-११-॥
२१ वयस्यनन्त्ये ण-नि-५१
२२ द्विगोः समाहारात्
२-३३-VII
३५ स्वरादुतो गुणादखरोः
१-३९-२
३८ असह-नञ्-विद्यमानपूर्व-
पदात् स्वाङ्गादक्रोडादि-
भ्यः प. नि. ४
३९ नासिकोदरोष्ठ-जङ्घा-
दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्र-
कण्ठात् प. नि. प.

- ४० नख-मुखादनाम्नि
प. नि. ६
- ५४ जातेरयान्त-नित्यस्त्री-
शूद्रात् २-१२-॥
- ६७ यजो डायन् च वा
३-११-॥
- ७५ उपमान-सहित-संहित-
सह-सफ-वाम-लक्ष्मणाद्
उरोः २-३१-८
- ८६ अस्य ड्याम् लृक्
२-१२-॥, ३-११-॥
- ८७ मत्स्यस्य यः ३-११-॥
- ८८ व्यञ्जनात् तद्धितस्य
३-११-॥
- ९२ तद्धित-य-स्वरेऽनाति
त-प-११
- ९६ गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशि
समासेयो-बहुव्रीहौ
२-३१-९
- ९७ क्लीबे २-२०-५
- १०४ ड्यादीदूतः के त-प-१२
- १०५ न कचि त-प-१३

- १०६ नवा-ऽऽपः २-३१-१०,
त-प-१४
- १०७ इच् चा-ऽपुंसोऽनि-
त्क्याप्परे २-३१-१०
- १११ अस्या-ऽयत्-तत्-क्षिप-
काऽऽदीनाम् २-५-१
- तृतीयोऽध्यायः
१ पादः सभास
- १ धातोः पूजार्थस्वति-
गतार्थाधिप्रति-वर्जः
ग्रादिरुपसर्गः ग्राक् च
१-२९-१
- २ ऊर्याद्यनुकरण-च्चि-
डाचश्च गतिः २-३३-१
- ४ भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलं-
सदसत् २-३३-१
- ९ तिरोऽन्द्धौ २-३३-१
- १८ नाम नाम्नैकाध्वे
समासो बहुलम् १-४३-१
- १९ सुज्ज्वार्थे संख्या संख्येये
संख्यया बहुव्रीहिः
२-३१-१

- २० आसन्नादूराधिकाध्य-
र्द्धादिपूरणं द्वितीया-
ऽऽद्यन्यार्थे २-३१-२
- २१ अव्ययम् २-३१-३
- २२ एकार्थं चानेकं च
१-४४-१, २-३१-४
- २३ उष्ट्रमुखादयः १-४४-२,
२-३१-५
- २४ सहस्तेन १-४४-३,
२-३१-६
- २५ दिशो रूढ्या-ऽन्तराले
२-३१-७
- २६ तत्रादाय मिथस्तेन
ग्रहत्येति सरूपेण युद्धे-
ऽव्ययीभावः २-३२-१
- ३० पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः
पष्ठ्या वा २-३२-२
- ३१ यावदियत्वे २-३२-३
- ३२ पर्यपाङ्ग-बहिरच् पञ्चम्या
२-३२-४
- ३३ लक्षणेना-ऽभि-प्रत्या-
ऽऽभिमुख्ये २-३२-५

- ३४ दैर्घ्येऽनुः २-३२-६
- ३५ समीपे २-३२-७
- ३९ विभक्ति-समीप-समृद्धि-
व्यूढ्यर्थाभा वा-ऽत्यया-
ऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-
ख्याति-युगापत्-सदृक्-
संपत्-साकल्या-ऽन्तेऽव्य-
यम् १-४४-५, २-३२-८
- ४० योग्यता-वीप्सार्था-
ऽनतिवृत्ति-सादृश्ये
२-३२-९
- ४१ यथा-ऽथा २-३२-१०
- ४२ गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः
१-४-३, २-३३-२
- ४३ दुर्निन्दा-कृच्छ्रे २-३३-२
- ४४ सुपूजायाम् २-३३-४
- ४६ आङ् अल्पे २-३३-५
- ४७ प्रात्यय-परि-निरादयो
गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-
क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः
२-३३-६
- ४९ ङस्युक्तकृता २-३३-७,
३-७-VI

५० तृतीयोक्तं वा ३-१०-IV

५१ नञ् १-४३-५, २-३३-८

५२ पूर्वाऽपरा-ऽधरोत्तरम-
भिन्नेनाशिना २-३३-९

५३ सायाह्लादयः २-३३-१०

५४ समंशेर्द्ध नवा २-३३-११

५७ कालो द्विगौ च मेयैः
२-३३-१२

६१ व्याप्तौ २-३३-१३

६२ श्रितादिभिः २-३३-१३

६५ तृतीया तत्कृतैः
२-३३-१४

६७ ऊनार्थ-पूर्वाद्यैः
२-३३-१४

६८ कारकं कृता २-३३-१४

६९ न विंशत्यादिनैकोऽच्
चान्तः प. नि. १

७० चतुर्थी प्रकृत्या
२-३३-१५

७१ हितादिभिः २-३३-१५

७२ तदर्थाऽर्थेन २-३३-१५

७३ पञ्चमी भयाद्यैः
२-३३-१६

७४ परःशतादिः २-३३-१६

७६ षष्ठ्ययत्नाच् शेपे
१-४३-४, २-३३-१७

७७ कृति २-३३-१७

७८ याजकादिभिः "

८८ सप्तमी शौण्डाद्यैः
२-३३-१८

८९ सिंहाद्यैः पूजायाम्
२-३३-१८

९० काकाद्यैःक्षेपे २-३३-१८

९६ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं
कर्मधारयश्च १-४३-८,
२-३३-१९

९७ पूर्वकालैक-सर्व-जरत्
पुराण-नव-केवलम्
२-३३-१९

९८ दिगधिकं संज्ञा-तद्धितो-
त्तरपदे त. प. १५

९९ संख्या समाहारे द्विगुश्चा
नाम्न्यम् २-३३-२०,
त. प. १६

१०१ उपमानं सामान्यैः
२-३३-२१

- ११० किं क्षेपे २-३३-१९
 १०२ उपमेयं व्याघ्राद्यैः
 साम्या-लुक्तौ २-३३-२२
 ११६ मयूर-व्यंशकेत्यादयः
 २-३३-२३
 ११७ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ
 १-४३-२, २-३४-१
 ११९ स्यादावसंख्येयः २-३४-५
 १२१ भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-
 दुहितृभिः २-३४-६
 १२२ पिता मात्रा वा २-३४-७
 १३४ सेनाङ्ग-क्षुद्र-जन्तूनाम्
 २-३४-२
 १३७ प्राणि-तूर्याङ्गाणाम्
 २-३४-३
 १४१ नित्यवैरस्य २-३४-४
 १४८ प्रथमोक्तं प्राक् २-३२-॥
 २ पादः सभासविधि
 २ अमव्ययीभावस्या-ऽतो-
 ऽपञ्चम्याः १-४४-६
 ६ अनतो लृप् २-३२-१

- ७ अव्ययस्य १-१६-२
 ८ ऐकार्थ्ये १-४३-१,
 त. प. १७
 २४ कालात् तन-तर-तम-काले
 २-१३-३३ त. प. १८
 ३७ ऋतां विद्या-योनि
 संबन्धे २-३४-॥
 ४० पुत्रे २-३४-॥
 ४१ वेद-सहश्रुता-ऽवायु-
 देवतानाम् २-३४-॥
 ४७ मातर-पितरं वा २-३४-७
 ४९ परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्ये-
 कार्थेऽनूङ् २-३१-११
 ५० क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते
 त. प. १९
 ५१ जातिश्च णि-तद्धितय-
 स्वरे त. प. २०
 ५७ पुंवत्कर्मधारये २-३३-॥
 ५८ रिति त. प. २१
 ६१ सर्वादयोऽस्यादौ
 २-३१-१२
 ७० जातीयैकार्थेऽच्चेः
 २-३४-॥

- ७२ इच्यस्वरे दीर्घ आच् च
२ ३२-VII, ३-९-III
- ८२ बलच्यपित्रादेः ३-१६-III
- ८६ वञि उपसर्गस्यबहुलम्
३-९-III
- ९१ एकादश-षोडश-षोडत्-
षोढा-षड्ढा २-२३-1
- ९२ द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोष्टाः
प्राक् शताद् अनशीति-
बहुव्रीहौ २-२३-१
- ९३ चत्वारिंशदादौ वा
२-२३-२
- ९४ हृदयस्य हृद् लास-
लेखाण्ये त. प. २२
- ९६ हिम-हति-काशि-ये पत्
त. प. २३
- ९९ नस् नासिकायाः तस्-
क्षुद्रे त. प. २४
- १०० येऽवर्णे त. प. २४
- १०१ शिरसः शीर्षन्
त. प. २५
- १०२ केशे वा त. प. २५

- १०३ शीर्षः स्वरे तद्धिते
त. प. २५
- १११ खित्यनव्यया-ऽरुषो
मोन्तो ह्रस्वश्च ३-७-VII
- १२१ ईय-कारके त. प. २६
- १२४ तिरसस्तिर्यति २-२१-४
- १२५ नवत् १-४३-६
- १२९ अन् स्वरे १-४३-७
- १३० कोः कत् तत्पुरुषे
२-३३-1
- १३४ काऽक्ष-पथोः २-३३-11
- १३५ पुरुषे वा २-३३-111
- १३६ अल्पे २-३३-VI
- १३७ का-कवौ वोष्णे
२-३३-V
- १४० तुमश्च मनः कामे
२-३१-१३
- १४३ सहस्य सोऽन्यार्थे
१-४४-४
- १४९ समानस्य धर्मादिषु
२-३१-१४
- १५१ दृक्-दृश-दृक्षे २-२१-१०.
३-७-VIII

१५२ अन्य-त्यदादेराः

२-२१-१०, ३-७-VIII

१५३ इदम्-किमीत्-की

२-२१-१०, ३-७-VIII

१५४ अनञः क्त्वो यप्

१-३३-३

३ पादः परस्मै-आत्मने प६

१ वृद्धिरा-रैदौत् १-१३-२

२ गुणोऽरेदौत् १-७-२

३ क्रियार्थो धातुः

१-२-१, ३-१-१

४ न प्रादिरप्रत्ययः

१-३१-२

५ अवौ दा-धौ दा

२-१५-४

६ वर्तमाना-तिव् तस् अन्ति

सिव् थस् थ

मिव् वस् मस् ए वहे महे

से आथे ध्वे

ते आते अन्ते १-१-१,

१-१५-१, २-१-१

७ सप्तमी-यात् याताम् युस्

यास् यातम् यात याम्

याव याम ईत ईयाताम्

इरन् ईथास् ईयाथाम्

ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि

१-४१-१, २-१-III

८ पञ्चमी-तुव् ताम् अन्तु

हि तम् त आनिव्

आवव आमव् ताम्

आताम् अन्ताम् स्व

आथाम् ध्वम् ऐव्

आवहैव् आमहैव्

१-४२-१, २-१-IV

९ ह्यस्तनी-दिव् ताम् अन्

सिव् तम् त अम् व

म त आताम् अन्त

थास् आथाम् ध्वम्

इ वहि महि १-३१-१,

१-३२-१, २-१-II

१० एताः शितः २-१-१

११ अद्यतनी-दि ताम् अन्

सि तम् त अम् व म

त आताम् अन्त थास्
आथाम् ध्वम् इ वहि
महि २-२७-१

१२ परोक्षा-ण् अतुस् उस्
थव् अथुस् अ णव् व म
ए आते इरे से आथेध्वे
ए वहे महे २-२४-१

१३ आशीः-क्यात् क्यास्ताम्
क्यासुस् क्यास् क्या-
स्तम् क्यास्त क्यासम्
क्यास्व क्यास्म सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्
सीष्ठास् सीयास्थाम्
सीध्वम् सीय सीवहि
सीमहि २-३०-१

१४ श्वस्तनी-ता तारौ तारस्
तासि तास्थस् तास्थ
तास्मि तास्वस् तास्मस्
ता तारौ तारस् तासे
तासाथे ताध्वे ताहे
तास्वहे तास्महे २-१८-१

१५ भविष्यन्ती स्यति
स्यातस् स्यन्ति स्यसि
स्यथस् स्यथ स्यामि
स्यावस् स्यमस् स्यते
स्येते स्यन्ते स्यसे
स्येथे स्यध्वे स्ये
स्यावहे स्यामहे २-१८-॥

१६ क्रियातिपत्ति-स्यत्स्यताम्
स्यन् स्यस् स्यतम्
स्यत स्यम् स्याव
स्याम स्यत स्येताम्
स्यन्त स्यथास् स्येथाम्
स्यध्वम् स्ये स्यावहि
स्यामहि २-१८-॥

१७ त्रीणि त्रीण्यन्य-युष्मद्
स्मदि १-२७-२, २-१-१

१८ एक-द्वि-बहुषु २-१-१

१९ नवाद्यानि शतृ-क्वस् च
परस्मैपदम् १-४०-१,
२-१-१, २-२६-१९

२० पराणिकानानशौ चा-

- १८४ अत्मनेपदम् १-४०-१,
 २-१-१, २-२६-१९
 २१ तत् साप्या-ऽनाप्यात्
 कर्म-भावे कृत्य-क्त-
 खलर्थाश्च १-३०-२,
 १, ३३-५, १-३३-६,
 १-४५-४, ३-७-३,
 ३-७-६९, ३-९-४१
 २२ इ-ङितः कर्तरि १-१५-१,
 ३-४-४
 २४ निविशः २-४-॥
 २५ उपसर्गादस्योहो वा
 २-२९-१
 २७ परि-व्यवात् क्रियः
 २-९-७
 २८ परा-वे जैः
 १-२९-३, २-१-९
 ३७ भुनजोऽत्राणे २-१०-१
 ४१ शदेः शिति २-२-४
 ४२ म्रियतेरधन्याशिपि च
 २-४-४, २-२८-४
 ४३ क्यङ्पोनवा ३-६-१३

- ४४ द्युद्भ्योऽद्यतन्याम्
 २-२९-॥
 ४५ वृद्भ्यः स्य-सनीः
 २-१९-७
 ४६ कृपः श्वस्तन्याम्
 २-१९-९
 ४७ क्रमोऽनुपसर्गात् २-२-५
 ४८ वृत्ति-सर्ग-तायने २-२-६
 ५१ प्रोपादारम्भे २-२-७
 ५२ आङो ज्योतिरुद्गमे
 २-२-८
 ५९ यमः स्वीकारे २-२८-७
 ६३ सं-वि-प्रावात् १-२९-३
 २-१-१०
 ६४ नु-प्रच्छः २-४-१
 ६८ निह्वे ज्ञः २-९-९
 ६९ सम्-प्रतेरस्मृतौ २-९-९
 ७१ श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः
 प. नि. १५
 ७२ स्मृ-दृशः २-३५-१५
 ७५ आमः कृगः २-२६-१ः
 ८३ उपात् स्थः २-२८-॥

८४ समो गमृच्छि-प्रच्छि
श्रु-वित्-स्वरत्यर्ति-दृशः

२-१-४

८६ आङो यम-हनःस्वेऽङ्गेच
२-२-॥१॥, २-१३-॥

९५ ई-गितः १-१५-३

९६ ज्ञोऽनुपसर्गाद् २-९-८

१०० शेषात् परस्मै १-२-१

१०५ व्याङ्-परे रमः

१-२९-३, २-१-११

३ पादः धातुना प्रत्यया

१ गुप्तौ-धूप-विच्छि-पणि-
पनेरायः २-२-१, ३-२-१

२ कमे णिङ् २-५-६,
३-२-२

३ ऋतेः ङीचः ३-२-३

४ अशवि ते वा ३-२-४

५ गुप्तिजो गर्हाक्षान्तौ
सन् ३-२-५

६ कितः संशय-प्रतिकारे
३-२-६

७ शान्-दान्-मान्-बधाद्
निशाना-ऽऽर्जव-विचार-
वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ३-२-७

८ धातोः कण्डवादे र्यक्
३-३-१

९ व्यञ्जनादेरेकस्वरात्
भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये यङ् वा
३-४-१

१० अट्यर्ति-सूत्रि-मूत्रि-सूच्य
-ऽशृणौः ३-४-५

११ गत्यर्थात् कुटिले ३-४-६

१२ गृ-लुप-सद-चर-जप-
जभ-दश-दहो गर्हे
३-४-७

१३ न गृणा-शुभ-रुचः
प. नि. २१

१४ बहुलं लुप् ३-५-१

१७ चुरादिभ्यो णिच्
१-११-१, २-५-१

१८ युजादेर्नवा २-५-५

२० प्रयोक्तृ-व्यापारे णिग्
२-३६-१

- २१ तुमर्हादिच्छायां सन्
अतत्सनः २-३५-१
- २२ द्वितीयायाः काम्यः
३-६-१
- २३ अ-मा-ऽव्ययात् क्यन् च
३-६-२
- २४ आधाराच् चोपमानाद्
आचारे ३-६-४
- २५ कर्तुः क्विप् गल्भ-
क्लीव-होडात् तु ङित्
३-६-५
- २६ क्यङ् ३-६-६
- २७ सो वा लुक् च ३-६-८
- २८ ओजो-ऽप्सरसः ३-६-९
- २९ च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः
३-६-१२
- ३० डाच्-लोहितादिभ्यः पित्
३-६-१३
- ३१ कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-
गंहनाय पापे क्रमणे
३-६-१५

- ३२ रोमन्थाद् व्याप्याद्
उच्चर्वणे ३-६-१६
- ३३ फेनोष्म-वाष्प-धूमाद्
उद्धमने ३-६-१७
- ३४ सुखादेरनुभवे ३-६-१८
- ३५ शब्दादेः कृतौ वा
३-६-१९
- ३६ तपसः क्यन् ३-६-१९
- ३७ नमो-वरिवश्-चित्रङ्गोऽच
-सेवा-ऽऽश्चर्ये ३-६-२०
- ३८ अङ्गाद् निरसने णिङ्
३-६-२१
- ३९ पुच्छात् उत्-परि-व्यसने
३-६-२२
- ४० भाण्डात् समाचितौ
३-६-२३
- ४१ चीवरात् परिधानाऽर्जने
३-६-२४
- ४२ णिज् वडुलं नाम्नः
कृगादिषु ३-६-२५
- ४३ व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः
३-६-२६

४४ सत्या-ऽर्थ-वेदस्याः

३-६-२७

४६ धातोरनेकस्वराद् आम्
परोक्षायाः कृ-भ्वस्ति चा-
ऽनु तदन्तम् २-२६-११

४७ दया-ऽया-ऽऽस् कासः

२-२६-१३

४८ गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः

२-२६-१४

४९ जाग्रुष-समिन्धेर्नवा

२-२६-१५

५० भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत्

२-२६-१७

५१ वेत्तेः कित् २-२-१८

५२ पञ्चम्याः कृग् २-१३-६

५३ सिजघतन्याम् २-२७-२

५४ स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो

वा २-२८-१६, २-२९-७

५५ ह-शिटो नाम्युपान्त्याद्

अदृशोऽनिटः सक्

२-२८-१४

५८ णि-श्रि-द्रु-सु-कमः कर्तरि

ङः २-२९-९, २-३६-IX

५९ दृधे-श्वे वा २-२९-९

६० शास्त्यस्र-वक्ति-ख्यातेरङ्

२-२९-६

६१ सत्यर्ते वा २-२९-६

६२ ह्या-लिप्-सिचः २-२९-६

६३ वात्मने २-२९-६

६४ लृदिद्-द्युतादि-पुण्यादेः

परस्मै २-२९-६

६५ ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-मुचू-

म्लुचू-गुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चू-

-ज्रो वा २-२९-६

६६ जिच् ते पदस्त-लुक च

२-२८-१०

६७ दीप-जन-बुधि-तायि-

प्यायो वा २-२७-१०

६८ भाव-कर्मणोः २-२७-११

६९ स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः

स्य-सिजाशीः-श्वस्तन्यां

जिङ् वा २-१९-१८

७० क्यः शिति

१-३०-३, २-१-८

७१ कर्तर्यनङ्गयः शब्

१-२-२, २-१-२

७२ दिवादेः इयः १-९-१

२-३-१

७३ भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-

क्लम-त्रसि-त्रुटि-लपि-

यसि-संयसे वा २-३-४

७५ स्वादेः श्रुः २-७-१

७६ वाऽक्षः २-७-७

७७ तक्षः स्वार्थे वा २-७-७

७९ क्रयादेः २-९-१

८० व्यञ्जनात् श्रा-हेरानः

२-९-४

८१ तुदादेः शः १-१०-१,

२-४-१

८२ रुधां स्वरात् श्रो न

लुल् च् २-१०-१

८३ कृग्-तनादेरुः २-८-१

८५ तपेस् तपः कर्मकात्

२।१८-

चतुर्थोऽध्यायः १ पादः

८६ एकधातौ कर्मक्रियैका-

ऽकर्मक्रिये प. नि. १६

चतुर्थोऽध्यायः

१ पादः द्विरुक्तिः, धृत

१ द्वि धातुः परोक्षा-डे

प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः

२-२४-१, २-२९-८

२ आद्योऽंश एकस्वरः

२-२६-१६

३ सन्-यङ्श्च २-३५-२,

३-४-२

४ स्वरादे द्वितीयः २-३५-३

६ अयि रः प. नि. १२

१२ हवः शिति २-१४-१

१३ चराचर-चलाचल-पता-

पत-वदावद-धनाधन-

पाट्टपटं वा प. नि- २६

१६ ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न

च द्विः सि सनि

२-३५-१४

१७ ऋध ईत् २-३५-१४

- १८ दम्भोधिप्-धीप्
२-३५-१४
- १९ अव्याप्यस्य मुचे मोंग्
वा २-३५-१४
- २० मि-मी-मा-दामित्स्वरस्य
२-३५-१४
- २१ रभ-लभ-शक-पत-पदामिः
२-३५-१४
- २३ अवित्परोक्षा-सेद्-थवोरेः
२-२६-१
- २४ अनादेशादेरेकव्यञ्जन-
मध्येऽतः २-२६-१
- २५ तृ-त्रप-फल-भजाम्
२-२६-१
- २६ जृ-भ्रम-वम-त्रस-फण-
स्यम-स्वन-राज-भ्राज-
भ्रास-भ्लाशोवा २-२६-१
- २७ वा श्रन्थ-ग्रन्थो न
लुक् च २-२६-१
- ३० न शस-दद-वादि-
गुणिनः २-२६-२
- ३१ हौ दः २-१५-५

- ३३ डेपिबः पीप्य २-३६-११
- ३४ अडे हि-हनो हो घः
पूर्वात् २-२५-३
- ३५ जे गिः सन्-परोक्षयोः
२-२५-५
- ३६ चेः किं वा २-२५-५
- ३७ पूर्वस्या-ऽस्वे स्वरै
योरियुव् २-१५-२
- ३८ ऋतोऽत् २-२४-५
- ३९ ह्रस्वः २-१४-७
- ४० ग-हो र्जः २-१४-२
- ४२ द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ
२-१४-१३
- ४४ व्यञ्जनस्या-ऽनादे लृक्
२-१४-१६
- ४५ अघोषेऽशिष्टः २-२४-५
- ४६ क-ङ-श्च-ञ् २-२४-५
- ४८ आ-गुणावन्यादेः ३-४-३
- ५० वञ्च-संस-ध्वंस-भ्रंश-
कस-पत-पद-स्कन्दोऽ-
न्तो नीः ३-४-८

- ५१ मुरतोऽनुनासिकस्य
३-४-९
- ५२ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-
पशः ३-४-१०
- ५३ चर-फलाम् ३-४-११
- ५४ तिचोपान्त्याऽतोऽनोदुः
३-४-११
- ५५ ऋमतां रीः ३-४-१२
- ५६ रि-रौ च लुपि ३ ५-३
- ५७ निजां शित्येत् २-१५-८
- ५८ पृ-ऋ-भृ-मा-हाङ्गमिः
२-१५-१
- ५९ सन्यस्य २-३५-९
- ६० ओर्जा-ऽन्तस्था-पवर्गे-
ऽवर्गे २-३५-१०,
२-३६-VI
- ६३ असमानलोपे सन्वल्
लघुनि ङे २-३६-VI
- ६४ लघो दीर्घोऽस्वरादेः
२-३६-११
- ६५ स्मृ-हृ-त्वर-प्रथ-म्रद-स्त्व-
स्पर्शोरः २-३६-११

- ६६ वा वेष्ट-पेष्टः २-३६-११
- ६७ ई च गणः २-३६-११
- ६८ अस्यादेराः परोक्षायाम्
२-२५-१
- ६९ अना-ऽऽतो नश्चान्तः
ऋदाद्यशौ-संयोगस्य
२-२५-१
- ७० भू-स्वपोरदूतौ २-२५-१
- ७१ ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि
व्यथेरिः २-२६ ४
- ७२ यजादि-वञ्च-वचःसस्वरा-
ऽन्तस्था खृत् २-२६-३
- ७३ न वयो य् २-२६-७
- ७४ वेरयः २-२६-८
- ७५ अविति वा २-२६-८
- ७९ यजादि-वचेः किति
२-६-५
- ८० स्वपे र्यङ्-ङे च २-१२-९,
२-३६-११, प. नि. १८
- ८१ ज्या-व्यधेः किङ्किति
२-३-७

- ८२ व्यचोऽनसि २-२६-१
 ८३ वशेरयङि २-१३-१०
 ८४ ग्रह-व्रश्च-अस्ज-प्रच्छः
 २-४-५
 ८५ व्ये-स्यमोर्यङि
 प. नि. १९
 ८७ द्वित्वे हः २-२६-९,
 २-३६-११
 ८८ णौ ङ-सनि २-३६-११
 ८९ श्वे वा २-३६-११
 ९० वा परोक्षा-यङि
 २-२६.१०, प.नि. २०
 १०२ खृत्सकृत् २-६-५
 १०३ दीर्घमवोऽन्त्यम् २-६-६
 १०४ स्वर-हन्-गमोः सनि
 धुटि २-३५-७
 १०५ तनो वा २-३५-७
 १०७ अहन् पञ्चमस्य क्वि-
 ङिति २-११-॥
 ३-५-१
 १०८ अनुनासिके च च्छ-वः
 शृट् २-१९-१७

- १११ क्तेऽनिटः च-जोः क-
 गौ धिति ३-७-॥
 ११५ ध्यण्यावश्के ३-७-॥
 ११९ वचोऽशब्द-नाम्नि
 ३-७-IV
 २ पादः धातु प्रत्यय विधि
 १ आत् सन्ध्यक्षरस्य
 २-१-१४
 २ न शिति २-१-१५
 ३ व्यस्यव्-णवि २-२६-५
 १० णौ क्री-जीङः २-३६-२
 १४ रुहः पः २-३६-२
 १७ पातेः २-३६-२
 १८ धूग्-प्रीगोर्नः २-५-३
 २० पा-शा-छा-सा-वे-व्या
 हो यः २-३६-२
 २१ अर्ति-री-ब्ली-ह्री कनूयि
 क्षमायातां पुः २-३६-२
 २४ घटादे ह्रस्वो दीर्घस्तु
 वा जि-णम्-परे २-३६-२
 २५ कगे-वनू-जनै-जूष्-वनस्-
 रञ्जः २-३६-२

- २६ अमोऽकर्म्यमि-चमः
२-२६-२
- ३० मारण-तोषण-निशाने
ज्ञश्च २-३५-१४
- ३५ उपान्त्यस्या-ऽसमान-
लोपि-शास्वृदितो हे
२-३६-११
- ३६ भ्राज-भास-भाष-दीप-
पीड-जीव-मील-कण-रण-
वण-भण-श्रण द्वे-हेठ लुट्-
लुप-लपां नवा २-३६-११
- ३७ ऋद् ऋवर्णस्य २-३६-११
- ३८ जिघ्रतेरिः २-३६-११
- ३९ तिष्ठतेः २-३६-११
- ४० ऊद् दुषो णौ २-३६-VIII
- ४२ गोहः स्वरे २-२-२
- ४३ भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः
२-२५-२
- ४४ गम-हन-जन-खन-घसः
स्वरेऽनङि विङिति लुक्
२-१३-८, २-२५-६
- ४५ नो व्यञ्जनस्या-ऽनुदितः
२-३-८

- ४६ अञ्चोऽनर्चायास् २-२१-१
- ४९ दंश-सञ्जः शवि २-२-॥
- ५० अकट-घनोश्च रञ्जेः
२-२-॥
- ५१ णौ मृगरमणे २-३६-१
- ५५ यमि-रमि-नमि-गमि-
हनि-मनि-घनति-तनादे
धुटि विङिति २-१३-७
- ६० आः खनि-सनि-जनः
२-६-३
- ६१ सनि प. नि. १४
- ६२ ये नवा २-६-३
- ६८ ऋ-त्यादेरेपां तो नोऽग्रः
२-९-११
- ६९ र-दादमूर्च्छ-मदः-क्तयो
र्दस्य च २-३-१०
- ७० स्रयत्याद्योदितः २-३-९,
२-१४-१९, नि. प. १९
- ७१ व्यञ्जनान्तस्थातोऽ
ख्या-ध्यः २-३-११
- ७४ क्षेः क्षी चा-ऽध्यर्थे
२-१४-१

हु-धुटो हे धिः

२-१०-४, २-१४-५

शाससू-हनः शाध्येधि-
जहि २-१२-७

अतः प्रत्ययाल् लुक्

१-४२-१, २-१-५

असंयोगादोः २-७-४

वस्यविति वा २-७-३

कृगो यि च २-८-४

अतः शित्युत् २-८-३

श्वा-ऽस्त्यो लुक्

२-१०-३, २-१३-१५

वा द्विपातो ऽनःपुस्

२-११-१

सिज्-विदोऽभुवः

२-१३-४, २-२७-४

द्व्युक्त-अक्षपञ्चतः

२-१२-३, २-१४-६

अन्तो नो लुक् २-१२-३,

२-१२-८, २-१४-३

शौ वा २-१२-८

श्वा-ऽस्तः २-९-३,

२-१२-४, २-१४-८,

९७ षामी व्यञ्जनेऽदः

२-९-२, २-१४-९

९८ इ दर्शिद्रः २-१२-४

९९ भियो नवा २-१४-१४

१०० हाकः २-१४-१०

१०१ आ च हौ २-१४-१२

१०२ यि लुक् २-१४-११

१०३ ओतः श्ये २-३-२

१०४ जा ज्ञा-जनोऽत्यादौ

१-२७-१, २-९-१ नि.प-१

१०५ प्वादे ह्रस्वः २-९-५

१०६ गमिषद्-यमः छः

१-१४-१ २-२-१४

१०८ श्रौति-कृबु-धिवु-पा-घ्रा

ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-

दृश्यति-शद-सदः शृ-कृ-

धि-पिव-जिघ्र-धमतिष्ठ-

मन-यच्छ-पश्यच्छ-शीय-

सीदम् १-१४-१ २-२-१४

१०९ क्रमो दीर्घः परस्मै

२-२-९

११० प्लिव-कलम्वाचमः

२-२-१०

१११ शम-सप्तकस्य इये

१-१४-१, २-३-३

११२ मव्यस्याः १-२-३

११४ अनतोऽन्तोऽदात्मने

२-७-५

११५ शीडो रत् २-११-९

११७ तिवां णवः परस्मै

२-१३-५

११८ ब्रूगः पञ्चानां पञ्चा-

ऽऽहश्च २-११-६

११९ आशिपि तु-ह्योस्तातङ्

१-४२-३

१२० आतोण्व औः २-२५-१०

१२१ आतामाते आथामाथे

आदिः १-४२-१, २-१-३

१२२ यः सप्तम्याः १-४१-१.

२-१-४

१२३ याम्युसोरियमियुसौ

१-४१-१, २-१-४

चतुर्थोऽध्यायः ३ पादः

३ पादः गुण-वृद्धि, कित-कित

१ नामिनो गुणोऽकिङ्कति

१-८-१, २-१-७

२ उ-श्चोः २-७-२, २-८-२

३ पुस्पो २-१२-५,

२-३६-॥

४ लघोरूपान्त्यस्य १-७-१,

१-१२-१ २-१-७

६ जागुः किति

२-१२-१०

७ ऋवर्ण-दशोऽङि

२-२९-५

८ स्कृच्छृतोऽकि परोक्षा-

याम् २-२५-१२

९ संयोगाद् ऋदर्तेः

२-२५-१२

१० क्य-यडा-शीर्षे २-६-४,

२-३०-३, ३-४-१

१२ भवतेः सिञ्जुपि

२-२९-२

१३ सूतेः पञ्चम्याम्

२-११-७

- १४ द्रव्यतोषान्त्यस्य श्रिति
स्वरे २-१५-९
- १५ द्विणोः अ-ध्रिति व्यौ
२-११-१०, २-१४-४
- १७ कुटादे ङिद्वद् अङ्गित्
२-२५-१४
- १९ वोर्णोः २-२६-॥
- २० शिदवित् २-१-६
- २१ इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा
किद्वत् २-२४-२
- २२ स्वञ्जे नवा २-४४-२
- २३ ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः
क्त्वा ३-१०-५
- २४ ऋत्तृष-मृष-कृश-वञ्च-
लुञ्च-थ-कः सेट् ३-१०-६
- २५ वौ व्यञ्जनादेः सन्-
चा-ऽय्वः ३-१०-७
- २७ न ङीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि
क्षिदि-स्विदि-मिदः
३-७-७७
- २९ क्त्वा २-३६-। १३-१०-४

- ३२ रुद्-विद-मुष-ग्रह-स्वप
प्रच्छः सन् च २-३५-४
- ३३ नामिनोऽनिट् २-३५-५
- ३४ उपान्त्ये २-३५-६
- ३५ सिजाशिषावात्मने
२-२८-३, २-३०-१
- ३६ ऋवर्णात् २-२८-४,
२-३०-१
- ३७ गमो वा २-२८-५,
२-३०-१
- ३८ हनः सिच् २-२८-६
- ४० वा स्वीकृतौ २-२८-७
- ४१ इश्च स्था-दः २-२८-८
- ४२ मृजोऽस्य वृद्धिः २-१३-३
- ४३ ऋतः स्वरे वा २-१३-३
- ४४ सिचि परस्मै समानस्या-
ऽङिति २-२७-६
- ४५ व्यञ्जनानामनिटि
२-२८-१
- ४७ व्यञ्जनादे वोपान्त्यस्या-
ऽतः २-२७-७

११० छिवू-कलम्वाचमः

२-२-१०

१११ शम-सप्तकस्य इये

१-१४-१, २-३-३

११३ मव्यस्याः १-२-३

११४ अनतोऽन्तोऽदात्मने

२-७-५

११५ शीडो रत् २-११-९

११७ तिवां णवः परस्मै

२-१३-५

११८ ब्रूगः पञ्चानां पञ्चा-

ऽऽहश्च २-११-६

११९ आशिपि तु-ह्योस्तातङ्

१-४२-३

१२० आतोण्व औः २-२५-१०

१२१ आतामाते आथामाथे

आदिः १-४२-१, २-१-३

१२२ यः सप्तम्याः १-४१-१.

२-१-४

१२३ याम्युसोरियमियुसौ

१-४१-१, २-१-४

चतुर्थोऽध्यायः ३ पादः

३ पादः शुभु-वृद्धि, छित्-छित्

१ नामिनो गुणोऽक्विति

१-८-१, २-१-७

२ उ-श्रोः २-७-२, २-८-२

३ पुस्पौ २-१२-५,

२-३६-॥

४ लघोरुपान्त्यस्य १-७-१,

१-१२-१, २-१-७

६ जागुः किति

२-१२-१०

७ ऋवर्ण-दशोऽङि

२-२९-५

८ स्कृच्छृतोऽकि परोक्षा-

याम् २-२५-१२

९ संयोगाद् ऋदत्तेः

२-२५-१२

१० क्य-यङा-शीर्ये २-६-४,

२-३०-३, ३-४-१

१२ भवतेः सिञ्जुपि

२-२९-२

१३ सूतेः पञ्चम्याम्

२-११-७

- १४ द्रुत्युक्तोपान्त्यस्य शिति
स्वरे २-१५-९
- १५ द्विणोः अ-प्रिति व्यौ
२-११-१०, २-१४-४
- १७ कुटादे ङिङ्द्वद् अठिणत्
२-२५-१४
- १९ वोर्णोः २-२६-॥
- २० शिदवित् २-१-६
- २१ इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा
किद्वत् २-२४-२
- २२ स्वठजे नवा २-४४-२
- २३ ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः
क्त्वा ३-१०-५
- २४ ऋत्तृप-मृष-कृश-वञ्च-
लुञ्च-थ-कः सेट् ३-१०-६
- २५ वौ व्यञ्जनादेः सन्-
चा-ऽयः ३-१०-७
- २७ न ङीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि
क्षिदि-स्विदि-मिदः
३-७-७७
- २९ क्त्वा २-३६-॥ ३-१०-४

- ३२ रुद्-विद-मुष-ग्रह-स्वप
प्रच्छः सन् च २-३५-४
- ३३ नामिनोऽनिट् २-३५-५
- ३४ उपान्त्ये २-३५-६
- ३५ सिजाशिषावात्मने
२-२८-३, २-३०-१
- ३६ ऋवर्णात् २-२८-४,
२-३०-१
- ३७ गमो वा २-२८-५,
२-३०-१
- ३८ हनः सिच् २-२८-६
- ४० वा स्वीकृतौ २-२८-७
- ४१ इश्च स्था-दः २-२८-८
- ४२ मृजोऽस्य वृद्धिः २-१३-३
- ४३ ऋतः स्वरे वा २-१३-३
- ४४ सिचि परस्मै समानस्या-
ऽङिति २-२७-६
- ४५ व्यञ्जनानामनिटि
२-२८-१
- ४७ व्यञ्जनादे वौपान्त्यस्या-
ऽतः २-२७-७

- ४८ वद-व्रज-लूः २-२७-७
 ४९ न श्वि-जागृ-शस-क्षण-
 ह्म्येदितः २-२७-८
 ५० ङिणिति १-१३-१,
 २-५-२
 ५१ नामिनोऽकलि-हलेः
 १-१३-१, २-५-२
 ५३ आत ऐः कृञ्-ञौ
 २-१९-१९
 ५४ न जन-वधः २-२७-॥
 ५५ सोऽकमि-यमि-रमि-नमि
 गमि-वम्याचमः २-२७-॥
 ५८ णिद्वा-ऽन्त्यो णव्
 २-२४-३
 ५९ उत औः विति व्यञ्जने
 ऽद्वेः २-११-३
 ६० वोर्णोः प. नि. २
 ६२ तृहःश्चाद् ईत् २-१०-१०
 ६३ ब्रूतः परादिः २-११-५
 ६४ यङ्-तु-रु-स्तोः बहुलम्
 २-११-४, ३-५-२

- ६५ सः सिजस्ते दिंस्योः
 २-१३-१६, २-२७-३
 ६६ पिबैति-दा-भू-स्थः
 सिचो लुप् परस्मै न
 चेद् २-२९-२
 ६७ ट्घे-घ्रा-शा-छा-सो-वा
 २-२९-४
 ६८ तन्भ्यो वा त-थासि
 ण्णोश्च २-२७-९
 ७० धुङ्-ह्रस्वाल् लुग् अनि-
 टस्त-थोः २-२८-२
 ७१ इट् ईति २-२७-५
 ७२ सो धि वा २-१०-८
 ७३ अस्तेः सि हस्त्वेति
 २-१३-१५
 ७४ दुह्-दिह-लिह-गुहो
 दन्त्यात्मने वा सकः
 २-२८-१७
 ७५ स्वरेऽतः २-२८-१५
 ७७ अशित्यसन्-णकच्-णका-
 ऽनटि २-१२-१

७८ व्यञ्जनाद् देः सञ्चदः

२-१०-६

७९ सेः स-द्-धां च रु वाँ

२-१०-७

८० योऽशिति ३-४-१७

८२ अतः १-१३-३, २ ३५-१

८३ णेरनिटि १-३०-४,

२-३६-८

८४ सेट्-क्तयोः २-३६-९

८५ आमन्ताल्वाय्येत्नावय्

२-३६-॥१॥

८६ लघोर्यपि २-३६-१०

९२ सस्तः सि २-१९-१६

९४ इडेत्-पुसि चा-ऽऽतोळुकू

२-११-२, २-२५-९

९५ संयोगादे वाँशिष्येः

२-३०-४

९६ गा-पा-स्था-सा-दा-मा-

हाकः २-३०-५,

९७ ई व्यञ्जनेऽयपि

२-६-२, ३-४-१३

९८ घ्रा-ध्मो र्यङि ३-४-१४

९९ हनो घ्नी र्वधे प.नि.१७

१०० ङिणति घात् २-३६-४

१०१ ङि-णवि घन् २-१९-२०

२-२५-४

१०२ नशेर्नेश् वा-ऽङि

२-२९-५

१०३ श्रयत्यस्त्र-वच-पतः श्वाऽ-

स्थ-वोच-पप्तम् २-२९-५

१०४ शीङ एःशिति २-११-८

१०५ विङिति यि शय्

२-११-१२

१०८ दीर्घश्चि-यङ्-यक्-क्येषु

च २-६-१, २-२२-१०

२-३०-६, ३-३-२,

३-४-१५ ३-६-७

१०९ ऋतो रीः २-२२-१०

३-४-१६, ३-६-१०

११० रिः श-क्या-ऽऽशीर्ये

२-४-३, २-३०-२

१११ ईश्च्चावर्णस्याऽनव्य-

यस्य २-२२-१०

- ११२ क्यनि ३-६-३
 ११३ क्षुत्-तृड्-गर्धेऽशनायो-
 दन्य-धनायम् प.नि. २५
 ४ पाद. सेद् अनिद् वेद्
 १ अस्ति-ब्रुवो भू-वचाव-
 शिति २-११-१,
 २-१९-११
 ६ भृज्जो भर्ज् २-२९-११
 ७ प्राद् दागः त आरम्भे
 क्ते ३-७-७८
 ९ स्वराद् उपसर्गाद् दः
 ति कित्यधः ३-७-७८
 १० दत् २-१५-७
 ११ दो-सो-मा-स्थ इः
 २-१५-१०
 १२ छा-शो वा २-१५-१०
 १४ हाको हिः क्त्व
 २-१४-१८
 १५ धागः २-१५-७
 १६ यपि चादो जग्ध्
 १७ घस्लृ सनद्यतनी-घञ-
 चलि २-३५-८
 १८ परोक्षायां नवा २-२५-७

- १९ वे र्व्य २-२६-६
 २० ऋः शृ-दृ-प्रः २-१५-१३
 २१ हनो वध आशिष्यजौ
 २-३०-७
 २२ अद्यतन्यां वा त्वात्मने
 २-२८-९
 २३ इणिकोर्गाः २-२९-३
 २४ णावज्ञाने गमुः
 २५ सनीडश्च प. नि. १३
 २-३५-८
 २६ गाः परोक्षायाम्
 २-२५-११
 २८ वा-द्यतनी-क्रियातिपत्यो
 र्गीङ् २-१९-१०,
 २-२८-९
 २९ अङ् धातोरादि ह्यस्तन्यां
 चामडा १-३१-१,
 २-१८-२, २-२७-१
 ३० एत्यस्ते वृद्धिः
 २-११-१०, २-१३-१५
 ३१ स्वरादेस्तासु १-३१-३
 ३२ स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट्

२-१८-१, ३-७-XI,
३-१०-1

३४ गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः
२-१८-६

३५ वतो नवा-ऽनाशीः-सि-
चषरस्मै च ३-१०-V

३६ इह सिजाशिषोरात्मने
२-२८-११

३८ धूगौदितः २-१८-४,
३-१०-1

४१ जृ-वश्चःक्त्वः ३-१०-२

४२ ऊदितो वा ३-१०-३

४३ क्षुधे-वसस्तेषाम्

४४ लुभ्यञ्चे विमोहा-ऽर्चे
२-२१-11

४६ सह-लुभेच्छ-रुष-रिष-
स्तादेः २-१९-१

४७ इवृध्-अस्ज-दम्भ-श्रि-
यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-
तनि-पति-वृ-ऋद्-दरिद्रः
सनः २-३५-११

४८ ऋ-स्मि-पूङ्जशौ-क-ग-
द्-धृ-प्रच्छः २-३५-१२

४९ वृत्तः स्यस्य २-१९-३

५० कृत-चृत-वृत-छृद-वृदो
ऽसिचः सादे वा
२-१९-४

५१ गमोऽनात्मने २-१९-५

५२ स्नोः २-१९-६,
२-२८-१३

५३ क्रमः २-१९-६,
२-२८-१३

५५ न वृद्भ्यः २-१९-८

५६ एकस्वराद् अनुस्वारेतः
२-१८-३, ३-१०-1

३-७-IX

५७ ऋवर्ण-श्र्यूर्णुगः कितः
३-७-७३

५८ उवर्णाद् ३-७-७४

५९ ग्रह-गुहश्च सनः
२-३५-१३

६१ डीय-श्र्वैदितः कयोः
३-७-७५

६२ वेटोऽपतः २-१९-१,
३-७-७६

७४ णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-
दस्त-स्पष्ट-छन्न-ज्ञप्तम्
२-३६-VII

७८ सृजि-दृशि-स्कृ-स्वरा-
ऽत्वतः तृज्-नित्या-ऽनि-
टस्थवः २-२४-८

७९ ऋतः २-२४-९

८० ऋ-वृ-व्येऽद इट्,
२-२४-१०

८१ स्क्र-सृ-वृ-भृ-स्तुङ्-श्रु-
सो व्यञ्जनादेः परो-
क्षायाः २-२४-४

८२ घसेकस्वरातः क्वसोः
२-२६-२०

८३ गम-हन-विदलृ-विश-
दृशो वा २-२६-२१

८४ सिचोऽब्जेः २-२८-१२

८५ धूग्-सु-स्तोः परस्मै
२-२८-१३

८६ यमिरमि-नम्यातः सोऽ-
न्तश्च २-२९-१,

८७ ईशीङः से-ध्वे-स्व-
ध्वमोः २-१३-११

८८ रुत्-पञ्चकात् शिदयः
२-१२-२

८९ दिस्योरीट् २-१२-२

९० अदश्चा-ऽट् २-१२-१

९८ उदितः स्वरान् नोऽन्तः
२-३-८

९९ मुचादि-तृफ-दृक्-गुफ-
शुभोभः शो २-४-६

१०० जभः स्वरे. ३-४-V

१०२ रभोऽपरोक्षा-शवि
२-३६-३

१०३ लभः २-३६-३

१०९ नशोधुटि २-१९-१३

११० मस्जेः सः २-१९-१४^६
२-२८-९

१११ अः सृजि-दृशोऽकिति
२-१९-१५, २-२८-९

११२ स्पृशादि स्पृपो वा
२-१९-१५

- ११३ ह्रस्वस्य तः पितृ-कृति
१-३३-३, २-२०-२
११४ अतो म आने १-४०-२
११५ आसीनः २-१३-॥
११६ ऋतां विडतीर् २-३-६
११७ ओष्ठ्याद् उर् २-१५-३
११८ इसासः शासोऽङ्-
व्यञ्जने २-१२-६
१२१ योः ष्वय्-व्यञ्जनेलुक्
२-३६-॥, ३-९-IV
१२२ कृतः कीर्तिः २-५-४

पञ्चमोऽध्यायः

१ पादः इत् प्रत्यये

- १ आतुमो ऽत्यादिः कृत्
१-३३-१, ३-७-१
३ कर्तरि १-४५-१, ३-७-४,
३-७-१८, ३-७-७०
६ रुच्या-ऽव्यय्य-वास्त-
व्यम् ३-७-४
७ भव्य-गेय-जन्य-रम्या-
ऽऽपात्या-ऽऽलाव्यं नवा
३-७-५

- ८ प्रवचनीयादयः ३-७-६
९ श्लिप-शीङ्-स्था-ऽऽस-
वस-जन-रुह-जू-भजेः
क्तः ३-७-७१
११ गत्यर्था-ऽकर्मक-षिब-
भुजेः १-३३-७, ३-७-७२
१६ असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः
प्राक् क्तेः ३-७-V
१७ ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् ध्यण्
२-१२-॥, ३-७-७
१९ उवर्णाद् आवश्यके
३-७-८
२० आसु-यु-वपि-रपि-लपि-
त्रपि-डिपि-दभि-
चम्यानमः ३-७-९
२७ तव्यानीयौ ३-७-१०
२८ य एत् चा-ऽऽतः
२-१५-११, ३-७-११
२९ शकि-तकि-चति-यति-
शसि-सहि-यजि-भजि-
पवर्गात् ३-७-१२

- ३० यमि-मदि-गदोऽनुप-
सर्गात् ३-७-१३
- ३१ चरेराडस्त्वगुरौ
प. नि. २८
- ३२ वर्योसर्गावद्य-पण्यमुपे-
यर्तुमती-गर्ह्य-विक्रेये
प. नि. २९
- ३३ स्वामि-वैश्येऽर्यः
प. नि. ३०
- ३५ नाम्नो वदः क्यप् च
३-७-१४
- ४० दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः
३-७-१५
- ४१ ऋदुपान्त्याद् अ-कृपि-
चृद्-ऋचः ३-७-१६
- ४२ कृ-वृपि-मृजि-शंसि-गुहि-
दुहि-जपो वा ३-७-१७
- ४७ ते कृत्याः १-४५-३,
३-७-२
- ४८ णक-तृचौ २-५-७,
३-७-१८
- ४९ अच् २-५-७, ३-७-१९

- ५२ नन्धादिभ्योऽनः
३-७-२०
- ५३ ग्रहादिभ्यो णिन्
३-७-२१
- ५४ नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-
ज्ञः कः ३-७-२२
- ५६ उपसर्गाद् आतो ङोऽश्च्यः
३-७-२३
- ७० आशिष्यकन् प. नि. ३१
- ७१ तिक्-कृतौ नाम्नि
प. नि. ३२
- ७२ कर्मणोऽण् ३-७-२४
- ७४ गायोऽनुपसर्गात् टक्
३-७-२५
- ७६ आतो ङोऽद्वा-त्रा-मः
३-७-२६
- ८१ क्लेशादिभ्योऽपात्
३-७-२७
- ८२ कुमार-शीर्षाण् णिन्
३-७-२८
- ८३ अचित्ते टक् ३-७-२९
- ८५ ब्रह्मादिभ्यः ३-७-३०

- ९० कुक्ष्यात्सौदराद् भृगः
रिवः ३-७-३१
- ९१ अर्होऽच् ३-७-३२
- ९४ आयुधादिभ्यो धृगोऽ-
दण्डादेः ३-७-३३
- ९५ हृगो वयोऽनुद्यमे
३-७-३४
- ९८ रजः फले-मलाद् ग्रहः
३-७-३५
- १०२ संख्या-ऽहर्-दिवा-विभा-
निशा-प्रभा-भास्-चित्र-
कर्त्राद्यन्ता-ऽ नन्त-कार-
बाह्वर्-धनुर-नान्दि-
लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-
क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-
रजनि-दोषा-दिन-दिव-
सात् टः ३-७-३६
- १०३ हेतु-तच्छीला-ऽनुकुलेऽ
शब्द-श्लोक-कलह-गाथा
वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात्
३-७-३७
- १०४ भृतौ कर्मणः ३-७-३८
- १०५ क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात्
खा-ऽण् ३-७-३९
- १०६ मेघर्ति-भया ऽभयात् खः
३-७-४०
- १०७ प्रिय-वशाद् वदः
३-७-४१
- ११० कुला-ऽभ्र-करीषात्
कषः ३-७-४२
- १११ सर्वात् सहश्च ३-७-४३
- ११६ मन्याण् णिन् ३-७-४४
- ११७ कर्तुः खश् ३-७-४५
- ११९ शुनी-स्तन-मुञ्ज-कुला-
ऽऽस्य-पुष्पात् ट्वेः
३-७-४६
- १२३ बहाऽभ्राल् लिहः
३-७-४७
- १२४ बहु-विध्वरुस्-तिलात्
तुदः ३-७-४८
- १२५ ललाट-यात-शर्धात् तपा
ऽज-हाकः ३-भ-४९
- १२६ अस्रयोऽग्राद् दृशः
३-७-५०

१२८ नम्र-पलित-प्रिया-ऽन्ध-
स्थूल-सुभगा-ऽऽहच-
तदन्तात् च्वयर्थेऽच्चेर्भुवः
खिण्णु-खुकळौ ३-७-५१

१२९ कृगः खनट् करणे
३-७-५१

१३१ नाम्नो गमः खड्-डौ च
विहायसस्तु विहः
३-७-५२

१३४ शमो नाम्न्यः ३-७-५३

१३५ पार्श्वादिभ्यः शीङः
३-७-५३

१३७ आधारात् ३-७-५३

१३८ चरेष्टः ३-७-५४

१४२ स्था-पा-स्ना-त्रः कः
३-७-५५

१४४ मूलविभुजादयः ३-७-५६

१४६ भजो विण् ३-७-५७

१४७ मन्-वन-क्वनिष्-विच्
क्वचित् ३-७-५८

१४८ क्विप् २-२०-१,
३-७-५९

१५२ त्यदाद्यन्य-समानादुप-
मानाद् व्याप्ये दृशः
टक्-सकौ च २-२१-१०
३-७-६०

१५३ कर्तुं णिन् ३-७-६१

१५४ अजातेः शीलें ३-७-६२

१५८ करणाद् यजो भूते
३-७-६३

१६० हनो णिन् ३-७-६३

१६१ ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप्
३-७-६३

१६६ दृशः क्वनिष् ३-७-६४

१६८ अनो र्जने र्ङः ३-७-६५

१६९ सप्तम्याः ३-७-६५

१७० अजातेः पञ्चम्याः
३-७-६६

१७१ क्वचित् ३-७-६७

१७४ क्त-क्तवत् १-३३-५,
१-४५-१, ३-७-६८

२ पादः कृत प्रत्यये।

२ तत्र क्वसु-कानौ तद्वत्
२-२६-॥

- ४ अद्यतनी २-२७-१२
 ५ विशेषा-ऽविवक्षा-व्यामिश्रे
 २-२७-१३
 ७ अनद्यतने हास्तनी
 १-३१-४
 ११ कुता-ऽस्मरणातिनिह्वे
 परोक्षा २-२४-११
 १२ परोक्षे २-२४-१२
 १४ अविवक्षिते २-४-१३
 १६ स्मे च वर्तमाना
 २-९-१०
 १९ सति १-२-५, ३-८-१
 २० शत्रा-ऽऽनशावेष्यति तु
 स-स्यौ १-४०-१,
 २-१८-५
 २२ वा वेत्तेः कः सुः
 २-२६-२२
 २३ पूङ्ग-यजः शानः
 ३-८-१, प. नि. ३३
 २४ वयः शक्ति-शीले ३-८-१
 २५ धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृशं
 ३-८-२

- २६ सुग्-द्विषा-ऽर्हः सत्रि-
 शत्रु-स्तुत्ये ३-८-३
 २७ तन् शील-धर्म-साधुषु
 ३-८-४
 २८ आज्यलंकृग्-निराकृग्-
 भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-
 चरि-प्रजना-ऽपत्रपः
 इष्णुः ३-८-५
 २९ उदः पचि-पति-पदि-
 मदः ३-८-५
 ३० भू-जेः ण्णुकं ३-८-६
 ३१ स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परि
 मृजि-क्षेः स्नुः ३-८-७
 ३२ त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः
 कनुः ३-८-८
 ३३ सन्-मिक्षा-ऽऽशसेरुः
 २-३५-१६
 ३५ शू-वन्देराहः ३-८-९
 ३७ शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-
 दयि-पति-गृहि-स्पृहेराहः
 ३-८-१०

- ३८ डौ सासहि-वावहि-चा
चलि-पापति प. नि. ३४
- ४० गृ-कम-गम-हन-वृष-भू-
स्थ उकण् ३-८-११
- ४१ लष-पत-पदः ३-८-१२
- ४२ भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि
-ज्वल-भुचश्चाऽनः
३-८-१३
- ४३ द्रम-क्रमो यङः ३-८-१४
- ४७ यजि-जपि-दंशि-वदादूकः
३-८-१४
- ४८ जागुः ३-८-१५
- ४९ शमष्टकाद् विनण्
३-८-१६
- ५० युज-भुज-भज-त्यज-
रञ्ज-द्विष-दुष-दुह-दुहा-
भ्याहनः ३-८-१७
- ७३ सृ-वस्यदो मरक्
३-८-१८
- ७४ भञ्जि-भासि-मिदो घुरः
३-८-१९
- ७७ सृ-जीण्-नशः द्वरण्
३-८-२०

- ७९ स्म्यजस-हिंस-दीप-
कम-नमो रः ३-८-२१
- ८१ स्थेश-भास-पिस-कसो
वरः ३-८-२२
- ८३ दिद्युत्-दद्युत्-जगत्-जुहु-
वाक्-प्राद्-धी-श्री-द्रू-
सू-ज्वायतस्तू-कटप्रू-
परिव्राद्-भ्राजादयः
क्विपः ३-८-२३
- ८४ शं-सं-वि-प्रात् भुवो डुः
प. नि. ३५
- ८५ पुव इत्रो दैवते प. नि. ३६
- ८७ नी-दाम्न्-शस्त्र-यु-युज-
स्तु-वृद-सि-सिच-मिह-
पत-पा-नहस्त्रट् प. नि. ३७
- ३ पादः कृत प्रत्यये।
- १ वत्स्यति गम्यादिः
३-९-१
- २ वा हेतु-सिद्धौ क्तः
३-९-२
- ४ भविष्यन्ती २-१८-७

५ अनद्यतने श्वस्तनी
२-१८-८

१३ क्रियायां क्रियार्थायां
तुम्-णकच्-भविष्यन्ती
१-३३-२, ३-९-३

१४ कर्मणोऽण् ३-९-४

१५ भाव-वचनाः ३-९-५

१६ पद-रुज-विश-स्पृशोवञ्
३-९-६

१८ भावा-ऽकर्त्रोः ३-९-६

२३ भू-श्रयदोऽल् ३-९-७

२५ सम्-नि-व्युपात् यमः
३-९-७

२६ ने नद-गद-पठ-स्वन-
क्वणः ३-९-८

२८ युवर्ण-वृ-दृ-अश-रण-गमद्-
ग्रहः २-५-८, ३-९-९

४७ व्यध-जप-मद्भ्यः
२-५-८

८२ स्थादिभ्यः कः ३-९-१०

८३ द्वितोऽधुः ३-९-११

८४ द्वितस्त्रिमक् तत्कृतम्
३-९-१२

८५ यजि-स्वपि-रक्षि-यति-
प्रच्छो नः ३-९-१३

८७. उपसर्गाद् दः किः
३-९-१४

८८ व्याप्याद् आधारे
३-९-१५

९१ स्त्रियां क्तिः २-६-७,
३-९-१६

९२ श्रयादिभ्यः २-२०-१,
३-९-१७

९७ आस्यटि-व्रज्यजः क्यप्
३-९-१८

१०० कृगः श च वा ३-९-१९

१०२ परेःसृ-चरे र्यः ३-९-२०

१०३ वा-ऽटाट्यात् ३-९-२१

१०४ जागुरश्च ३-९-२२

१०५ शंसि-प्रत्ययात्
२-३५-१७, ३-९-२३

१०६ केटो गुरो व्यञ्जनात्
३-९-२४

१०७ षितो ऽङ् ३-९-२५

१०८ मिदादयः ३-९-२६

१० उपसर्गादातः ३-९-२६-

नि-५-२६

११ णि-वेत्त्यास-थ्रन्थ-घट्ट-

वन्देरनः ३-९-२७

१२ इषोऽनिच्छायाम्

३-९-२८

१४ कृत्-संपदादिभ्यः क्विप्

२-२०-३, ३-९-२९

१५ भ्यादिभ्यो वा

२-२०-३, ३-९-३०

१७ नवोऽनिः शापे

३-९-३१

११८ ग्ला-हा-ज्थः ३-९-३२

१२० पर्याया-ऽर्ह-र्णोत्पत्तौ

च णकः ३-९-३३

१२२ भावे ३-९-३३

१२३ क्लीवे क्तः २-१-१३,

३-९-३४

१२४ अनट् २-१-१३,

३-९-३५

१२६ रम्यादिभ्यः कर्त्तरि

३-९-३६

१२८ भुजि-पत्यादिभ्यः

कर्मापादाने ३-९-३७

१२९ करणाधारे ३-९-३८

१३० पुं-नाम्नि वः ३-९-३९

१३२ व्यञ्जनाद् घञ् ३-९-४०

१३९ दुःस्वीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रा-

ऽर्थात् खल् ३-९-४१

१४० च्चवर्थे कर्त्राप्याद् भू-

कृगः ३-९-४२

१४१ शास्त्र-युधि-दृशि-धृपि-

मृपा-ऽऽतोऽनः ३-९-४३

४ पादः कृत प्रत्यय

९ सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ

क्रियातिपत्तिः २-१८-९

१० भूते २-१८-९

२२ संभावनेऽलमर्थे तदर्था-

ऽनुक्तौ १-४१-३

२५ वत्स्यति हेतु-फले

१-४१-२

२८ विधि-निमन्त्रणा-ऽऽ

मन्त्रणा-ऽधीष्ट-संग्रश्न-

- प्रार्थने १-४१-१,
१-४२-४
- २९ प्रैषा-ऽनुज्ञा-ऽवसरे कृत्य-
पञ्चम्यौ १-४२-१,
१-४५-६
- ३५ शक्ता-ऽहं कृत्याश्च
१-४५-५
- ३६ णिन् चावश्यकाधमर्ण्ये
प. नि. ३८
- ३८ आशिष्याशीः-पञ्चम्यौ
१-४२-२
- ३९ माङ्यद्यतनी २-२७-१४
- ४० स-स्मे ह्यस्तनी च
३-९-VI
- ४१ धातोः सम्बन्धे
प्रत्ययाः ३-१०-१
- ४२ भृशामीक्ष्ये हि-स्वौ
यथाविधि त-ध्वमौ च
तद्-युष्मदि ३-१८-1
- ४७ प्राक्-काले १-३-३३,
३-१०-१
- ४८ खणम् चा-ऽऽमीक्ष्ये
३-१०-१

- ४९ पूर्वाऽग्ने-प्रथमे ३-१०-९
- ५० अन्यथैवं कृणोऽनर्थकात्
३-१०-१०
- ५१ यथा-तथाद् ईर्ष्योत्तरे
३-१०-११
- ५२ शापे व्याप्यात्
३-१०-१२
- ५३ स्वाद्वर्थाद् अदीर्घात्
३-१०-१३
- ५४ विद्-दृग्भ्यः कात्स्न्ये-
णम् ३-१०-१४
- ५५ यावतो विन्द-जीवः
३-१०-१५
- ५६ चर्मोद्ग्रात् पूरेः
३-१०-१६
- ५७ वृष्टिमाने ऊ-लुक् चा-
ऽस्य वा ३-१०-१७
- ५८ चेलार्थात् वनोपेः
३-१०-१८
- ५९ गात्र-पुरुषात् स्नः
३-१०-१९
- ६० शुष्क-चूर्ण-रूक्षात्

पिषस्तस्यैव ३-१०-२०

६१ कृग्-ग्रहोऽकृत-जीवात्
३-१०-२१

६४ करणेभ्यः ३-१०-२२

६७ बन्धे नास्मिन्
३-१०-२३, प. नि. ४०

६८ आधारात् ३-१०-२३

६९ कर्तु जीर्व-पुरुषात् नश्-
वहः ३-१०-२४

७० ऊर्ध्वात् पुःशुषः
३-१०-२५

७१ व्याप्यात् चेवात्
३-१०-२६

७३ दंशेः तृतीयया
३-१०-२७

७४ हिंसार्थात् एकाप्यात्
३-१०-२८

७५ उपपीड-रुध-ऋषः तत्स-
म्या ३-१०-२९

७७ पञ्चम्या त्वरायाम्
३-१०-३०

षष्ठोऽध्यायः १ पादः

७८ द्वितीयया ३-१०-३१

८१ विश-पत-पद-स्कन्दो
वीप्सा-ऽऽभीक्ष्ण्ये
३-१०-३२

९० शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-
सहा-ऽर्ह-ग्धा-घटा-
ऽस्ति-समर्थाऽर्थे च तुम्
३-१०-३३

षष्ठोऽध्यायः

१ पादः अण् अधिभार. अपत्यार्थः

१ तद्धितोऽणादिः
१-४६-१, ३-११-१

६ संज्ञा दुर्वा ३-११-२

७ त्यदादिः ३-११-३

८ वृद्धि र्यस्य स्वरेष्वादिः
३-११-४

९ एदोद् देश एवेयादौ
३-११-५

१० प्राग् देशे ३-११-६

१३ प्राग् जिताद् अण्
३-११-७

१४ धनादेः पत्युः ३-११-१

१५ अनिदमि अणपवादे च
दित्यदित्यादित्य-यम-
पत्युत्तर-पदाद् व्यः
३-११-८

१६ बहिपः टीकण् च ,,

१७ कलयग्नेः एयण्
३-११-८

१८ पृथिव्या आऽञ्
३-११-८

१९ उत्सादेरञ् ३-११-८

२१ देवाद् यञ् च ३-११-८

२४ द्विगोरनपत्ये य-स्वरादे
लुब् अ-द्विः ३-११-९

२५ प्राग् वतः स्त्री-पुंसाद्
नञ् स्तञ् ३-११-१०

२६ त्वे वा ३-११-११

२७ गोः स्वरे यः ३-११-१२

२८ ङ्सोऽपत्ये ३-११-१

३१ अत इञ् ३-११-२

५३ नडादिभ्य आयनण्
३-११-३

५९ द्रोणाद् वा ३-११-३

६० शिवादेरण् ३-११-४

६१ ऋषि-वृष्ण्यन्धक-

कुरुभ्यः ३-११-५

६२ कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-

त्रिवणं च ३-११-६

६३ शुक्लाभ्यां भारद्वाजे
३-११-७

६४ विकर्ण-छगलाद्
वात्स्यात्रेये ३-११-८

६५ णश्च विश्रवसो विष्-
लुक् च वा ३-११-९

६६ संख्या-सं-भद्राद् मातुः
मातुर् च ३-११-१०

६७ अदोः नदी-मानुषी-
नाम्नः ३-११-११

६८ पीला-साल्वा-मण्डूकाद्
वा ३-११-१२

६९ दितेश्च एयण् वा
३-११-१३

७० ड्याप्-त्युङ्
३-११-१४

७१ द्विस्त्रराद् अनद्याः

३-११-१५

७२ इतोऽनिञ्चः ३-११-१६

८० क्षुद्राभ्य एरण् वा

३-११-१७

८३ चतुष्पाद्भ्य एयञ्

३-११-१८

८८ भ्रातु व्यः ३-११-१९

८९ ईयः स्वसुश्च ३-११-२०

९१ श्वसुराद् यः ३-११-२१

९२ जातौ राज्ञः ३-११-२२

९३ क्षत्राद् इयः ३-११-२२

९४ मनोर्याणौ पश्चान्तः

३-११-२२

९५ माणवः कुत्सायाम्

३-११-१

९६ कुलादीनः ३-११-२३

९७ यैयकजौ असमासे वा

३-११-२४

११४ राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद्

राजा-ऽपत्ये द्विरञ्

३-१-२५

१२४ बहुष्पस्त्रियाम् ३-११-॥

षष्ठोऽध्यायः २ पादः

२ पादः रक्ताद्यर्थः

१ रागाट् टोरक्ते ३-१२-१

२ लाक्षा-रोचनाद् इकण्

३-१२-२

९ षष्ठ्याः समूहे ३-१२-३

१० भिक्षादेः ३-१२-४

१२ गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-

वृद्धा-ऽजोरभ्र-मनुष्य-

राज-राजन्य-राजपुत्राद्

अकञ् २-१२-५

१३ कैदराण् ण्यश्च ३-१२-६

१४ कवचि-हस्त्यचित्ताच्

चेकण् ३-१२-७

१५ धेनोः अनञ् ३-१२-८

१७ गणिकाया ण्यः ३-१२-९

१८ केशाद् वा ३-१२-१०

१९ वाश्वाद् ईयः ३-१२-११

२४ गो-रथ-वातात् त्रल्-

कटयलूलम् ३-१२-१२

२५ पाशादेश्चल्यः ३-१२-१३

२६ श्वादिभ्योऽञ् ३-१२-१४

षष्ठोऽध्यायः २ पादः

- २७ खलादिभ्यो णिन्
३-१२-१५
- २८ ग्राम-जन-बन्धु-गज-
सहायात् तल् ३-१२-१६
- २९ पुरुषात् कृत-हित-वध
विकारे चैयञ् ३-१२-१७,
३-१२-१
- ३० विकारे ३-१२-१८
- ३१ प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽ-
वयवे च ३-१२-१९
- ३३ त्रपु-जतोः षोऽन्तश्च
३-१२-२०
- ३५ पयो-द्रो र्य ३-१२-११
- ४३ द्रो र्वयः ३-१२-१११
- ४६ अभक्ष्या-ऽऽच्छादने
वा मयट् ३-१२-२१
- ४८ एकस्वरात् ३-१२-२१
- ४९ दोः अप्राणिनः
३-१२-२१
- ५० गोः पुरीषे ३-१२-२१
- ५७ लुब् बहुलं पुष्प-मूले
३-१२-१५

- ५८ फले ३-१२-१५
- ६२ पितृ-मातुः व्य-डुलं
भ्रातरि ३-१२-२२
- ६३ पित्रोः डामहट्
३-१२-२३
- ६९ निवासा-ऽदूर भवे इति
देशे नाम्नि ३-१२-२४
- ७० तदत्रा-ऽस्ति ३-१२-२५
- ७१ तेन निर्वृत्ते च
३-१२-२६
- ७२ नद्यां मतुः ३-१२-२७
- ७३ मध्वादेः ३-१२-२८
- ७४ नड-कुमुद-वेतस-महि-
षाड्डित् ३-१२-२९
- ७५ नड-शादाद् वलः
३-१२-३०
- १०१ देवता ३-१२-३१
- ११७ तद् वेत्त्यधीते
३-१२-३२
- ११८ न्यायादेरिक्ण
३-१२-३३
- १४० संस्कृते भक्ष्ये ३-१२-३४

१४२ क्षीरादेयण् ३-१२-३५

१४५ यचचित् ३-१२-३६

३ पादः शेष अर्थोभां प्रत्ययो

१ शेषे ३-१३-१

२ नद्यादेरेयण् ३-१३-२

३ राष्ट्रादियः ३-१३-३

४ दूरादेत्यः ३-१३-४

५ उत्तरादाहञ् ३-१३-५

६ पारावारादीनः ३-१३-६

७ व्यस्त-व्यत्यस्ताद्
३-१३-६

८ ह्यु-प्रागपागुदक्-

प्रतीचो यः ३-१३-७

९ ग्रामादीनञ् च ३-१३-८

१० कत्त्र्यादे श्वैयकञ्
३-१३-९

१२ कुल-कुक्षि-ग्रीवाच्

श्वास्यलङ्कारे ३-१३-९

१३ दक्षिणा-पश्चाद्-पुरस-

स्त्यण् ३-१३-१०

१६ क्वेहाऽ-मा-ऽत्र-तसस्त्यच्

३-१३-११

१८ निसो गते ३-१३-१२

१९ ऐषमो-ह्यः-थ्सो वा

३-१३-१३

२२ रूप्योत्तरपादारण्याण् णः

३-१३-१४

३० भवतोरिकणीयसौ

३-१३-१५

३१ पर-जन-राज्ञोऽकीयः

३-१३-१६

३२ दोरीयः ३-१३-१७

३३ उष्णादिभ्यः कालात्

३-१३-१८

३४ व्यादिभ्योणिकेकणौ

३-१३-१९

३५ काश्चादेः ३-१३-१९

३६ वाहीकेषुग्रामात्

३-१३-२०

३८ वृजि-मद्राद् देशात् कः

३-१३-२१

४० दोरेव प्राचः ३-१३-११

४१ ईतोऽकञ् ३-१३-११

४२ रोपान्त्यात् ३-१३-१११

षष्ठोऽध्यायः ३ पादः

- ४३ प्रस्थ-पुर-बहान्त-योपा-
न्त्य-धन्वर्थात् ३-१३-२२
- ४४ राष्ट्रेभ्यः ३-१३-२३
- ४५ बहुविषयेभ्यः
३-१३-२३
- ४६ धूमादेः ३-१३-२३
- ५६ कोपान्त्याच् चाण्
३-१३-१४
- ६७ वा युष्मदस्मदोऽजीनजौ
युष्माका-ऽस्माकौ च अस्यै-
कत्वे तु तवक-ममकम्
३-१३-२४
- ७४ अमोऽन्ता-ऽवो-ऽधसः
३-१३-२५
- ७५ पश्चादाद्यन्ता-ऽग्रादिमः
३-१३-२६
- ७६ मध्यान् मः ३-१३-२७
- ७८ अध्यात्मादिभ्य इकण्
३-१३-२८
- ७९ समानपूर्व-लोकोत्तर-
पदात् ३-१३-२९
- ८० वर्षाकालेभ्यः
३-१३-३०

- ८५ चिर-परुत्-परारेः तनः
६-१३-३१
- ८६ पुरो नः ३-१३-३२
- ८७ पूर्वाह्ना-ऽपराह्नात् तनद्
३-१३-३३
- ८८ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽ
व्ययात् ३-१३-३४
- ८९ भर्तु-सन्ध्यादेरण्
६-१३-३५
- ९० संवत्सरात् फल-पर्वणोः
३-१३-३६
- ९१ हेमन्ताद् वा त-लृक् च
३-१३-३७
- ९२ प्रावृषः एण्यः ३-१३-३८
- ९४ तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-
संभूते ३-१३-१
- ९५ कुशले ३-१३-२
- ९७ कौऽश्मादेः ३-१३-३
- ९८ जाते ३-१३-४
- ९९ प्रावृष इकः ३-१३-५
- ११७ साधु-पुण्यत्-पच्यमाने
३-१३-६

- ११८ उप्ते ३-१३-७
 १२३ भवे ३-१३-८
 १२४ दिगादि-देहांशाद् यः
 ३-१३-९
 १२६ मध्याद् दिनण्-णेया
 मोऽन्तश्च ३-१३-१०
 १२७ जिह्वामूला-ऽङ्गुलेश्चयः
 ३-१३-११
 १२८ वर्गान्ताद् ३-१३-१२
 १३७ अन्तः पूर्वादिकण्
 ३-१३-१३
 १३८ पर्यनोः ग्रामात्
 ३-१३-१३
 १३९ उपाज् जानु-नीविकर्णात्
 प्रायेण ३-१३-१४
 १४९ तत आगते ३-१३-१५
 १५० विद्या-योनि-संबन्धे
 ३-१३-१६
 १५१ पितुः यो वा ३-१३-१७
 १५२ ऋत इकण् ३-१३-१८
 १५३ आयस्थानात् ३-१३-१९

- १५६ नृ-हेतुभ्यो रूप्यमयटौ
 ३-१३-२०
 १५७ प्रभवति ३-१३-२१
 १५९ त्यदादे र्मयट्
 ३-१३-२२
 १६० तस्येदम् ३-१३-२३
 १६४ अ-देवासुरादिभ्यो वैरे
 ३-१३-२४
 १७५ रथात् सादेश्च वोढ्ङ्गे
 ३-१३-२५
 १७६ यः ३-१३-२५
 १८१ तेन प्रोक्ते ३-१३-२६
 १९१ उपज्ञाते ३-१३-२७
 १९२ कृते ३-१३-२८
 १९३ नास्मिन् मक्षिकादिभ्यः
 ३-१३-२९
 १९५ सर्वचर्मण ईनेनजौ
 ३-१३-३०
 १९६ उरसो याणौ ३-१३-३१
 २०४ भजति ३-१३-३२
 २१० टःतुल्यदिशि ३-१३-३३
 २११ तसिः ३-१३-३३

षष्ठोऽध्यायः ४ पादः

१२ यश्च उरसः ३-१३-३४

१३ से निवासादस्य
३-१३-३५

४ पादः इकण् अधिकार

१ इकण् ३-१४-१

२ तेन जित-जयत्-दीव्यत्-
खनत्सु ३-१४-२

३ संस्कृते ३-१४-३

४ संसृष्टे ३-१४-३

९ तरति ३-१४-४

१० नौ-द्विस्वरादिकः
३-१४-४

११ चरति ३-१४-५

१३ पदिकः ३-१४-५

१५ वेतनादे जीवति
३-१४-६

२० निवृत्तेऽक्षद्युतादेः
३-१४-७

२१ भावादिमः ३-१४-७

२२ याचितापमित्यात् कण्-
३-१४-७

२७ ओजः-सहो-ऽम्भसो

वर्तते ३-१४-८

२८ तं प्रत्यनोः लोमेप-
कूलात् ३-१४-९

२९ परेः मुख-पार्श्वात्
३-१४-९

३० रक्षदुच्छतोः ३-१४-१०

३१ पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात्
घ्नति ३-१४-११

३८ परदारादिभ्यो गच्छति
३-१४-१२

३९ प्रतिपथादिकश्च
३-१४-१२

४२ सुस्नातादिभ्यः पृच्छति
३-१४-१३

४३ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति
३-१४-१४

४६ समूहार्थात् समवेते
३-१४-१५

४७ पर्षदो ण्यः ३-१४-१५

४८ सेनाया-वा ३-१४-१५

४९ धर्माधर्माच् चरति
३-१४-१६

५४ तदस्य पण्यम् ३-१४-१७

- ५५ किशरादेरिकद् ३-१४-१७
 ५७ शिल्पम् ३-१४-१८
 ५९ शीलम् ३-१४-१९
 ६० अङ्स्था-च्छत्रादेरञ् ३-१४-१९
 ६२ ग्रहरणम् ३-१४-२०
 ६३ परश्वधाद् वाण् ३-१४-२०
 ६४ शक्ति-यष्टेः टीक्ष्ण् ३-१४-२०
 ६५ वेष्ट्यादिभ्यः ३-१४-२०
 ७४ तत्र नियुक्ते ३-१४-२१
 ७५ अगारान्तादिकः ३-१४-२१
 ७७ निकटादिषु वसति ३-१४-२२
 ७८ सतीर्थ्यः ३-१४-२२
 ८६ क्रोश-योजन-पूर्वात् शताद् योजनाच्चा-ऽभि-
 गमार्हे ३-१४-२३
 ८७ तद् यात्येभ्यः ३-१४-२४

- ८८ पथ इकद् ३-१४-२४
 ८९ नित्यं णः पन्थश्च ३-१४-२४
 १०२ शोभमाने ३-१४-२५
 १०३ कर्म-वेषाद् यः ३-१४-२५
 १०५ निर्वृत्ते ३-१४-२६
 १०६ तं भावि-भूते ३-१४-२७
 ११२ प्राणिनि भूते ३-१४-२८
 ११३ मासाद् वयसि यः ३-१४-२८
 ११४ ईनञ् च ३-१४-२८
 ११५ षणमासाद् य-यणिकण् ३-१४-२८
 ११७ प्रयोजनम् ३-१४-२९
 १२४ समयात् प्राप्तः ३-१४-३०
 १२५ ऋत्वादिभ्योऽण् ३-१४-३०
 १२६ कालाद् यः ३-१४-३०
 १२७ दीर्घः ३-१४-३१

- १२९ त्रिंशद्-विंशतेर्द्विकोऽ-
संज्ञायामाऽऽर्हदर्थे
३-१४-३१
- १३० संख्या-डतेश्चाशत्-ति-
ष्ठेः कः ३-१४-३२
- १३१ शतात् केवलादतस्मिन्
येकौ ३-१४-३२
- १५० मूल्यैः क्रीते ३-१४-३३
- १५३ हेतौ संयोगोत्पाते
३-१४-३४
- १५६ पृथिवी-सर्वभूमेः ईश-
ज्ञातयोश्चा-ऽञ् ३-१४-३५
- १५७ लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते
३-१४-३६
- १६९ मानम् ३-१४-३७
- १७१ संख्यायाः संघ-सूत्र-
पाठे ३-१४-३७
- १७५ पञ्चद्-दशद् वर्गे वा
३-१४-३७
- १७६ स्तोमे डट् ३-१४-३७
- १७७ तमर्हति ३-१४-३८
- १७८ दण्डादे र्यः ३-१४-३८
- १७९ यज्ञादियः ३-१४-३८

१८० पात्रात् तौ ३-१४-३८

१८२ छेदादे नित्यम्
३-१४-३८

सप्तमोऽध्यायः

पादः १

- १ यः ३-१५-१
- २ वहति रथ-युग-प्रासङ्गात्
३-१५-२
- ३ धुरो यैयण् ३-१५-२
- ६ हल-सीरादिकण्
३-१५-३
- ७ शकटादण् ३-१५-२
- ८ विध्यत्यनन्येन ३-१५-३
- ९ धन-गणाल् लब्धरि
३-१५-४
- ११ हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-
वद्य-पद्य-वयस्य-धेनु-
व्य-गार्हपत्य-जन्य-
धर्म्यम् ३-१५-५
- १२ नौ-विषेण तार्य-
वध्ये ३-१५-६
- १३ न्यायार्थादनपेते
३-१५-७

- १५ तत्र साधौ ३-१५-८
 १६ पथ्यतिथि-वसति स्व-
 पतेरेयण ३-१५-८
 १७ भक्ताण् णः ३-१५-८
 १८ पर्षदो ण्य-णौ ३-१५-८
 १९ सर्वजनाण्येनजौ
 ३-१५-८
 २० प्रतिजनादेरीनञ्
 ३-१५-८
 २१ कथादेरिकण् ३-१५-८
 २८ ईयः ३-१५-९
 २९ हविरन्नभेदादपूपादे यौ
 वा ३-१५-९
 ३० उवर्ण-युगादेयः ३-१५-९
 ३५ तस्मै हिते ३-१५-१०
 ३७ प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल
 यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः
 ३-१५-१०
 ३८ अव्यजात् थ्यप्
 ३-१५-१०
 ४० भोगोत्तर-पदात्मभ्या-
 मीनः ३-१५-१०
 ४१ पञ्च-सर्व-विश्वाञ् जनात्

- कर्मधारये ३-१५-१०
 ४२ महत्-सर्वादिकण्
 ३-१५-१०
 ४३ सर्वाणो वा ३-१५-१०
 ४४ परिणामिनि तदर्थे
 ३-१५-११
 ४५ चर्मणि अञ् ३-१५-११
 ४६ ऋषभोपानहान् ऊयः
 ३-१५-११
 ५१ तस्याहं क्रियायां वत्
 ३-१५-१२
 ५२ स्यादेरिवे १-४६-१०,
 ३-१५-१३
 ५३ तत्र ३-१५-१४
 ५४ तस्य ३-१५-१४
 ५५ भावे त्व-तल्
 १-४६-१२, ३-१५-१४
 ५८ पृथ्वादेरिमन् वा
 २-२२-१५, ३-१५-१४
 ५९ वर्णं दृढादिभ्यश्च ट्यण्
 च वा ३-१५-१५
 ६० पति-राजान्त-गुणाङ्ग-
 रांजादिभ्यः कर्मणि च

२-२२-V, ३-१५-१६

६१ अर्हतस्तोन्तु च

२-२२-V, ३-१५-१६

६२ सहायाद् वा ३-१५-१६

६३ सखि-वणिग्-दूताद् यः
३-१५-१६

६४ स्तेनान् न-लुक् च
३-१५-१६

६५ कपि-ज्ञातेरेयण
३-१५-१६

६६ प्राणि-जाति-त्रयोऽर्था-
दञ् ३-१५-१६

६७ युवादेरण् ३-१५-१६

६९ खृवर्णाल् लघ्वादेः
२-२२-V, ३-१५-१६

७० पुरुष-हृदयादसमासे
प.नि.४१

७२ योपान्त्याद् गुरुपोत्त-
मादसुप्ररव्यादकञ्
३-१५-१६

७३ चौरादेः ३-१५-१६

७८ शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे
३-१५-१७

७९ धान्येभ्य ईनञ्
३-१५-१७

८८ कर्णादे मूले जाहः
३-१५-१८

८९ पश्चात् ति. ३-१५-१८

९० हिमादेलुः सहे
३-१५-१९

९१ बल-वातादूलः
३-१५-१९

९२ शीतोष्ण-तृप्रादालुरसहे
३-१५-२०

९३ यथामुख-संमुखादीनः
तद् दृश्यतेऽस्मिन्
३-१५-२१

९४ सर्वादेः पृथ्यङ्ग-कर्म-
पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नो-
ति ३-१५-२२

९५ आप्रपदम् ३-१५-२२

१०० यथाकायादनुकामादत्य-
न्तं गामिनि ३-१५-२३

१०१ पारावारं व्यस्त-व्यत्य-
स्तं च ३-१५-२३

१०२ अनुग्वलम् ३-१५-२४

१०३ अध्वानं येनौ

३-१५-२४

१०४ अभ्यमित्रमीयश्च

३-१५-२४

१०५ समांसमीनाद्यश्चीनाद्य-
प्रातीनाऽऽगवीन-साप्त-
पदीनम् ३-१५-२५

१०६ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मा-
लंपुरुषादीनः

३-१५-२६

१०७ अदिक स्त्रियां वाञ्चः

३-१५-२७

१०८ तस्य तुल्ये कः संज्ञा-
प्रतिकृत्योः ३-१५-२८

११४ शाखादे र्यः ३-१५-२८

११५ द्रोः भव्ये ३-१५-२८

११६ कुशाग्रादीयः ३-१५-२८

११८ शर्करादेरण् ३-१५-२८

११९ अः सप्तन्याः ३-१५-२८

१२० वेः विस्तृते शाल-शङ्कटौ
३-१५-२९

१२४ कटः ३-१५-२९

१२५ संप्रोन्नेः संकीर्ण-प्रका-
शाधिक-समीपे

३-१५-३०

१३७ तत्र घटते कर्मणष्ठः

३-१५-३१

१३८ तदस्य संजातं तारका-
दिभ्य इतः ३-१५-३२

१४० प्रमाणाद् मात्रद्

३-१५-३३

१४१ हस्ति-पुरुषाद् वाण्

३-१५-३३

१४२ वोद्ध्वं दघ्नद् द्वयसद्

३-१५-३३

१४३ मानादसंशये लुप्

३-१५-३३

१४६ शन्-शद्-विंशतेः

३-१५-३३

१४७ डिन ३-१५-३३

१४८ इदम्-किमोऽतुरियू-

कियू चा-ऽस्य २-२२-

३-१५-३४

१४९ यत्-तदेतदो डावादिः

- २-२२-७- ३-१५-३४
 १५० यत्-तत्-किमः संख्याया
 छति वा २-२२-८,
 ३-१५-३५
 १५१ अवयवात् तयद्
 २-२२-८, ३-१५-३६
 १५२ द्वि-त्रिभ्यामयद् वा
 २-२२-४, ३-१५-३६
 १५५ संख्यापूरणे छद्
 २-२३-५, ३-१५-३७
 १५६ विंशत्यादे वा तमद्
 २-२३-५, ३-१५-३७
 १५७ शतादि-मासा-ऽर्धमास-
 संवत्सरात् २-२३-५,
 ३-१५-३७
 १५८ षष्ट्यादेरसंख्यादेः
 २-२३-५, ३-१५-३७
 १५९ नो मद् २-२३-५,
 ३-१५-३७
 १६० पित्तिथद् बहु-गण-
 पूग-संघात् ३-१५-३७
 ०६१ अन्तर्गच्छत् ३-१५-३७

- १६२ षट्-कति-कतिपयात्
 २-२३-५, ३-१५-
 १६३ चतुरः २-२३-५,
 ३-१५-
 १६४ येयौ च-लुक् च
 २-२३-५, ३-१५-
 १६५ द्वेस्तीयः २-२३-
 ३-१५-
 १६६ त्रेस्तु च २-२३-५,
 ३-१५-
 १६७ पूर्वमनेन सादेश्वेन
 ३-१५-
 १६८ इष्टादेः ३-१५-३८
 १७५ तेन वित्ते चञ्चु-च
 ३-१५-३
 पादः २
 १ तदस्यास्त्यस्मिन्नि
 मतुः १-४६-८,
 ३-१६-
 २ आ यात् ३-१६-२
 ३ नावादेरिकः ३-१६-
 ४ शिखादिभ्य इन

- २-२२-११, ३-१६-४
 ५ व्रीह्यादिभ्यस्तौ
 ३-१६-५
 ६ अतोऽनेकस्वरात्
 ३-१६-६
 ९ व्रीह्यर्थ-तुन्दादेरिलश्च
 ३-१६-७
 १० स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ते
 ३-१६-८
 ११ वृन्दादारकः प. नि. ४२
 १२ शृङ्गात् प. नि. ४३
 १३ फल-बर्हाच् चैनः
 प. नि. ४४
 १६ वलि-वटि-तुण्डे भैः
 ३-१६-९
 १७ ऊर्णाहं-शुभमो युस्
 ३-१६-१०
 १८ कं-शंभ्याम् युस्-ति-यस्
 तु-त-व-भम् ३-१६-११
 १९ बल-वांत-दन्त-ललाटा-
 दूलः ३-१६-१२
 २० प्राण्यङ्गादातो लः
 ३-१६-१३

- २१ सिध्मादि-क्षुद्रजन्तु-
 रुग्भ्यः ३-१६-१४
 २४ वाच आलाटौ
 ३-१६-१५
 २५ ग्मिन् ३-१६-१६
 २६ मध्वादिभ्यो रः
 ३-१६-१७
 २७ कृष्यादिभ्यो बलच्
 ३-१६-१८
 २८ लोम-पिच्छादेः शेलम्
 ३-१६-१९
 २९ नोऽङ्गादेः ३-१६-२०
 ३० प्रज्ञा-श्रद्धार्चा-वृत्ते र्णः
 ३-१६-२१
 ३४ ज्योत्स्नादिभ्योऽण्
 ३-१६-२२
 ३५ सिकता-शर्करात्
 ३-१६-२३
 ३९ कच्छ्वा डुरः
 ३-१६-२४
 ४० दन्तादुन्नताद्
 ३-१६-२५
 ४६ अभ्रादिभ्यः ३-१६-२६

सप्तमोऽध्यायः २ पादः

- ४७ असू तपो-माया मेधा-
स्रजो विन् २-२२-१३,
३-१६-२७,
५३ गुणादिभ्यो यः
३-१६-२८
५४ रूपात् प्रशस्ताहताद्
३-१६-२९
५५ पूर्णमासोऽण् ३-१६-३०
६१ वातातिसार-पिशाचात्
कश्चान्तः ३-१६-३१
६२ पूरणाद् वयसि
३-१६-३२
७५ प्रकारे जातीयरू
३-१६-३३
७८ भूत-पूर्वे प्वरट्
३-१६-३४
८० षष्ठ्या रूप्य-प्वरट्
३-१६-३४
८१ व्याश्रये तसुः
३-१६-३५
८३ पर्यभेः सर्वोभये
३-१६-३६

- ८४ आद्यादिभ्यः २-२-
VI, ३-१६ ३७
८८ अ-हीय-रुहोऽपादाने
३-१६-३८
८९ किमद्वयादि-सर्वाद्यै-
पुल्य-बहोः पित्तस्
३-१६-३९
९० इतोऽतः-कुतः
३-१६-४०
९१ भवत्वायुष्मद्-दीर्घायु-
देवानांप्रियैकार्थात्
३-१६-४१
९२ त्रप् च ३-१६-४१
९३ क्व-कुत्रात्रेह ३-१६ ४२
९४ सप्तम्याः ३ १६ ४३
९५ किम्-यत्-तत्-सर्वैका-
न्यात् काले दा
३-१६-४४
९६ सदाधुनेदानीं तदानी-
मेतर्हि ३-१६-४५
९७ सदोद्य-परेद्यव्यद्वि
३-१६-४६

९८ पूर्वापराधरोत्तरान्या-
न्यतरेतराद् एद्युस्
३-१६-४७

९९ उभयाद् द्युश्च
३-१६-४८

१०० ऐवमः-परु-परारि-वर्षे
३-१६-४९

१०१ अनद्यतने हिं ३-१६-५०

१०२ प्रकारे था ३-१६-५१

१०३ कथमित्थम् ३-१६-५२

१०४ संख्याया धा ३-१६-५३

१०५ विचाले च ३-१६-५४

१०६ वैकाद् ध्यमञ्
३-१६-५५

१०७ द्वि-त्रेः धमनेधौ वा
३-१६-५६

१०८ तद्वति धण् ३-१६-५७

१०९ वारे कृत्वस् २-२३-३
३-१६-५८

११० द्वि-त्रि-चतुरः सुच्
२-२३-३, ३-१६-५९,

१११ एकात् सकृत् चास्य
२-२३-४, ३-१६-५९.

११२ बहो र्धासन्ने
३-१६-६०

११३ दिग्शब्दाद् दिग्-देश-
कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-
सप्तम्याः ३-१६-६१

११४ ऊर्ध्वाद् रि-रिष्ठातौ
उपश्चास्य ३-१६-६१

११५ पूर्वापराधरेभ्योऽस-
स्तातौ पुरवधश्चैषाम्
३-१६-६१:

११६ परावरात् स्तात्
३-१६-६१:

११७ दक्षिणोत्तरात् चातस्
३-१६-६१:

११८ अधरापराच् चात्
३-१६-६१

११९ वा दक्षिणात् प्रथमा-
सप्तम्या आ ३-१६-६१

१२० आ-ही दूरे ३-१६-६१:

- १२१ वीत्तरात् ३-१६-६१
- १२२ अदूरे एनः ३-१६-६१
- १२३ लुब् अञ्चेः ३-१६-VI
- १२४ पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य
चाति ३-१६-VII
- १२६ कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-
कर्तृभ्यां प्रागतत्-
तत्त्वे च्विः २-२२-९
३-१६-६२
- १३० व्याप्तौ रसात्
३-१६-६२
- १४५ अव्यक्तानुकरणादने-
कस्वरात् कृ-भ्वस्तिना-
अनितौ द्विश्च
३-१६-६३
- १४९ डाच्यादौ ३-१६-VIII
- १५० बह्वल्यार्थात् कारका-
दिष्टानिष्टे ण्स
३-१६-६४
- १५१ संख्यैकार्थाद् वीप्सायां
शस् ३-१६-६५
- १५६ वर्णाव्ययात्
- स्वरूपे कारः ३-१६-६६
- १५७ रादेफः ३-१६-६६
- १५८ नाम-रूप-भागाद्
धेयः ३-१६-६७
- १५९ मर्तादिभ्यो यः
३-१६-६८
- १६० नवाद् ईन-तन-त्नं च
नू चास्य ३-१६-६९
- १६१ प्रात् पूराणे न श्च
३-१६-७०
- १६२ देवात् तल् ३-१६-७१
- १६४ भेषजादिभ्यष्टयण्
३-१६-७२
- १६५ प्रज्ञादिभ्योऽण्
३-१६-७३
- १४६ इतावतो लुक् प.नि. ४५
- १४७ न द्वित्वे प. नि. ४६
- १४८ तो वा प. नि. ४७
- १६८ वाच इकण् ३-१६-७४
- १६९ विनयादिभ्यः

- १७० उपायाद् ह्रस्वश्च
३-१६-७४
- १७१ मृदस्तिकः ३-१६-७५
- १७२ स-स्नौ प्रशस्ते
३-१६-७६
- ७-३
- १ प्रकृते मयट् ३-१७-१
- २ अस्मिन् ३-१७-२
- ३ तयोः समूहवच् च
बहुषु ३-१७-३
- ४ निन्दे पाशप् ३-१७-४
- ५ प्रकृष्टे तमप्
१ ४६-२, ३-१७-५
- ६ द्वयोर्विभज्ये च तरप्
१-४६-३, ३-१७-६
- ७ क्वचित् स्वार्थे ३-१७-७
- ८ किम् त्याद्येऽव्ययाद्-
असत्वे तयोरन्तस्या-
ऽऽम् २-११-॥,
३-१७-८
- ९ गुणाङ्गाद् वेष्टेयस्
१-४६-४, ३-१७-९

- १० त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप्
३-१७-१०
- ११ अतमवादेः ईषद-
समाप्ते कल्पप्-देङ्यप्
-देशीयर ३-१७-११
- १२ नाम्नः प्राग् बहु वा
३-१७-११
- १७ यावादिभ्यः कः
३-१७-१२
- २२ स्नाताद् वेद-समाप्तौ
प. नि. ४८
- २३ तलु-पुत्राणु-बृहती-
शून्यात्-सूत्र-कृत्रिम-
निपुणाच्छादन-रिक्ते
प. नि. ४९
- २७ एकादाकिन् चासहाये
३-१७-१३
- २८ प्राग् नित्यात् कप्
३-७-१४, प. नि. ५०
- २९ त्यादि-सर्वादेः स्वरेष्व-
न्त्यात्पूर्वोऽक् ३-१७-१४
- ३० युष्मस्मदोऽसौ-भादि-

- स्यादेः, ३-१७-१४
 ३१ अव्ययस्य कोट् च
 ३-१७-१४
 ३३ कुत्सिताल्पाज्ञाते
 ३-१७-१५
 ५२ यैकाद्द्वयोनिर्घार्यो डतरः
 २-२२-१, ३-१७-१६
 ५३ यत्-तत्-किमन्यात्
 २-२२-१, ३-१७-१७
 ५४ बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा
 २-२२-२, ३-१७-१७
 ५५ वैकाद् ३-१७-१७
 ७० न किमः क्षेपे प. नि. १०
 ७१ नञ्-तत्पुरुषात्
 प. नि. ११
 ७४ इच् युद्धे २-३२-११
 ७६ ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत्
 २-३३-२४
 ७७ धुरोऽनक्षस्य २-३३-२४
 ८६ संकटाभ्याम् २-३२-१५
 ८७ प्रति-परो-ऽनोरन्ययी-
 भावात् २-३२-१२

- ८८ अनः २-३२-१३
 ८९ नपुंसकाद् वा
 २-३२-१४
 ९० गिरि-नदी-पौर्णमास्या-
 ऽऽग्रहायण्यपञ्चम-
 वर्ग्याद् वा २-३२-१५
 ९२ शरदादेः २-३२-१५
 ९८ चवर्ग-द-ष-हः समाहारे
 २-३४-१
 ९९ द्विगोरनहोऽट्
 २-३३-३०
 १०५ गोस्तत्पुरुषात्
 २-३३-२५
 १०६ राजन्-सखेः
 २-३३-२६
 ११६ अहः २-३३-२७
 ११८ सर्वाश-संख्याव्ययात्
 २-३३-२८
 ११९ संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-
 दीर्घाच्च च रात्रेरत्
 २-३३-२९

- १२४ संख्याव्ययादङ्गुलेः
३-१७-१
- १२६ सक्थ्यक्षणः स्वाङ्गे
२-३१-१५
- १२८ प्रमाणी-संख्याद् डः
२-३१-१६
- १३१ नञ्-सु-व्युप-त्रेश्चतुरः
२-३१-१७
- १३७ प्रजाया अस्र
२-३१-१८
- १३८ मन्दालपाच्च मेधायाः
२-३१-१९
- १४० द्विपदाद् धर्मादन
२-३१-२०
- १४४ सु-पूत्युत्सुरभे गन्धाद्
इद् गुणे २-३१-२०
- १४५ वागन्तौ ३-१७-॥
- १४६ बाल्पे ३-१७-॥
- १४७ वोपमानात् २-३१-२२
- १५८ धनुषो धन्वंन्
२-३१-२३
- १७१ इनः कच् २-३१-२४

- १७१ ऋद्-नित्य-दितः
२-३१-२५
- १७४ नञोऽर्थात् २-३१-२६
- १७५ शेषाद् वा २-३१-२७
पादः ४
- १ वृद्धिः स्वरेष्वादे ङिति
तद्धिते २-२२-VI,
३-१८-१
- ५ य्वः पदान्तात् प्राग्
षेदौत् ३-१८-२
- ६ द्वारादेः ३-१८-३
- २४ जङ्गल-धेनु-वलजस्य
उत्तरपदस्य तु वा
३-१८-४
- २५ हृद्-भग-सिन्धाः
३-१८-५
- २७ अनुशक्तिकादीनाम्
३-१८-६
- ३२ विन्-मतो णीष्ठेयसौ
लुप् २-२२-१४,
३-१८-७

- ३३ अल्प-यूनोः कन् वा
२-२२-१४, ३-१८-७
- ३४ प्रशस्यस्य श्रः १-४६-५
२-२२-१४, ३-१८-७
- ३५ वृद्धस्य च ज्यः
२-२२-१४, ३-१८-७
- ३६ ज्यायान् २-२२-१४,
३-१८-७
- ३७ बाढा-ऽन्तिकयोः साध-
नेदौ २-२२-१४,
३-१८-७
- ३८ प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-
गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-
वृन्दारकस्येमनि च प्रा-
स्था-स्फा-वर-गर बंह-
त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम्
२-२२-१६, ३-१८-८
- ३९ पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-
परिवृढस्य ऋतो २ः
२-२२-१६, ३-१८-८
- ४० बहोर्णीष्टे भूय्
२-२२-१६, ३-१८-८

- ४१ भू लृक् चैवर्णस्य
२-२२-१६, ३-१८-८
- ४२ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-
'क्षुद्रस्या-ऽन्तस्था देर्गुणश्च
नामिनः २-२२-१६,
३-१८-८
- ४३ त्रन्त्यस्वरादेः
२-२२-१६, ३-१८-८
- ४४ नैकस्वरस्य २-२२-IV,
३-१८-८
- ४८ ईने ऽध्वात्मनोः
३-१८-९
- ५१ अनो ऽटथे ये ३-१८-१०
- ५२ अणि ३-१८-११
- ५३ संयोगादिनः ३-१८-१२
- ६१ नोऽपदस्य तद्धिते
२-३२-VIII, ३-१८-१३
- ६३ वाश्मनो विकारे
३-१८-१४
- ६५ प्रायोऽव्ययस्य
३-१८-१५
- ६७ विंशतेस् ते ङिति
२-२३-I, ३-१८-१६

४३२

- ६८ अवर्णोवर्णस्य २-२२-१,
३-१८-१७
- ६९ अकटू-पाण्डूवोः
उवर्णस्यैये ३-१८-१८
- ७० अस्त्रयंभुवोऽब्
३-१८-१९
- ७१ ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुस-
शश्वदकस्मात्तः इक-
स्येतो लुक् ३-१८-२०
- ७२ असकृत् संभ्रमे
३-१८-२१
- ७३ भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽवि-
च्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः
३-१०-॥, ३-१८-२२
- ७४ नानावधारणे ३-१८-२३
- ७५ आधिक्यानुपूर्व्ये
३-१८-२४
- ७७ पूर्व-प्रथमावन्यतो-
ऽतिशये ३-१८-२५
- ७९ सामीप्येऽधोऽध्यु-
परिभिः ३-१८-२६

सप्तमोऽध्यायः ४ पाद

- ८० वीप्सायाम् ३-१८-२७
- ८१ प्लुप् चादावेकस्य
स्यादेः ३-१८-२८
- ८२ द्वन्द्वं वा ३-१८-२९
- ८५ आवाधे ३-१८-३०
- ८६ नवा गुणः सदृशे
रित् ३-१८-३१
- ९२ क्षीयाशीः प्रैषे
३-१८-३२
- १०१ अ-स्त्री-शूद्रे प्रत्य-
भिवादे भौ-गोत्र-
नाम्नो वा ३-१८-३३
- १०९ स्थानीवा-ऽवर्णविधौ
१-१६-३, १-३५-V
-नि. प. V, १-३८-२
- ११० स्वरस्य परे प्राग्-विधौ
१-१३-३
- ११२ लुप्यखृल्ल-लेनत्
१-३५-V नि. प. V,
१-१३-३, १-३८-२

समाप्त

